

Український центр вивчення історії Голокосту

ПАМ'ЯТАЙМО

ІСТОРІЯ І УРОКИ ГОЛОКОСТУ

Роботи молодих дослідників

2010–2019 рр.

Київ
2020

УДК

Упорядник: *Ольга Лімонова*
Передмова: *Ольга Лімонова, Анатолій Подольський*
Літературний редактор: *Олена Пазюк*

Пам'ятаймо. Історія і уроки Голокосту. Роботи молодих дослідників 2010–2019 рр. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2020. – 612 с.

ISBN

У виданні зібрано повні тексти дослідницьких праць переможців Всеукраїнського конкурсу учнівських робіт «Історія і уроки Голокосту» імені І. Б. Медвинського 2010–2019 рр. Цей конкурс є одним із найважливіших освітніх щорічних заходів Українського центру вивчення історії Голокосту. Роботи молодих дослідників і дослідниць присвячено різноманітним аспектам історичної долі українського єврейства в роки Другої світової війни, історії Голокосту на теренах України.

Збірник буде важливим і корисним для учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів України, які цікавляться історією ХХ століття та планують брати участь в учнівських конкурсах, присвячених історії Голокосту, а також для усіх небайдужих до цієї теми.

ISBN

УДК

*Видання здійснено за підтримки Асоціації єврейських громад
і організацій України (Ваад України)
та Посольства Держави Ізраїль в Україні*

© Автори, 2010–2019
© Український центр вивчення
історії Голокосту, 2020

ЗМІСТ

Переднє слово	5
----------------------------	---

2009/2010 навчальний рік

<i>Балабанова Анастасія</i> . Преса періоду німецької окупації (1941–1944 рр.) та її вплив на формування антисемітських поглядів в Україні	9
<i>Вайда Анастасія</i> . Голокост на Буковині через призму буковинської поліетнічності.....	36

2010/2011 навчальний рік

<i>Гісем Ольга</i> . Діяльність радянських і нацистських оперативних формувань у роки Другої світової війни на території України	51
<i>Бабин Павло, Король Денис</i> . Єврейське гетто в Чернівцях	83

2011/2012 навчальний рік

<i>Лятифова Евеліна, Лятифова Наджис</i> . Єврейський збройний опір у часи Катастрофи	110
<i>Пужняк Анастасія, Чоколюк Богдана</i> . Протистояння злу (Життєвий вибір Траяна Поповича).....	128

2012/2013 навчальний рік

<i>Павленко Вікторія</i> . Операція 1005 і Бабин Яр	150
<i>Луценко Марія</i> . Антисемітизм часопису «Волинь» (1941–1944 рр.).....	196
<i>Решетник Богдана</i> . Преса Тернопільщини про єврейську громаду краю на зламі епох: історична ретроспектива	218

2013/2014 навчальний рік

<i>Пилипюк Катерина, Турецька Любов</i> . Говорять діти Голокосту (Відображення у свідченнях очевидців життя єврейських дітей Чернівців напередодні та в роки Голокосту)	254
<i>Пугач Вероніка</i> . Вони хотіли врятувати життя... ..	279

2014/2015 навчальний рік

<i>Дубатовка Павло.</i> Невизнаний Праведник народів світу Андрей Шептицький.....	303
<i>Чабаненко Лариса.</i> Молох Голокосту: доля євреїв Кам'янсько-Дніпровського району	327

2015/2016 навчальний рік

<i>Савченко Олександр.</i> Діти в гетто	365
<i>Маєродій Ірина.</i> Мотиви і способи порятунку євреїв під час нацистської окупації на Харківщині.....	397

2016/2017 навчальний рік

<i>Мурадян Мхітар.</i> Геноциди ХХ століття. Порівняльний погляд (на прикладі геноциду вірмен і Голокосту).....	419
<i>Сивоглаз Оксана, Корбаш Ксенія, Тимошенко Жанна.</i> Залишатися людиною.....	439

2017/2018 навчальний рік

<i>Ходарченко Ганна.</i> Антиєврейська пропаганда на території нашого краю в роки Другої світової війни	458
<i>Ткачук Юлія, Злотар Катерина.</i> Депортація євреїв Буковини до Трансністрії в особових історичних джерелах.....	472

2018/2019 навчальний рік

<i>Ткачук Юлія.</i> Рятівники євреїв Чернівців під час Голокосту	499
--	-----

Дослідження геноциду ромів

<i>Павлова Тетяна.</i> Доля ромів (циган) на Поділлі в роки окупації краю (1941–1944 рр.)	524
<i>Маркелова Марія.</i> Доля ромів (циган) Очаківського повіту (Губернаторство «Трансністрія») в роки окупації (1941–1944 рр.).....	538

Дослідження єврейської літератури, присвяченої подіям Голокосту

<i>Смиченко Анна.</i> Роман «Черная слеза» Иланы Вайсман – завещание автора перед уходом в Вечность	558
<i>Котюк Вероніка.</i> Їдишизми та гебраїзми як маркери міжкультурної комунікації в новелі «Апокаліпсис» Марії Матіос	579

Список призерів конкурсу.....	605
--------------------------------------	------------

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Дорогі читачі!

Український центр вивчення історії Голокосту пропонує вашій увазі нове видання: збірку найкращих учнівських науково-дослідних робіт з історії Другої світової війни, історії Голокосту на теренах України. У книзі розміщено повні тексти дослідницьких праць переможців Всеукраїнського конкурсу учнівських робіт «Історія і уроки Голокосту» імені І. Б. Медвинського, які були представлені та успішно захищені на конкурсі упродовж 2010–2019 рр.

Десять років тому ми опублікували найкращі праці переможців конкурсу початку 2000-х рр.* Нову збірку присвячено ХХ ювілейному конкурсу «Історія і уроки Голокосту». Протягом двох десятиліть ХХІ ст. цей конкурс став помітним явищем освітнього життя України, вже декілька поколінь української молоді пройшли через конкурс, стали його лауреатами і переможцями. Вивчаючи таку трагічну тему, як доля євреїв у роки панування нацизму і німецької окупації України, багато конкурсантів з усіх регіонів країни долучилися до справжніх наукових досліджень і, можливо, до найважливішого – до розуміння цінності людського життя, цінності свободи і боротьби за права людини.

Конкурс «Історія і уроки Голокосту» починався у 2001 р. як невеличкий захід для близько двох десятків старшокласників, що за підтримки своїх вчителів історії наважилися писати роботи з тоді ще дуже незнайомої і малодослідженої теми історії Голокосту. У 2001 р. ініціатором такого конкурсу виступив Центр єврейської освіти України** за підтримки Асоціації єврейських громад і організацій України (Ваад України)***. Відтоді Всеукраїнський конкурс «Історія і уроки Го-

* Історія і уроки Голокосту: Збірник науково-дослідних учнівських робіт, 2006–2009 рр. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту; Зовнішторгвидав України, 2010. – 400 с.

** Центр єврейської освіти України: <http://jesu.org.ua>.

*** Ваад України: <http://vaadua.org>.

локосту» є одним із найважливіших освітніх проєктів Українського центру вивчення історії Голокосту. З 2013 р. наш конкурс має ім'я видатного київського вчителя історії Іллі Борисовича Медвинського. Саме він у 2000 р. запропонував ідею конкурсу учнівських робіт з історії Голокосту. Спочатку учасниками були учні міста Києва та області, а потім і всієї країни.

Від 2010 р. поступово розширювалася проблематика конкурсу, з'явилися дослідницькі роботи, що були присвячені порівнянню Голокосту з іншими геноцидами минулого століття, особливу увагу приділяли роботам з теми геноциду ромів.

Величезне значення має той факт, що, поряд із дослідницькою, формується нова потужна секція творчих робіт. На захист подають художні й літературні роботи з історії Голокосту*. В українському образотворчому мистецтві та українській сучасній літературі цю тему порушують значно рідше, ніж в академічних студіях.

За останні десять років конкурс стає дедалі потужнішим освітнім явищем: зростає кількість учасників, розширюється перелік міст, які вони представляють, значно поліпшується якість робіт. Кожного року на конкурс подають близько 200 дослідницьких і творчих робіт з усієї країни. До участі у фінальній частині запрошують найкращих. На сьогодні в архіві Українського центру вивчення історії Голокосту зібрано близько чотирьох тисяч учнівських робіт, серед яких є просто видатні дослідження.

Редакційна колегія збірки учнівських робіт вирішила зробити головним критерієм відбору до публікації робіт юних істориків місце, яке дослідники посіли на конкурсі. Перед вами, шановні читачі, повні тексти 24 учнівських науково-дослідних праць, автори/авторки яких посіли перші місця і стали переможцями конкурсу «Історія і уроки Голокосту» впродовж 2010–2019 рр. Безумовно, варті публікації і багато інших якісних учнівських робіт, що зберігаються в архіві Центру, але це справа майбутнього. В цій збірці – роботи переможців.

Зупинимось докладніше на проблематиці й географії робіт, що подані у книжці. Передовсім маємо виокремити головні теми, що розкривали у своїх дослідженнях конкурсанти. Проблематика робіт

* Пам'ятаймо. Історія і уроки Голокосту. Роботи молодих митців / Український центр вивчення історії Голокосту, Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. – К., 2020. – 154 с.

конкурсу відповідає проблемам, що їх досліджує в останній період «доросла» українська історіографія історії Голокосту. Мова йде про низку аспектів історії Голокосту на українських теренах часів нацистської окупації і Другої світової війни:

- антисемітська пропаганда на окупованих територіях;
- періодична преса часів німецької окупації та її вплив на перебіг подій українського Голокосту;
- регіональні аспекти історії Голокосту на українських землях. Праці, що потрапили до збірки, аналізують трагічні події і долю єврейських громад в добу Голокосту на теренах Буковини, Східної Галичини, Західної Волині, окупаційної зони «Трансністрія», Центральної і Східної України;
- дослідження щодо механізму здійснення злочину масового вбивства цивільного населення з боку німецьких військових підрозділів і тих, хто їм допомагали;
- Праведники народів світу. Це одна з найважливіших тем у межах історії Голокосту, в нашій збірці є цікаві й важливі дослідницькі роботи, присвячені видатним рятівникам – Трояну Поповичу і Андрею Шептицькому;
- рух Опору з боку євреїв і неєврейського населення нацистській політиці і практиці тотального геноциду єврейських громад;
- тема «Діти в добу Голокосту» також є предметом дослідження конкурсних робіт;
- життя і смерть у гетто, що були створені нацистською окупаційною владою на підконтрольних українських територіях;
- порівняння Голокосту з іншими геноцидами ХХ століття;
- геноцид ромів на теренах України в роки Другої світової війни.

Отже, у текстах збірки дуже широко представлена проблематика з історії Голокосту. Що ж до географії авторів науково-дослідних праць, то є молоді дослідники з Києва, Чернівців, Донецька, Харкова, Тернополя, Рівненської, Дніпропетровської, Миколаївської, Хмельницької областей.

Окремо потрібно згадати дослідження художньої літератури, що присвячена подіям історії Голокосту.

Під час підготовки цієї збірки ми врахували досвід попереднього видання робіт-призерів Всеукраїнського конкурсу «Історія і уроки Голокосту» ім. І. Б. Медвинського (2006–2009 рр.). Роботи подано за навчальними роками, в повному обсязі лише з літературним редакту-

ванням. Ми відмовилися від публікації титульних аркушів робіт, подаючи перед кожною роботою інформацію про автора і наукового керівника. Якщо додатки не мають смислового навантаження, наводимо лише їх список.

Окремо виділено дві рубрики, що містять по дві роботи: «Дослідження геноциду ромів» і «Дослідження єврейської літератури». Кілька років поспіль на конкурс надходила величезна кількість робіт, присвячених геноциду ромів під час Другої світової війни, тому їх було винесено в окрему секцію, де на загальних засадах визначали переможців і призерів. Літературні роботи подавали на творчі секції, однак, зважаючи на їхній дослідницький характер, редакційна колегія вирішила подати їх саме у цій збірці, а не в альбомі творчих робіт, що також присвячений ХХ ювілейному конкурсу.

У додатку до збірки подано список усіх призерів конкурсу 2010–2019 рр., який містить інформацію про автора, його місце проживання, тему дослідницької роботи та наукового керівника, а також місце, яке робота посіла на конкурсі.

На нашу думку, проблематика дослідницьких робіт з історії Голокосту, їх високий, справді науковий рівень свідчить не лише про зростання рівня професійності Всеукраїнського конкурсу учнівських робіт «Історія і уроки Голокосту» імені І. Б. Медвинського, а й про те, що сучасні молоді люди в Україні розуміють, що історія Голокосту, історія українських євреїв є невід’ємною складовою історії України.

*Анатолій Подольський,
Ольга Лімонова*

ПРЕСА ПЕРІОДУ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ
(1941–1944 рр.) ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ
АНТИСЕМІТСЬКИХ ПОГЛЯДІВ В УКРАЇНІ

Роботу виконала:

Балабанова Анастасія,
учениця 11-А класу
Донецького ліцею № 12
м. Донецьк

Керівник:

Кожем'яка Оксана Леонідівна,
учителька-методистка з історії

ЗМІСТ

Вступ

1. Антисемітизм: історія виникнення та види
2. Пропаганда та її вплив на суспільну свідомість
3. Загальна характеристика організації роботи преси періоду німецької окупації
4. Міфи та кліше, сформовані антисемітською нацистською пропагандою
5. Основні ідеї, тематика та адресність листівок і карикатур періоду окупації
6. Прийоми психологічного впливу у засобах масової інформації окупаційного періоду (на прикладі карикатур і листівок)
7. Сучасний вплив пропаганди (опитування)

Висновки

Список літератури

Додатки

ВСТУП

З огляду на ідеологічну контраверсійність і дражливість обраного питання, діяльність газет, журналів, інших періодичних видань в умовах німецької окупації (1941–1944 рр.) упродовж багатьох радянських десятиліть не висвітлювали, а самі видання перебували на спеціальному зберіганні й не були доступні дослідникам.

В умовах незалежної України питання проведення нацистської пропаганди вже не було секретним і неодноразово порушувалося українськими істориками. Проте, на жаль, належного ґрунтовного дослідження не здійснено. Антисемітську складову німецької пропаганди на окупованих територіях й у сучасних дослідженнях довго не виокремлювали як предмет дослідження, а розглядали в загальній концепції вивчення історії Голокосту, хоча преса є своєрідним і багатоплановим джерелом впливу на свідомість читачів. Велику цінність становлять надруковані у ній тексти, фактичний матеріал, літературно-мистецькі замальовки, що можуть відтворити об'єктивну картину минулого, допомогти усвідомити незрозумілі питання, серед яких і питання антисемітської пропаганди на окупованих територіях.

Загальновідомо, що антисемітизм – один із головних компонентів ідеології та пропаганди нацизму. Пропаганда була частиною політики, яку здійснювали на окупованих територіях за допомогою засобів масової інформації – періодичних видань і дрібної друкованої продукції, що виходили українською, російською та іншими мовами не лише за дозволом, а й із благословення окупаційних адміністрацій.

Антисемітизм і пов'язані з ним упередження, сегрегація та дискримінація до сьогодні є явищами, поширеними у суспільстві, і трапляються майже в усіх куточках землі. Тому проблема антисемітизму і його відображення у джерелах масової інформації як засобу пропаганди дискримінації євреїв була і нині є **актуальною** темою для дослідження.

Тому **метою** цієї роботи є висвітлення походження, характеру, ідеології, змісту антиєврейських пропагандистських матеріалів, розміщених в окупаційних ЗМІ, та визначення їх впливу на «остаточне розв'язання єврейського питання» на землях України. У такий спо-

сіб авторка хоче зробити власний внесок у висвітлення регіональних аспектів впливу окупаційних засобів масової інформації на поширення антисемітських настроїв і розгортання геноциду єврейського народу в Україні у 1941–1944 рр.

Під час дослідження авторка відповідає на такі запитання:

1. Якою мірою газети можуть слугувати історичним джерелом подій Голокосту – *масового знищення євреїв під час Другої світової війни?*
2. Наскільки у ЗМІ досліджуваного періоду було відображено реальні процеси: *пограбування, експлуатацію, винищення єврейської громади, виявлення тих, хто переховувався?*
3. Чи слугували ЗМІ додатковим інструментом в арсеналі винищення?
4. Якими були ефективність пропагандистських зусиль і ступінь впливу антиєврейських інформаційних видань на несврейське населення?

Завдання дослідження:

- аналіз історичних документів і фактів, як виявлених у наявних дослідженнях, так і отриманих у результаті пошукової діяльності;
- доведення ефективності використання прийомів психологічного впливу у ЗМІ (листівках, карикатурах) для антисемітської пропаганди;
- проведення опитування серед сучасників із метою з'ясування впливу агітації і пропаганди, вміщених у засобах масової інформації нашого часу, на формування переконань людини;
- виховання толерантності та поваги до прав людини незалежно від її національної належності, уникнення упередженого та дискримінаційного ставлення, спровокованого пропагандистськими матеріалами ЗМІ.

Об'єктом дослідження є друковані видання періоду німецької окупації (1941–1944 рр.) – періодичні видання (газети), листівки (брошури) та карикатури. Особливу увагу приділено прийомам психологічного впливу у листівках та карикатурах, які сприяли збільшенню ефективності поширення антисемітських переконань. За допомогою анкетування підлітків – старшокласників Донецького ліцею № 12 авторка відстежує вплив антисемітської пропаганди та агітації на свідомість української молоді сучасної України. В цьому полягає **новизна** дослідження та його відмінність від наявних робіт з обраної тематики.

Методики, використані у роботі: пошук необхідної інформації у різноманітних джерелах; аналітична діяльність (проведення порівняльного, статистичного та системного аналізу); оцінка здобутої інформації та винесення виважених обґрунтованих висновків, що доводять згубний вплив пропаганди на поширення та укорінення антисемітизму в Україні та інші.

На жаль, у сучасній Україні і досі бракує досліджень, у яких розкрито загальні закономірності, регіональні особливості та специфіку впливу пропаганди на формування антисемітських поглядів у суспільстві. Тому під час опрацювання літературно-джерельної бази роботи авторці довелося стикнутися з певними труднощами. Авторка дослідила праці як монографічного (зокрема, книжку Костянтина Курилишина «Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.)»), так і методичного спрямування (навчально-методичні посібники «Назустріч пам'яті», «Голокост в Україні: пошуки відповідей на питання історії» Ігоря Щупака), матеріали наукових конференцій (як-от Міжнародної науково-практичної конференції «Пропаганда та “єврейське питання” у ЗМІ на окупованій нацистами території України (1941–1944 рр.)»), статті у науково-публіцистичних виданнях і ЗМІ тощо. Однак більшість висновків, наведених у роботі, авторка зробила самостійно на підставі синтезу зазначених джерел та ґрунтовного аналізу наявної літературно-джерельної бази.

Дослідження буде корисним для всіх, хто небайдужий до долі людини, незалежно від її національності чи віросповідання. Адже відновлення історичної справедливості щодо народів, які постраждали за часів радянського тоталітаризму і в роки воєнного лихоліття, – це обов'язок сучасного покоління дослідників і науковців.

1. Антисемітизм: історія виникнення та види

1.1. Визначення поняття «антисемітизм» і його види

Антисемітизм – це ідеологія та політика боротьби з єврейством, переслідування євреїв і вороже ставлення до них.

Розрізняють *державний антисемітизм*, який означає антиєврейську політику з боку держави та її органів. До таких країн слід віднести диктаторські тоталітарні країни, в яких антисемітизм було зведено у ранг державної політики, спрямованої проти євреїв. Такий

антисемітизм проводила влада нацистської Німеччини та інших фашистських держав – її союзників. Прояви державного антисемітизму були і в Радянському Союзі на певних етапах його існування, хоча радянське керівництво його здебільшого заперечувало.

Існує також *побутовий антисемітизм*, який трактують як неприязне ставлення до євреїв на побутовому рівні з боку окремих людей. Зазвичай він пов'язаний із різноманітними міфами, вигадками, негативними стереотипами, насадженими пропагандою, щодо євреїв, їхніх традицій, образу життя тощо.

Виділяють такі види антисемітизму:

- *релігійний*, що передбачає переслідування євреїв через їхню відданість вірі та звинувачення євреїв у злочинах проти певної віри;
- *економічний*, який спрямований на обмеження прав євреїв в економіці;
- *політичний*, що обмежує права та вплив євреїв на політичне життя країни;
- *расовий*, який характеризує євреїв як «неповноцінних» людей або таких, що «паразитує» на суспільстві [15, с. 7].

Про останній відомий філософ М. Бердяєв у своїй праці «Християнство та антисемітизм» писав: «*Справжня ідеологія антисемітизму – це ідеологія антисемітизму расового, і це найпоширеніша форма ворожнечі до єврейства*» [цит. за: 15, с. 17]. Він вважав антисемітизм проявом комплексу неповноцінності і передбачав відповідальність за його поширення: «*...Ненависть до цілого народу – це гріх, людодубство, і той, хто ненавидить, має нести відповідальність...*» [цит. за: 15, с. 17].

Вінстон Черчілль, відомий політичний діяч, прем'єр-міністр Великої Британії, із цього питання зауважив: «*У нас немає антисемітизму, бо ми не вважаємо євреїв розумнішими за нас*» [15, с. 7]. Наведені та інші вислови дають змогу стверджувати, що єдності у підходах до трактування поняття «антисемітизм» не було і сьогодні немає, політики та вчені мають різні, часом навіть протилежні думки, що лише зайвий раз переконливо свідчить про актуальність обраного питання і необхідність його ґрунтовного дослідження.

1.2. Коротка історія виникнення антисемітизму в Європі

Початок переслідування євреїв в Європі більшість дослідників пов'язує з хрестовими походами. Проходячи повз міста, де жили євреї, хрестоносці прагнули помститися їм як винуватцям загибелі

Христа. І жакхливі єврейські погроми відбулися майже в усіх країнах, через які йшли загопи хрестоносців.

Масовий прояв антисемітизму припадає на 1144 р., коли в Англії через так званий «кривавий наклеп» звинувачували євреїв у використанні крові християн в релігійних обрядах.

Пізніше з євреями почали пов'язувати нещастя і лиха – від неврожаїв до масових епідемій. Зокрема, під час жакхливої епідемії чуми в 1348–1349 рр., коли померла майже третина населення Європи, смертність серед євреїв виявилася нижчою, ніж серед представників інших народів. Це було додатковим «аргументом» для звинувачень євреїв у чаклунстві й чергових убивств.

Від XIII ст. в європейських країнах католицька церква встановила, що євреї мають носити на одязі спеціальний знак – жовте коло, що відрізняло б їх від інших. Крім цього, вони не могли жити з християнами в одному будинку, обіймати посади, на яких були б підлегли християни, тощо.

За таких умов євреї цілими общинами переселялися туди, де населення приязніше ставилося до чужинців, зокрема, на українські землі.

1.3. З історії антисемітизму в Україні

Однак ці переселенці були не першими представниками свого народу, які опинилися на території нашої країни. Згадка про перших тутешніх євреїв припадає на I ст. н. е., перші відомості про перебування євреїв у Києві – на X ст.

А вже в період Давньої Русі трапляються перші прояви антисемітизму, як-от погроми 1113 р. у Києві, що супроводжувалися вигнанням євреїв із міста.

У XV–XVI ст. починається масове переселення євреїв на українські землі, їх інтегрування до місцевого соціально-економічного життя. Але українсько-єврейські відносини були складними й суперечливими. Про це писав відомий український історик Микола Костомаров у статті «Малороссийский гетман Богдан Зиновий Хмельницький»: *«Ничто так не тяготило и не оскорбляло русского народа, как власть иудеев. Паны, ленясь управлять именьями сами, отдавали их в аренду иудеям с полным правом панского господства над хлопами. И тут-то не было предела истязаниям над рабочей силою и духовною жизнью хлопа»* [5, с. 230].

В українській національній свідомості поступово формувалася стереотип єврея-гнобителя: хитрого, жадібного і підступного. Усі ці чинники зумовили жахливі для євреїв події, які розгорнулися під час Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. *«Самое ужасное остервенение показывал народ к иудеям: они осуждены были на конечное истребление, и всякая жалость к ним считалась изменою. Свитки Закона были извлекаемы из синагог, казаки плясали на них и пили водку, потом клали на них иудеев и резали без милосердия: тысячи иудейских младенцев были бросаемы в колодцы и засыпаемы землей»*, – описував те, що відбувалося, М. Костомаров [5, с. 252].

Не менш трагічними були події Коліївщини 1768 року. Керівник повстання Максим Залізняк проголошував, що російська імператриця видала йому грамоту, в якій наказувала «вирізати з Божою допомогою усіх поляків і жидів» [15, с. 49]. Тому напади повстанців на міста супроводжувалися масовими вбивствами поляків і євреїв.

Згодом антисемітизм стає одним із напрямів державної політики Росії: обмеження євреїв на вільний вибір місця проживання, заборона купувати землю, обіймати офіцерські посади, перебувати на державній службі, встановлення відсоткової норми прийому до середніх і вищих навчальних закладів, фальшиві звинувачення у ритуальних убивствах (справа Бейліса 1911–1913 рр.), заохочування організацій антисемітського спрямування («Союз русского народа» та інші).

Масові погроми, вчинені формуваннями УНР, Добровольчої та Червоної армій, відновилися під час Української революції 1917–1921 рр. і Громадянської війни в Росії.

1.4. Антисемітизм у тоталітарних СРСР і Німеччині

Євреї як один із найпригнобленіших народів Російської імперії активно кинулись у вир революції 1917 р. Під час Громадянської війни внаслідок інтернаціоналістичної політики більшовиків колишні іновіріці-іудеї, які до революції здебільшого не мали права бути членами навіть містечкових магістратів, раптом стали рівноправними (із колишніми православними) представниками влади. Це був шок для консервативних прошарків населення. Тому більшовизм для багатьох українців почав асоціюватися саме з євреями.

У 1930-ті рр. ці прояви зовні зникли: за вживання слова «жид» можна було потрапити за ґрати, що начебто свідчило про те, що ан-

тисемітизму в СРСР немає. Більшовицький лідер Й. Сталін свого часу так висловлювався з цього приводу: *«Антисемітизм вигоден експлуаторам, как громоотвод, выводящий капитализм из-под удара трудящихся»*; *«В СССР строжайше преследуется антисемитизм, как явление глубоко враждебное советскому строю»* (додаток 1), своїм псевдоляльним ставленням даючи змогу опонентам асоціювати євреїв із більшовиками. Причиною частково був об'єктивний зовнішній фактор, адже, згідно з офіційною статистикою, до беріївських чисток у НКВС у 1938–1939 рр. євреї становили близько 40 % працівників відомства. Але вже на липень 1939 р. основну масу чекістів-«єжовців» розстріляли, і «беріївський набір» залучив до НКВС нові кадри, 80 % із яких становили росіяни, білоруси та українці [18]. Від цього часу державна політика супроводжувалася витісненням євреїв із керівних посад (особливо в армії, органах НКВС і партії). В союзних республіках (зокрема, в Україні) ввели негласну відсоткову норму в разі призначення на керівні посади під гаслом боротьби за «національні кадри». Проте на сприйняття характеру державної політики це ніяк не вплинуло, і, навіть усупереч об'єктивним реаліям, буржуазна пропаганда представляла радянську владу як «жидобільшовизм» або диктаторську владу євреїв.

Після приходу до влади нацистів у Німеччині антисемітизм стає своєрідним знаменом гітлерівського режиму, яким він прикриває здійснення геноциду євреїв як у самій Німеччині, так і на окупованих територіях.

Щоб лобювати здійснення своїх геноцидних планів, морально нейтралізувавши або залучивши на свій бік більшість слов'янського населення, було задіяно добре сплановану, розвинуту систему нацистської пропаганди, ідеологічною серцевиною якої був антисемітизм.

2. Пропаганда та її вплив на суспільну свідомість

Пропаганда – це поширення, насамперед, політичних переконань, поглядів та ідей з метою їх укорінення у суспільній свідомості та активізації практичної діяльності мас [10, с. 71]. Особливого значення пропаганда набуває у суспільствах із появою засобів масової інформації й можливістю цілеспрямовано використовувати її та маніпулювати нею. Одним із методів такої маніпуляції інформацією та суспільною свідомістю є брак реальної свободи слова. У таких умо-

вах ті ідеї та образи, що нав'язуються пропагандою, стають беззаперечною істиною для великих мас людей.

Для пропаганди як системи цілеспрямованого впливу на масову свідомість характерними є:

- життєвість (здатність розбудити близькі кожному спогади і переживання);
- повторюваність (що перетворює ідею-поняття на ідею-фікс);
- простота (ідеї спрощуються до афоризмів, факти і їхня змістовна наповненість звужуються і здобувають образну форму) [10, с. 82].

З огляду на це засобами пропаганди є, передусім, слово і художні образи, за допомогою яких людям нав'язують певну віру, ідеали й думки, насаджують стереотипи та упередження, культивують ілюзії та формулюють потрібні міфи й гасла. Це цілком розуміли і політики ХХ століття, використовуючи пропаганду у власних політичних інтересах. Родоначальник італійського фашизму Беніто Муссоліні стверджував: «Якщо тільки ми зможемо нав'язати народним масам віру в те, що можна зсунути гори з місця, то маси погодяться з цією ілюзією, і тому вона може перетворитися на реальність» [9, с. 22]. Розуміння цінності пропаганди для утвердження власних ідеалів було притаманне й Адольфу Гітлеру. Зокрема, Алан Балок у своїй характеристиці вождя нацизму зазначав, що Гітлер «розумів, що можна зробити за допомогою пропаганди. Він писав у книзі “Моя боротьба”»: “Маси мають дуже обмежену здатність до сприйняття й слабке розуміння становища речей... Аби пропаганда була ефективною, необхідно зосередитися на якій-небудь простій життєвій потребі і просто її сформулювати”... Жести Гітлера та емоційна манера його виступів, під час яких він доходив майже до істерики, ...діяли на слухачів аналогічно» [9, с. 34].

Про те, що фіюрер справді надавав пропаганді величезного значення, свідчить його виступ перед представниками німецької преси 10 листопада 1938 р.: «З'явилася необхідність поступово перебудувати психологічно німецький народ і неквапом навіяти йому, що існують справи, які, якщо їх не можна вирішити мирними засобами, треба вирішувати за допомогою сили. Але для цього небов'язково пропагувати насильство як таке. Потрібно було висвітлювати для німецького народу певні зовнішньополітичні події так, щоб його внутрішній голос поступово став закликати до насильства. Це означає, що певні події треба висвітлювати так, щоб у свідомості широких мас народу поступово автоматично виробилося переконання: якщо

цього не можна домогтися по-доброму, тоді слід вдатися до сили» [10, с. 83].

Із початком війни проти СРСР нацистська пропаганда стає одним із головних засобів утілення гітлерівської політики геноциду народів і націй, серед яких єврейство посідало чи не найперше місце.

У директиві верховного головнокомандування вермахту від 12 вересня 1941 р. було зазначено: «Боротьба проти більшовизму вимагає нещадних дій насамперед проти євреїв, котрі є головними носіями більшовизму» [14, с. 147].

Для «підвищення ефективності» антисемітської пропаганди нацисти залучали великі матеріальні та інформаційні ресурси. У березні 1942 р. Гітлер віддав наказ спеціально створеному штабу особливого призначення під керівництвом А. Розенберга «збирати всі матеріали, які можуть бути використані для планомірного духовного знищення наших противників, передусім євреїв, масонів і більшовизму» [4, с. 26].

3. Загальна характеристика організації роботи преси періоду німецької окупації

Нацистську антисемітську пропаганду на загарбаних територіях України здійснювали, передусім, через окупаційну пресу, під якою в цій роботі розуміємо друковані засоби масової інформації (газети, часописи, листівки, брошури, плакати), які видавали окупанти власними силами та силами призначеної ними української влади і які відбивають основні напрями нацистської політики на окупованих територіях.

У своїй діяльності ЗМІ як ключові органи пропаганди на окупованих територіях керувалися «Вказівками про здійснення пропаганди під час плану “Барбаросса”», розробленими в червні 1941 р. відділом пропаганди вермахту. Вони передбачали такі положення для організації роботи преси:

- 1) ворогом Німеччини є не народи Радянського Союзу, а лише жидобільшовицький радянський уряд зі своїми функціонерами та комуністичною партією;
- 2) німецький вермахт прийшов не як ворог населення, він, навпаки, прагне звільнити населення від тиранії Рад;
- 3) кожну спробу опору буде нещадно придушено;
- 4) пропаганді не дозволено висувати ідею створення національних держав (розпад Радянського Союзу на окремі держави);

5) з економічних причин розпуск колгоспів поки що не заплановано.

Незважаючи на те, що вказівки з часом модифікувалися або змінювалися, вони залишалися основоположним документом в організації роботи преси у зоні окупації [12, с. 69].

Вивчення агітаційно-пропагандистського впливу нацистів в Україні все ще залишається актуальним, малодослідженим і перспективним напрямом, адже ефективність антиєврейської пропаганди вражає масштабом свого обсягу і тиражування. А те, що такий вплив був, і, власне, задля нього й створювалися окупаційні ЗМІ, немає жодного сумніву. Про це находимо свідчення у промовах лідерів Третього Райху. Так, уже через три тижні після вторгнення у СРСР на нараді керівників Райху А. Гітлер ставив перед новою окупаційною владою завдання «відродити газети..., щоб дістати можливість впливати на місцеве населення» [2, с. 53].

При кожній із груп німецьких армій, що діяли на радянсько-німецькому фронті, були створені батальйони пропаганди, кожному з яких підпорядковувалися декілька рот пропаганди (загалом їх було 17), до обов'язків яких належало забезпечення психологічного оброблення населення, в тому числі через організацію виходу газет [3, с. 316].

Крім згаданих пропагандистських підрозділів на окупованій території України ЗМІ засновували також міські та польові комендатури, штаби військових частин, які спиралися на органи місцевого самоврядування – управи, що в питаннях організації преси повністю залежали від них.

Тож заходам із відновлення української преси, хоч би хто їх ініціював, на першому етапі окупації було забезпечено урядову підтримку.

До роботи у багатьох ЗМІ було залучено колишніх журналістів, письменників, представників місцевої інтелігенції. Найпотужніший фаховий склад і найширше коло дописувачів до видань склалося в центральних друкованих органах. Окрім тих, хто свідомо, з ідейних міркувань співпрацював в окупаційних періодичних виданнях, серед їхніх штатних працівників були й ті, хто просто намагався пристосуватися до обставин, забезпечити себе засобами до існування, уникнути депортації до Німеччини тощо.

Газети видавали як українською, так і російською мовами. Періодичність їх виходу становила 2–3 рази на тиждень, у деяких друкованих органів – до 6–7 разів. Наклади видань не були стійкими і коливалися у діапазоні від декількох сотень екземплярів до декількох десятків тисяч примірників. Така різниця визначалася кількома чинниками:

- статусом видання (центральне, що було розраховане на декілька областей, чи місцеве, для одного містечка чи району);
- чисельністю населення у тому місті, де виходили газети;
- матеріально-технічним забезпеченням редакцій.

Зокрема, збільшення накладу видання «Мелітопольський край» із 2,5 тисячі до 12 тисяч примірників було пов'язано з тим, що часопис став окружним, тобто обслуговував населення генерального округу Таврія. У цілому ж більшість окупаційних газет протягом існування збільшували свої наклади, які доходили до десятків тисяч примірників.

3.1. Антисемітська пропаганда на сторінках окупаційних видань

ЗМІ були «рупором» добре спланованої, розвинутої системи нацистської пропаганди, за допомогою якої відбувалася реалізація нацистських планів винищення «третьосортних» народів і забезпечення підтримки цих планів місцевим населенням окупованих країн і регіонів. На думку відомої дослідниці історії Голокосту Ю. Смілянської, саме преса доклала багато зусиль для того, щоб «не тільки примирити населення з необхідністю акцій знищення, а й зробити мешканців України активними учасниками “остаточного розв’язання єврейського питання”» [11, с. 301].

Зрозуміло, не можна сказати, що вся окупаційна преса займалася лише антисемітською пропагандою. Газети виконували роль інформаційних джерел для населення окупованих територій. Однак серед напрямів нацистської ідеології антисемітизм був одним із найголовніших. Тому прямо чи опосередковано антисемітськими наголосами були просякнуті всі окупаційні газети, а ще більше – листівки. Якщо в них не було матеріалу, спеціально присвяченого антисемітизму, то, принаймні, важко знайти хоча б один номер окупаційного видання, де б не вживалися терміни «жидобільшовизм», «жидокомуна» та ін.

Так, уже у першому номері газети «Донецькі новини» Лисичанськ) (додаток 2), що виходила на території нашого краю у 1942–1943 рр. (перший номер побачив світ 28 листопада 1942 р.) і контролювалася 4-ю ротою батальйону пропаганди для України, у статті «Німеччина і Адольф Гітлер борються за правду у всій Європі», де редакційна колегія формулювала свої завдання, останні визначалися як подання вивіреної інформації населенню, яке «хоче бачити прав-

ду про війну Німеччини з сатанинсько-жидівськими силами» [6, с. 296].

Аналогічний підхід демонструють й інші газети, зокрема, ще одне видання сходу України – газета «Відбудова» (Костянтинівка) (додаток 3), у статті «Річниця нашої газети» (№ 23 за 1942 р.) подає таку характеристику часопису: «...виявив себе як велика сила, що єднає український народ у боротьбі з жидами і комуністами, за новий порядок життя, за нову культуру відродження родини та віросповідання» [6, с. 95].

І таких прикладів можна навести багато.

З огляду на доступність і великий наклад періодична преса була тією формою впливу, за допомогою якої найдоцільніше та найреальніше було діяти на свідомість людини. Тому вона переважала з-поміж форм пропаганди окупаційного періоду. Доказом цього є той факт, що нацисти видавали на окупованій частині СРСР понад 4 тисячі газет, на відміну від інших територій. В окупованій Польщі, наприклад, друкували дев'ять видань; натомість у Росії їх виходило понад 60; у Білорусії – близько 100, а в Україні – понад 300 видань [15, с. 113].

Популярність преси серед населення було зумовлено регулярними повідомленнями про ситуацію на фронтах Другої світової війни, а також публікацією розпоряджень і наказів місцевої адміністрації, яких усім мешканцям окупованих територій слід було дотримуватися. Періодичні видання читали мільйони людей, залучених до своєрідного експерименту щодо виявлення вагомості й значущості видів і засобів агітаційно-пропагандистського впливу ЗМІ на населення окупованих територій. Розглянемо цей вплив на прикладі ЗМІ, що виходили під час окупації у різних регіонах України, – газети «Уманський голос», що належав до Уманського гебітскомісаріату генерального округу Київ дистрикту «Україна», та видань, що виходили у зоні дії військової адміністрації на сході України.

3.2. Антисемітська пропаганда на шпальтах газети «Уманський голос»

Організація роботи видавництва «Уманський голос» розпочалася за кілька днів після окупації району німецькими військами. Дозвіл на виробничу діяльність надала місцева комендатура через міську управу. З приходом цивільної влади і створенням товариства з обмеженою відповідальністю «Преса України» уманське видавництво перейшло під його юрисдикцію.

Газета «Уманський голос» виходила двічі на тиждень на чотирьох шпальтах. Перший номер побачив світ у неділю 31 серпня 1941 р. і починався з подяки редколегії часопису начальникові міської комендатури капітану Росу за сприяння в організації виходу газети.

Часопис подавав інформацію військово-політичного, ідеологічного, соціально-економічного і культурно-просвітницького характеру. Серед рубрик, які не змінювалися упродовж усього періоду окупації, була лише одна – «З головної квартири фюрера», що ознайомлювала із ситуацією на фронтах Другої світової війни. Крім того, були рубрики: «Воєнна хроніка», «На східному фронті», «Короткі вістки», «Вісті зі світу», «Листи з Німеччини», «Фронтіві епізоди», «Наука і техніка», «Газетні рядки», «Поради селянинові» тощо. Більшість матеріалів у них комплектувалася на основі повідомлень німецького радіо, інформаційних агенцій «Дойчес Нахріхтенбюро» і «Українська кореспонденція», матеріалів преси Райху і України та ін. [8, с. 205].

Водночас «Уманський голос» розміщував і власні пропагандистські матеріали, в тому числі антисемітського спрямування. Зазвичай їх автори підписувалися псевдонімами або ініціалами.

Для посилення антирадянських і антисемітських настроїв серед населення редакція друкувала спогади земляків про радянську систему. Так, упродовж 1941 р. газета видала серію матеріалів Ф. Гонибіди під назвою «Федь Гонибіда пише», в яких автор скаржився на засилля представників єврейської нації у партійних органах і народному господарстві країни, через що мав багато проблем у житті [8, с. 207].

Від лютого 1942 р. найактуальнішою темою на шпальтах газети стала агітація молоді на роботу до Німеччини разом із пропагандою турботи про остарбайтерів з боку уряду країни, а також німецького способу життя. Вона вміло поєднувалася з антисемітською пропагандою, що стала вже традиційною. Так, у зверненні «До тих, хто їде до Німеччини» від 12 лютого 1942 р. закликали: «...Не слухайте ворожих нашіптувань, жидівських та московських наклепів. Ви матимете нагоду пізнати культурну Європу, набути нового досвіду» [8, с. 208].

Інший пропагандистський антисемітський сюжет налаштовував населення на негативне ставлення до діяльності партизанських загонів, які «жидівські комісари засилають на наші визволені німецькою армією терени... Ці звироднілі бандити, ці покидьки людства, що не мають підтримки у населення, вдаються до найтяжчих злочинів: вбивають та грабують мирне населення, підпалюють збіжжя, руйнують шляхи сполучення, забирають коней, щоб приректи нас на

голод... Отже, не слухайте цих жидобільшовицьких вбивць, викричайте їх і повідомляйте про них німецьку владу» [8, с. 208].

Наведені факти свідчать, що антисемітизм, спрямований на формування вкрай негативного ставлення до євреїв як головних злочинців радянського режиму і найбільших зловмисників, що виступали проти чудових намірів «нового режиму» щодо місцевого населення, посідав одне з найвагоміших місць у численних агітаційно-пропагандистських кампаніях часопису «Уманський голос».

3.3. Антисемітська пропаганда у виданнях, що виходили у зоні дії військової адміністрації

Питанням створення і організації діяльності періодичних видань у зоні військової адміністрації (схід України) займалися здебільшого роти пропаганди, зокрема, 637, 649, 691 і 694-та роти [12, с. 69].

Частина періодичних видань виникла за ініціативи місцевих комендатур і підлеглих їм міських і районних управ і навіть окремих установ. Проте й у цих випадках пропагандистські структури надавали виданням організаційну та інформаційну підтримку, здійснювали цензуру.

Процес створення періодичних видань тривав упродовж майже всього періоду окупації до літа 1943 р.

Розповсюджували газети як у містах і районах, де вони виходили, так і на всій території східних областей. Загалом на сьогодні це питання не є до кінця з'ясованим; його висвітлено тільки у дисертації та серії публікацій донецького історика Д. Титаренка, де можна знайти відповіді на питання щодо функціонування німецьких пропагандистських структур і окупаційних видань на сході України, а також приклади матеріалів антисемітського спрямування.

Великий попит на окупаційні ЗМІ у зоні військової окупації пояснювався ступенем обізнаності газет зі станом справ на місцях. Тож можна говорити і про високий вплив на свідомість українців інформаційно-пропагандистських матеріалів, які «обробляли» населення у вигідному для нацистів напрямі. Одним із найпоширеніших пропагандистських кліше, що його використовували у такій агітаційно-пропагандистській роботі, був уже випробуваний часом ідеологічний штамп про «жидів» і «жидобільшовизм». Природно, що євреї подавалися окупантами як вороги, винуватці усіх бід населення. А тому населення переконували у необхідності їх ізоляції і певних утисків.

Так, 11 грудня 1941 р. юзівська газета «**Донецький вісник**», готуючи суспільну думку до позитивного сприйняття санкцій окупаційної влади проти євреїв, опублікувала наказ польового коменданта, в якому зазначалося: «Встановлено, що єврейське населення Юзівки більшою мірою бере участь в саботажі. За це воно обкладається штрафом у розмірі 800 тисяч марок або 8 млн рублів» [19].

Той самий «Донецький вісник», дізнавшись про наміри влади ізолювати єврейське населення у гетто, поступово готував громадянську думку і до необхідності появи такого місця ізоляції на території міста та відведення для нього чи не найбільших місцевих «нетрищ» – так званих «собаківень» у Білому кар'єрі. 15 березня 1942 р. вийшла стаття «Кінець більшовицьких “собаківень”», пронизана «суцільною турботою» властей про мешканців міста. Було описано їхні важкі житлові умови й висловлено думку, що вирішити їх можна тільки за рахунок єврейського житла, власників якого пропонувалося переселити до гетто: «Почато обстеження землянок у районі цегляного заводу та нафтосховища. Всі вони будуть знесені, а їхні володарі отримають влаштовані квартири. Тимчасово залишиться лише одна “собаківня”, що розташована по-сусідству з парком культури та відпочинку. Туди будуть переселені жида...» [7, с. 3]. Про подальшу долю «переселенців», здебільшого безпомічних старих, жінок і дітей, автор матеріалу навіть не задумувався. Тому не дивно, що таке прагнення окупаційної влади допомогти юзівцям вирішити проблему не викликало ніяких протестів з боку населення.

Тож, незважаючи на недостатню кількість доступної інформації з досліджуваного аспекту, на основі відомих фактів все ж можна говорити про антисемітську спрямованість періодичних видань зони військової окупації та ефективність впливу цих публікацій на місцеве населення.

4. Міфи та кліше, сформовані антисемітською нацистською пропагандою

Усі претензії нацистів до євреїв зводилися до декількох загальних кліше:

1. *Політичне* – євреї панують у політичному житті, на партійних і державних посадах у Радянському Союзі, тому політичний режим у СРСР є «жидобільшовицьким».
2. *Расове* – євреї своєю кров'ю і расою отруюють існування інших рас і народів; євреї – «недолюдина».

3. *Релігійне* – євреї – «народ-боговбивця», чаклуни та поплічники диявола, виконавці демонічних ритуалів.
4. *Культурне* – євреї домінують у суспільному і культурному житті, ідеологічно отруюють навколишні народи.
5. *Соціально-економічне* – євреї посідають центральне місце в економіці і фінансовій сфері, у торгівлі й постачанні [13, с. 184].
Розглянемо ці міфологічні кліше докладніше.

Міф про «жидобільшовизм» (додаток 4)

Абсолютна більшість антисемітських матеріалів у пресі окупаційного періоду належить до першого – політичного – кліше щодо необхідності боротьби з радянським режимом як «жидобільшовицьким». Нацистська пропаганда через окупаційні ЗМІ намагалася навести докази того, що євреї є ворогами українців та усіх слов'ян, бо встановили «кривавий жидобільшовицький режим» у СРСР. Відповідно історію СРСР показували як реалізацію «жидобільшовицького заклоту, за якого радянські керівники нібито є марionетками в руках євреїв, репресивні органи – знаряддям встановлення «жидівської диктатури» тощо [14, с. 153].

Однак у свідомості читача формувався примітивний стереотип: все погане, антинародне, у тому числі колгоспи, – це єврейське.

В антисемітській пропаганді нацисти намагалися використати факти та явища, притаманні радянському режиму. Серед них і те, що деякі історики характеризують як «неукраїнський характер» радянської влади, встановленої після більшовицького перевороту 1917 р. в Україні, і порівняно велику питому вагу євреїв (порівняно з часткою у населенні) у репресивних органах влади. Геббельсівські пропагандисти використовували ці моменти для розпалювання ворожого ставлення до єврейства, що мало стати символом і головною ознакою «антиукраїнського жидобільшовицького режиму» (додаток 7).

Приміром, у статті «Звірства жидівських комісарів у Севастополі», опублікованій у газеті «Промінь», головним злочинцем виступав єврей – комісар фортеці поблизу Анкермана, який «видав наказ про висадження у повітря цих укріплень, і не тільки вбив цим вибухом 2000 жінок і дітей, а й піддав тій самій долі і всіх важкопоранених, які перебували на перев'язочному пункті в одній з дальніх печер» [цит. за: 14, с. 154].

Міф про «всесвітні масштаби заклоту» єврейства
(додаток 5)

Цей міф формувався великою кількістю статей про «жидівський контроль» над владою, який начебто існує в США, Великій Британії та інших країнах антигітлерівської коаліції. Назви статей промовисті: «Англійський уряд та побудова жидівської держави»; «Масони і жида під англійською опікою», «Рузвельт – прислужник жидів», «Де Голль – слуга світового юдейства» та ін.

Крім того, антисемітська пропаганда шукала свідчення про «злочини єврейської світової диктатури»: від приписування їй організації злочинів проти інших народів до звинувачення у розв’язуванні війн, передусім Другої світової [10, с. 115].

За газетними матеріалами, весь світовий лад підкорюється «жидівству», яке реалізує свою волю через загарбницьку політику СРСР, США і Великої Британії. Євреї проголошуються основними винуватцями у розв’язуванні війни, і (за твердженням пропаганди) лише Німеччина разом із союзниками стоїть на заваді «жидівським намірам поневолення» (додаток 6).

Міф про «злочинну природу» єврейства

Керівник нацистської пропагандистської машини Й. Геббельс говорив, що чим безглуздіша й нахабніша брехня, тим легше в неї повірять. На жаль, цей рецепт деякі політики використовують і сьогодні.

Крім того, на міф про «злочинну природу єврейства» працювала й ідея про те, що саме євреї в минулому і сучасному спричиняють усі негативні явища в суспільстві – спекуляцію, зростання цін, мародерство і, крім того, опір «німецькому новому порядку». А це вже породжує міф про те, що боротьба проти нацистських окупантів також є злочином [10, с. 116].

Міф про «природність» антисемітизму (додаток 8)

Намагаючись обґрунтувати репресії проти євреїв, діячі нацистської пропаганди доводили, що євреїв, по-перше, переслідують і жнуть з усіх європейських країн – союзників і сателітів Німеччини, по-друге, антисемітизм зростає навіть у країнах антигітлерівської коаліції. Та й загалом для місцевого населення окупованих територій формувалася черговий міф, за яким антисемітизм – це природне яви-

ще, споконвіку притаманне людству, що намагалося «звільнитися з-під жидівського панування».

Окупаційні газети містили численні повідомлення із країн гітлерівської Осі, їхніх союзників і окупованих Німеччиною країн про досвід ізоляції євреїв від іншого населення та інформацію про «підтримку» антисемітської політики населенням, яке, нібито, рятується від «розкладницького впливу жидів і підбурювання ними до заколотів».

Наведемо назви статей, за якими не важко зрозуміти їхній зміст: «Чому Німеччина визволилася від жидів», «Табори для жидів у Румунії», «Боротьба з розкладницьким впливом жидів. Поселення їх на ізольованій території» (про «ізоляцію» євреїв у Богемії і Моравії); «Розв'язання жидівського питання в Болгарії»; «Жидівське питання в Угорщині» [14, с. 159].

Через такі матеріали читачам доводили, що «більшість світу» виступає за «ізоляцію» євреїв, «визволення» від них, і, якщо українці хочуть «не відриватися» від Європи, нехай і гітлерівської, – треба використовувати її антисемітський досвід. Отже, систематичні публікації матеріалів про переслідування євреїв у різних країнах були непрямим підбурюванням місцевого населення до антисемітських акцій та участі в «остаточному розв'язанні єврейського питання».

Таким чином окупаційні видання намагалися довести, що німецький антисемітизм є лідером «всесвітньої боротьби проти єврейства» і закликали підтримати всі заходи гітлерівського уряду, спрямовані на знищення «розсадника зла».

5. Основні ідеї, тематика та адресність листівок і карикатур періоду окупації

Значна роль у системі нацистської пропаганди належала дрібній друкованій продукції – листівкам і карикатурам. Реалії воєнних часів вимагали від пропагандистів не лише коритися наказам вищих органів, а й проявляти гнучкість у виборі тематики та об'єкта карикатур, методу його зображення.

Оскільки значна кількість карикатур досліджуваного періоду спрямовувалася знову ж таки на «єврейське питання», то метод карикатурного висвітлення давав змогу, спираючись на «народні» форми подання подій і фактів, використовуючи образи героїв народного фольклору відповідно до культурних традицій населення певного регіону, якнайяскравіше подати антисемітський матеріал.

«Антисемітська карикатура» – це сатиричний малюнок на суспільну, політичну або побутову тематику, в якому прямо або опосередковано використовується типова символіка, через яку візуалізується роль євреїв у зображених процесах. Карикатура є самостійною інформаційною одиницею і однозначно сприймається аудиторією разом із текстом, що її супроводжує. Саме у легкості сприйняття і полягає перевага цього засобу пропаганди. Ця продукція є «ідеологізованим мистецтвом», яке робить наголос на ідеологічних установках антисемітського характеру.

Антисемітські листівки та карикатури можна поділити на декілька груп за «адресатами»:

- листівки до бійців Червоної армії;
- листівки до мешканців Західної України (до цієї групи окремо відносять видання українських націоналістів);
- листівки до мешканців інших регіонів України.

Окрім міфів і кліше, відомих із періодичних видань, які також притаманні дрібній друкованій продукції, виділяють такі основні ідеї антисемітських листівок і карикатур:

- 1) *солдати-червоноармійці змушені воювати за жидобільшовицьких комісарів* – декларування того, що німецький режим «не має нічого проти» українців, кинутих до бою «жидобільшовицьким режимом», і хоче звільнити від нього Україну. Не випадково майже завжди на звороті листівок і карикатур друкували «перепустку» для червоноармійців, які захочуть здатися у полон німцям, інколи – разом із поясненнями про «умови» полону;
- 2) *міф про те, що євреї не хочуть і не можуть воювати*. На фронті це видно на прикладі «єврея-політрука, що ховається за спинами червоноармійців»;
- 3) *міф про те, що євреї є «ляльководами» Сталіна*, справжніми керівниками радянського режиму;
- 4) пропагандистський штамп про те, що *«євреї є головними ворогами українського народу»* [10, с. 118–119].

6. Прийоми психологічного впливу у засобах масової інформації окупаційного періоду (на прикладі карикатур і листівок)

В основу антисемітизму, що впроваджувався на окупованих територіях (маніакального антисемітизму, загадку якого філософи, пси-

хологи, історики та літератори намагаються зрозуміти до сьогодні), нацисти поклали відверту брехню. Щоб ця брехня дійшла до свідомості кожного європейця, нацисти намагалися перевести «нову расову дійсність» на рейки більш-менш пристойної і зрозумілої мови. Задля того треба було причепити до «неповноцінного» зрозумілі звичувачення й штампи...

Тому у своїх пропагандистських акціях нацисти, дегуманізуючи євреїв, усіяко робили з них більшовиків, енкаведистів, чекістів, катів тощо. Зрозуміло, для морально здорової людини належність, наприклад, якогось народу до ісламу або окремих представників до конвойних ГУЛАГу не може бути підґрунтям для винищення усього народу.

Однак для людини, яка жила за радянського режиму, одним із головних гасел якого був пошук «ворогів», пропаганда нацистів на зразок «євреї – більшовики» або «євреї – кати» може слугувати виправданням дії окупантів.

Психологи стверджують, що психіка індивіда, і психіка суспільства загалом, схильна до особливого сприйняття, яке й називають маніпулюванням. Але насправді маніпулювання – це вплив одного індивіда на іншого, з метою виконання останнім вимог першого.

Нацистська верхівка була маніпулятором свідомістю, а населення окупованих територій – об'єктом психологічного впливу і маніпуляцій, в яких можна виокремити такі принципи.

1. *Принцип першочерговості.* Він базується на особливій специфіці нашої психіки приймати на віру інформацію, отриману першою. Навіть те, що пізніше людина може отримати достовірнішу інформацію, часто не виключає факту підозрілої недовіри до неї. У нашому випадку, враховуючи постійну дезінформацію населення, спрацьовує ефект початкової інформації як істинної. А згодом уже доволі важко змінити сформовані погляди (додаток 8).
2. *Образ ворога.* Такий метод психологічного впливу найбільш успішний, оскільки в цьому випадку, шляхом штучного створення загрози і, як наслідок, емоційного розпачу населення, маси зазнають змін свідомості. Як результат – ними легше керувати, бо необхідність виконання наказів продиктована власною безпекою. Водночас формується позитивний імідж нацистських адміністрацій (додаток 9), що також сприяє прийняттю з боку населення будь-яких дій, які інтерпретуються у масах як «турбота» про них (додатки 10, 11, 12).
3. *Недоступність інформації.* Цей принцип впливу також називають інформаційною блокадою: певну частину інформації (неба-

жану для маніпуляторів) свідомо не оприлюднюють. Зокрема, в «Директиві начальника штабу Верховного Головнокомандувача збройних сил Німеччини з питань пропаганди» від 6 червня 1941 р. наголошувалося на необхідності повного контролю над пресою: «Якщо можливості слідкувати за пресою не буде, то робота газет і журналів... повинна бути припинена...» [10, с. 84].

4. *Односторонність висвітлення подій.* У цьому випадку психологічний вплив методики спрямований на односторонність висвітлення подій, коли дають змогу висловитися лише одній стороні процесу, внаслідок чого досягається помилковий ефект. Таким чином зацікавленим у брехні маніпуляторам вдається приховати правду, подаючи замість неї брехню, у реальність якої вони примушують повірити маси.
5. *Повторення.* Цей спосіб маніпулювання доволі простий та унікальний. Необхідно лише багаторазове повторення будь-якої інформації для того, щоб вона осіла у пам'яті населення і надалі вже була використана маніпулятором.

При цьому маніпуляторам потрібно максимально спростити текст, щоб полегшити його сприйняття публікою. На практиці тільки у такому випадку інформація не лише дійде до читачів, а й буде зрозумілою (додаток 13). Повторювана спрощена інформація спочатку укорінюється у підсвідомості читачів, а згодом впливатиме на свідомість, а отже, й на вчинки, що закладені у наданій інформації.

6. *Схвалення уявної більшості.* Цей метод пов'язаний із таким специфічним компонентом людської психіки, як допустимість здійснення будь-яких дій після першочергового схвалення їх більшістю. Тобто у психіці стирається бар'єр критичності після того, як певна інформація викликала схвалення у інших людей. Перебуваючи в групі, людина схиляється до думки, що інформація, схвалена більшістю, є правильною. А якщо їй так не здається, то це нібито говорить лише про те, що людина ще не розібралася достатньо. Це тому, що історично психіка людини схильна до того, щоб вірити соціуму. Саме тому більшість подібних методик спрацьовують [16].

7. Сучасний вплив пропаганди (опитування)

Незважаючи на те, що від досліджуваних подій нас відокремлює понад 70 років, сучасному суспільству не вдалося уникнути впливу пропаганди. Навіть навпаки, з часом, завдяки великій насиченості

суспільства інформаційними технологіями і підвищенню інтересу до них із боку молоді, пропагандистський вплив на свідомість людини набирає обертів. У великому інформаційному потоці молодому незагартованому розуму складно орієнтуватися й доволі важко з'ясувати ступінь достовірності інформації. У повсякденному житті за браком часу та бажання мало хто з молодих звертається до додаткових джерел для перевірки. Тож суспільно важливу інформацію сприймають здебільшого «на віру», а надто якщо її часто повторюють. Така безвідповідальність призводить до виникнення нових стереотипів, які, укорінившись у свідомості людей, заважають сприймати дійсність, змушують людину діяти на основі не власних рішень, а нав'язаних суспільством норм-стереотипів, одними з яких є міфи про євреїв.

Усвідомлюючи роль пропаганди у зародженні стереотипів і роль стереотипів у формуванні уявлень про міжкультурні розбіжності, авторка, скориставшись методом опитування, виявила ступінь зацікавленості цією темою юнаків і дівчат віком від 15 до 28 років.

Переважна кількість опитуваних (17 із 25 респондентів) стикалася у своєму житті з агітаційно-пропагандистськими прийомами антисемітського впливу. На запитання, де саме, – наводили приклади графіті та написів на будівлях, зібрання профашистсько налаштованих молодіжних груп (неофашистів, скінхедів) із залученням до їхніх лав інших людей, листівки та Інтернет-ресурси, окремі персональні сайти, блоги тощо. Та лише дев'ять анкетованих висловили негативне ставлення до цих процесів, натомість інші обрали позицію нейтралітету.

Щодо поінформованості молоді про можливі пропагандистські прийоми психологічного впливу, то, з огляду на відповіді в анкетах, можна стверджувати, що молодь знає «свого ворога в обличчя». Тобто респонденти продемонстрували знання джерел і методів впливу, не лише антисемітського спрямування, а й пропаганди загалом.

Більшість опитуваних (18 осіб) також стверджує, що не підпадає або принаймні намагається не підпадати під вплив пропагандистсько-агітаційної течії сьогодення, зважаючи на раціональність, якщо це стосується покупок, власну позицію – під час передвибірчої агітації, на гуманність і толерантність – якщо йдеться про расову або релігійну належність.

А це, наразі, той мінімум, що ми можемо зробити, щоб уникнути дискримінації у сучасності, захистивши свої погляди від ідеологі-

чною та суспільного тиску, який нівелює особистість та унеможливує її розвиток, про що відомий дослідник А. Безансон писав: *«У таких випадках маємо загальне правило. Перша лінія захисту, яку треба зайняти і тримати до кінця у двобої з ідеологічним режимом, – це беззастережна відмова від тієї картини реальності, що він її пропонує. Якщо піти назустріч і погодитися, що в цій картині є “частка правди”, наприклад, припустити, що існують арійці й неарійці й тому існує “єврейське питання”, усе відразу пропало: волею починає керувати перекручений інтелект. Лишається лише можливість просити “арійців” вирішувати це “питання” людськи...»* [1].

Однак від мінімуму до максимуму – великий і тривалий шлях, на якому усім нам є над чим працювати.

Вивчення проблеми пропаганди у будь-якій сфері людського життя та її активне розроблення мають сприяти не лише розумінню явищ, характерних для тоталітарних режимів, а й відстеженню впливовості пропаганди у сьогоденні та виробленню конкретних кроків з уникнення упереджень, стереотипів, дискримінаційного ставлення до людини незалежно від її походження, соціального статусу, етнічної та расової належності, релігії тощо. Адже якщо людина оновлюватиме власне бачення життя та ставитиметься до нього нешаблонно, конкретизуватиме, тобто вступить у боротьбу зі стереотипами, сьогоднішня картина світу зміниться на краще, і можливо, таке злободенне на сьогодні явище, як антисемітизм, відійде у минуле.

Висновки

Механізм психологічного впливу окупантів на населення є наочним прикладом використання ЗМІ як в окремих регіонах, так і на всій території України. І хоча ініціатива цькування та дискримінації виходила не від авторів публікацій і навіть не від редакторів ЗМІ, керовані ними видання по-холуйськи догідливо доносили до населення точку зору своїх «господарів».

Тож, аналізуючи пресу часів окупації, авторка переконалася, що вона виходила з дозволу і під жорсткою цезурою окупаційної влади і висвітлювала насамперед інтереси загарбників.

У роботі розкрито прямий зв'язок між директивами вищого керівництва Німеччини з антисемітських питань та їх безпосереднім

упровадженням у життя окупаційною адміністрацією за допомогою ЗМІ.

Нагнітаючи антисемітизм, окупаційна влада через ЗМІ намагалася не лише сформувати відповідну громадянську думку про євреїв, а й чинила морально-психологічний тиск на населення, готуючи його до «остаточного розв'язання єврейського питання».

Хоча всі публікації виконували перш за все інформаційно-розпорядницькі функції, неможливо заперечувати ефективність пропагандистських зусиль та ступінь впливу антиєврейських кореспонденцій на населення.

Розглядаючи прийоми психологічного впливу на прикладі антисемітських карикатур і листівок часів окупації, авторка доводить ефективність їх використання, а саме тиску на свідомість населення і укорінення антисемітських переконань у людській спільноті.

Важливим аспектом роботи є визначення поглядів сучасної молоді щодо досліджуваної проблеми і її актуальності шляхом проведення опитування, яке покликане переконати юнаків і дівчат, що обов'язок кожної розважливої людини – уникати негативного впливу пропаганди, розпізнавати прийоми й методи психологічного впливу у засобах масової інформації та не допускати маніпулювання собою.

І хоча з розвитком суспільства, зі зростанням культурного рівня людей цей вплив слабшає, як поступово слабшає і антисемітизм (у сучасній демократичній Європі його не лише вважають проявом дискримінаційних дій, а й переслідують за законом), ця проблема й нині є актуальною. Люди розуміють, що рівність прав та захист інтересів усіх незалежно від етнічної та расової належності, релігійних переконань і культурних уподобань є запорукою прогресивного розвитку суспільства. Дуже важливо усвідомити, що переслідування, обмеження прав одних людей неодмінно негативно позначаються на всіх. І знову засоби масової інформації, як один із головних важелів пропаганди, перебувають на передньому плані. Саме газетам і журналам сьогодні, як і в період нацистської окупації, доручене відповідальне завдання – переконувати людей. Але, на відміну від окупаційної преси, яка сповідувала зверхність однієї нації над іншими, ЗМІ сучасності покликані сповідувати ідеї доброзичливості, толерантності й неупередженості у людському співтоваристві, які є основою омріяного демократичного правового суспільства.

Список літератури

1. Безансон Ален. Бедствие века: Коммунизм, нацизм и уникальность Катастрофы. – Москва: МИК; Париж: Русская мысль, 2000.
2. Из протокольной записи совещания Гитлера с руководителями фашистского рейха о целях войны против Советского Союза, 16 июля 1941 г. // Преступные цели – преступные средства: документы оккупационной политики фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.). – Москва, 1963.
3. История Второй мировой войны 1939–1945 гг.: В 12 т. – Москва: Воениздат, 1974. – Т. 3.
4. Коваль М. В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 25–32.
5. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Репринтное воспроизведение издания 1873–1888 гг. Кн. 2. – Москва, 1991.
6. Курилишин К. Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.): Історико-бібліографічне дослідження / НАН України; ЛНБ ім. В. Стефаника; Наук. ред.-консульт. В. Романюк; Відп. ред. Л. Снісарчук: У 2 т. – Львів, 2007. – Т. 1.
7. Микушев В., Титаренко Д. Тайны Юзовского гетто // Донбасс. – 2001. – 18 мая.
8. Михайлюк Марина. Видавництво «Уманський голос» в умовах нацистської окупації // Друга Світова війна і доля народів України. Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції м. Київ, 30–31 жовтня 2006 р. – Київ: Зовнішторгвидав, 2007.
9. На пути к пониманию прошлого. Поиски. Версии. Идеи: Книга для учителя истории. – Рига: ZVAIGZNE ABC, 2000.
10. Назустріч пам'яті: Навч.-метод. посіб. до фільму про Голокост в Україні «Назви своє ім'я» / Авт.-упоряд.: О. Войтенко, М. Тяглий. – Київ: Полігр. фірма «Оранта», 2007.
11. Смилянская Ю. Отражение Холокоста в прессе оккупационного периода на территории Украины // Катастрофа европейского еврейства под час Другої світової війни: Матеріали VII наукової конференції. – Київ: Інститут юдаїки, 2000.
12. Титаренко Дмитро. Умови функціонування окупаційної преси на території України (зона військової адміністрації) // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Серія «Політологія і етнологія». – 2006. – Вип. 31. – С. 69–78.

13. Тяглий М. Антисемистская доктрина и ее место в пропагандистской модели, реализованной нацистами в оккупированном Крыму // Историческое наследие Крыма. – 2004. – № 5. – С. 180–204.
14. Щупак І. Нацистська антисемітська пропаганда серед місцевого населення України // Проблеми історії Голокосту. – 2006. – № 3. – С. 147–175.
15. Щупак І. Я. Голокост в Україні: Пошуки відповідей на питання історії: Навч. посіб. для учнів старших класів серед. загальноосвіт. навч. закладів. – Дніпропетровськ: Ткума, 2005.
16. <http://psyfactor.org/lib/zel3.htm#6> (С. А. Зелинский, 2008).
17. <http://ru.wikipedia.org/wiki/> (Википедия – Свободная Энциклопедия).
18. www.eleven.co.il (Електронна Єврейська Енциклопедія).
19. www.ortodox.donbass.com.

Додатки

1. «Об антисемитизме» (ответ И. Сталина на запрос Еврейского телеграфного агентства из Америки) 12 января 1931 г. (впервые опубликовано в газете «Правда» 30 ноября 1936 г. № 329).
2. Фото першої шпальти газети «Донецькі новини».
3. Фото першої шпальти газети «Відбудова».
4. Фото вирізок з українських окупаційних газет, що ілюструють міф про «жидобільшовизм».
5. Фото вирізок з українських окупаційних газет, що ілюструють міф про «жидівські тенета».
6. Фото вирізок з українських окупаційних газет, що ілюструють міф про антисемітизм у країнах антигітлерівської коаліції.
7. Фото похорону «закатованих жидобільшовиками українців у Вінниці».
8. Фото вирізок з українських окупаційних газет, що ілюструють міф про «злочини євреїв».
9. Фото вирізок з українських окупаційних газет, що ілюструють міф про «злочини євреїв».
10. Фото «Деятельность и захваты иудеев».
11. Плакат «Гитлер – освободитель...».
12. Плакат «Ставайте до боротьби з жидобільшовизмом!».
13. Плакат «Геть жидов!».

ГОЛОКОСТ НА БУКОВИНІ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ БУКОВИНСЬКОЇ ПОЛІЕТНІЧНОСТІ

Роботу виконала:

Вайда Анастасія Олександрівна,
учениця 10 класу Чернівецької
СШ № 41

Науковий керівник:

Абрамова Наталія Всеволодівна,
вчителька історії і традицій
єврейського народу Чернівецької СШ № 41

ЗМІСТ

Вступ

1. Феномен «буковинізму»: історичний огляд
2. Ставлення місцевого населення до подій Голокосту на Буковині

Висновки

Додатки

Список використаних джерел і літератури

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сьогодні людство перебуває на межі самознищення через глобальні й локальні міжнаціональні, міжконфесійні та расові конфлікти. Здається, що ксенофобія міцно поселилася всередині нашої цивілізації. Мабуть, немає теми актуальнішої, ніж толерантність. Проблема взаєморозуміння є важливою і для українського суспільства. Адже в умовах поліетнічного середовища України доводиться вирішувати дві проблеми – відродження національної свідомості українського народу та забезпечення вільного розвитку численних націй і народностей, для яких ця земля стала рідною, уникнення ксенофобії, дискримінації за національною чи релігійною ознакою. Ретельне вивчення уроків минулого, з урахуванням регіональних особливостей, історичного досвіду мирного співжиття дасть змогу запобігти численним помилкам і сприятиме розбудові гармонійного толерантного суспільства.

Причиною вибору теми роботи стала розповідь чернівецького художника Броніслава Тутельмана про те, що ще у 50-х роках минулого століття його матусю називали не інакше, як «пані Тутельман», і одразу переходили з української на їдиш. Це, безперечно, свідчення високого рівня духовності й взаємоповаги, яке вражає. Ще зовсім недавно толерантність була нормою життя у наших Чернівцях.

Мета дослідження: на основі вивчення досліджень наукового і публіцистичного характеру, архівних матеріалів, спогадів очевидців скласти загальну картину подій Голокосту на Буковині та зрозуміти роль місцевого населення у цих подіях; продовжити збирання свідчень очевидців подій; проаналізувати мотиви поведінки представників різних етнічних груп в умовах тотального знищення євреїв; встановити зв'язки між етнонаціональними процесами в регіоні у різні історичні періоди та їх віддзеркаленням в умовах Голокосту.

Об'єкт дослідження – погляди людей, мотиви поведінки окремих особистостей, представників різних національностей та їх вплив на долю євреїв у період румунської окупації 1941–1944 рр.

Предмет дослідження – специфіка подій Голокосту на Буковині та роль місцевого населення у знищенні й порятунку єврейського

населення, з урахуванням розвинутих традицій толерантності, що сформувались у регіоні.

1. Феномен «буковинізму»: історичний огляд

1.1. Джерела буковинської толерантності

Буковина – дивовижний край. Різні народи, які проживали тут, упродовж століть викували те, що є тільки буковинським. Це дух полікультурності, дух співжиття і взаємоповаги представників різних культур. Це дивовижне місце, де в одному товаристві вільно почувалися українець, німець і єврей. Де можна було розмовляти українською, румунською, німецькою, польською, на їдиш, – і тебе розуміли. На жаль, війни й міжвоєнні лихоліття дуже зашкодили цій ідилічній картині.

Феномен «буковинізму» формувався у конкретних історичних умовах. Традиції толерантності на Буковині беруть свій початок від часів австрійського панування (1775–1918 рр.). Після першого візиту у 1783 р. до Чернівців австрійський монарх Йосиф II запросив селитися тут представників усіх національностей, гарантуючи рівні права, культурно-економічні можливості. А після революції 1848 р., коли Буковина отримала статус окремого коронного краю і широкую автономію, почався справжній «золотий період» політичного, економічного та культурного розвитку усіх націй, що населяли цю територію.

Явище «буковинізму», характерне для регіональної самосвідомості місцевих мешканців, визначалось передусім пріоритетом самовизначення «буковинець» над етнонаціональним самовизначенням і наявністю особливого регіонального патріотизму.

Про міжнаціональні відносини на побутовому рівні згадував Микола Цирковнюк, українець із села Нова Жадова Сторожинецького району Чернівецької області: *«Жиди були добрі, а німці ще май ліпші. Німці жили компактно в куті “Айхенау”, мали свою управу... Німці з жидами жили дружно... Жидівських хат було три сотки, майже у кожній хаті магазин, навіть бідніший жид гендлював. Вони з повагою ставились до нас, українців. Вони вітались українською мовою...»* [19]. Франц Миколайович Андрухович, 1934 року народження, уродженець селища Біла Кіцманського району, що на околиці Чернівців, в інтерв'ю учням Чернівецької СШ № 41 розповів: *«До війни в Білій не було єврейської общини, але біля Прута там,*

де тепер розташований дрiжджзавод, жили кілька єврейських родин. Вони тримали крамниці і багато людей йшли туди купувати речі, продукти, навіть у кредит. Проблем у спілкуванні не було – мирно жили...» [10].

На Буковині майже не було села, де не проживали б кілька десятків єврейських родин. Наприклад, у Клішківцях, що на Хотинщині, ще й понині частину села, де хата в хату жили євреї, називають «межи жидами». Тому й не дивно, коли бабуся, скажімо, посилає онука піти «межи жиди» до крамниці купити хліба. А старші люди в селі пам'ятають імена майже всіх сусідів-євреїв, які проживали поруч.

У Чернівцях єврейське життя набуло великого розмаху. Тут був цілий єврейський квартал – Юденштадт, діяли єврейські школи, лікарні для бідних, існували мікве і цвинтар, більше ніж 50 синагог. У період від 1905 до 1907 р. посаду бургомістра Чернівців обіймав доктор Едуард Райс – євреї за походженням. Це безсумнівний доказ того, що на Буковині євреї сформували новий етнос – буковинське єврейство, яке гармонійно впліталось у поліетнічний візерунок краю [17].

Прикладом позитивної етнонаціональної політики австрійського уряду є «буковинська згода» 1910 р., коли реформа виборчого законодавства у краї дала змогу стабілізувати громадське життя Буковини й уникнути зіткнень на етнічному ґрунті.

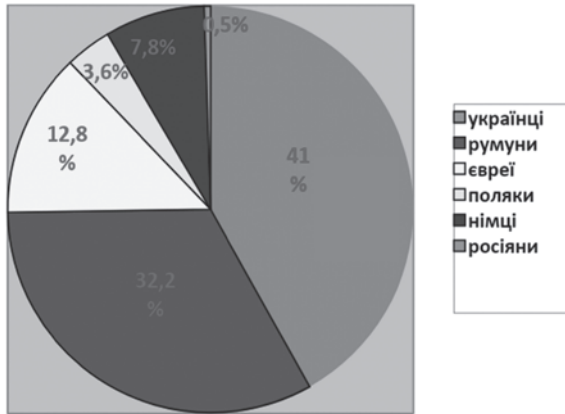
Отже, за сприятливої національної політики австрійської влади на Буковині було створено умови для повноцінного розвитку усіх націй, які проживали тут, і склались унікальні традиції толерантного співіснування. Наявність демократичних прав і свобод пробуджувала політичну та культурно-просвітницьку активність буковинців, яка сприяла взаємовпливу різних етнічних громад.

1.2. Етнонаціональна структура населення краю на кінець XIX – початок XX ст.

Історичні зміни, які відбулися на Буковині на початку XX ст., позначились на соціальній структурі й подальшому соціально-економічному, політичному та культурному розвитку краю.

За допомогою діаграм можна прослідкувати зміни в соціальній структурі населення за національною ознакою.

За даними крайового жандармського командування № 13 центрального командування жандармерії на Буковині станом на 1890 р. проживало [16]:

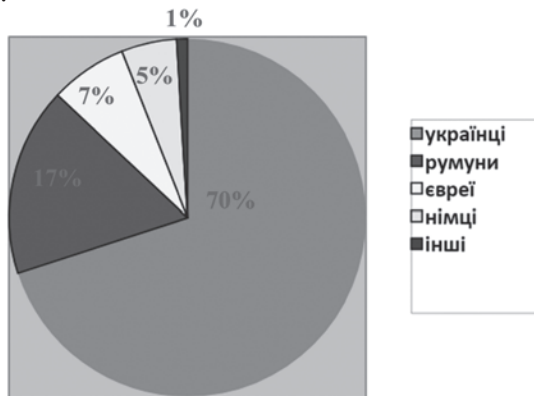

Загальна кількість – 646 625 осіб.

Загальна картина етнопонаціонального співвідношення у Північній Буковині виглядала дещо інакше: українці – 58 %; румуні – 34 %; євреї – 14 %; німці – 6 %; поляки – 4 % [18].

Отже, українці в цей період на всій Буковині були найбільшою національною спільнотою, а частка інших національностей у відсотковому співвідношенні з іншими етносами в Північній Буковині була набагато більшою, ніж загалом в обох її частинах.

За даними Державного архіву Чернівецької області станом на 1940 р. [20]:

Загальна кількість за даними на 1910 р. – 800 098 осіб.

Такі зміни національної картини краю напряму пов'язані зі зміною історичного фону та конкретними суспільно-політичними процесами.

Упродовж першого періоду румунської окупації (листопад 1918 – червень 1940 рр.) проводили політику румунізації Північної Буковини, під час якої всі німецькі та іншомовні вивіски змінювали на румунські, знищували всі австрійські державні символи. Уже в 1926–1927 рр. на Буковині не залишилось жодної української початкової школи [13].

Із прискоренням процесу фашизації країни дискримінація інших націй на Буковині особливо посилилась. Шалену шовіністичну пропаганду, яка поєднувалась із каральними заходами, проводили під гаслом «Румунія для румунів» [13]. Національну асиміляцію місцевого населення в румунському середовищі здійснювали методами економічної, політичної, ідеологічної і культурно-освітньої дискримінації [14].

Під впливом більшовицької і фашистської пропаганди у 1930-х рр. на Буковині спостерігалася поляризація політичних поглядів. Значна частина єврейського населення проїнялася комуністичними ідеями. Серед румунської і німецької молоді набули популярності фашистські ідеї. Українці залишались вірними національно-демократичним поглядам. У 1933 р. на фасаді Німецького Народного Дому замаєв прапор Третього Райху, а євреїв почали розглядати як небажаних гостей у його приміщеннях. Тобто з'явилися симптоми майбутнього катаклізму [15].

Антисемітські тенденції в Румунії набирали дедалі більших обертів у цей період і поступово переходили у ранг державної політики. У багатьох документах 1930-х рр. мова йде про очевидні антисемітські настрої на Буковині, особливо у містах.

Документ 1

Із рішення «Німецького народного союзу Буковини» від 26 вересня 1933 р.:

«...Стосовно расового питання він (союз) стоїть на позиції арійського походження...» [12].

Документ 2

Німецьке консульство

13 листопада 1934 р.

Чернівці

Лист до пана Похгаммера

...Також у питанні бойкоту я намагався проводити практичну роботу. Успіх міг бути можливим насамперед у двох галузях. Спочатку

необхідно спробувати по можливості більше не віддавати єврейським фірмам німецькі гроші... Незабаром передбачається створити для всіх галузей, які дотепер знаходяться виключно в єврейських руках, заміну німецькими підприємствами... [12]

Документ 3

Німецька місія

Бухарест

23 січня 1939 р.

До МЗС у Берліні

Як один із небагатьох ефективних антисемітських заходів необхідно згадати заснування «Banca de Nord» у Чернівцях, який цими днями був відкритий особисто міністром економіки... Євреям та висунутим євреям кредити не повинні надаватись... [12]

Документ 4

Австрійська дипломатична місія у Бухаресті

Державний антисемітизм

Бухарест, 7 липня 1922 р.

у Румунії

...Не можна піддавати сумніву, що антисемітизм у Румунії з її 7,5 % євреїв завжди існував, суттєво загострився та отримав сприяння через визнання того, що більшовизм, – якого тут правомірно бояться, як чуми, – був витвором євреїв. Незважаючи на це, не можна забувати, що єврейське прагнення до наживи не було для жодної країни більш небезпечним, ніж для Румунії з її неосвіченим, неохайним та частково відверто лінивим селянським населенням» [12].

У 1939 р. розпочався масовий виїзд німців із Буковини на територію Третього Райху. З огляду на складне становище та з метою збереження німецької культури, ідея переселення буковинських німців знайшла підтримку як у Чернівцях, так і в Берліні. Зокрема, цю ідею схвалювало молодше покоління буковинських німців.

Старше покоління не було таким рішучим, зважаючи на сімейно-майнові відносини, але небезпека більшовизації та румунізації поступово посилювала бажання щодо організованого переселення. Дехто з євреїв намагався виїхати разом із німцями за підробними документами.

Як відомо, згідно з німецько-радянським таємним протоколом від 23 серпня 1939 р. (пункт 3) до сфери радянських інтересів було віднесено Бессарабію. 28 червня 1940 р. Буковину окупували радянські

війська. Повним ходом пішов процес радянізації, який супроводжувався політикою масових репресій, націоналізації, розкуркулення, депортацій до Сибіру та Казахстану тощо.

Отже, політичні процеси у краї в першій половині ХХ ст., що відбувались за двох тоталітарних режимів, відчутно змінили соціальну структуру Буковини, а особливо її національне забарвлення. Історія розділила буковинців, колишніх родичів, сусідів, друзів та однокласників, одягнула їх у різні уніформи. Тисячі замордованих у сталінських і румунських таборах євреїв, українців, румунів, німців, тисячі буковинців стали жертвами переселенських акцій, депортацій із Буковини. Антидемократична політика та пропаганда сприяли виникненню міжнаціональної недовіри на ідеологічному та побутово-майновому ґрунті. По-перше, змінилась кількість представників етносів, що мали глибокі історичні зв'язки з регіоном. По-друге, переселенці із СРСР та Румунії не були знайомі з традиційними місцевими ідеалами багатокультурності та взаємоповаги. Виникла серйозна загроза самому факту існування «буковинського етносу». І все ж переважна більшість краян зберегла дух попередньої толерантної доби.

2. Ставлення місцевого населення до подій Голокосту на Буковині

2.1. Встановлення румунської окупаційної влади

2–7 липня 1941 р. Чернівецьку область окупували румунно-німецькі війська. Другий прихід румунських військ на ці терени помітно позначився на етнонаціональній ситуації. Це була найгірша сторінка в історії місцевих національних відносин. Адже здійснювалась відверто окупаційна, терористична політика, стимулювався побутовий антисемітизм до рівня погромів.

У перші дні окупації на Буковині було знищено 12 тисяч євреїв, із них 5 тисяч чернівчан. 1 вересня 1941 р. до Румунії перейшли території між Дністром і Південним Бугом (Трансністрія). На окупованих українських територіях було встановлено румунську адміністрацію – так зване «Врядування Трансністрії» на чолі з губернатором Г. Алексяну. Почалася масова депортація євреїв до таборів Трансністрії. 10 жовтня 1941 р. губернатор Буковини генерал Калотеску видав розпорядження про створення гетто в Чернівцях, яке мало стати

збірним пунктом під час депортації до Трансністрії для всіх буковинських євреїв. За весь період окупації у таборах Трансністрії було знищено 327 100 євреїв, вислано 90 тисяч буковинців, із них – 33 391 чернівчанина [20].

Для забезпечення стабільного стану економіки з дозволу губернатора Калотеску в місті Чернівці було залишено 16 569 євреїв, до цієї кількості додалися євреї, що залишились за «дозволами Траяна Поповича», загалом близько 20 тисяч. Євреям для перебування в місті видавали індивідуальні дозволи – «авторизації», які виписували за великі гроші [20].

Зразок свідоцтва, що засвідчує право на проживання особи єврейської національності на території Чернівців

Ідентифікаційна карта

Єврей Голова родини – Ельгісер Авраам Фойер
Члени родини _____

вул. Румунії № 916

1. Має повноваження проживати в Чернівцях № 3795.

2. Має свідоцтво про перепис євреїв № 21196.

3. Має паспорт із пропискою у бюро населення.

Втрата посвідчення особи тягне за собою ануляцію дозволу на проживання в Чернівцях.

Recensământul pentru locuitorii având sânge evreesc
Conf. Decret-Lege Nr. 3416 publicat în
Monitorul Oficial Nr. 299/1941/423

Nr. 833

L
Identificat cu Bulet. de Populație
Nr. 75872 eliberat de
Chernivci
L. 20
C.E.R.

ADEVERINȚĂ Nr. 21196

S-a primit de noi, completată foaie de recensământ
a declarantului Cheloușor Avraham și soția
domiciliat în Chernivci str. România Nr. 916

semnată de susnumitul
parintele
tutore
C. E. R.

sediul Chernivci la data de 2 III 1942

Semnătura delegatului C. E. R. Stank

Свідоцтво № 21196

Прийміть заповнений листок перепису заявника Ельгісера Аврама Фойєра

який проживає в Чернівцях по вулиці Румунії № 916

Підписано вищезгаданим (підпис) [11]

У Чернівецькому архіві зберігаються багато документів, що підтверджують факт залучення осіб єврейської національності до виконання робіт на користь Великої Румунії.

Наприклад, такі:

«...про направлення в м. Чернівці на роботу осіб єврейської національності в бібліотеку румунсько-націоналістичного товариства» [1];

«...про мобілізацію на роботу спеціалістів-лікарів єврейської національності...» [2].

За найменшу провину євреї позбавлялись права проживати в місті і підлягали негайному виселенню до табору.

Зрозуміло, що євреї використовували кожний можливий шанс, щоб не потрапити до Трансністрії і врятувати життя. Багато чернівецьких євреїв вбачали таку можливість у зміні віросповідання. В 1942 р. Урядовий військовий кабінет видав наказ про заборону єврейському населенню переходити у православ'я [3]. Євреї, які перейшли у православну віру раніше, масово почали подавати прохання

про видання їм довідок про цей акт, як, наприклад, відомий чернівецький меценат Альфред-Марчел Тітінгер [4].

23 березня 1941 р. Йосип Блюм від імені євреїв – інвалідів Першої світової війни подав прохання на ім'я губернатора краю про виплату їм матеріальної допомоги, встановленої раніше соціальною службою, та звільнення від носіння жовтої зірки на одязі. На жаль, у матеріалах справи не вдалося знайти результатів цього процесу, але, вочевидь, євреям-ветеранам не вдалося домогтися задоволення їхнього прохання, адже листування з місцевою владою тривало до 1943 р. [5] (додаток А).

Отже, окупація Північної Буковини Румунією призвела до посилення національного протистояння, виникнення елементів недовіри між різними націями та дискримінації єврейського населення краю. Важливим доказом антиєврейської політики румунської окупаційної влади є факт позначки «Еутей» у верхньому правому кутку багатьох архівних документів, які так чи інакше стосуються єврейського населення.

2.2. Ненависть та паростки людяності: місцеве населення і Голокост

Буковинська громада досить своєрідно ставилась до політики «остаточного розв'язання єврейського питання». Тут відіграли важливу роль тенденції розвитку краю попередніх десятиліть і національної політики правлячих тоталітарних режимів. Як наслідок, відбулися помітні зміни у кількісному співвідношенні національного складу Буковини та у політичних поглядах буковинців. Більшість людей досить нейтрально реагували на геноцид єврейського населення, переймаючись власними клопотами в роки воєнного лихоліття. Велику роль відіграла антисемітська пропаганда, спрямована на формування упередженого ставлення до представників єврейської громади. «...Мати заборонила мені навіть пам'ятати про те, що бачив. А корів ми потім там більше не випасали...» [10], – згадує Франц Миколайович Андрухович, який дев'ятирічним хлопчиком випасав разом із друзями худобу в районі Цецино (дачний район на околиці сучасних Чернівців) і спостерігав за розстрілами євреїв. Зрозуміло, що у складних умовах людина мислить і діє, не завжди керуючись морально-етичними нормами, адже війна сама по собі – явище аморальне, а цінність людського життя в цьому контексті взагалі зводиться на ніщо. На Буковині, враховуючи регіональну специфіку, міжетнічні проблеми та ставлення до подій Голокосту набули

специфічного характеру. Особливу увагу потрібно звернути на німецько-єврейські відносини. Між німцями і євреями Буковини ніколи не було серйозних суперечностей або конфліктів. Німці стали ніби зняряддям спільного ворога – шовінізму у боротьбі проти євреїв. Асимільовані чернівецькі євреї були пристрасними прихильниками німецької культури й нерідко ідентифікували себе з німцями. Наприклад, всесвітньо відомий композитор і піаніст Йосип Ельгісер отримав право на життя тільки через те, що під час селекції у таборі мав при собі томик Гете німецькою мовою. А потім євреї стали об'єктом зневаги і расової ненависті саме з боку своїх німецьких співгромадян [12]. Велика кількість людей вбачали в ситуації з єврейським населенням можливість збагатитись за рахунок їхнього майна – розв'язували матеріально-майнові проблеми: «Мешканець с. Мамалига Афанасій Плоп просить передати у власність сільської громади 112 овець і 1 барана, які належали євреям, інтернованим в табір, мотивуючи своє прохання тим, що з 1940 р. вони працювали на власників тих овець...» [6] (додаток Б).

Здобиччю місцевого населення, за сприяння примарії та губерна-торства Буковини, ставала різноманітна власність євреїв: від приватної бібліотеки до постільної білизни, переданої священникам на прохання митрополита Буковини у 1942 р. [7]. Найбільше було охочих заволодіти помешканнями євреїв. Попит на вільне житло був таким великим, що у 1942 р. при примарії м. Чернівців було створено відділ з обліку житлового фонду, що належав мешканцям міста, висланим до концтабору. Мотивація поведінки більшості людей мала суто побутовий чи морально-етичний характер, і зовсім невелика частина співпрацювала з окупантами з ідеологічних міркувань, через симпатію до режиму. По-іншому важко прокоментувати дії натовпу, який під час переселення євреїв до гетто грабував беззахисних людей прямо серед вулиці.

Доноси на євреїв, переважно анонімні, підтверджують корисні мотиви людей або особисту неприязнь, що мала суб'єктивний характер.

Інспекторат регіональної політики зареєстрував анонімний донос за № 2591/942 від 3 липня 1942 р. про те, що «зубний лікар Соломон Еленберг Розенблат проживав у Чернівцях у період радянської окупації і виявляє неблагонадійність по відношенню до румунської влади...» [8] (додаток В).

Багатьом буковинським євреям, які не втратили зв'язки із родичами у Чернівцях або мали гроші на підкуп румунських офіцерів, вдалося організувати у трансістрійських таборах більш-менш пристойне існування та систему взаємодопомоги. Бували випадки, коли

депортованим євреям надавали матеріальну підтримку колишні сусіди, колеги, друзі. Ця обставина не може не вселяти віру у глибоку порядність людей та високі моральні ідеали, а також незламні традиції толерантності буковинців.

11 березня 1942 р. мешканка Чернівців Ельвіра Ротару отримала дозвіл переправити через Національний банк із Чернівців до Трансністрії своїм знайомим 1230 лей [9] (додаток Г).

Значна частина населення, симпатизуючи режимові, шукали приводу позбавитись євреїв – конкурентів, як правило, в економічній сфері. Більшість населення не брало участі у масових екекуціях і відкритому терорі, мали найбільш популярну тоді позицію пасивних спостерігачів.

Отже, специфіка етнонаціональної структури краю відіграла важливу роль у подіях Голокосту на Буковині.

Висновки

Вивчення питання міжлюдських і міжетнічних відносин у період Голокосту на Буковині дає можливість зробити такі висновки.

По-перше, роль місцевого населення у подіях Голокосту на Буковині напряду пов'язана з подіями передвоєнних десятиліть. Масові міграції, депортації, політика асиміляції, заселення Буковини людьми з Румунії та СРСР, які не знали про давні традиції толерантності, виплекані тут роками, призвели до помітної зміни національної структури та заподіяли шкоди доброзичливому клімату у буковинському суспільстві. Якщо до початку ХХ ст. ставлення до єврейського населення обмежувалось лише певною недовірою в поодиноких випадках, то з наростанням політичних суперечностей у світі воно почало переростати у відкрито вороже.

По-друге, політика терору і залякування сприяла виникненню синдрому страху, розгубленості людей і невпевненості у своєму майбутньому. Це був грандіозний виклик, який вимагав від людини незламного спротиву і неабиякої духовної сили. Тому багато місцевих мешканців відверто співчували євреям, але боялись втрутись у ситуацію.

По-третє, антисемітська пропаганда знайшла відгук серед частини громадян, тому можна констатувати випадки погромів, екекуцій, пограбування євреїв, доносів тощо.

По-четверте, спільна історична пам'ять буковинців, незалежно від національної належності, про минулі доброзичливі часи дала змогу врятуватись великій кількості буковинських євреїв. Місцева інтеліген-

ція, прості люди надавали притулок євреям, попереджали про небезпеку, допомагали вижити, надавали матеріальну допомогу (це було можливо за більш-менш ліберального ставлення до цього румунської окупаційної влади). Не лише окремі особистості, а й цілі громади на Буковині ризикували життям заради порятунку єврейського населення. Єврейські хати ще довгі роки пустували у с. Клішківцях, що на Хотинщині, а клішківчани довго виглядали своїх сусідів, яких не встигли порятувати. Усі дорослі разом вирішили захистити євреїв у с. Іспас Вижицького району і зробили це. А скільки ще таких сіл на Буковині?

По-п'яте, одним із наслідків Голокосту на Буковині є виникнення розбіжностей у поглядах представників різних національностей на історію Другої світової війни та роль місцевого населення у геноциді єврейського народу.

Проблема Голокосту на Буковині потребує детального вивчення і нових досліджень. Необхідно відтворити більш повну реальну картину подій, з'ясувати головні причини конкретної моделі поведінки людей в умовах небезпеки, психологічний стан людини, громади, суспільства в екстремальній ситуації. Важливо дослідити взаємозв'язок між матеріальними і духовними мотивами поведінки людей, які впливають на їхній моральний вибір.

Додатки

Додаток А. Фото «Звернення євреїв-інвалідів Першої світової війни до губернатора краю від 23.03».

Додаток Б. Фото «Звернення мешканців с. Мамалига до префектури Дорогоїського повіту з проханням про передачу їм отари, що належала євреям».

Додаток В. Фото «Анонімний донос на мешканця м. Чернівці Соломона Еленберга Розенבלата від 3 липня 1942 р.».

Додаток Г. Фото «Повідомлення Ельвірі Ротару про дозвіл на відправку коштів у Трансністрію».

Список використаних джерел і літератури

Архівні джерела

1. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-662. – Опис 1. – Спр. № 19.
2. ДАЧО. – Ф. Р-662. – Опис 1. – Спр. № 561.

3. ДАЧО. – Ф. Р-662. – Опис 1. – Спр. № 738.
4. ДАЧО. – Ф. Р-662. – Опис 1. – Спр. № 753.
5. ДАЧО. – Ф. Р-307. – Опис 1. – Спр. № 8.
6. ДАЧО. – Ф. Р-662. – Опис 1. – Спр. № 130.
7. ДАЧО. – Ф. Р-307. – Опис 1. – Спр. № 607.
8. ДАЧО. – Ф. Р-307. – Опис 1. – Спр. № 703.
9. ДАЧО. – Ф. Р-662. – Опис 1. – Спр. № 765.

Архів СШ № 41

10. Запис інтерв'ю. 2005 // З власного архіву учнів Чернівецької СШ № 41.
11. Копія свідoctва Ельгісера Авраама. 2006 // З власного архіву учнів Чернівецької СШ № 41.

Література

12. Буковина 1918–1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток (Матеріали і документи) / Упор. та ред. С. Д. Осачук. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005.
13. Курило В. М. У боротьбі за визволення 1922–1940. – Львів, 1977.
14. Лебедев Н. И. Крах фашизма в Румынии. – Москва, 1976.
15. Масан О., Чеховський І. Чернівці: 1408 – 1998. – Чернівці: Місто, 1998.
16. Населення Буковини. – Чернівці: Зелена Буковина, 2000.
17. Селезінка В. Місто моєї любові. – Чернівці: Крайова освіта, 2002.
18. Федорак В. Ф., Черкач Н. І. Історія рідного краю. – Чернівці, 2000.
19. Федорак В. Ф., Черкач Н. І. Хрестоматія з історії рідного краю (частина II). – Чернівці: Зелена Буковина, 2005.
20. Черновицкое общество еврейской культуры им. Е. Штейнберга. Вспоминают ветераны войны. – Черновцы, 1995.
21. Черновицкое общество еврейской культуры им. Е. Штейнберга, Вестник. Люди остаются людьми. Свидетельства очевидцев / Под ред. Г. Л. Шабашкевича. – Черновцы: Прут, 1992. – Вып. 1.
22. Черновицкое общество еврейской культуры им. Е. Штейнберга, Вестник. Люди остаются людьми. Свидетельства очевидцев / Под ред. Г. Л. Шабашкевича. – Черновцы: Прут, 1992. – Вып. 2.

**ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ І НАЦИСТСЬКИХ
ОПЕРАТИВНИХ ФОРМУВАНЬ У РОКИ ДРУГОЇ
СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ**

Роботу виконала:

Гісем Ольга,
учениця 10 класу СЗШ № 140
м. Києва

Наукові керівники:

кандидат історичних наук Гісем Олександр Володимирович,
Гісем Наталія Миколаївна

ЗМІСТ

Вступ

Розділ I. Історіографія проблеми та джерела дослідження

Розділ II. Створення радянських і нацистських оперативних формувань

Розділ III. Завдання радянських і нацистських оперативних формувань

Розділ IV. Діяльність радянських і нацистських оперативних формувань

Висновки

Список використаних джерел і літератури

ВСТУП

До розв'язання Другої світової війни, на відміну від Першої, прагнули лише кілька держав-агресорів, які намагались реалізувати свої плани світового панування. Зазвичай до таких країн-агресорів відносять Німеччину, Японію та Італію. Натомість значна частина істориків до цієї групи країн відносить і СРСР, який у 1939–1941 рр. здійснив акти агресії проти сусідніх держав: Польщі, Фінляндії, країн Прибалтики та Румунії.

Агресор, готуючись до захоплення певних територій, намагається уникнути тривалого й організованого опору. З цією метою він розробляє плани й організаційні структури, які мають його приборкати. Одним із таких елементів каральної машини на захоплених територіях у роки Другої світової війни стали оперативні формування каральних органів.

Українські землі у роки війни були об'єктом зазіхань із боку країн-агресорів, тому стали місцем активної діяльності таких формувань. На її території у 1939–1940 рр. діяли радянські оперативно-чекістські групи, а в 1939 та 1941–1944 рр. – нацистські айнзацгрупи. Діяльність цих формувань призвела до численних жертв серед мирного населення. Нацистські айнзацгрупи стали інструментом геноциду єврейського народу.

Актуальність цієї роботи полягає в тому, що той сумний досвід усе ще не вивчено адекватно й не осмислено. Тому що навіть після Другої світової війни у світовій практиці були непоодинокі випадки створення спеціальних підрозділів зі знищення мирного населення. Зокрема, «ескадрони смерті» у країнах Латинської Америки, каральні загони, які здійснювали етнічні чистки під час регіональних конфліктів у Європі та Африці.

Мета праці – порівняти у загальних рисах діяльність радянських оперативно-чекістських груп і нацистських айнзацгруп на території України в роки Другої світової війни.

Щоб досягти цієї мети, були поставлені такі **завдання**:

- проаналізувати стан розроблення теми і визначити джерельну базу дослідження;

- показати організаційну структуру та структуру особового складу цих формувань;
- простежити основні етапи їхньої діяльності;
- дослідити методи діяльності оперативних формувань та їх результативність;
- з'ясувати результати і наслідки діяльності оперативно-чекістських груп і айнзацгруп;
- визначити основні віхи перетворення айнзацгруп на інструмент «остаточного вирішення» єврейського питання.

Об'єктом дослідження є оперативно-чекістські групи й оперативні формування СС, СД і Гестапо, що діяли на території України у 1939–1944 рр.

Суб'єктом дослідження є діяльність оперативно-чекістських груп і айнзацгруп; механізм здійснення ними злочинів.

Метод дослідження. Методологічною основою дослідження є принцип об'єктивності та історизму. Для розв'язання досліджуваних завдань використано порівняльний, проблемний, конкретно-історичний, системно-структурний методи.

Розгляд діяльності оперативно-чекістських груп і айнзацгруп на території України відбувається шляхом широкої ретроспективи від їх заснування до припинення діяльності.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1938–1944 рр., тобто від створення перших нацистських формувань напередодні «аншлюсу» Австрії до визволення України від нацистських загарбників. Вони обґрунтовані тим, що саме з 1938 р. відбувається становлення айнзацгруп як спеціальних формувань для завдань, які не підлягали розголошу, супроводжувались репресіями або винищенням відповідних категорій населення.

Із визволенням від нацистів України припиняється і діяльність оперативних формувань на цій території.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній була спроба комплексно підійти до порівняння діяльності оперативно-чекістських груп та айнзацгруп, проаналізувавши доступні документальні матеріали; вказано їхню роль у злочинах на окупованих територіях у роки Другої світової війни, особливо айнзацгруп щодо єврейського народу; охарактеризовано етапи діяльності; показано причину еволюції змін методів діяльності айнзацгруп.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вдалося зрозуміти, як ідеологія може вплинути на долі цілих народів,

як люди можуть втратити все людське, розробляючи і вдосконалюючи «технології» масового знищення. Робота дала змогу набути навичок дослідницької діяльності, усвідомити всю злочинну суть комуністичного та нацистського режимів, трагедію єврейського народу.

Розділ І. Історіографія проблеми та джерела дослідження

Нюрнберзький процес над нацистськими злочинцями викрив і засудив політику геноциду, яку вони проводили у роки Другої світової війни. Саме під час процесу було зібрано і систематизовано великий масив фактичного матеріалу про нацистські злочини. Однак подібного процесу щодо розкриття і засудження злочинів комуністичного режиму так і не відбулося. Хоча кількість жертв злочинів комуністичних режимів є не меншою, а може, й більшою, ніж нацистського.

Дослідження інструментів злочинної політики тоталітарних режимів розпочалось одразу після Другої світової війни. На першому етапі відбувалось накопичення фактичного матеріалу і перші спроби його аналізу. Через те, що діяльність каральних органів, зокрема, айнзацгруп і оперативно-чекістських груп, була прихованою, вона не знайшла адекватної і всебічної оцінки дотепер. Реальне широкомасштабне дослідження цієї теми почалося лише зі здобуттям Україною незалежності.

За два десятиліття досліджень було зроблено чимало, однак до опрацювання теми ще далеко. Більшість дослідників зосередились на добуванні і систематизації джерел, вивченні регіональних особливостей комуністичних і нацистських злочинів. Дослідження лише виходять на рівень узагальнення накопиченого матеріалу, який у більшості випадків заперечують усталеним в історіографії уявленням. Залишаються великі прогалини у вивченні окремих аспектів проблеми.

Однією з таких тем є діяльність айнзацгруп на території України. Це пов'язано з об'єктивними обставинами: 1) перші ґрунтовні дослідження їхньої діяльності на основі джерел (аналіз звітів, матеріалів судових процесів) з'явилися лише у 1980–1990-ті рр. [35]; 2) архівні матеріали зберігаються у німецьких архівах – Федеральному архіві ФРН. Тому навіть в узагальненій праці Відкритого університету Ізраїлю «Катастрофа європейського єврейства», сьома частина якої вийшла в 2000 р., повторено висновки щодо діяльності айнзацгруп, які зробив ще у 1961 р. Рауль Гільберг [4, ч. 7, с. 43–45].

Систематичне вивчення матеріалів про діяльність айнзацгруп на території України почалося наприкінці 1990-х рр.: спочатку в загальному контексті вивчення Голокосту в Україні, а згодом з'явилися і окремі дослідження.

У цих публікаціях діяльність айнзацгруп, як правило, розглядають однобоко, тобто робиться висновок, що головною метою оперативних і зондеркоманд було знищення євреїв, натомість документи вказують, що знищення євреїв було їхнім другорядним завданням. Найпершим завданням діяльності айнзацгруп було знищення комуністів, функціонерів партії, народних комісарів, радикальних елементів (саботажників, пропагандистів, партизанів, терористів), тобто тих, хто могли влаштувати рух спротиву проти впровадження «нового порядку». Саме цей аспект, а також боротьбу айнзацгруп з українським підпіллям взагалі не висвітлено в наукових працях. Через певні обставини боротьба з вище наведеними елементами відійшла на другий план. Такою обставиною стало прийняття рішення нацистського керівництва про «остаточне розв'язання єврейського питання». Як наслідок, основну масу єврейського населення у період 1941–1942 рр. знищили айнзацгрупи.

Першим значним кроком у дослідженні цієї теми стала публікація збірника документів, підготовленого харківським дослідником О. Кругловим (Збірник документів про знищення нацистами євреїв України в 1941–1944 роках. – Київ: Інститут юдаїки, 2002). В одному з розділів збірника наведено основну масу звітів айнзацгруп про їхню діяльність, судові справи членів айнзацгруп та інші матеріали, в основному з німецьких архівів.

Недоліком роботи є те, що документи, зокрема «Донесення про події в СРСР», подано в урізаному вигляді. Наведені фрагменти не охоплюють усього комплексу діяльності айнзацгруп, що заважає об'єктивному аналізу джерела. Ті самі документи, наведені у додатку до монографії В. Косика, навпаки, не згадують про єврейський аспект діяльності груп [23, с. 465–621].

У збірнику також вміщено вступну статтю, яка дає загальне уявлення про айнзацгрупи. В інших своїх працях Круглов досліджує шлях злочинів айнзацгруп, місця масових страт, їхні злочинні методи, долі їхніх командирів та рядового складу. Головну увагу дослідник приділяє статистичним дослідженням кількості жертв. Важливим висновком є твердження автора, що лише п'ята частина учасни-

ків айнзацгруп були покарані за свою злочинну діяльність. Тож дослідження цієї теми має і практичне значення: воєнні злочини не мають строку давності. Узагальнені висновки О. Круглова про діяльність оперативних формувань наведено у статті, розміщеній в «Енциклопедии Холокоста на территории СССР».

Інші дослідники історії Голокосту на території України (С. Єлисаветський, Ф. Левітас, А. Подольський, Ф. Винокур, М. Тяглий, І. Кабанчик, О. Гончаренко та ін.), не досліджуючи спеціально тему діяльності айнзацгруп, подають додатковий фактичний матеріал, який дає уявлення про методи та масштаби злочинів, регіональні особливості їхньої діяльності. В узагальнювальній праці І. Альтмана діяльності айнзацгруп приділено чимало уваги, однак у загальному контексті політики знищення, і тому важко виокремити ту роль, яку відіграли ці формування у долі євреїства на теренах СРСР (саме вони винищили більше ніж половину євреїв в окупованих районах). Велику увагу автор приділяє діям місцевого населення і ставлення його до винищення євреїв. Говорячи про події в Україні, шановний дослідник часто плутається щодо свого ставлення до українського національно-визвольного руху і його ролі в Голокості [15, с. 220–231].

Тож можна зробити висновок, що за наявності багатого джерельного матеріалу, частину якого опубліковано, діяльність айнзацгруп на території України належним чином в історіографії не відображено.

Прогалини є і в дослідженні діяльності оперативно-чекістських груп. Її докладне вивчення розпочалося лише на початку XXI ст. і на теперішній час обмежується лише декількома статтями Ю. Шаповала, І. Льюшина, О. Пшеннікова, В. Даниленка, Д. Веденеєва [29, с. 154–163; 21, с. 424–433; 19; 17] та ін. Водночас видано ґрунтовний збірник документів «Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України» (Київ, 2009), який упорядкували В. Даниленко й С. Кокін. Але за всієї інформативності збірника обмаль матеріалів про діяльність оперативно-чекістських груп під час вступу радянських військ на територію Північної Буковини і Бессарабії. Наявний масив накопичених документальних матеріалів і досліджень усе ж дає загальні уявлення про діяльність радянських оперативно-чекістських груп і нацистських айнзацгруп на території України і створює можливість для їх порівняння.

Розділ II. Створення радянських і нацистських оперативних формувань

Напередодні Другої світової війни країни-агресори – Німеччина, Японія, Італія та Радянський Союз (який деякі історики теж зараховують до них) – заздалегідь готувалися до реалізації своїх планів. Одним із доказів цього є створення спеціальних оперативних формувань зі співробітників каральних органів цих країн для швидкого опанування окупованих територій і придушення можливого опору новій владі. Найбільш дієві формування було створено в Німеччині та СРСР.

Дискусійним залишається питання про «родовід» цих оперативних груп. Можна стверджувати, що вперше спеціальні озброєні каральні формування з наперед визначеними функціями, структурою, що тісно координували свої дії з армією та спеціальними силовими структурами безпеки, були створені більшовиками ще у роки громадянської війни (1918–1921 рр.) на теренах колишньої Російської імперії. Потім вони стали основою військ ВЧК-НКВД, здійснюючи каральні заходи у 1920–1930-ті рр., придушуючи антирадянський опір на території СРСР, зокрема, і на території України.

Починаючи із середини 1920-х, після короткого періоду спроб знайти мирний шлях залагодження гострих суперечностей у відносинах із сусідніми державами, зокрема, з Польщею та Румунією, радянське партійне керівництво бере курс на підготовку збройної агресії проти цих держав та підрив їх зсередини. Свідченням цього є списки осіб, які мали бути першочергово заарештовані у разі вступу Червоної армії на територію Польщі. Перші такі списки було складено у 1925 р. На 1931 р. вони налічували близько 4 тисяч осіб. Згодом ці списки неодноразово змінювали й доповнювали [18, с. 114].

Реальні обставини для здійснення планів щодо знищення «потворної дитини версальської системи», як називало Польщу радянське керівництво, та анексії Бессарабії, склалися на початку Другої світової війни.

23 серпня 1939 р. між СРСР і Німеччиною було укладено Пакт про ненапад, який містив таємний додатковий протокол, що визначав сфери впливу двох держав у Східній Європі «у разі територіально-політичного переоблаштування». Воно почалося 1 вересня 1939 р. з нападу Німеччини на Польщу, ставши початком Другої світової війни.

Офіційно оперативно-чекістські групи було створено 8 вересня 1939 р., за тиждень до вторгнення радянських військ на територію Польщі. Цього дня нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія видав таємний наказ № 001064 «про оперативні заходи в зв'язку з навчальними зборами», в якому йшлося про створення оперативно-чекістських груп. Наркомам внутрішніх справ Української та Білоруської РСР Івану Серову і Лаврентію Цанаві доручалось створити за короткий проміжок часу дев'ять таких формувань (п'ять – у Київському особливому військовому окрузі, й чотири – у Білоруському). До складу груп мали увійти співробітники НКВС СРСР, УРСР і БРСР, а також із Ленінграда та прикордонних військ. На території КОВО групи комплектувалися з 50–70 осіб, на території БОВО – з 40–55. У розпорядження начальників оперативно-чекістських груп для виконання спецзавдань зі складу військ Київського і Білоруського прикордонних округів виділяли по одному батальйону чисельністю 300 бійців кожний. Також Серову і Цанаві було наказано:

«детально проінструктувати оперативно-чекістські групи відповідно до отриманих указівок;

підготувати організацію відправки і використання виділених товарів для оперативно-чекістської роботи;

вжити заходи для озброєння особового складу груп наганами з відповідною кількістю патронів;

виділені оперативно-чекістські групи розподілити відповідно до плану Наркомату Оборони по армійських групах;

зв'язатися: тов. Серову – з тов. Хрущовим і тов. Тимошенко, а тов. Цанаві – з тов. Пономаренко і тов. Ковальовим, попередньо ознайомивши їх із заходами;

про хід роботи доповідати щоденно до 18-ї години по телеграфу» [5, с. 44].

Окремо наказувалось «для організації та проведення всіх необхідних заходів, а також для відповідного інструктажу відкомандирувати: на Україну Заступника Народного Комісара Внутрішніх Справ СРСР тов. Меркулова, а в Білорусь Начальника Особливого Відділу НКВС СРСР тов. Бочкова» [5, с. 45].

Тож на першому етапі своєї діяльності, що тривав до грудня 1939 р., оперативно-чекістські групи офіційно не мали завдання щодо знищень певних суспільних верств або великої кількості людей. Проте це не завадило їм у подальшому репресувати у 3–4 рази більше людей, ніж за цей самий період у німецькій зоні окупації

Польщі, населення якої було удвічі більшим. Кожен десятий із репресованих отримав вищу міру покарання [17, с. 33].

Виконуючи цей наказ, Серов інформував Москву про проведену в КОВО роботу: станом на 12 вересня передбачуваний район навчальних зборів відповідно до плану руху військових з'єднань був розбитий на 16 дільниць. До складу кожної з них входило 3–6 великих населених пунктів, територіально близьких і пов'язаних між собою залізничними або шосейними шляхами [20].

У Києві було створено чотири оперативно-чекістські групи на чолі зі співробітниками держбезпеки М. Петровим, М. Макаровим, К. Красновим і С. Савченком: три групи – активні, четверта – резервна. Заплановану п'яту групу на той час ще не формували. Кожна опергрупа відповідно до кількості територіальних дільниць була розбита на підгрупи у складі 7–12 оперпрацівників.

У Мінську утворили чотири оперативно-чекістські групи на чолі з товаришами Петровим, Гладковим, Мисюрєвим, Духовичем. Особовий склад цих груп налічував 40–45 оперативних працівників.

Начальники груп були зорієнтовані щодо навколишньої ситуації і докладно проінструктовані щодо запланованих заходів. Кожний із них ознайомився з особовим складом своєї групи і перевірів її готовність.

Вдруге радянське керівництво такі формування створило напередодні вступу радянських військ на територію Бессарабії та Північної Буковини, ідеться про три оперативно-чекістські групи [26, с. 385–386].

Отже, з радянського боку на українських землях, які входили до складу Польщі та Румунії, у 1939–1940 рр. діяли вісім оперативно-чекістських формувань. Про свою діяльність групи повідомляли в оперативних зведеннях, які надсилали щоденно. Отриману інформацію узагальнювали і надсилали особисто Лаврентію Берії.

Своєю чергою завойовницькі плани Гітлера також потребували вирішення специфічних завдань із нейтралізації і знищення політичних противників на тих територіях, які, згідно з планами нацистів, підлягали окупації. Для вирішення цих завдань теж створювалися спеціальні оперативні формування, що отримали назву айнзацгрупи.

Першу айнзацгрупу було сформовано у 1938 р. Вона мала назву «Австрія» і була укомплектована співробітниками поліції безпеки (зіпо) та СД. Рішення про її створення прийняли райхсфюрер СС Гімmlер і шеф поліції безпеки і СД Гейдріх перед аншлюсом Австрії.

Головою «Австрії» став начальник другого управління Головного управління СД оберштурмбанфюрер СС Франц Альфред Зікс. Вдруге після аншлюсу Австрії айнзацгрупи були використані під час загарбання Чехії і Моравії у березні 1939 р.

Напередодні Другої світової війни, зокрема, вторгнення у Польщу, айнзацформування вже стали невід'ємною складовою у реалізації планів нацистів. Попередній досвід діяльності засвідчував, що спеціальні загони відіграватимуть важливу роль в окупаційній політиці, тому вище керівництво СС почало заздалегідь активно готуватися до своєї місії. Вони не лише вжили своєчасних заходів для влаштування провокацій, що стали приводом до війни з Польщею, а й отримали офіційну згоду вермахту на дії у його тилу спеціальних загонів. Як пише французький дослідник Калік: «Він (Гейдріх. – *Авт.*) був зацікавлений у тому, щоб армія опинилась сильно втягнута у криваву бійню». Таким чином, продовжує Калік, виникла «кооперація СС і вермахту і координація їхньої діяльності» [25, с. 219], а Польща стала важливою «піддослідною площею» для перевірки співробітництва репресивних органів і армії у справі масового винищення людей.

У вересні 1939 р. до кожної з п'яти німецьких армій, що брали участь у вторгненні в Польщу, було приєднано по айнзацгрупі.

Кожна айнзацгрупа містила від двох до чотирьох айнзацкоманд чисельністю від 120 до 150 осіб. Усі 16 айнзацкоманд мали від 2700 до 3000 чоловіків особистого складу.

Від 1939 р. керував діяльністю оперативних груп у Польщі Вернер Бест – начальник Першого управління РСХА. На всій території бойових дій і безпосередньо за лінією фронту айнзацкоманди потрапляли під контроль вермахту. Тим не менше, вермахт не мав достатньої влади, аби втручатися у справи айнзацкоманд, тому що РСХА хотіло, аби вони діяли таємно від керівництва вермахту.

Перед нападом на СРСР у 1941 р. було створено чотири айнзацгрупи, які розділили між собою фронт за географічним принципом: група А – країни Прибалтики, В – Смоленськ і Москва, С – район Києва, D – південь України, тобто на її території діяли дві айнзацгрупи з чотирьох.

Формування айнзацгруп почалося у травні 1941 р. Групи були розділені на айнзацкоманди та зондеркоманди, що мали від 70 до 120 осіб, які, своєю чергою, ділилися на підгрупи по 20–30 осіб. Айнзацкоманди діяли у глибокому запіллі, тоді як зондеркоманди викорис-

товували в безпосередній близькості від фронту, що іноді призводило до втягнення їх у бої з частинами Червоної армії.

Формування айнзацгруп проходило у школі прикордонної поліції у Пречі на Ельбі та в найближчих містечках Дюбені й Бад-Шмідеберзі. Тут у другій половині травня 1941 р. було зібрано близько 2 тисяч чиновників і співробітників служби безпеки та СД, котрі були розподілені по чотирьох оперативних групах і 16 командах приблизно однакової чисельності. Командирів айнзацгруп набрали в основному зі співробітників РСХА середньої ланки. Більшість із них мали вищу освіту і вік від 30 до 40 років.

У той час як відбір на керівні посади проводився дуже прискіпливо, самим Гімлером або Гейдріхом, решту персоналу просто набирали з тих, хто вже виконував подібні завдання. Допоміжний персонал, як-от перекладачі, радисти, водії та ін., складався частково з військовослужбовців термінової служби, які не були членами СС.

Чисельність усіх айнзацгруп становила приблизно 3 тисячі осіб. Особовий склад коливався від 500 (група D) до 990 (група A). У кожній групі було приблизно 350 співробітників СС, 150 шоферів і механіків, 100 членів гестапо, 80 членів допоміжної поліції, яких зазвичай набирали на місці, 130 членів поліції порядку, решта були співробітниками СД та кримінальної поліції, разом із ними працювали перекладачі, радисти, телеграфісти та жіночий персонал (медичні працівники). Останніх було близько 10–15 осіб на групу.

Створення чотирьох вищезгаданих айнзацгруп завершилось у червні 1941 р. Наприкінці червня команди почали свою діяльність у заплілі німецьких військ, що наступали. Є відомості, що айнзацгрупи мали списками осіб, які підлягали негайному арешту або знищенню.

На відміну від польської кампанії, айнзацгрупи, що діяли на території СРСР, були підпорядковані армії лише в питаннях транспорту, забезпечення та розквартирування. Оперативну, судову, дисциплінарну владу мав шеф поліції безпеки та СД Рейнхард Гейдріх. До жовтня 1941 р. команди айнзацгруп щоденно доповідали йому по радіо, телеграфу або надсилали письмові звіти про результати своєї діяльності.

Отже, створення оперативних формувань як у СРСР, так і в Німеччині відбувалось безпосередньо напередодні акту агресії. Чисельність формувань обох держав не перевищувала декількох тисяч. Самі формування було створено зі схожою метою, а особовий склад набирали зі схожих за своїми функціями служб і відомств. Рішення

про їх утворення приймали таємно одна чи кілька осіб за короткий проміжок часу. У своїй діяльності на початковому етапі вони використовували списки осіб, що підлягали арешту або знищенню.

Суттєвою відмінністю було те, що радянські формування мали чітко взаємодіяти з армійськими частинами, подекуди навіть підпорядковувати їх виконанню своїх завдань, а нацистські – діяти автономно. Командування вермахту намагалось дистанціюватися від діяльності айнзацгруп.

Розділ III. Завдання радянських і нацистських оперативних формувань

Оперативні формування, які створювали в СРСР і Німеччині, мали виконувати специфічні завдання, які поєднували каральні, розвідувальні, контррозвідувальні, поліцейські (міліцейські) заходи.

Завдання радянських оперативних формувань уперше було визначено 15 вересня 1939 р. Меркулову, Серову і Цанаві від Берії було надіслано таємну директиву № 720, яка чітко регламентувала дії оперативно-чекістських груп. Нею передбачалося створення тимчасових органів влади, до складу яких входили керівники оперативних груп НКВС. При виконанні спецзавдань щодо забезпечення порядку, запобігання підривної роботі і придушення контрреволюції опергрупи НКВС у міру просування військових з'єднань мусили створювати на зайнятій території в усіх значних міських пунктах апарат НКВС за рахунок виділення зі складу основної опергрупи окремих груп, кількість яких залежала від важливості зайнятого пункту. Виділені групи разом із загонами червоноармійців-прикордонників мали стати ядром майбутніх органів НКВС у Західній Україні.

Окрім того, оперативні формування НКВС мали проводити такі заходи:

«Негайно зайняти приміщення установ зв'язку: телеграф, телефон, радіостанції та радіовузли, пошти; поставити на чолі їх надійних людей.

Негайно зайняти приміщення державних і приватних банків, державних скарбниць та сховищ державних і суспільних цінностей, взяти на облік усі цінності, забезпечивши їх зберігання.

Надати всебічну допомогу Політвідділам армії у негайному зайнятті друкарень, редакцій газет, складів паперу і в налагоджуванні видання газет.

Негайно зайняти усі державні архіви, передусім архів жандармерії та філії 2-го Відділу Генштабу (експозитур, пляцувок органів розвідки).

З метою запобігання змовницькій зрадницькій роботі заарештувати й оголосити заручниками відомих представників з-поміж поміщиків, князів, дворян і капіталістів, але допоки не проводити арешти духовенства, особливо католиків» [5, с. 47].

Оперативно-чекістські групи мали звільнити заарештованих за революційну та антиурядову діяльність із тюрем, використавши це для вербування агентів і проведення політроботи серед місцевого населення; організувати нову тюремну адміністрацію. Заарештувати всіх, хто брав участь у контрреволюційних виступах або планував їх чи диверсійні, саботажні, терористичні контрреволюційні акти, організувати боротьбу проти грабіжництва, бандитизму, спекуляцій та надійну охорону електричних станцій елеваторів, складів; вилучити у населення вогнепальну зброю, але не конфісковувати продовольство, а купувати його за радянські рублі, вартість яких дорівнювала вартості польських злотих. Особливу увагу мали звернути на створення широкої мережі інформаторів у видавництвах, культурно-просвітніх закладах тощо.

Вище зазначені завдання перегукувалися із тими, що були сформульовані НКВС ще у 1932 р. у коментарі до списків осіб, які мають бути арештовані при захопленні території Польщі. Так, в інструкції особливим відділам щодо використання списків ворогів радянської влади при захопленні території супротивника за серпень 1932 р. зазначено: «Ці списки призначені для воєнного часу, на випадок окупації нашими частинами території ворога. Списки дають можливість особливим відділам, які діють на цій території, відразу ж виявляти агентів іноземних розвідувальних служб, контрреволюційний елемент, найбільш активних ворогів Радянської влади і своєчасно ліквідувати їх к.-р.[контрреволюційну] діяльність. Окрім того, окремі особи, зазначені в списках, можуть з'являтися на території СРСР, тому ці списки можуть використовуватись у випадку необхідності в повсякденній роботі (фільтрація перебіжчиків, перевірка родинних зв'язків, закордонних зв'язків).

Списки надані в алфавітному порядку і розподілені за такими об'єктами:

1. Польська розвідка, політична поліція (дефензива), польсько-націоналістичні контрреволюційні елементи;
2. Румунська розвідка, політична поліція (сигуранца);
3. Українська к.-р. еміграція різних політичних забарвлень у Польщі, Румунії та інших країнах;

4. Біла еміграція у тих самих країнах;
5. Список агентів різних іноземних розвідок» [18, с. 114].

Крім того, прикордонні відділи НКВС склали для створених оперативно-чекістських груп списки близько 2 тисяч осіб, які підлягали негайному арешту після перетину радянськими військами польського кордону.

Своєю чергою оперативні формування нацистської Німеччини попервах не мали чітких інструкцій, а їхні завдання неодноразово змінювалися. Зокрема, перед «аншлюсом» Австрії перед ними було поставлене завдання: знаходження та ліквідація всіх реальних і потенційних противників нацизму, а саме комуністів, політичних емігрантів із Німеччини, опозиційно налаштованих представників місцевої інтелігенції. Окрім того, на цей момент вони не отримали спеціальних вказівок щодо взаємовідносин із місцевим населенням чи організації його діяльності, як, наприклад, проведення пропагандистської роботи оперативно-чекістськими групами.

Напередодні нападу на Польщу керівники поліцейських служб Райху були запрошені на особливу нараду до шефа СД Г. Гейдріха щодо початку використання айнзацгруп. Засідання відбулося 21 вересня 1939 р. в Берліні.

Перед групами ставили завдання «боротьби проти ворожих Райху та німцям елементів у тилу супротивних військ», а в подальшому «знищення польської інтелігенції». Серед питань порядку денного було «Єврейське питання на окупованих територіях (Польща)». Таким чином айнзацгрупи з інструменту приборкання опору на окупованих територіях перетворювалися на інструмент політики геноциду єврейського народу.

Протоколи наради були відіслані у вигляді термінових послань керівникам айнзацгруп. Цей документ – один із найважливіших у проведенні практичної антисемітської політики Третього Райху [4, ч. 3–4, с. 91]. Першою вимогою, що зазначалась у ньому, було повне звільнення (переселення) від євреїв територій Данцигу, Західної Пруссії, Познані, Східної Силезії. На решті окупованих територій потрібно було провести концентрацію у гетто. Вони мали розміщуватись біля залізничних вузлів або, принаймні, поблизу залізниць. Усі ці заходи передбачалося здійснювати у стислі терміни.

У процесі підготовки до нападу на СРСР наприкінці лютого 1941 р. було складено проект наказу «Про діяльність зондеркоманд, оперативних груп і команд в оперативній зоні». Після узгодження з ОКВ і Гейдріхом наказ «Про регулювання діяльності поліції безпеки

та СД у сухохідльних військах» наприкінці квітня 1941 р. було надіслано до них [6, с. 21–22]. У цьому документі було зазначено: «Зондеркоманди виконують покладені на них завдання під свою власну відповідальність». Таким чином вермахт хотів відгородитися від «брудної роботи» зі знищення людей. Окрім того, зондеркоманди мали право в рамках наданих інструкцій проводити під свою відповідальність репресивні заходи проти цивільного населення, але при цьому мали підтримувати тісний зв'язок з абвером (німецька зовнішня розвідка). Проте заходи, що могли вплинути на результати операцій, потребували дозволу командувача армії.

Зондеркоманди підпорядковувалися шефу поліції безпеки та СД і, за потреби, розпорядженням армії. Для керівництва зондеркомандами призначали уповноваженого шефа поліції безпеки та СД. Оперативні групи мали тісно співпрацювати з абвером [6, с. 16].

Перед вторгненням до СРСР у Пречі на Ельбі 17 червня відбулась нарада, на якій перед командирами айнзацгруп і айнзацкоманд були поставлені завдання в усній формі. Це зробив ШТрекенбах, котрий передав накази Гейдріха та Гімлера. Айнзацкомандам було доручено:

- виявлення та ліквідація партійного й комсомольського активу;
- проведення пошукових операцій, арештів;
- знищення партійних робітників, співробітників НКВС, армійських співробітників та офіцерів;
- боротьба з проявами антинімецької діяльності;
- захоплення державних закладів, що містили важливі картотеки, архіви та окремих важливих осіб (керівники-емігранти, саботажники, терористи та ін.) [6, с. 21–22].

Ті, хто не зміг прибути на нараду (Екельн, фон дем Бах, Прюцман), одержали від Гейдріха лист 2 липня 1941 р. Цей лист нагадував, що найближчою метою в усіх районах сходу є «політичне, тобто поліцейське умиротворення», кінцевою метою є «економічне умиротворення». Заходи, згадані в наказі, потрібно було застосовувати «із безжальною суворістю».

У документі зазначалося, що повному знищенню підлягали:

- «функціонери Комінтерна (як загалом комуністи – професійні політики);
- вищі, середні й активні нижчі функціонери партії, Центрального Комітету, обласних і районних комітетів;
- народні комісари;
- євреї на партійних і державних посадах;

– всі інші радикальні елементи (саботажники, пропагандисти, партизани, терористи, підбурювачі тощо), тому що вони не потрібні...».

Крім того, у документі акцентувалося: «Спробам самоочищення антикомуністичних і антиєврейських кіл в окупованих областях не слід чинити жодних перешкод. Навпаки, їм належить, зрозуміло, що непомітно, сприяти, але так, щоб ці місцеві кола самооборони пізніше не могли посылатися на розпорядження або дані ними політичні гарантії» [6, с. 25].

Наприкінці документа Гейдріх проявив «гуманність», «потурбувавшись» про євреїв-лікарів, перед знищенням яких потрібно було провести «попередню перевірку», тому що один лікар припадав на тисячу мешканців, і в разі виникнення епідемії після розстрілів «виникне важко заповнюваний вакуум» [6, с. 26].

Тож можна зробити висновок, що основні завдання оперативно-чекістських груп та айнзацгруп у дечому були подібними: вони мали займатися «умиротворенням» окупованих територій і ліквідацією явних та ймовірних супротивників окупаційних режимів.

Відмінність полягала у тому, що айнзацгрупи мали завдання щодо «остаточного розв'язання єврейського питання»; оперативно-чекістські групи на початку своєї діяльності майже не займалися розстрілами, на відміну від айнзацгруп. Їм було наказано толерантно поводитись із цивільним населенням, налагоджувати контакти, вести широкомасштабну агітаційну діяльність, створювати позитивний імідж нової влади. Проте тут не обходилося без непорозумінь. Відомий кінорежисер Роман Віктюк розповідав, як до львівського оперного театру приходили дружини «червоних командирів» у нічних сорочках та пеньюарах, конфіскованих у львів'янок, будучи певними, що носять вечірні сукні, а самих оперативних працівників вираховували по казенних чоботах, що визирали з-під цивільного одягу. Загалом пришлі більшовики ставились до місцевого населення зверхньо, без поваги до традицій та релігії [17, с. 33].

Розділ IV. Діяльність радянських і нацистських оперативних формувань

Діяльність оперативно-чекістських формувань розгорнулась із початком радянської агресії проти Польщі відповідно до наданих їм інструкцій. Чекісти мали на руках списки осіб, які підлягали негайному арешту та ізоляції.

Першого дня радянського вторгнення (17 вересня 1939 р.) оперативно-чекістські групи забезпечували перехід частин Червоної армії через кордон, підбирали провідників для просування углиб території, нейтралізували польські пограничні застави.

У наступні декілька днів групи в основному займалися охороною військовополонених, арештами поліцейських, жандармів і карних злочинців, вели боротьбу з «бандами», опануванням ситуації у захоплених містах, збирали трофейну техніку, брали під охорону державні установи.

Більш «серйозна» робота для оперативно-чекістських груп розпочалася після захоплення м. Тернополя. Про це розповідає звіт № 0036 про ситуацію під час узяття м. Тернополя, надісланий Меркуловим і Серовим 19 вересня 1939 р., на третій день від початку воєнних дій проти Польщі. В ньому Берії доповідали про необхідність створити нові більші оперативні групи через недостатньо інтенсивну діяльність із боку армійських частин і радянсько-партійного активу у справі забезпечення охорони військовополонених та організації тимчасових управлінь. Тож оперативно-чекістській групі, що діяла в Тернополі від імені коменданта, довелося випускати звернення до населення із попередженням, що затриманих зі зброєю в руках розстрілюватимуть [20]. Це перша документальна згадка про можливі жорсткі заходи проти населення.

21 вересня 1939 р. у розвиток директиви № 720 з'явився новий наказ Л. Берії № 001124, в якому йшлося про необхідність надання опергрупами НКВС усебічної допомоги командуванню частин РСЧА щодо транспортування військовополонених поляків до приймальних пунктів. Такі пункти на території УРСР створювали в Олевську, Шепетівці, Волочиську, Єрмолинцях і Кам'янці-Подільському. У розпорядження Меркулова та Серова передавали мотострілецький полк НКВС із дислокацією першого батальйону в Тернополі, другого і третього – у Львові. Окрім того, на допомогу вже виділеним 270 оперпрацівникам для роботи по лінії НКВС у Західну Україну направлялися ще 150 працівників, які у найближчі 3–4 дні мали прибути до Проскурова [5, с. 51–52; 21, с. 428].

Більш ґрунтовно оперативно-чекістські групи облаштувались на території Західної України наприкінці вересня, визначивши своїм тимчасовим центром діяльності Тернопіль, плануючи в подальшому його перенести до Львова. Тимчасову структуру НКВС розбудовували з урахуванням польського адміністративного поділу на воєводства [5, с. 53–54].

Попередні підсумки діяльності груп було підбито у документі про перебіг роботи оперативно-чекістських груп станом на 27 вересня: «Опергрупою № 1, очолюваною комбригом Петровим, під час освоєння намічених дільниць – Чортків, Городенка, Коломия, Печеніжин, Косов, Снятин і Станіслав проведена така робота: всього заарештовано оперативною групою № 1 923 особи, серед яких: а) офіцерів польської армії – 126; б) поліцейських – 513; в) жандармів – 28; г) таємних агентів поліції – 31; д) поміщиків, представників великої буржуазії – 44. Решту заарештованих становлять активні члени і керівники політичних партій УНДО, ОУН, УСРП, УСДП і та ін.». Оперативно-чекістські групи діяли згідно з наданими їм раніше наказами та інструкціями, зокрема, інструкцією Л. Берії № 150 від 20 вересня 1939 р., яка вимагала, щоб на території, зайнятій радянськими військами, особливо на Волині, де були розташовані німецькі поселення, не проводили серед колоністів німецького походження арешти, за винятком тих випадків, коли злочинці з-поміж місцевого населення були затримані на місці злочину. Цього ж дня Берія дав вказівку звільнити затриманих 18 вересня у районі Олевського прикордонного загону німецьких офіцерів Вштадтюка і Пернса, що перебували у польському полоні, і надати їм можливість дістатися німецького посольства або німецьких військових частин [5, с. 51–52].

В іншому звіті оперативно-чекістської групи № 2 товариша Макарова було написано, що у вересні вони провели таку оперативну роботу. По всіх дільницях цієї групи всього заарештовано 553 особи, серед яких колишній прем'єр-міністр Козловський, колишній військовий міністр Малішевський і президент Львова Островський. Решту заарештованих становлять чини поліції, відомі діячі контрреволюційних партій і прокуратури. Крім того, затримано 268 офіцерів. На підставі агентурних даних по м. Львову заведено шість агентурних розробок на лідерів і актив «контрреволюційно-фашистських партій». Усього на дільницях групи т. Макарова завербовано 130 агентів, агентура переважно є перспективною і викликає довіру. У м. Львові створено слідчу групу, якою завершено 10 слідчих справ на відомих політичних діячів і керівників «українських націоналістично-фашистських партій». «...На всіх дільницях оперативно-чекістських груп продовжуємо вилучати велику кількість зброї. Всього тільки у Львові вилучено зброї, не рахуючи боєприпасів, близько 4 вагонів. ...Починаючи від сьогодні буду доповідати про роботу оперативно-чекістських груп кожної доби» [5, с. 199–200].

Отже, діяльність оперативно-чекістських груп у перші тижні зосереджувалась на виконанні тих завдань, які були сформульовані напередодні вторгнення. Проводили раніше сплановані арешти діячів. Єдиним завданням, яке не передбачалося попередніми завданнями, стала робота з полоненими польської армії. Тисячі полонених стали серйозною проблемою для керівництва НКВС. Роботу з їх концентрації і перевірки було покладено на оперативно-чекістські групи.

Пізніше польських військовополонених було доставлено у табори, де їх здебільшого використовували як робочу силу для будівництва доріг. Тому Берія видав директиву про комплектування табору військовополонених для будівництва дороги Новоград-Волинський – Львів, де наказувалось: «Встановіть у всіх таборах режим та охорону, які б повністю унеможливили втечу. Одночасно забезпечте гарне ставлення і культурне обслуговування військовополонених, які працюють, встановіть грошове преміювання тим, хто добре, поударному працює» [5, с. 64].

Під час подальших воєнних дій, зокрема, зі взяття Львова, діяльність опергруп НКВС викликала нарікання з боку прибулих 23 вересня до містечка Вінники М. Хрущова і С. Тимошенка. На слова начальника ОВ Українського фронту А. Міхеєва, що робота йде успішно, Хрущов заперечив: «Що це за робота, коли немає жодного розстріляного». На це зауваження члена Військової ради фронту Міхеєв відповів: «У Золочеві розстріляно 12 чоловік, а без діла не стріляємо» [20, с. 428–430].

Оскільки у процесі виконання своїх безпосередніх завдань оперативно-чекістським групам доводилось вилучати значні матеріальні цінності, то у телефонограмі Л. Берії товаришам Меркулову та Серову від 26 вересня 1939 р. наказувалось їх збирати під час захоплення військових частин противника, разом із зібраними на полі битви або конфіскованими у цивільного населення та військовополонених надсилати до окружних складів [5, с. 58].

За повідомленням В. Меркулова та І. Серова від 5 жовтня 1939 р., під час однієї з операцій було вилучено 8062 американські золоті долари, 7820 золотих франків, 5200 австрійських крон, 13 562 золоті карбованці царського карбування, 1693 паперові долари, 6400 паперових французьких франків, 2400 паперових бельгійських франків і багато іншої золотої та паперової валюти різних країн [20, с. 430].

Наведені факти дають змогу простежити основні напрями діяльності оперативно-чекістських груп на території Західної України на

початку їх діяльності, а саме боротьбу з «контрреволюційними» та «націоналістичними формуваннями», проте розстріли поки що майже не проводили, відбувалися арешти можливих противників радянської влади та проведення агентурної роботи, конфіскація всього, що могло б згодитися радянській армії, охорона таборів для військово-полонених.

Оперативно-чекістським групам постійно не вистачало оперативних працівників для виконання своїх завдань, тому в наказі НКВС СРСР про організацію органів НКВС у Західній Україні від 6 листопада 1939 р. зазначалось, що до вже чинного особового складу оперативно-чекістських груп необхідно додати ще 726 осіб, які були задалегідь послані на територію Західної України, а решту недокомплектування доповнити за рахунок співробітників НКВС, що вже діють, оперативно-чекістських шкіл і прикордонних органів НКВС [5, с. 73].

4 грудня 1939 р. вийшов наказ Л. Берії, в якому наказувалось, що співробітникам органів НКВС, які мали постійну роботу на території Західної України, видати грошову допомогу для облаштування на новому місці, а виплату «добового» припинити з 1 листопада 1939 р. [5, с. 83].

Отже, можна дійти висновку, що від 17 вересня до 1 листопада 1939 р. оперативно-чекістські групи вели рухому діяльність з опанування теренів Західної України. З листопада 1939 р. вони перейшли до діяльності за місцем визначеної дислокації. Упродовж цього часу і до весни 1941 р. вони займалися збиранням інформації про польські та українські підпільні організації, з наступним їх викриттям, для чого було створено широку агентурну мережу, після цього ці організації, якщо була така можливість, ліквідовували. Займались також викриттям агентів і збиранням інформації про іноземні розвідки – німецьку, угорську, румунську [5, с. 133, 202–203].

За цей час було проведено значну кількість арештів, як умотивованих, так і безпідставних. Особливу увагу звертали на викриття українських націоналістичних організацій, про це свідчить той факт, що на території Західної України до 1 січня 1941 р. діяв агентурно-інформаційний апарат, котрий збирав інформацію про них і складався з 22 тисяч учасників [17, с. 35–37]. Після викриття мереж проводили широкомасштабні арешти. Лише за звинуваченням у причетності до діяльності ОУН упродовж 1940 р. було заарештовано більш як 35 тисяч осіб [17, с. 33].

Окремо нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія розпорядився «покращити роботу оперативно-чекістського обслуговування польської інтелігенції, сконцентрованої у м. Львові». У результаті радянські органи державної безпеки на початок 1940 р. на облік узяли багатьох представників творчих професій, які проживали у Львові ще до війни або перебралися з території, захопленої Німеччиною. Для виявлення цієї категорії осіб використовували дані організаційних комітетів працівників мистецтв, де потрібно було пройти відповідну реєстрацію. Проте частина митців, особливо серед біженців, уникала реєстрації, шукаючи шляхів для еміграції. Цим вони привертали ще більшу увагу працівників НКВС, посилюючи їхню оперативно-розшукову діяльність. 8 лютого 1940 р. Л. Берія наказав наркомом внутрішніх справ УРСР і БРСР арештувати 25 тисяч поляків згідно з надісланими з його відомства списками.

Радянське керівництво проявляло релігійну нетерпимість, тому гласній і негласній розробці й адміністративному тиску підлягали римо-католики, українське православне й греко-католицьке духовенство, сектанти, баптисти [18, с. 73].

Спочатку під прес радянської репресивної машини потрапляли переважно поляки. Окрім того, під «опікою» НКВС перебувала майже вся українська і польська інтелігенція, а також особи, пов'язані з колишнім польським режимом.

Ще одним важливим напрямом діяльності оперативно-чекістських груп стала активна участь у створенні нових органів влади, зокрема, в організації робітничо-селянської міліції. Під час перевірки стану міліції у Львові з'ясувалося, що там діяли 10 комісаріатів добровільної польської і 9 комісаріатів української міліції. Меркулов віддав наказ оперативним групам НКВС спільно із тимчасовим управлінням міста вжити заходів для злиття цих комісаріатів, а також їх ґрунтовної чистки від «контрреволюційних елементів» і реорганізації в робочу гвардію. Із метою створення органів міліції до Львова спеціально прибули заступник начальника Управління міліції НКВС УРСР Гребченко і начальник карного розшуку Орлов, а також близько 100 співробітників міліції, які закінчили навчання у Київській міліцейській школі, а частина з них була відібрана на території Західної України. Також неодноразово самим працівникам оперативних груп доводилося виконувати роль слідчих органів і з'ясувати обставини, за яких відбувалися несанкціоновані радянським командуванням убивства цивільних осіб, переважно поляків.

Отже, оперативно-чекістські групи НКВС відіграли важливу роль у здійсненні військово-політичних планів радянського керівництва щодо окупованих ними територій Польщі. Діяльність оперативних груп тривала до весни 1941 р., коли керівництво всієї агентурно-оперативної і слідчої роботи з викриття і ліквідації польського і українського підпілля у західних областях України було покладено на 4-й відділ Управління держбезпеки НКВС УРСР.

Айнзацгрупи нацистської Німеччини мали схожі з оперативно-чекістськими групами функції і завдання. Вони були створені раніше, під час «аншлюсу» Австрії, однак оскільки опору нацистському режиму так і не виникло, співробітники першої айнзацкоманди займались лише поодинокими арештами.

Вдруге айнзацформування були використані у процесі розчленування і ліквідації Чехословаччини. Але в Чехії жодного опору не було, тому айнзацгрупи, як і під час «аншлюсу Австрії», обмежились окремими арештами.

За участю айнзацгруп також відбувалась окупація 22 березня 1939 р. міста Мемеля (Клайпеди), що на той час перебувало у складі Литви.

На окупованих вермахтом землях Польщі айнзацгрупи розгорнули справжній терор. Вже 27 вересня 1939 р. Гейдріх повідомив: «Від польського керівного складу в окупованих областях залишилось не більше ніж три відсотки». Далі айнзацформування здійснювали акції у рамках «операції АБ» – знищення польської інтелігенції (за час операції знищено 17 тисяч польських громадян) [22, с. 224]. Дії айнзацгруп викликали обурення частини генералів, але жодних заходів проти СД ужито не було. У період від осені 1939 до весни 1940 р. айнзацкоманди знищили у Польщі від 60 до 80 тисяч осіб [36].

Це різке відрізняє їх від оперативно-чекістських груп, які спочатку майже не проводили розстрілів, більше турбуючись про арешти, а якщо таке і траплялося, то лише у крайніх випадках і з поважних, на думку їхнього керівництва, причин. Масові розстріли проводили ті самі співробітники НКВС, але вже влітку 1941 р. радянські органи НКВС на території Західної України у 1939–1940 рр. репресували 1,2 мільйона осіб. Переважну більшість було депортовано до східних районів СРСР.

Від червня 1940 р. айнзацгрупи почали активні дії з виконання наказу генерал-губернатора Польщі Франка: «Ми повинні повністю винищити євреїв. Ми повинні їх винищувати всюди, де тільки знайдемо» [25, с. 224].

Також у генерал-губернаторство переселяли євреїв із Німеччини, Австрії, Моравії, Богемії для їх знищення, а досвід у проведенні цих акцій було активно використано під час здійснення окупаційної політики на території СРСР, зокрема в Україні.

Після нападу Німеччини та її союзників на СРСР на території України діяли айнзацгрупи С і D.

Айнзацгрупа С складалась із 700 осіб і була прикріплена до зони дій групи армій С (Південь) у Північній і Центральній Україні. Командиром цієї айнзацгрупи був бригадефюрер СС і генерал-майор поліції Отто Раш, а пізніше оберфюрер СС Хорст Бьоме.

Уже 27 червня айнзацкоманда 4а зі складу цієї групи в м. Сокаль провела перші розстріли. Від серпня 1941 р. до червня 1942 р. команди групи С винищили все єврейське населення у Київській, Харківській і Донецькій областях, а також значну частину єврейського населення Житомирської, Вінницької, Полтавської, Дніпропетровської областей [6, с. 19].

Айнзацгрупа D складалась із 500 членів, була прикріплена до зони дій 11-ї армії у Південній Україні, Бессарабії, Криму.

Командиром став штандартенфюрер СС Отто Олендорф, потім – оберфюрер СС Вальтер Біркамп.

Перші розстріли євреїв групою D були проведені в Чернівцях 9 липня 1941 р. Група повністю «звільнила від євреїв» Херсонську, Миколаївську області, Крим, а також знищила значну частину євреїв Запорізької та Одеської областей [6, с. 19].

Загалом ці дві айнзацгрупи за перші 12 місяців своєї діяльності знищили в Україні приблизно 225 тисяч євреїв [6, с. 19].

Окрім того, існувала айнзацгрупа особливого призначення під керівництвом оберфюрера СС Карла Еберхарда Шьонгарта, котра мала завдання створити додаткові айнзацкоманди або групи для дій на території Галичини. У липні 1941 р. вони були сформовані зі співробітників поліції служби безпеки в генерал-губернаторстві й розміщені у Львові, Брест-Литовську, Білостоку. Восени того ж року їх розформували.

Для знищення слідів діяльності айнзацгруп було створено зондеркоманду 1005 під керівництвом штандартенфюрера СС Пауля Блобеля, яке діяла з липня 1942 до жовтня 1944 р.

Напередодні нацистської агресії на території СРСР проживали близько 5 мільйонів євреїв. З них 4 мільйони жили в окупованій частині Радянського Союзу (на території УРСР – 2,7 мільйона) [6, с. 5].

Із них приблизно 1,5 мільйона врятувалися втечею у східні райони країни.

В організації антиєврейських акцій нацистам допомогло те, що, відступаючи, радянські війська, придушивши антирадянське повстання у червні 1941 р. у Західній Україні, жорстоко знищили десятки тисяч політичних в'язнів.

Про це свідчить витяг зі звіту тюрми міста Луцька від 8 вересня 1939 р., де вказано: «23 червня 1941 р. ...начальник УНКДБ капітан Держбезпеки товариш Белоцерковний наказав мені (начальнику тюрми. – *Авт.*) видати оперативній групі товариша Розова всіх ув'язнених, що утримувалися у в'язниці міста Луцька... особливо ОУН...».

Їх було розстріляно в господарському дворі в'язниці, а трупи спалено. Загалом такі розстріли відбувалися у багатьох інших містах Західної України, було знищено від 16 до 50 тисяч засуджених і тих, хто перебував під слідством [21, с. 32]. Радянська жорстокість жахала навіть самих учасників айнзацгруп [6, с. 32–33].

Пізніше ці події використали, звинувачуючи євреїв у пособництві НКВС, і тому населення Західної України сприймало німецькі війська як визволителів.

У цих «радянських звірствах» нацистська пропаганда винними виставляла євреїв. Але, тим не менше, в документах оперативно-чекістських формувань немає жодної згадки про неправові дії своїх членів або натяку на масові розстріли. Проте дослідники їхньої діяльності стверджують, що радянські війська діяли як справжні окупанти, їх просування супроводжувалось розбоями, насиллям і масовими розстрілами цивільного населення Західної України [16, с. 2].

У подальшому айнзац- і зондеркоманди відмовилися від провокування таких дій, але при цьому не заперечували «самодіяльності» місцевого населення. Після захоплення німецькими військами міста з єврейським населенням євреїв примушували переселитись до спеціально створених гетто. У призначений для розправи час їм наказували зібратись на центральній площі або в якій-небудь будівлі. Звідти, як правило, нібито для переселення або направлення на роботу, їх відправляли до місця розстрілу. Після того, як поширювалися чутки про розстріли, відбувалося прочісування населеного пункту для виявлення утікачів або немічних. При цьому села і частини міст оточували частини вермахту і обшукували будинок за будинком. Нерідко на цю роботу зголошувались місцеві колаборанти.

Щоб уникнути поширення чуток про масові знищення, айнзацгрупи намагались охопити максимальну кількість євреїв і зменшити їхні контакти з місцевим населенням. Показовими у цьому плані є дії катів у Житомирі: «Після переміщення євреїв в обмежений район, що було проведене фельдкомендатурою за пропозицією зондеркоманди 4а, на ринках і т. п. стало дуже спокійно. Одночасно зникла деяка кількість чуток, що вперто циркулювали до цього, і, здається, комуністична пропаганда внаслідок ізоляції євреїв залишилась без підґрунтя» [6, с. 81].

Також показовою є телеграма бригадефюрера СС Мюллера від 30 серпня 1941 р. оперативним групам А, В, С, D: «На підставі до цих пір отриманої інформації шеф зіпо та СД просить вас за можливості під час масових страт не допускати скупчення глядачів, навіть якщо мова йде про офіцерів вермахту» [6, с. 67].

За свідченням командирів айнзацгруп і айнзацкоманд, на початковому етапі розстріли здійснювали «гуманним» способом. Зокрема, під час судового засідання шеф айнзацгрупи D Отто Олендорф свідчив: «Я бажав, щоб форма і спосіб страт були військовими і, наскільки це було можливим за цих обставин, гуманними. З цієї причини я особисто інспектував деяку кількість страт...» [6, с. 131]. Але ця «гуманність» полягала лише в тому, щоб жертви помирили без мук. Проте вже наприкінці липня 1941 р., коли прийшов наказ про знищення всіх євреїв, у тому числі жінок і дітей, розстріли вже втрачають «гуманізм». Кати намагаються економити час і патрони, що призводить до нелюдських звірств. Чим далі на схід, тим зростала кількість жертв і масовість акцій. Окупанти частіше стали застосовувати найбільш варварські методи знищення людей, особливо маленьких дітей. Вони кидали їх живими до могил, підкидали у повітря і розстрілювали або ловили на багнети, роздирали на частини, мазали губи отрутою. Дорослих топили у болотах, колодязях, кидали до шахт, замурували або спалювали живцем, розпилювали на частини. Найбільш кривавою акцією айнзацгруп стали масові страти у Бабьому Яру, про яку в «Донесенні про події в СРСР» вищому керівництву штабу командування айнзацгрупи «С» вихвалялося як про найбільш «майстерно організовану» [6, с. 94].

У Києві протягом двох днів – 29 і 30 вересня 1941 р., за даними офіційних звітів загонів спецакцій, було знищено 33 771 людину, переважно євреїв. У таких випадках людей роздягали догола, аби привласнити всі речі, і примушували йти в земляний рив, лягати на тіла

вже розстріляних або ще живих, але поранених людей. Після цього їх розстрілювали з автоматичної зброї [6, с. 79–81].

У звіті охоронної дивізії від 2 жовтня 1941 р. про розстріли євреїв у Києві зазначено: «...Євреї міста були зібрані для проведення реєстрації і подальшого відправлення до табору у визначеному місці. Прийшло близько 34 тисяч, враховуючи жінок та дітей. Всі вони, після того, як здали свої цінності та одяг, були вбиті, що зайняло декілька днів...» [6, с. 78].

Свої «Бабині Яри» були практично у кожній області окупованої України.

«Технології» масового знищення, які застосовували айнзацгрупи, неодноразово викликали нарікання з боку вермахту. Показовим у цьому плані є донесення начальника оперативного штабу 295-ї піхотної дивізії підполковника Гроскурта і воєнного капелана цієї дивізії. У донесенні зазначено, що підполковник своїм втручанням зумів лише на 48 годин відкласти загибель дітей у Білій Церкві [6, с. 56–62].

«Кустарщина» [2, с. 279] у проведенні масових знищень почала негативно впливати на самих катів. Непоодинокими були факти, коли командири і рядовий склад прагнули уникнути кривавої роботи [6, с. 133]. Спочатку таких намагались карати, але згодом відправляли до Німеччини на канцелярські роботи.

Зокрема, генерал Еріх фон дем Бах-Зелевскі, організатор знищень євреїв у Мінську, кат Варшавського повстання 1944 р., писав улітку 1941 р. Гімmlеру: «Подивіться ви у вічі людей (зондер)команди, як глибоко вони вражені. Вони скалічені на все життя. Яких послідовників ми собі такими справами виростимо? Або нервово хворих, або жорстоких людей» [15, с. 204–205].

Траплялися випадки втрати глузду серед особистого складу айнзацгруп. Загалом близько 20 % членів айнзацгруп дістали психічні захворювання. Щоб відгородити себе від таких кривавих сцен, команди катів усе частіше залучали до «брудної» [6, с. 83] роботи місцевих колаборантів.

Масові знищення населення супроводжувались повальними конфіскаціями. Вилучали все, що можна було хоч якось використати: взуття, вироби зі шкіри, одяг, не кажучи вже про дорогоцінності та золото. Ці речі збирали й потім відправляли до міністерства фінансів Райху. Речі, що не мали великої цінності, командири і члени айнзацгруп забирали собі безкоштовно або за символічну плату [6, с. 115].

В одному зі звітів айнзацгрупи С було зазначено: «137 вантажівок з одягом, який дістався нам унаслідок проведених у Житомирі та Києві єврейських акцій, були передані у розпорядження НСВ для подальшого використання. Більшу частину після необхідної дезинфекції було розподілено поміж фольксдойче. Між іншим, із цих запасів свою потребу в вовняних ковдрах та інших речах задовольнив госпіталь військ СС» [6, с. 98].

Тож можна зробити висновок, що айнзацгрупи на території СРСР, відповідно і на території УРСР, на початку війни стали головним інструментом у реалізації планів нацистського керівництва з «остаточно-го розв'язання єврейського питання». Згідно з дослідженнями Круглова, жертвами оперативних груп на території України стали 800 тисяч осіб, із яких 80 % становлять євреї. Більше ніж 100 тисяч євреїв у 1943–1944 рр. були депортовані до таборів смерті, але найпоширенішим методом знищення були масові розстріли, які проводили айнзацгрупи.

Можна констатувати, що у перші місяці айнзацгрупи ще намагались здійснювати страти відповідно до воєнних правил розстрілів, однак, виконуючи накази нацистського керівництва й перебуваючи під впливом злочинів НКВС, результати яких їм довелося спостерігати, «отримавши досвід», усвідомлюючи повну безкарність, члени айнзацгруп страти перетворили на криваву бійню.

Висновки

Терени України у роки Другої світової війни були місцем здійснення жорстоких злочинів нацистського та радянського тоталітарних режимів, жертвами яких стали мільйони мирних громадян різних національностей. До цього часу людство ще не знало такої інтенсивності винищення цивільного населення за певними ознаками – національністю, віросповіданням, станом здоров'я, причому сама ідея винищення генерувалася державним апаратом на найвищому рівні. Для втілення у життя своїх намірів держава створювала спеціальні оперативні формування – айнзацгрупи у Німеччині та оперативно-чекістські групи в Радянському Союзі. Ці формування у процесі створення, меті, виконанні поставлених перед ними завдань мали чимало спільного. Єдине, що їх суттєво відрізняє, – вони були знаряддям тоталітарних режимів із різними ідеологіями.

Свій шлях айнзацгрупи почали під час «аншлюсу» Австрії, як засіб придушення можливого опору встановленій владі нацистів. Про-

те подальша діяльність в окупованих Польщі, СРСР, зокрема, і в Україні, перетворила їх на опановувачів «життєвого простору» на сході та інструмент «остаточного розв'язання» єврейського питання. Айнзацгрупи знищили значну частину польської інтелігенції та євреїв під час діяльності на території Польщі (60–80 тисяч) та близько 800 тисяч осіб, з яких близько 700 тисяч євреїв, на території України.

Цей злочин було вчинено не професійними катами, а штатними співробітниками СС, СД, зіпо та гестапо, що діяли у складі невеликих мобільних груп загальною чисельністю близько 1,5 тисячі осіб, а велика інтенсивність винищення ними мирного населення досягалася за рахунок чітко спланованих і добре злагоджених дій із виявлення, концентрації і винищення жертв.

Здебільшого масові каральні акції відбувалися відразу після окупації силами вермахту якого-небудь населеного пункту. Спеціальні підрозділи, що рухалися слідом за передовими частинами, не давали оговтатися і пристосуватися мирному населенню до умов окупації. Для реалізації масових розстрілів айнзацгрупи у перші місяці війни спочатку відшукували підставу (акції відплати за вбивство німецьких солдат, диверсії, викриті злочини НКВС тощо). Але згодом вони припинили себе обтяжувати навіть пошуком формального приводу.

У Західній Україні, де концентрація єврейського населення була вищою, ніж на решті території України, а його ідентифікація простішою, з метою охопити якнайбільшу його частину айнзацгрупи брали участь у створенні тимчасових гетто, таборів, а згодом у їх знищенні.

Оперативно-чекістські групи було створено восени 1939 р., напередодні вторгнення Червоної армії на територію Польщі і в 1940 р. напередодні вторгнення на територію Румунії.

Оперативно-чекістські формування мали конкретні, чітко окреслені завдання, відображені в таємних наказах і директивах. Вони мали займатися придушенням будь-яких антирадянських виступів на окупованих територіях, викорінювати націоналістичні організації, при цьому пропагуючи існування єдиного «радянського народу» та беручи участь у створенні радянських органів влади.

У перших своїх акціях оперативно-чекістські групи користувалися спеціальними списками осіб, які підлягали арешту та ізоляції. Такі списки створювали від 1925 р. За цими списками на території окупованої Польщі було заарештовано до 10 тисяч осіб, а на території Румунії – близько 1 тисячі. Розстріли майже не використовували.

Надалі арешти набули лавиноподібного характеру. Арештовували польських державних службовців, поліцаїв, жандармів, осадників, поміщиків, ксьондзів, діячів політичних партій, відомих людей. В'язниці на території Західної України були переповнені. Крім того, у полон до Червоної армії потрапили 200 тисяч польських військовослужбовців. Полонених польських офіцерів (близько 25 тисяч), вивозили у спеціальні табори у Харкові та Смоленську, де вони були знищені навесні 1940 р. (символом цієї трагедії стала Катинь), а солдатів – на примусові роботи і до таборів ГУЛАГу на Півночі і в Сибіру. Також арештовували так званий контрреволюційний елемент, усіх, кого підозрювали у співпраці з ОУН, українську інтелігенцію. Загалом репресій зазнало 10 % населення Західної України – 1,3 мільйона мешканців. Розмах репресій був настільки всеохопним, що не було соціальної групи, яка б не потрапила під каток злочинних дій.

Після вторгнення німецьких військ на територію Радянського Союзу ті самі співробітники оперативно-чекістських формувань, які стали основою для місцевих органів НКВС, розстрілювали усіх заарештованих, які перебували на той час у в'язницях або під слідством. Таким чином було знищено за різними оцінками від 16 до 60 тисяч осіб на території Західної України. Цей злочин споріднює діяльність радянських оперативно-чекістських груп із нацистськими айнзацгрупами. Тільки одні знищували «ворогів народу», а інші – «расово неповноцінних». Хоча масові розстріли не ставились як завдання для оперативно-чекістських груп аж до вторгнення німецької армії на територію СРСР.

Члени оперативно-чекістських груп були не професійними катами, а звичайними штатними співробітниками НКВС. Але специфіка виконання ними завдання перетворювала їх на злагоджений механізм знищення людей.

На відміну від оперативно-чекістських груп, айнзацгрупи мали лише загальні вказівки щодо своєї діяльності, отримані від керівництва в усній формі. Лише окремі завдання їхньої діяльності було задокументовано. При цьому можна зазначити, що основні завдання оперативно-чекістських груп та айнзацгруп були подібними, самі формування було створено зі схожою метою – «умиротворення» місцевого населення окупованих територій та придушення опору окупаційній владі, а особовий склад набирался зі схожих за своїми функціями служб та утворень – підрозділів НКВС у Радянському Союзі та співробітників СД у Німеччині.

Відмінність полягала у тому, що завдання оперативно-чекістських груп були дещо ширшими, вони діяли у загальному руслі діяльності НКВС на новоприєднаних територіях. Айнзацгрупи переважно виконували специфічну функцію негайного знищення тих, хто міг би організувати опір (радянські й партійні робітники, члени НКВС, члени ОУН тощо) і «расово неповноцінних» (євреїв, циган та ін.).

І нацистські, і радянські оперативні формування намагалися знищити сліди та приховати результати своєї діяльності. Нацисти створили айнзацкоманду 1005, яка займалася «замітанням слідів» діяльності айнзацгруп на території України та знищенням документів. Радянські злочини теж були приховані на довгі роки, але після розвалу СРСР вони стали надбанням громадськості.

Списки використаних джерел і літератури

I. Опубліковані документи і матеріали

1. Бабий Яр. Книга пам'яті / Авт.-сост. И. Левитас. – Київ: Еврейский совет Украины, Фонд «Память Бабьего Яра», 2005.
2. Гитлеровская пропаганда юдофобии в прокламациях и карикатурах / Сост. и коммент. С. Авербух. – Київ: Украинский центр изучения истории Холокоста, 2005. – 224 с.
3. Довідник про табори та гетто на окупованій території України (1941–1944) / Упоряд. М. Г. Дубик. – Київ, 2000.
4. Ицхак Арад. Холокауст. Катастрофа европейського єврейства (1933–1945). – Ієрусалим, 1990.
5. Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБУ України / Упоряд. Василь Даниленко, Сергій Кокін. – Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2009.
6. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / Сост. А. Круглов. – Київ: Ин-т иудаики, 2002. – 486 с.

II. Періодичні видання

7. В мире спецслужб (Київ).
8. Голокост і сучасність. Науковий часопис (Київ, 2007–2011 рр.).
9. Уроки Голокосту. Науково-педагогічний бюлетень Українського центру вивчення історії Голокосту (Київ, 2002–2011 рр.).

10. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ (Київ, 1994–2011 рр.).
11. Проблеми історії Голокосту. Науковий журнал Центрального Українського Фонду історії Голокосту «Ткума» (Дніпропетровськ, 2002–2011).
12. Ткума (Дніпропетровськ).
13. Холокост (Москва).

III. Монографії, статті, брошури

14. Альтман И., Гербер А., Полторац Д. История Холокоста на территории СССР. – Москва, 2001.
15. Альтман И. А. Жертвы ненависти. Холокост в СССР, 1941–1945. – Москва, 2002.
16. Гаврилів І. О. Більшовицький терор на західноукраїнських землях в 1939–1941 рр. // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2008. – № 612.
17. Веденеев Д. Специальные мероприятия ОУН в Западной Украине (1939–1941 годы) // В мире спецслужб. – 2005. – № 2.
18. Даниленко В. М. Ліквідація Польської держави та встановлення радянського режиму в Західній Україні // Український історичний журнал. – 2006. – № 3.
19. Дейвіс Н. Європа. Історія. – Київ, 2000.
20. Льюшин І., Пшенніков О. Діяльність оперативно-чекістських груп НКВД у західних областях України // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2/4.
21. Історія України. 11 клас: Розробки уроків / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. – Харків: Веста: Вид-во «Ранок», 2009.
22. Круглов А. И. Хроника Холокоста в Украине, 1941–1944. – Днепропетровск: Центральный Украинский фонд истории Холокоста «Ткума», 2004. – (Серия «Украинская библиотека Холокоста»).
23. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Львів: НТШ, 1993.
24. Левітас Ф. Євреї України в роки Другої світової війни. – Київ, 1997.
25. Мельников Д. Е., Черная Л. Б. Империя смерти: Аппарат насилия в нацистской Германии. 1933–1945. – Москва, 1987.
26. Мельтюхов М. Освободительный поход Сталина. Бессарабский вопрос в советско-румынских отношениях (1917–1940 гг.). – Москва: Яуза, ЭКСМО, 2006.
27. Хайнц Хёне. Черный орден СС. История охранных отрядов. – Москва, 1995.

28. Холокост – сопротивление – возрождение. Еврейский народ в годы Второй мировой войны и послевоенный период 1939–1948: Учеб. пособие / Науч. ред.-сост. И. Маляр; общ. ред. И. А. Альтман, П. Агмон; Межрегиональный фонд «Холокост» (Россия), Бейт Лохамей ха-гетта-от Музей Холокоста (Израиль). – Москва; Иерусалим, 2000. – (Серия «Российская библиотека Холокоста»).
29. Шаповал Ю. Якого кольору був вересень 1939-го? // Шаповал Ю. Доля як історія. – Київ, 2006.
30. Ширер У. Взлёт и падение третьего рейха: В 2 томах. – Москва: Воениздат, 1991.
31. Энциклопедия Третьего рейха. – Москва, 1999, 2003.
32. Arad Y., Krakowski Sh., Spektor Sh. The Einsatzgruppen Reports. Selections from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign against the Jews July 1941. – January 1943.
33. Headland R. Messages of Murder. A Study of the Reports of the Einsatzgruppen of the Security Police and the Security Service 1941–1943. – London; Toronto, 1992.
34. Heinz Höhne. Der Orden unter dem Totenkopf Goldmann. – München, 1967.
35. Helmut Kausnick und Hans-Heinrich Wilhelm. Die Truppe des Weltanschauungskrieges, Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und SD, 1938–1942. – Stuttgart, 1981.
36. <http://ru.wikipedia.org/wiki/Einsatzgruppen>.

ЄВРЕЙСЬКЕ ГЕТТО В ЧЕРНІВЦЯХ

Роботу виконали:

Бабин Павло,
Король Денис,
учні 11 класу спеціалізованої
школи I–III ступенів № 41
м. Чернівці

Науковий керівник:

Герасим Наталя Павлівна

ЗМІСТ

Вступ

Політика нацистської Німеччини зі створення гетто

Політика румунської окупаційної влади щодо єврейського населення Буковини

Чернівецьке гетто та його місце у реалізації нацистської політики щодо єврейського населення

Висновки

Список використаних джерел і літератури

Додатки

ВСТУП

Однією із найтрагічніших сторінок історії ХХ ст. є Голокост. Не оминула ця трагедія й наше місто – Чернівці. Унікальну атмосферу столиці Буковини до часів Другої світової війни, яка виявлялась у толерантному співжитті представників різних етносів і конфесій, було жакливим чином зруйновано.

Трагічність цієї руйнації дуже глибоко висловила у поезії «До-воєнні Чернівці» Роза Ауслендер:

*Мирне місто на пагорбах
Оторочене буковими лісами
Верби вздовж Пруту
дараби й плавці
В травні густий аромат бузку
Довкруг ліхтарів
Хрущі танцюють свій смертний
тан
Чотири мови
уживаються вкупі
голублять повітря
Як щасливо дихало місто
поки не впали
бомби.*

Знищення єврейської громади, зусиллями якої значною мірою ви-значався шлях розвитку міста, не могло не позначитись на житті післявоєнних Чернівців. Місто змінилось... Ми ходимо тими самими вулицями, якими ходили чернівчани до Голокосту. Ми бачимо ті самі зорі, небо й сонце, які були над чернівчанами до Голокосту. Ми чуємо той самий спів птахів, шум вітру та дощу, які чули чернівчани до Голокосту. Але це вже зовсім інший світ!

*Це був наш дім, наш світ,
наш сад із гривою віт,
рідний запах, мов ніжний цвіт.
Ми вертаєм і йдем навпростець,
труїно-чорний у нас путівець
в гетто.*

(Роза Ауслендер)

Створення гетто у Чернівцях стало кроком до безодні не лише для євреїв, а й для самого міста. Усвідомлення цього спонукає нас до вивчення історії Голокосту та збереження пам'яті про чернівчан, на долю яких випало це випробування.

Метою нашого дослідження є:

- визначення місця Чернівецького гетто в реалізації нацистської політики щодо єврейського населення в умовах румунської окупації краю;
- з'ясування особливостей, характерних для гетто у Чернівцях, та їх впливу на долі чернівчан.

Працюючи над дослідженням, ми використали різноманітні історичні джерела: архівні та опубліковані документи, фонди та матеріали експозицій обласного краєзнавчого музею та музею історії та культури євреїв Буковини, наукові монографії та статті, спогади очевидців, інтернет-ресурси. Додатковим історичним джерелом для нас стали поетичні твори чернівецьких літераторів, що зазнали жахів Голокосту і були бранцями Чернівецького гетто.

Досліджуючи проблему історії Чернівецького гетто, ми використали структурно-функціональний, пошуковий та аналітичний методи. Ми прагнули також результати свого дослідження використати при організації діяльності просвітницького та соціального характеру: поширюючи інформацію з історії рідного міста серед молоді та беручи участь у русі за відновлення архітектурних пам'яток, пов'язаних з історією єврейської громади.

Політика нацистської Німеччини зі створення гетто

У період Другої світової війни у низці міст Східної Європи, окупованих Німеччиною, нацисти створили свого роду концентраційні табори – гетто, призначені для ізоляції єврейського населення. Перші гетто з'явилися в Польщі наприкінці 1939 р. (Радам і Петроков-Трибунальський), а останні – упродовж весни – осені 1944 р. в Угорщині. На сьогодні відомо більш ніж 1100 найменувань гетто, із них близько 400 на території колишнього СРСР [30]. Усі вони були різними за розмірами, умовами життя, періодом створення та часом існування.

Ще в середні віки в Європі в багатьох містах були окремі райони для євреїв. Такі місця називали по-різному: «єврейська вулиця», «єврейський квартал», «єврейський двір», «єврейське село» та ін.

1267 року Церковний районний синод у Бреслау (сучасний Вроцлав) прийняв постанову про створення окремого кварталу для євреїв. Таке саме рішення було прийняте у Франкфурті в 1462 р. У 1516 р. у Венеції сенат вирішив примусово переселити євреїв на один з островів під назвою «гетто нуово» (буквальне значення – «нова ливарня», «гетто» означає італійською «ливарний цех»). Місце, де поселили євреїв, належало старому ливарному цеху («Ghetto Vecchio»). Дуже скоро примусові єврейські квартали почали створювати у більшості міст Європи під назвою «єврейське гетто».

Нацисти узяли на озброєння поняття «гетто», проте воно не одразу набуло значення окремого кварталу. У 1930-ті рр. в Німеччині єврейським гетто називали ізоляцію єврейських організацій від громадського і культурного життя Німеччини. У доповіді СД Гамбурга 1937 р., зокрема, йшлося про таке: «Що стосується громадського життя [євреїв], можна сьогодні з упевненістю говорити про невидиме єврейське “гетто”» [6].

Поворотним пунктом у розумінні слова «гетто» в нацистській Німеччині стало видання 1938 року книжки нацистського спеціаліста із єврейської історії доктора Петера Ганца Серафима «Єврейство у Східно-європейському просторі». У третьому розділі своєї праці він описує процес урбанізації євреїв Східної Європи. Ґрунтуючись на роботах авторитетних неєврейських і єврейських соціологів та істориків, Серафим стверджував, що урбанізація євреїв у Східній Європі абсолютно відрізнялася від того самого процесу у неєвреїв, і що євреї, переїхавши до великих міст, продовжували жити у відокремлених громадах. На його думку, ці райони, або гетто, як він їх називає, є основою поширення єврейства, оскільки саме через них відбувається «проникнення» євреїв у «неєврейські» галузі економіки. У гетто, на думку Серафима, формується єврейська суть і єврейський вплив на народи, серед яких вони живуть. Ця книга запропонувала розуміння гетто як територіального утворення, нібито природного для євреїв Східної Європи.

Низка дослідників (Дан Міхман та ін.) вважають, що саме цю книжку безпосередньо використало нацистське керівництво в Польщі після початку Другої світової війни. Вже на засіданні 27 вересня 1938 р. представники гестапо і СД прийняли рішення про те, що слід «діяти проти геттоїзації євреїв із міркувань безпеки» [6]. Розуміючи, що більшість євреїв залишаться у Польщі, нацисти прагнули з перших днів отримати контроль над єврейськими громадами. Зо-

крема, 21 вересня 1939 р. з'явилася «термінова депеша» Гейдріха. Вона містила перші інструкції щодо ставлення до євреїв на окупованих територіях. «Депеша» передбачала: створення єврейських «рад старійшин» (юденратів), виселення євреїв із маленьких містечок (де мешкало менше ніж 500 євреїв), переселення їх до великих центрів поблизу залізничних колій, а також перепис єврейського населення [33].

Вже 7 жовтня 1939 р. губернатор дистрикту Варшава Людвиг Фішер висунув ідею про те, що слід розпочати зосередження євреїв у гетто в різних містах. Попри цю заяву, у нацистів ще не було чіткого уявлення про те, що мається на увазі під поняттям «гетто». Згодом ідеї з «тимчасового розв'язання єврейського питання» поширились Польщею, а потім і за її межі, й привели до еволюційного розвитку гетто на окупованих нацистами територіях.

Спочатку це були «прості», слабо ізольовані, потім усе більше й більше сплановані, структуровані та великі райони зосередження євреїв. До кінця літа 1941 р. в гетто опинилася значна частина євреїв окупованих нацистами територій Польщі.

На території СРСР нацисти створили сотні гетто. Багато з них існували лічені тижні, інші – декілька років. Історик Іцхак Арад писав про гетто на території СРСР: «На окупованих територіях СРСР “подальші заходи” означали тотальне знищення, і гетто створювалися одночасно з його початком, а в деяких місцях – після винищення більшості місцевих євреїв. У тих місцях, де євреїв можливо було знищити негайно, вже в перші тижні або місяці окупації, гетто, як правило, не виникали... Концентрація євреїв у гетто як тимчасове рішення не суперечила тенденції знищення, а тільки полегшувала його. Розпорядження про створення гетто надавали виконавцям на місцях свободу дій. Єдності [у цьому питанні] справді не було» [2].

На першому етапі гетто спонтанно організовували нацистські чиновники різних рівнів і навіть офіцери армії та айнзацгруп СС (наприклад, у Каунасі). 13 липня генерал Макс фон Шенкендорф, командир сил безпеки і командувач тилового району Групи армій «Центр», дав загальну вказівку про створення гетто на окупованих територіях СРСР. Таким чином з'явилася те, чого не було в Польщі, – вказівка центральної влади. Попри це, в період розвитку ідеї «остаточного розв'язання єврейського питання» більшість гетто не створювали негайно після окупації. Значна частина з них на території СРСР з'явилася після багатьох тижнів, а то й місяців окупації.

На українських землях створення гетто розпочалося у липні – серпні 1941 р., в основному на Західній Україні. На території Райхскомісаріату «Україна» і в зоні військового управління нацисти знищували євреїв переважно без створення гетто. Були також гетто, наприклад на Волині, які з'явилися тільки в другій половині 1942 р.

У багатьох місцях існували гетто без юденратів, а в інших – юденрати без гетто.

Деякі гетто проіснували досить довго (наприклад, Каунаське, Вільнюське, Білостоцьке, Львівське, Мінське). Моделі їх існування були схожі на ті, що склалися в Польщі. Проте у багатьох містах нацисти не створювали гетто взагалі (наприклад, у Києві, Вінниці, Запоріжжі, Сімферополі, Дніпропетровську тощо). У цих місцях євреїв знищили через дуже короткий час після окупації. Часто створення гетто були результатом економічних і політичних інтересів нацистів.

Гетто створювали як проміжні станції на шляху в табори примусової праці і табори смерті. Лише мешканці гетто у Трансністрії не призначалися до масового знищення. Особливий статус мало гетто у Терезіні, куди переселяли євреїв із Богемії та Моравії, а пізніше також із Німеччини та інших країн Заходу. Воно призначалося для демонстрації хорошого ставлення німецької влади до євреїв, приховання від світу злочинів нацистів, пов'язаних зі здійсненням «остаточного рішення».

У більшості випадків гетто розташовувалося в одному з бідних районів міста, де до цього тулилося численне єврейське населення. Євреїв зганяли у гетто з інших районів міста і з найближчих містечок, тоді як неєврейських жителів цього району примушували переїздити в інше місце. Ці операції від самого початку призвели до величезної скупченості єврейського населення. Спочатку були два типи гетто: відкриті, позначені тільки спеціальними вивісками як район мешкання євреїв, і закриті, оточені загородами.

Кожне гетто огорожувалося та охоронялося по-різному. Наприклад, у Лодзі було зведено дерев'яну огорожу з колючим дротом. У деяких випадках навколо гетто будували цегляну стіну. Наприклад, у Варшаві стіна навколо гетто сягала 11 миль. Охоронці стояли і з внутрішньої, й із зовнішньої сторони цього кордону. Вони патрулювали стіни та чатували біля воріт. У дні депортацій всі підступи до гетто блокувала німецька поліція.

Іноді гетто розділялося на дві окремі частини: в одній жили працівники, а в іншій – усі інші. У деяких гетто були ув'язнені, окрім

євреїв, й інші жертви нацистів. Наприклад, упродовж певного часу у гетто Лодзі перебували роми.

У кожному гетто була своя система управління. Оскільки гетто були свого роду «містом у місті», самі євреї повинні були організувати служби й установи. Окрім юденратів, що були окремою структурою, євреї в гетто мали пошту, поліцію, а також багато інших служб, якими зазвичай відає міська влада. Від них вимагалось розподіляти харчові пайки і житло, забезпечувати жителів медичною допомогою і роботою.

Євреї сподівалися, що навіть в умовах гетто самоврядування допоможе їм перенести період репресій. Проте встановлений нацистською владою режим у гетто й особливо «акції» з депортації різних груп його мешканців (старих, хворих, дітей, підлітків та ін.) до місць, звідки ніхто назад не повертався, й облави, що йшли за «акціями», незабаром зруйнували цю ілюзію.

Євреї, що жили в гетто східних областей, отримували харчування двома способами: офіційно (від німецької влади) і на чорному ринку. Офіційно євреям видавали продовольчі картки, за якими дозволялося придбавати значно менше продуктів, ніж іншому населенню. Так, до середини 1941 р. у Польщі щоденний раціон євреїв за картками становив лише 184 калорії (7,5 % мінімальної денної норми). Німці отримували повну норму, а поляки – 26 % денної норми [30]. У Львівському гетто євреям, які працювали, офіційно виділяли 200 г хліба на день; 400 г юденмейль (єврейського борошна – суміш із висівками й половиною), 200 г жирів і 150 г цукру на місяць [13]. Ці норми постійно зменшували. Щоб прогодуватися, євреям доводилося за величезні суми купувати продукти на чорному ринку. У більшості мешканців гетто майже не було грошей, тому їжа з чорного ринку була доступна лише багатим.

Німецька влада жорстоко пригнічувала духовне та релігійне життя у гетто. Закривали, а часто й руйнували синагоги, нещадно переслідували діяльність рабинатів і відправлення релігійного культу, окрім поховання. Євреїв, що зберігали традиційну зовнішність (одяг, борода), піддавали особливим знущанням (виривали бороди і пейси, призначали на найпринизливіші роботи тощо). Проте багато євреїв у гетто таємно дотримувалися приписів Тори, були готові на мучеництво в ім'я віри. Діяли нелегальні ієшиви, міньяни, мікви.

Від 1940 р. юденрати відповідали за освіту в гетто. Їм було дозволено відкрити початкові та професійні школи з викладанням на їдиш

або івриті. І хоча кількість учнів була обмеженою через високу плату за навчання, а також фізичну виснаженість більшої частини дітей, мережа навчальних закладів у гетто була дуже розвиненою і розгалуженою. Наприклад, у Лодзі для випускників шкіл і колишніх студентів були організовані курси вищої освіти, у Вільнюсі крім звичайних шкіл діяли дві релігійні школи, музичне училище, дитячі сади, дитячий і молодіжний клуби, де влаштовували вечори, виставки, спектаклі. На центри освіти й виховання перетворювалися дитячі будинки і товариства благодійного харчування дітей. У гетто проводили симпозиуми вчителів. У Варшавському гетто було налагоджено видання підручників. Союзи письменників, художників, музикантів влаштовували літературні вечори, художні виставки, концерти. Діяли театральні колективи (п'ять у Варшаві, театральна студія «Авангард» у Лодзі). У Вільнюсі в 1942 р. відбулося 120 вистав, три тисячі абонентів відвідували бібліотеку в гетто. Серії лекцій із різних галузей науки, літератури, мистецтва влаштовувало Товариство освіти у гетто Варшави. Вся ця духовна й інтелектуальна діяльність була ефективним засобом зберегти людські якості в нестерпно важких умовах життя, протистояти головній меті нацистів – позбавити людяності в'язнів гетто.

Внутрішня організація єврейського життя у гетто на заході та в центрі України мала свої відмінності. Євреї, що довгий час провели у радянській Україні й втратили уявлення про традиційний єврейський спосіб життя, переживали розгубленість. Єврейські ж громади Західної України, хоча й зазнали серйозних втрат у 1939–1941 рр., мали неабиякий духовний запас міцності.

Незабаром після того, як почалася реалізація «остаточного розв'язання», нацисти взялися за ліквідацію гетто. Перші гетто були знищені весною 1942 р. Більшість євреїв були депортовані з гетто до таборів знищення і там убиті. Лише невелику частину в'язнів ближче до кінця війни було переміщено до концентраційних і трудових таборів. При цьому, до кінця війни у Східній Європі не залишилося жодного гетто. В Угорщині останні гетто були створені лише в 1944 р. Більшість із них проіснувала лише декілька тижнів в очікуванні відправки усіх жителів до Аушвіцу. У січні 1945 р., коли Пешт був зайнятий радянськими військами, Будапештське гетто стало єдиним звільненим під час війни.

Основну масу гетто в Україні було ліквідовано до початку 1943 р. У румунській зоні окупації – Трансністрії – частина євреїв дочекалася визволення.

Політика румунської окупаційної влади щодо єврейського населення Буковини

Територія Північної Буковини була серед тих земель, які нацистська Німеччина віддала під безпосереднє управління Румунії як плату за участь у війні на боці фашистського блоку. На землі, які увійшли до складу Великої Румунії, поширювалася диктатура І. Антонеску. Політика кондукетора спрямовувалася на насадження «румунських порядків», створення адміністративного апарату та «простору безпеки», економічне визискування та румунізацію всього життя [18]. Особливе місце в цій політиці займало «єврейське питання». І. Антонеску був ознайомлений із генеральним планом нацистів зі знищення євреїв Східної Європи на зустрічі з Гітлером 12 червня 1941 р. у Мюнхені [22]. Для його виконання він 18 червня 1941 р. наказав генералу Константину Васіліу провести по всій Буковині «очищення території» [1]. Одночасно І. Антонеску видав таємний наказ, який був відправлений до військових частин румунської армії генералом І. Штефля 19 червня 1941 р. В ньому вказувалося, що необхідно «ідентифікувати всіх євреїв, комуністів і симпатиків радянської влади... Міністерство зовнішніх справ повинно отримати повну інформацію про їх місцезнаходження, переміщення, щоб дати можливість ухвалювати будь-яке рішення» [22].

До 21 червня 1941 р. головнокомандувач румунської армії І. Топор видав «спеціальні накази», які містили інструкції щодо єврейського населення. Фактично військовим надавали абсолютну владу над ними.

Напад німецьких нацистів на Радянський Союз 22 червня 1941 р. спонукав на початку липня 1941 р. румунську армію до окупації Північної Буковини. 2 липня перші німецько-румунські військові частини вступили на територію краю. 5 липня вони вже були в Чернівцях.

Окупацію Буковини здійснювали війська групи армій «Південь», що склалися з 11-ї німецької армії, корпусу угорської армії та двох румунських армій. З моменту вступу в Чернівці румунські солдати, німецька поліція безпеки та СД (зондеркоманда 106) і частина антисемітськи налаштованих чернівчан розпочали криваві акції проти єврейського населення.

Адміністративний статус Північної Буковини та Хотинщини відрізнявся від решти земель Румунії. У промові 3 липня 1941 р. Михай

Антонеску, заступник голови Ради міністрів Румунії, зазначав: «Законодавство королівства поширюється на всю територію Бессарабії та Буковини. Ми вимагаємо провести на цих територіях етнічне очищення, структурну реорганізацію, щоб непроникна стіна між Бессарабією, Буковиною та територією королівства була зруйнована» [22].

Першим кроком німецько-румунського командування на Буковині було оголошення єврейського населення поза законом. На засіданні Ради міністрів Румунії, яке відбулося 8 липня 1941 р., М. Антонеску офіційно заявив: «Я висловлююся за примусове переселення всього єврейського елемента Бессарабії та Буковини, який потрібно викинути за межі кордонів... Мені байдуже, якщо історія вважатиме нас варварами... Прошу бути вас невблаганними... Якщо потрібно – будете стріляти» [9, с. 77–78].

Центр Північної Буковини – Чернівці – завжди були містом, у житті якого домінували євреї. Єврейська громада зробила помітний внесок у розвиток економіки та культури міста. На середину 1941 р. в місті за різними статистичними даними проживало приблизно 60 тисяч євреїв [15].

У перші дні окупації в Чернівцях і його околицях було вбито й закатовано декілька тисяч ні в чому не винних людей. 6–7 липня 1941 р. під посиленою охороною румунських солдатів близько 2 тисяч чернівецьких євреїв зігнали у Румунський палац культури (нині Будинок офіцерів). Тут їх протримали увесь день, а ввечері кожного третього відібрали і під конвоєм колоною по шість осіб повели до р. Прут, де їх змусили викопати яму. Після цього всіх євреїв було знищено: частину розстріляли, частину забили залізними палицями, а багатьох утопили в річці [8]. 7–8 липня окупанти замордували ще 600 осіб, із яких 450 трупів було поховано на кладовищі по вулиці Зеленій [19].

Чернівецьких євреїв у перші дні румунської окупації вбивали, калічили, грабували прямо на вулицях міста, у квартирах, підвалах, громадських місцях, тобто всюди, де їх виявляли жандарми або солдати. Знущались і знищували людей різними нелюдськими способами, незважаючи на вік або стать. Трупи лежали на вулицях міста по декілька діб, деякі без рук і ніг. Їх почали відвозити на підводах для сміття та нечистот і ховати у спільних могилах лише через 5–6 днів, після розпорядження примаря міста Траяна Поповича [12, с. 84].

Масові розстріли в місті відбувалися до 9 липня 1941 р. Вони супроводжувалися грабунком і плундруванням єврейських домівок,

власності та синагог. За даними Надзвичайної державної комісії (НДК), у Чернівцях німецько-румунські війська сплюндрували 36 синагог, зокрема, знаменитий Темплъ. Загальні збитки синагог становили 97 627 000 карбованців [21].

Упродовж липня – вересня 1941 р. на Буковині було вбито та закатовано більше ніж 12 тисяч євреїв [16, с. 486].

Про звірства румунської армії свідчать слова начальника штабу 11-ї німецької армії, які були записані 19 липня 1941 р.: «Поведінка румунських солдатів та офіцерів щодо євреїв, їхні варварські методи знищення євреїв дискредитують румунську та німецьку армію в очах місцевого населення» [22].

Румунська окупаційна влада, здійснюючи політику з «єврейського питання» на Буковині, мала власне бачення щодо її характеристик. Це зумовило низку особливостей і відмінностей подій Голокосту в Північній Буковині від інших українських територій.

Насамперед, такою особливістю було різне ставлення до різних груп єврейського населення. Румунські сили безпеки переслідували здебільшого євреїв, які вважалися ворогами режиму або ж які наприкінці червня 1940 р. переїхали до Чернівців. Останнім закидали, що вони прийшли до країни як радянські окупанти. З іншого боку, румунська влада була готова піти на поступки старим «австрійським євреям» Буковини, щоб забезпечити економічний розвиток «колись процвітаючих Чернівців», які були в занепаді після радянського панування [1].

Навіть представники німецького консульства в Чернівцях зауважували обґрунтованість такої диференціації. У повідомленні консульства № 53 від 28 серпня 1941 р. зазначалося: «Зі звичайними східними євреями ці колишні австрійські євреї не можуть бути поставлені на один щабель. Вони не відмовлялись від німецького громадянства навіть у ті часи, коли це, без сумніву, було пов'язано з особистими проблемами для них. Як я з'ясував, серед них є офіцери-резервісти старої австрійської армії, які не раз були поранені та які мають також і німецькі військові відзнаки. Їхня поведінка, як вже зазначалося вище, ніколи не давала привід для претензій будь-якого роду...» [1].

Ще однією особливістю Голокосту в Північній Буковині було прагнення румунської влади використати буковинських євреїв на примусових роботах задля румунської держави та підтримання економічної стабільності в регіоні.

Із перших днів румунської окупації здійснювалася трудова експлуатація чернівецьких євреїв на примусових роботах із будівництва залізничного мосту через р. Прут, шляхів, оборонних споруд тощо. Румунські дами, що займали єврейські квартири, «зверталися до поліції, де їм давали 20-30 євреїв чи єврейок для того, щоб прибирати домівки від “бруду, залишеного більшовиками”» [15].

Біля садгірського мосту через р. Прут, у районі сучасної взуттєвої фабрики був влаштований табір, обнесений колючим дротом. Там у довгих бараках утримувалися молоді, здорові чоловіки, яких використовували як безкоштовну робочу силу в кар'єрах із видобутку каменю та на ремонті дороги Чернівці – Хотин [23, с. 212].

30 липня 1941 р. генерал-губернатор Буковини Корнелій Калотеску видав наказ № 1307, на основі якого організовувалися примусові роботи для єврейського населення. 3 серпня 1941 р. цей наказ було опубліковано у газеті «Visovina» – центральному друкованому органі окупаційної влади. Згодом він був повторно надрукований 4, 9 жовтня та 1 листопада. В наказі зазначалось, що всі власники та керівники підприємств, майстерень, які потребують єврейських робітників, мають дістати дозвіл у Директораті праці та соціального страхування. Паралельно розпочався процес румунізації, відповідно до якого кожен єврейський робітник отримував дублера румунської національності, якого необхідно було навчити своєї професії [20, с. 124–125].

20 серпня 1941 р. у вигляді плакатів по місту та публікації на шпальтах газети «Visovina» з'явився наказ № 2459 про використання буковинських євреїв на примусових роботах на користь румунської держави. Він передбачав обов'язок євреїв Чернівецького повіту віком 18–50 років звернутися у розпорядження чернівецького рекрутського пункту, який мав здійснити перепис євреїв для подальшого залучення їх до примусових робіт. Для єврейських робітників Чернівців встановлювали робочий режим: з 8.00 до 12.00 та з 15.00 до 19.00 зі щоденною перевіркою вранці та після обіду [20, с. 127].

Уповноважений генерала Антонеску на Буковині Олександр Ріошану 30 липня 1941 р. видав наказ № 1344, яким євреям заборонялось рухатися групами більше ніж три особи з 6.00 до 20.00. Євреї не мали права з'являтися на ринку до 9.30 та пізніше 11.00. 3 серпня 1941 року єврейське населення було зобов'язано носити жовту зірку «Давида». Якщо в місті єврея схоплювали без зірки, його відправляли в концтабір [25, с. 236]. Тодішній губернатор Буковини генерал Калотеску ви-

дав навіть спеціальний наказ, згідно з яким зірку мали міцно пришивати за всі шість кінців і носити на визначеному місці [10, с. 10].

Знак-нашивка, який носили євреї на окупованих територіях в роки Другої світової війни. Чернівці, 1941 р. [24]

Для проведення жорстокої регламентації життя і роботи євреїв окупаційна влада створила в Чернівцях Єврейський комітет (бюро у справах євреїв) на чолі з доктором В. Нейбургом. Цей комітет виконував роль своєрідного рупора румунських окупантів щодо єврейського населення.

Перехід до Румунії 1 вересня 1941 р. території між Дністром і Південним Бугом (Трансністрії) дав змогу румунській окупаційній владі здійснити свій задум щодо

депортації за Дністер усіх євреїв Буковини.

4 жовтня 1941 р. зі штабу головнокомандувача румунської армії у комендатуру м. Чернівці було передано наказ Антонеску щодо депортації протягом 10 днів усіх євреїв Буковини «в область на схід від Дністра» [16, с. 451]. В цьому та інших документах румунської окупаційної влади вжито терміни «евакуація», «очищення територій». Порівняно з нацистським «остаточним вирішенням» ці терміни слугували для прикриття варварських методів і трагічних наслідків одного порядку.

Т. Попович, який був на той час примарем Чернівців, у своїх спогадах так оцінює цю підміну понять: «Евакуацію євреїв, як її називають офіційно, я називаю депортацією. Евакуація дає змогу зберегти населення від люти ворога, від розбоїв, це турбота зі збереження його від знищення... Вона продиктована моральними, етичними інтересами суспільства... Евакуація євреїв із Буковини... продиктована ненавистю, з єдиною метою, щоб таким шляхом позбутися їх, знищити їх. У такому випадку евакуація має характер депортації» [30, с. 74–75].

Депортацію євреїв Буковини до Трансністрії режим Антонеску розглядав як проміжний етап. Відповідно до секретного протоколу до німецько-румунського договору від 30 серпня 1941 р. планувалося «через деякий час, коли рейх буде готовий» передати німцям євреїв, що перебували в Трансністрії для депортації у генерал-губернаторство, де їх знищили б у таборах смерті.

*При зір жовтавім племінці
Прокинулись усі мерці.
Вони ідуть крізь темну ніч,
Старі й малеча, пліч-о-пліч.*

*Бо мертві, що були забиті,
Встають з могил, із забуття,
Їх будять роки непрожиті
І незавершене життя.*

(Йона Грубер. «Війна»)

Чернівецьке гетто та його місце у реалізації нацистської політики щодо єврейського населення

У процесі підготовки до депортації євреїв із Північної Буковини та Хотинщини румунська окупаційна влада почала створювати на території краю гетто. Більшість із них були змішаного типу, тобто поєднували риси «закритого» та «відкритого» гетто. Існували на Буковині також транзитні гетто. Прикладом «закритого» гетто може слугувати гетто у Чернівцях.

Як уже зазначено, 4 жовтня 1941 р. зі штабу головнокомандувача румунської армії у комендатуру м. Чернівців було передано наказ Антонеску щодо депортації протягом 10 днів усіх євреїв Буковини «в область на схід від Дністра».

На основі цього наказу губернатор Буковини генерал К. Калотеску 10 жовтня 1941 р. видав розпорядження про утворення тимчасового гетто в Чернівцях і депортацію чернівецьких євреїв. Зокрема, у ньому зазначалося, що «11 жовтня 1941 р. все єврейське населення з муніципалітету Чернівців буде протягом 11 годин переміщено в спеціальний сектор міста».

Одночасно керівництву «Бюро у справах євреїв» було доручено оголосити єврейському населенню, що воно повинно перейти у гетто, яке утворювалося в межах єврейського кварталу.

Операцію з утворення гетто очолив генерал І. Топор. Він же був призначений керівником Комісії з евакуації євреїв [20, с. 128].

Наказ про утворення гетто був розклеєний у вигляді плакатів по місту. У ньому вказувалися межі гетто: район кладовища, залізничної станції та єврейського кварталу (вулиці Емінеску, Сф. Треїме, Прутулуй, Веряну, Єлена Доамна, Штефан Тоїша, Романе, Петру Рареш, Разбоєнь, Воробкевича, Маршал Фош, Генерал Авереску, Гене-

Колишній в'язень гетто Северин Шрайер (1936 р. н.) згадував: «Я міг би і сьогодні досить точно описати гетто. Уздовж усієї вулиці було споруджено глухий дощатий паркан висотою три або чотири метри, який було увінчано колючим дротом. З зовнішнього боку стояв один охоронець, а з внутрішнього – другий, румунський солдат... Румунська армія була найгірша. Солдати не мали ані що їсти, ані що пити, виглядали, як жебраки. На загородженій таким чином вулиці були ворота. І коли солдатів давали дещо поїсти або кілька леїв, то він часом випускав тебе, а часом і ні. Ми, дітлахи, деколи шастали туди-сюди. Часом нас лупцювали, а часом все сходило нам з рук. Інколи просто стріляли – у дітей!» [10, с. 95].

Фото сімейства Вайденфельд на території гетто незадовго до депортації в Трансністрію [4]

Губернатор К. Калотеску одночасно із розпорядженням про створення гетто підписав «Правила функціонування гетто в Чернівцях». Вони містили дев'ять пунктів і передбачали низку обмежень. Зокрема, наголошувалося на обов'язковому носінні «зірки Давида». Вихід євреїв за межі гетто було заборонено. Винятки становили ті, хто мав спеціальний дозвіл, підписаний губернатором Буковини. У цих випадках покинути гетто можна було лише через одні ворота з обов'язковим реєструванням. Вхід або вихід інших людей, які змушені були проходити через гетто, дозволявся лише за посвідченням особи. Заборонялася торгівля між євреями та християнами. Між собою євреї торгувати, використовуючи гроші та цінні метали, також

не мали права, але дозволявся натуральний обмін. Визначалися чотири місця для торгівлі та дві пекарні. Встановлювався час (з 8.00 до 12.00), коли працювали ринки. Все гетто поділялося на секції, в кожній з яких встановлювався контроль жандармерії. Єврейська громада повинна була самостійно дбати про розміщення в гетто, надання матеріальної допомоги потребуючим та медичної допомоги хворим, поховання в разі необхідності тощо. За кожне порушення правил передбачалося покарання смертю [29].

*Тихо хрестяться селяни
єгер славить новий день
тільки я у схові в'яну
Господи твої іудей.*

(Мозес Розенкранц. «Єврейська вранішня пісня 1941»)

На території, яку було відведено під гетто, до цього проживало 5 тисяч осіб. Генерал І. Топор зазначав у своїй доповідній записці, що тут можливо розмістити 15 тисяч. Завдання ж ставилось зібрати у гетто до 50 тисяч осіб.

Поселяли євреїв по 5 – 8 сімей у порожні квартири, які були пограбовані й понижені. У багатьох приміщеннях не було навіть підлоги, а тим паче вікон і дверей [17]. В інших випадках до мешканців квартир підселяли інші родини. Наприклад, інженер-залізничник Карл Гірш у своїх спогадах згадує про те, що йому з рідними довелося проживати у квартирі свого дядька. До війни у двох кімнатах помешкання жила родина з чотирьох осіб, а восени 1941 р. там проживало 20 людей [28, с. 76].

У спогадах очевидці згадують, що люди в гетто жили без їжі, води, елементарних побутових умов. Мали вони досить жалюгідний вигляд: зарослі бороди, весь одяг у латках, на ногах – порване взуття, у багатьох ноги просто обмотані ганчір'ям, дехто зовсім босі. Після поселення до гетто привезли великі чани, в яких люди готували собі їжу – борщ, мамалигу, каші. Хліба не було. Мамалигу варили, вивертали на великі двері з дощок, прикладали зверху інші двері й таким чином розрівнювали їжу. Потім верхні двері знімали і ділили мамалигу на пайки [17].

Інкони важкі умови життя в гетто допомагали пережити чернівчани-неєвреї. Зокрема, А. Кула згадував: «Коли було влаштоване гетто, то зв'язки з неєврейськими друзями перервалися, оскільки нас не випускали з гетто. Мої друзі приходили до мене і приноси-

ли мені поїсти – молока і хліба». Спогади Рахель Філіп доповнюють ці дані: «Нам довелося б, очевидно, голодувати, якби добрі люди не кидали нам час від часу за огорожу кусень хліба чи картоплину» [10, с. 65–66].

Контролювати життя великого чернівецького гетто окупаційній владі було досить важко. На його території розташовувались різні міські інстанції, школи, майстерні, підприємства, які продовжували працювати. Неєвреї, які працювали там, щодня входили й виходили з гетто. Але найголовнішою проблемою стало те, що через гетто проходили вулиці, які зв'язували центр міста із залізничним вокзалом. Місцева влада знайшла вихід із цієї ситуації швидко: мешканців цих вулиць депортували вже 13 жовтня 1941 р., звільнивши тим самим вуличний рух до вокзалу. Згодом спеціальним розпорядженням було встановлено черговість депортації за вулицями міста.

До 15 листопада 1941 р. колони фізично й морально виснажених людей рухалися від гетто до товарної станції. Із собою дозволялося брати лише найнеобхідніше, особисті речі, коштовності. На 14 потягах силами 1-го жандармського батальйону у Трансністрію було вивезено 28 391 особу [31, с. 19].

*Гетто.
Голодний марш
При 30-градусній стужі
заснула моя побожна тітонька
(вона завжди молилась
пристрасно вірила в справедливість)
заснула моя безгрішна тітонька
її донька її внук
після численних голодних маршів
на замерзлій ріллі
Трансністрії
безпробудно
заснули вони.*

(Роза Ауслендер. «Пам'яті Хани Раухвергер»)

15 жовтня 1941 р. до Єврейського комітету прийшов примар Чернівців Траян Попович, який оголосив про дозвіл Бухаресту на залишення частини євреїв у Чернівцях.

Через 48 годин Комітет подав 174 табелі єврейських робітників за спеціальностями та категоріями. До них увійшло більше ніж 21 ти-

сяча осіб (представники різних професій, особи старше 60 років, вагітні жінки (понад 6 місяців), матері з немовлятами, державні пенсіонери та офіцери запасу) [26, с. 94].

Дозволи на право залишитися в Чернівцях – «авторизації» (додаток 1) – в багатьох випадках видавали за великі суми грошей. Ті, хто не мав достатніх коштів, часто, навіть маючи всі підстави, не могли отримати їх [23, с. 213].

Особи, які отримали «авторизацію», повинні були розлучитись зі своєю сім'єю, оскільки дозвіл на них не поширювався. Вони могли залишити гетто і повернутися до власних, повністю пограбованих квартир. Часто повертатися було нікуди – квартири та інша власність вже знайшли нових хазяїв.

Таблиця 1

Використання нерухомого майна, яке до липня 1941 р. належало єврейському населенню, в Чернівцях [21, дод. Ж]

Євреї	Румунська влада	Румунська армія	Румуни	Інші	Покинуті
3315	95	23	57 (14)*	–	43

* Привласнені приватними особами (румунами).

Ріа Гольд згадувала: «Наші помешкання були зайняті румунами, в нашому будинку, наприклад, жив один румунський інженер. Він залишив нам одну кімнату. Румуни поводитися жадливо, ще гірше від німців. Кімната, де стояв рояль, дісталася його дочці. Вона клала на рояль свої черевики, ось так (показує), і чистила їх на роялі. Вона робила це навмисне, щоб подратувати нас. А відтак, як вінець усього, вони забрали собі все з нашого двору. У нас були малі й великі сани, коні й віз для молочарні. Цей інженер забрав все для своєї садиби, яку він також відібрав у євреїв. Вони відправили все срібло, яке було в домі, до Бухареста» [10, с. 28].

Максиміліан Цвілінг пережив дещо іншу ситуацію: «Спершу потрібно було жити в гетто, згодом було дозволено повернутися у свої квартири. Так ми жили ще два-три місяці в нашій квартирі на Театральній площі, перш ніж нас викинули звідси. Вони сказали нам: “Ви мусите самі знайти собі помешкання!” ...Декому залишали їхні квартири, а інші мусили забиратися геть, подібно до нас. Тут було по-різному. Якщо комусь із румунів подобалася твоя квартира, то...» [10, с. 72].

Протягом окупаційного періоду кілька разів проводили перевірку виданих «авторизацій». Понад 4 тисячі документів було анульовано в перший місяць після їх видання. Більше ніж 5 тисяч були перегля-

нуті і згодом підтверджені [20, с. 128–129]. Восени 1941 р. у Чернівцях було залишено понад 21 тисячу буковинських євреїв. Станом на 1942 р. їх було 16 569 [23, с. 211].

Дії місцевої влади були пов'язані з необхідністю відновити промисловість і торгівлю міста. Для цього було видано декрет, згідно з яким усі румуни, які очолювали промислові або торговельні підприємства, звільнялися від військової служби. За короткий час у Чернівцях відкрилося чимало підприємств і закладів торгівлі, які раніше належали євреям, а тепер були оголошені власністю румунської держави і використовувалися державними установами, армією, новими власниками, або ж за символічну плату віддані в оренду.

Таблиця 2

Використання підприємств, що до 1941 р. належали євреям (м. Чернівці) [21, дод. Б]

Приватні власники	Державні установи	Армія	Румуни	Інші національності	Покинуті
167	53	27	25	16	667

Нові власники майже одразу відчули потребу в кваліфікованих кадрах. Саме тому і вирішено було використати єврейське населення.

У канцелярії губернаторства вели щоденні таблиці обліку праці єврейських робітників і документація про виплату грошей мобілізованим євреям. Проте ця плата часто залишалася лише формальністю.

У квітні 1942 р. з дозволу окупаційної влади в Чернівцях було створено єврейську релігійну громаду. Однією з її функцій була організація буковинських євреїв для примусових робіт. Крім цього, вона опікувалася дітьми та людьми похилого віку, які потребували сторонньої допомоги. Спільно з Єврейським комітетом релігійна община зберегла у Чернівцях лікарню, торговий дім, дім для людей похилого віку та психічно хворих, дім сиріт [26, с. 93].

Перебуваючи у важких умовах гетто, євреї не полишали надії на повернення до нормального життя. Збереглися документи, що свідчать про активне духовне життя у Чернівецькому гетто. Зокрема, свідченням цього може бути фото, яке ми відшукали в Архіві Музею-Меморіалу Катастрофи в США, та спогади Карла Гірша про вистави та літературні вечори, відвідування кінотеатру, кафе чи ігри в бридж. Важливо те, що молодь часто брала участь у таких заходах, щоб зібрати кошти для допомоги іншим [28, с. 76–82].

Вистава в гетто Чернівців. Фото 1942 р. [3]

Це випробування, це були нелегкі часи. На жаль, немає таких історичних джерел, які повною мірою змогли б передати думки, почуття, емоції людини, яка потрапила в умови, коли руйнується цілий світ, знищується звична система цінностей. Але серед людей на Землі є невелика частина тих, хто наділений даром Божим передавати поетичним словом своє світосприйняття. Написане ними – це своєрідні послання до тих, хто приходить у цей світ після них.

Серед бранців Чернівецького гетто були поети, які писали свої вірші німецькою мовою. Для них Голокост виявився подвійною трагедією. Крім втрат людських, вони зазнали й втрати духовної. Мова, що для них була материнською, виявилася мовою катів. Саме вони створили вірші, які, на наш погляд, можна розглядати як історичне джерело часів Голокосту.

Гіркі спогади про Чернівецьке гетто живуть у поезіях Клари Блум, Пауля Целана, Ельзи Керен, Йони Грубера, Кубі Воля, Рози Ауслендер, Зельми Меербаум-Айзінгер.

*Це найстрашніше – сліпо віддаватись
і бачити, що зайва ти.*

*Вже ні на що не сподіватись,
як дим, у безвість відійти.*

23.12.1941

Червоним олівцем дописано:

В мене не було часу закінчити...

(Зельма Меербаум-Айзінгер. «Трагічне»)

Духовне життя в умовах гетто можна розглядати як форму опору окупаційному режиму, як боротьбу проти нацистської політики «остаточного вирішення єврейського питання».

Серед тих, хто перебував у Чернівецькому гетто й на собі відчув усі труднощі життя в умовах насадження «румунських порядків», були люди різних вікових, професійних, соціальних груп. Для кожного, на чю долю випало

Висновки

У період Другої світової війни у низці міст Східної Європи, окупованих Німеччиною, нацисти створили свого роду концентраційні табори, призначені для ізоляції єврейського населення, які вони назвали «гетто». На сьогодні відомі більш ніж 1100 найменувань гетто, з них близько 400 на території колишнього СРСР. Усі вони були різними за розмірами, умовами життя, періодом створення та часом існування.

На українських землях створення гетто розпочалося у липні – серпні 1941 р., в основному на Західній Україні. На території Райхскомісаріату «Україна» і в зоні військового управління нацисти знищували євреїв переважно без створення гетто. Були також гетто, наприклад на Волині, які з'явилися тільки в другій половині 1942 р.

У багатьох містах нацисти не створювали гетто взагалі (наприклад, у Києві, Вінниці, Запоріжжі, Сімферополі, Дніпропетровську тощо). У цих місцях євреїв знищили через дуже короткий час після окупації. Часто створення гетто були результатом економічних і політичних інтересів нацистів.

Гетто створювали як проміжні станції на шляху до таборів примусової праці й таборів смерті. Лише мешканці гетто у Трансністрії не призначалися до масового знищення.

У більшості випадків гетто розташовувалося в одному з бідних районів міста, де до цього тулилося численне єврейське населення. Спочатку були два типи гетто: відкриті, позначені тільки спеціальними вивісками як район мешкання євреїв, і закриті, оточені загородами.

Кожне гетто огорожували та охороняли по-різному. У дні депортацій всі підступи до гетто блокувала німецька поліція.

У кожному гетто була своя система управління. Оскільки гетто були свого роду «містом у місті», самі євреї повинні були організувати служби й установи. Окрім юденратів, що були окремою структурою, євреї у гетто мали пошту, поліцію, а також багато інших служб, якими зазвичай відає міська влада. Від них вимагалось розподіляти харчові пайки й житло, забезпечувати жителів медичною допомогою і роботою.

Німецька влада жорстоко пригнічувала духовне та релігійне життя у гетто. Закривали, а часто і руйнували синагоги, нещадно переслідували діяльність рабинатів і відправлення релігійного культу, окрім поховання. Проте багато євреїв у гетто таємно дотримувалися

приписів Тори, готові на мучеництво в ім'я віри. Діяли нелегальні ієшиви, міньяни, мікві.

Внутрішня організація єврейського життя у гетто на заході та в центрі України мала свої відмінності.

Незабаром після того, як почалася реалізація «остаточного розв'язання», нацисти взялися за ліквідацію гетто. Основну масу гетто в Україні було ліквідовано до початку 1943 р. У румунській зоні окупації – Трансністрії – частина євреїв дочекалася визволення.

Територія Північної Буковини була серед тих земель, які нацистська Німеччина віддала під безпосереднє управління Румунії. На ці землі поширювалася диктатура І. Антонеску. Політика кондукетора спрямовувалася на насадження «румунських порядків», створення адміністративного апарату та «простору безпеки», економічне визискування та румунізацію всього життя. Особливе місце в цій політиці займало «єврейське питання».

Напад німецьких нацистів на Радянський Союз 22 червня 1941 р. спонукав на початку липня 1941 р. румунську армію до окупації Північної Буковини. 2 липня перші німецько-румунські військові частини вступили на територію краю. 5 липня вони вже були в Чернівцях. Від моменту вступу в Чернівці румунські солдати, німецька поліція безпеки та СД (зондеркоманда 10б) і частина антисемітськи налаштованих чернівчан розпочали криваві акції проти єврейського населення.

Чернівці завжди були містом, у житті якого домінували євреї. Єврейська громада зробила помітний внесок у розвиток економіки та культури міста. На середину 1941 р. в місті за різними статистичними даними проживало приблизно 60 тисяч євреїв. У перші дні окупації в Чернівцях та його околицях було вбито і закатовано декілька тисяч ні в чому не винних людей. Масові розстріли в місті відбувалися до 9 липня 1941 р. Вони супроводжувалися грабунком і плондруванням єврейських домівок, власності та синагог.

Румунська окупаційна влада, здійснюючи політику з «єврейського питання» на Буковині, мала власне бачення щодо її характеристик. Це зумовило низку особливостей і відмінностей подій Голокосту в Північній Буковині від інших українських територій.

Насамперед, такою особливістю було різне ставлення до різних груп єврейського населення. Румунські сили безпеки переслідували головним чином євреїв, які вважалися ворогами режиму або ж які наприкінці червня 1940 р. переїхали до Чернівців. З іншого боку, ру-

мунська влада була готова піти на поступки старим «австрійським євреям» Буковини, щоб забезпечити економічний розвиток «колись процвітаючих Чернівців», які були в занепаді після радянського панування.

Ще однією особливістю Голокосту в Північній Буковині було прагнення румунської влади використати буковинських євреїв на примусових роботах задля румунської держави та підтримання економічної стабільності в регіоні.

Для проведення жорстокої регламентації життя і роботи євреїв окупаційна влада створила в Чернівцях Єврейський комітет (бюро у справах євреїв) на чолі з доктором В. Нейбургом. Цей комітет виконував роль своєрідного рупора румунських окупантів щодо єврейського населення.

Перехід до Румунії 1 вересня 1941 р. території між Дністром і Південним Бугом (Трансністрії) дав змогу румунській окупаційній владі здійснити свій задум щодо депортації за Дністер усіх євреїв Буковини.

4 жовтня 1941 р. зі штабу головнокомандувача румунської армії в комендатуру м. Чернівців було передано наказ Антонеску щодо депортації протягом 10 днів усіх євреїв Буковини «в область на схід від Дністра».

На основі цього наказу губернатор Буковини генерал К. Калотеску 10 жовтня 1941 р. видав розпорядження про утворення тимчасового гетто в Чернівцях і депортацію чернівецьких євреїв.

На території, відведеній під гетто, до цього проживали 5 тисяч осіб. Генерал І. Топор зазначав у своїй доповідній записці, що тут можливо розмістити 15 тисяч. Завдання ж ставилось зібрати у гетто до 50 тисяч осіб. Люди в гетто жили без їжі, води, елементарних побутових умов. Інколи важкі умови життя в гетто допомагали пережити чернівчани-неєвреї.

Паралельно зі створенням гетто почалася депортація. Від 13 жовтня до 15 листопада 1941 р. у Трансністрію було вивезено 28 391 особу.

15 жовтня 1941 р. було отримано дозвіл Бухаресту на залишення частини євреїв у Чернівцях. Дозволи на право залишитися в Чернівцях – «авторизації» – отримали більше ніж 21 тисяча осіб.

Упродовж окупаційного періоду кілька разів проводили перевірку виданих «авторизацій». Понад 4 тисячі документів було анульовано в перший місяць після їх видання. Більше ніж 5 тисяч були переглянуті і згодом підтверджені. Восени 1941 р. у Чернівцях було за-

лишено понад 21 тисячу буковинських євреїв. Станом на 1942 р. їх було 16 569.

У квітні 1942 р. з дозволу окупаційної влади в Чернівцях було створено єврейську релігійну громаду. Однією з її функцій була організація буковинських євреїв для примусових робіт. Крім цього, вона опікувалася дітьми та людьми похилого віку, які потребували сторонньої допомоги. Спільно з Єврейським комітетом релігійна община зберегла у Чернівцях лікарню, торговий дім, дім для людей похилого віку та психічно хворих, дім сиріт.

Перебуваючи у важких умовах гетто, євреї не полишали надії на повернення до нормального життя. Організовували вистави та літературні вечори, відвідували кінотеатр і кафе, грали у бридж. Молодь часто брала участь у таких заходах, щоб зібрати кошти для допомоги іншим.

Духовне життя в умовах гетто було формою опору окупаційному режиму, боротьбою проти нацистської політики «остаточного розв'язання єврейського питання».

Серед бранців Чернівецького гетто були поети, які створили вірші, що, на наш погляд, можуть розглядатися як історичне джерело часів Голокосту (Клара Блум, Пауль Целан, Ельза Керен, Йон Грубер, Кубі Воль, Роза Ауслендер, Зельма Меєрбаум-Айзінгер).

Список використаних джерел і літератури

1. Ангрік А. До питання про німецький вплив на національну політику в Чернівцях до початку та під час реалізації плану «Барбаросса» // Голокост і сучасність. – 2007. – № 1 (7).
2. Арад И. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945). – Днепропетровск; Москва, 2007.
3. Архів Музею-Меморіалу Катастрофи США. № 29630.
4. Архів Музею-Меморіалу Катастрофи США. № 30087.
5. Архів Музею-Меморіалу Катастрофи США. № 42012.
6. Дан Михман. «The Jewish Ghettos During the Shoa: How and Why Did They Emerge?». <http://www1.yadvashem.org/yv/ru/education>.
7. ДАЧО. – Ф. Р-307. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 224.
8. ДАЧО. – Ф. Р-653. – Оп. 1. – Спр. 103. – Арк. 2.
9. Знищення євреїв СРСР в роки німецької окупації (1941–1944): Збірник документів і матеріалів. – Єрусалим, 1992.

10. Колись Чернівці були гебрайським містом... Свідчення очевидців / Переклад Петра Рихла. – Чернівці: Молодий буковинець, 1998.
11. Люди остаются людьми. Свидетельства очевидцев // Вестник Черновицкого общества еврейской культуры им. Е. Штейнберга / Под ред. Л. Ш. Зингер, Ю. П. Лявунов, Е. М. Финкель и др. – Вып. 1. – Черновцы, 1991.
12. Люди остаются людьми. Свидетельства очевидцев // Вестник Черновицкого общества еврейской культуры им. Е. Штейнберга / Под ред. Г. Л. Шабашкевича. – Вып. 2. – Черновцы: Прут, 1992.
13. Нариси з історії та культури євреїв України. – Вид. 2-ге. – Київ: Дух і Літера, 2008.
14. Особистий архів Міріам Райфер Тейлор. <http://resources.ushmm.org>.
15. Подольський А. Уроки минулого. Історія Голокосту в Україні: Навч. посібник. – Київ: Сфера, 2007. – 100 с.
16. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 гг. / Составитель А. Круглов. – Киев: Ин-т иудаики, 2002.
17. Снігур І. Єврейське гетто в Чернівцях 1942–1943 рр. // Час. – 1997. – 31.10. – С. 19.
18. Стецкевич В. Румунізація – домінанта національної політики Бухаресту на українських землях (1941–1944) // Друга світова війна і доля народів України: Тези доповідей 3-ї Всеукраїнської наукової конференції. – Київ: «Зовнішторгвидав України», 2008.
19. Суровцев О. Антиєврейський терор на Буковині у 1941–1944 рр.
20. Суровцев О. Газета «Visočina» як джерело вивчення антисемітської політики румунської влади в Північній Буковині в 1941–1945 рр. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2006. – Вип. 31. – С. 122–131.
21. Суровцев О. Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни: Дис. ... наукового ступеня кандидата історичних наук. – Чернівці, 2006. – Додатки.
22. Суровцев О. Політика Румунії у вирішенні «єврейської проблеми» у Північній Буковині та Хотинщині в липні–серпні 1941 р. // Питання історії України: Зб. наук. статей. – Т. 9. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – С. 199–206.
23. Суровцев О. Трудова експлуатація єврейського населення Північної Буковини в період румунської окупації краю 1941–1944 рр.: огляд та аналіз матеріалів Державного архіву Чернівецької області // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Київ: Сфера, 2005. – С. 211–215.

24. Фонди Чернівецького музею історії та культури євреїв Буковини. ДК-07.
25. Чернівці: Історія і сучасність / За заг. ред. В. М. Ботушанського. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009.
26. Черновцы в период немецко-румынской оккупации // Черная Книга (о злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и в лагерях уничтожения Польши во время войны 1941–1945 гг.). – Иерусалим, 1980.
27. «Висовина». – 16 жовтня 1941 р. – № 82. – С. 1.
28. A Life in the Twentieth century. A Memoir by Carl Hirsch. Completed 1989.
29. Documents about the banishment of the Bukowinian Jews. Mode of access: <http://www.shtetlinks.jewishgen.org>.
30. Encyclopedia of the Holocaust // Association with Yad Vashem, The Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority / Dr. Robert Rozett and Dr. Shmuel Spector, Editors. – Yad Vashem and Facts On File, Inc., Jerusalem Publishing House Ltd, 2000.
31. Ghettos 1939–1945. New Research and Perspectives on Definition, Daily Life, and Survival. Symposium Presentations. Center for advanced Holocaust studies United States Holocaust Memorial Museum, 2005.
32. Popovici T. Spovedania/Testimony. – Bucuresti, 2000.
33. Yitzhak Arad, Israel Gutman, Abraham Margalioth, eds. Documents on the Holocaust, Jerusalem: Yad Vashem 1981. – P. 173–178.

Додатки

1. Зразки свідочств, що засвідчують право на проживання осіб єврейської національності на території Чернівців.
2. Зразки «авторизацій». http://www.jewishgen.org/yizkor/bukowinabook/images/b2_066a1.jpg.

ЄВРЕЙСЬКИЙ ЗБРОЙНИЙ ОПІР
У ЧАСИ КАТАСТРОФИ

Роботу виконали:

Лятифова Евеліна,
учениця 11-Б класу
Скадовської ЗОШ І–ІІІ ступенів № 3,
Лятифова Наджиге,
учениця 9-Б класу
Скадовської ЗОШ І–ІІІ ступенів № 3
Скадовської міської ради
Херсонської області

Науковий керівник:

Білоус Лора Сергіївна,
учителька історії
Скадовської ЗОШ І–ІІІ ступенів № 3

ЗМІСТ

Вступ
Розділ 1. Форми єврейського протистояння
Розділ 2. Збройний опір
Висновки
Список використаних джерел
Додатки

ВСТУП

2011 рік: 70-та річниця нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз, 70-ті роковини трагедій, пов'язаних із Другою світовою війною... Для України це рік ушанування пам'яті жертв Бабиного Яру в Києві, жертв Голокосту в усій Україні. Голокост є тією сторінкою історії, пам'ять про яку ми маємо берегти й передавати своїм дітям. Нам, сьогоднішньому поколінню, зберігати пам'ять про тих, кого не пощадила доля. Кожен народ – особливий, і доля у кожного народу своя, неповторна.

Євреї завжди вважалися «не такими, як усі». Двадцять століття стало найдраматичнішим в історії не лише євреїв, а й усього людства. Вивчаючи історію Голокосту, знову й знову повертаєшся до питання: чому євреї з такою покірністю приймали вготований чужою злою волею шлях. Навіть важко уявити собі, як вони, перебуваючи у нестерпних умовах гетто, таборів смерті, знаходили в собі сили протистояти нацистам.

Роботу присвячено актуальній історичній проблемі вивчення питань єврейського збройного опору під час Катастрофи.

Мета роботи: на основі виявленого комплексу джерел, досягнень історіографії об'єктивно розкрити питання, як здійснювався єврейський збройний опір.

Поставлена мета передбачає вирішення таких **завдань**:

- 1) дослідити матеріали, що свідчать про єврейський опір у часи Катастрофи;
- 2) вивчити участь єврейського населення в антинацистському русі Опору та протистоянні політиці геноциду;
- 3) проаналізувати, до яких форм опору вдавався єврейський народ протягом Другої світової війни;
- 4) з'ясувати, чому саме молодіжні організації ставали ініціаторами збройного опору, у чому полягали аргументи прибічників і противників;
- 5) порівняти єврейський опір у Східній і Західній Європі.

Об'єктом дослідження є повстання у гетто й таборах смерті за часів Катастрофи.

Предметом дослідження є збройний опір як складова протистояння.

При написанні роботи використовували історико-порівняльний, історико-типологічний та історико-системний методи дослідження.

Попри значну кількість літератури з теми Голокосту недостатньо вивченим залишається комплекс проблем щодо опору єврейського населення. Джерелами роботи стали збірники документів і матеріалів: «Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944)» [14], «Катастрофа і опір українського єврейства» [7], «Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945» [12].

Практичне значення. Пошукове дослідження є спробою порівняльного аналізу єврейського опору в Східній і Західній Європі, воно може бути використане на уроках історії, для підготовки позакласних заходів: акцій, екскурсій, лекцій, конференцій, виставок.

Тему обговорювали на засіданні шкільного наукового товариства учнів «Єврика», вона отримала схвальний відгук (додаток А).

Матеріали дослідження стали частиною проекту «Збережемо пам'ять про подвиг» (додаток Б), який високо оцінила експертна комісія Всеукраїнської асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба». За перемогу в Суспільній акції школярів України «Громадянин-2011» команда учнів школи, серед яких була і виконавиця роботи, нагороджена дипломом Міністерства освіти і науки України (додаток В).

Розділ 1. Форми єврейського протистояння

Антинацистський Опір євреїв у роки Голокосту – це всі їхні дії, спрямовані проти намірів здійснити геноцид єврейського народу. Він відбувався у різних формах: збройні повстання, діяльність підпілля, партизанських загонів, економічне, культурне та індивідуальне протистояння, духовний опір [4, с. 51].

Опір євреїв нацистському геноциду виявлявся як у фізичній, так і моральній формах. Своєю чергою, їх можна поділити на колективні й індивідуальні.

Дотримання релігійних обрядів і традицій, участь у культурній і освітній діяльності також можна розглядати як одну з форм морального протистояння окупантам. Культурне та релігійне життя в гетто здійснювалися нелегально, часом із ризиком для життя. У багатьох гетто були створені нелегальні комітети взаємодопомоги. Вони зби-

рали продукти, одяг і гроші для ув'язнених, яких забирали у в'язниці робітники табору. Невиконання наказів нацистів, спроби дати відсіч, сховатися або бігти під час «акцій», мужнє поведження під час масових страт, сімейна солідарність, передсмертні слова про відплату каттам були характерні для багатьох приречених [1, с. 10].

Однією з найпоширеніших форм незброєного опору була економічна. Вона полягала насамперед в обмінах із місцевим населенням і придбанні у нього продовольчих та інших товарів; у нелегальному виробництві товарів для продажу; в індивідуальній і колективній контрабанді. Жінки й діти нелегально проносили продовольство в гетто. Усі встановлені факти такого роду суворо каралися окупантами аж до страти на місці [7, с. 34].

Ухилення від реєстрації, невиконання наказів про явку до місця збору для страти або до переселення в гетто, а також втеча напередодні й під час розстрілів були найпоширенішими актами індивідуального опору. Наказ про реєстрацію і переселення до гетто порушувала більшість. Деякі з них переселялися до сільської місцевості або інших міст. Хтось підпільно виготовляв або купував так звані арійські документи, крав із архівів, храмів і костельів метрики про хрещення. Паспорти підробляли шляхом перероблення радянського паспорта або виготовлення польських бланків довоєнного часу. Деякі діставали або виготовляли фіктивні довідки з роботи. Дуже численними були спроби зникнути з місця страти. Люди вистрибували на ходу з машин і поїздів, втікали по дорозі або безпосередньо з місця страти, вибиралися з могили після завершення акції (деяким вдавалося впасти в яму до залпу, інші були легко поранені, їх закривали своїми тілами рідні). Природно, що людям похилого віку рідко вдавалося врятуватися. Найчастіше намагалися бігти маленькі діти й підлітки.

Ще одним способом урятуватися була спроба сховатися. Утікачі змінювали багато адрес і населених пунктів, укривалися в лісі, у стогах сіна. Батьки за першої нагоди здавали дітей до дитячих будинків і притулків. Однак їх приймали тільки за наявності «арійських» документів, а також якщо не було явно вираженої семітської зовнішності й акценту.

Збройний опір в основному полягав у пасивній обороні з метою завдати максимальних збитків карателям. Підготовка до повстань через певні причини не завжди завершувалася повстанням, як планувалося, однак приводила до актів збройної самооборони. Треба

також враховувати суб'єктивні чинники: з одного боку, моральну втому та «психологію приреченості» переважної більшості людей, які жили в нелюдських умовах і втратили близьких, а з іншого – почуття помсти й ненависті до нацистів, розуміння, що потрібно виконати свій моральний обов'язок перед близькими, захистити честь свого народу. Саме готовність до самопожертви спонукала багатьох тих, хто міг утекти сам, але визнали за краще взяти участь у колективному збройному опорі.

Отже, дослідники Катастрофи вбачають термінологічну відмінність між протистоянням і Опором. «Протистояння» визначають як учинення певних активних дій із метою самозбереження (на відміну від бездіяльності та покірності). Протистояння – це опір намірам влади в найширшому значенні цього слова: воно охоплює різні аспекти – економічний, релігійний, культурний. Термін «Опір» означає збройні дії та є складовою протистояння.

Розділ 2. Збройний опір

2.1. Єврейський опір у Західній Європі

Євреї Західної Європи створювали свої групи Опору, які діяли в тісному взаємозв'язку з неєврейським підпіллям. Діяльність єврейського підпілля в Західній Європі має два періоди: до і після липня 1942 р. У перший період основними формами опору була допомога єврейським біженцям, наприклад, тим, яких виселили з Ельзасу, євреям, які з тієї або тієї причини виявилися у нелегальному становищі, тим, хто втратив роботу. Підпілля займалося їх порятунком із таборів.

У Західній Європі центром єврейського протистояння була Франція. У липні 1940 р. було створено підпільну організацію «Єврейський бастион», що стала найпершою групою як єврейського, так і французького Опору. А в серпні 1940 р. представники єврейських комуністичних груп створили в Парижі підпільну організацію «Солідарність» (Союз євреїв з організації опору і взаємодопомоги). Члени «Солідарності» сформували декілька бойових підрозділів, які провели низку озброєних операцій у 1941–1942 рр. у районах Парижа. Під час цих операцій було знищено багато офіцерів вермахту і гестапо, представників німецької адміністрації. У лісах були створені загони єврейських партизан під загальною назвою Другий партизанський полк.

Партизани, члени більше ніж 2 тисяч бойових організацій, здійснювали численні акти саботажу й диверсій на залізницях, атакували нацистів. У той час було знищено понад тисячу солдатів противника. Наприкінці 1942 р. група єврейських бойовиків здійснила в центрі Парижа серію замахів на окупантів, під час якої було знищено багатьох представників нацистської адміністрації. У партизанській південній зоні під ім'ям «Режин» воювала і загинула в липні 1944 р. Сарра Кнут (Аріадна Скрябіна), дружина єврейського поета і засновника першої у Франції групи Опору «Єврейський бастион» Д. Кнута. Посмертно її нагородили військовим хрестом і медаллю Опору.

Єврейський союз повстанських рухів і взаємної допомоги (1943 р.), як і сіоністські підпільні групи, у серпні 1944 р. вступив у французькі внутрішні озброєні сили Об'єднаної національної ради Опору та брав участь у звільненні міст від нацистів, у повстанні в Парижі в серпні 1944 р. Євреї відіграли велику роль у французькому русі Опору – близько 15–20 % всіх учасників руху були євреями. Вони брали активну участь у різних організаціях французького Опору: серед засновників організації «Ліберасьон» троє були євреями. Ж. П. Леві був засновником організації «Франтірер»; командиром озброєних загонів «Франтірер» та інших партизанських загонів у районі Парижа був Ж. Епштейн, командиром у районі Тулузи – Е. Готесман. Тисячі євреїв загинули у боях за звільнення Франції [22].

У Нідерландах і Бельгії основними формами опору були саботаж і допомога союзним арміям (зокрема, розвідувальна інформація). Масової партизанської війни, як у Франції і тим більше як у Польщі або СРСР, у цих країнах не було.

У Голландії єврейський збройний опір виник уже в 1941 р., але закінчився трагічно. Взимку 1941 р. нацистська голландська організація Веєрафделінг (ВА) влаштувала декілька нападів на єврейський робочий район в Амстердамі. Увечері 11 лютого нацисти вкотре спробували влаштувати безлади, проте їх уже чекала єврейська «ударна група». Нацистам довелося відступити, троє з них були поранені, а один із них помер через декілька днів.

19 лютого німці вирішили здійснити заходи проти «ударних груп», вони заарештували 425 молодих людей і відправили їх до табору Маутхаузен.

Пізніше активну групу опору створили євреї – вихідці з Німеччини. Разом з учасником голландського опору Юпом Вестервілем вони переховували євреїв у будинках голландців і намагалися переправи-

ти частину єврейської молоді на територію Іспанії. У червні 1943 р. паризькому єврейському підпіллю вдалося викрасти оригінальні німецькі бланки та печатку. За допомогою цих засобів єврейські підпільники Голландії почали видавати молодь за робочих німецької організації Тодт. За наявності цих «документів» поїздка з Голландії до Франції стала «легальною», що дало змогу врятувати багато єврейської молоді. Таким чином, завдяки «Єврейській армії» було врятовано 91 єврея.

Аналогічно діяли євреї у Бельгії. Більшість євреїв цієї країни були емігрантами зі Східної Європи, а тому ці люди були менш законослухняні, ніж євреї Голландії. Саме тому відсоток євреїв, які вижили у Бельгії, значно вищий, ніж у Голландії.

Наприкінці 1941 р. було створено «Комітет захисту євреїв» – організацію, що протидіяла нацистській політиці. 31 липня 1942 р., перед початком депортації, відбулася перша вдала операція цієї організації. О четвертій годині дня в центральний комітет AJF євреїв Бельгії (фактично юденрат) з'явилися чотири чоловіки. Двоє з них були одягнені у форму гестапо. Поки «гестапівці» проводили «збори» юденрата, двоє інших підпалили картотеку, у якій були списки всіх євреїв, після чого всі четверо вдало сховалися. 27 серпня 1942 р. було вбито одного з найдосвідченіших єврейських колаборантів Роберта Хользінгера, який відповідав за складання списків євреїв для депортації. Найвідомішою акцією бельгійського єврейського підпілля стали події 19–20 квітня 1943 р. У ту ніч підпільники напали на ешелон, що депортував євреїв із транзитного табору Мехелен в Освенцім. У результаті акції було врятовано 231 єврея, 25 депортованих загинули під час перестрілки з німецькими охоронцями. Це стало єдиним нападом на «транспорт» за весь період Катастрофи. Підпільна організація провела ще декілька десятків акцій, результатом яких став порятунок сотень і тисяч євреїв [13].

Таким чином, зі всіх країн Західної Європи тільки у Франції опір досяг рівня партизанської боротьби, та її масштаби були непорівнянні з тим, що відбувалося на території СРСР, Югославії і Греції. У Голландії та Бельгії основна діяльність партизан проявлялась у саботажі окупаційної влади, боротьбі з місцевими колаборантами та порятунку переслідуваних громадян, з-поміж яких були і євреї.

У Західній Європі опір мав ненасильницький характер, і кількість виволених була не меншою, ніж у Східній Європі. Зокрема, у Бельгії було врятовано від депортації 3–4 тисячі дітей, а у Франції – 8–10 тисяч.

2.2. Повстання у гетто

Основна боротьба євреїв проти нацистів відбувалася на теренах Східної Європи. Це були акти опору у Варшавському гетто, гетто Білостока, Лодзі, Кракова, Ченстохови, Тучина, Мізочи, Луцька та Кременця. Збройне повстання у гетто – це був «збройний протест» проти німецьких акцій. Метою повстань у гетто був порятунок честі, а не життя, спроба померти «по-іншому».

Аргументи прибічників і противників збройного опору (складено автором)

Прибічники	Противники
Ця боротьба є частиною національної місії єврейського народу, боротьбою за його майбутнє в Ерец-Ізраїлі	Ілюзія «порятунку через роботу» – шанс на виживання
Боротьба об'єднує всіх, хто бореться проти нацистів	Надія, що за певних умов можна буде врятувати частину населення гетто
Прагнення помститися німцям за масові вбивства євреїв	Після поразки нацистів під Сталінградом, Ель-Аламейном обнадійливі вісті з фронту
Вибір між смертю і смертю, «вибір без вибору»	Відповідальність за близьких
Захистити честь і гідність євреїв та врятувати приречених на знищення	Повна перевага нацистів у живій силі, техніці та зброї

Основний план повстання у гетто складався зазвичай із таких елементів:

- коли буде уже відомо про призначений нацистами термін знищення гетто, підпільники збираються, дістають зі схованок зброю і займають оборонні позиції згідно з розробленим планом;
- населення гетто відмовляється виконувати накази нацистів і не з'являється на місця депортації (в табори смерті). Частина населення, здатна допомагати повстанцям, приєднується до них, інші переховуються в підвалах, бункерах та інших укриттях;
- бійці витісняють німців, які намагаються проникнути в гетто;
- бійці прориваються з гетто. Населення гетто приєднується до них і втікає, шукаючи укриття за стінами гетто. Частина населення залишається у схованках на території гетто;
- бійці добираються до лісу і ведуть звідти партизанську війну [6, с. 298].

Символом єврейського опору стало повстання у Варшавському гетто, яке почалося 19 квітня 1943 р., повстанці протрималися де-

кілька тижнів [19]. Успіх акції полягав у тому, що воно взагалі відбулося. Нацисти чекали повстання, тому заздалегідь зосередили у Варшаві сили СС. Вночі, о третій годині 19 квітня, за підтримки артилерії і бронетехніки, частини СС увійшли на територію гетто. Для придушення повстання було кинуто батальйон СС, який складався із 337 есесівців, українських і латиських націоналістів. Окрім них були й інші сили, всього до 2 тисяч осіб. Незважаючи на те, що у нацистів була повна перевага в живій силі, техніці та озброєнні, а також той факт, що нацисти спалили й висадили у повітря всі будівлі на території гетто, бої тривали 27 днів. 8 травня 1943 р. есесівці знайшли командний бункер. Не бажаючи здаватися у полон, командир Мордехай Анелевич наклав на себе руки. Тільки на початку червня опір повстанців було остаточно зломлено, проте окремі бої точилися до кінця літа. Майже всі бійці та керівники повстання загинули під час оборони гетто. Євреї, які вижили, були відправлені в табір смерті Трєблінка. Тільки невеликій кількості варшавських євреїв вдалося втекти з гетто і сховатися на «арійській» стороні міста. Зокрема, Марек Едельман, другий і останній командир повстання, заступник Анелевича, зумів відійти з гетто з частиною своїх бійців і пізніше брав активну участь у польському повстанні проти нацистів у Варшаві в 1944 р. Велика частина бійців із Варшавського гетто загинула в боях або після придушення повстання. Їхній людський подвиг – це найважливіший розділ в історії повстання у Варшавському гетто.

2.3. Повстання у таборах смерті

Про повстання у таборах смерті Іцхак Арад пише так: «Характер повстання в таборах відрізнявся від характеру повстань у гетто. Перші характеризувало таке:

- повстанці були працівниками табору;
- зброю відбирали в охорони;
- бунт перетворювався на масову втечу за межі табірної зони – мінними полями;
- більшість повстанців гинула під час сутічок.

У таборах смерті бунтували не ті тисячі людей, які прибували щодня залізницею і відправлялися терміново в газові камери. Ці люди, йдучи в “душові”, тобто в газові камери, не підозрювали, яка доля на них чекає. Повставали сотні жителів табору, які працювали на обслуговуванні газових камер, які розбирали речі вбитих. Саме ці

люди, зайняті різними видами робіт уже кілька місяців, розуміли, що прийде їхня черга вмирати, – і тому вони повставали» [7, с. 296–297].

Попри нестерпні умови, в'язням вдалося підняти повстання в декількох таборах, а в десятках інших – здійснити організовані втечі до партизанів.

Разом з тим, були повстання у таборах у Жостері (16 грудня 1942 р.), Мінськ-Мазовецькому (10 січня 1943 р.), Ченстохові (25 червня 1943 р.), Треблінці (2 серпня 1943 р.), Білостоці (13 серпня 1943 р.), Крихові (16 серпня 1943 р.), Львів-Яновському (18 листопада 1943 р.) [16].

2 серпня 1943 р. спалахнуло повстання у таборі знищення Треблінка. Підготовка до повстання тривала декілька місяців. Було розроблено план дій, зокрема, захоплення складу зброї табірної охорони, заготовлено холодну зброю – сокири та ножі, що планували використати під час нападу на охоронців. У повстанні брали участь близько 600 в'язнів. Більшість із них полягла в бою під час втечі з табору. Проте десяткам в'язнів усе ж таки вдалося втекти та приєднатися до партизанських загонів, зокрема, до єврейського партизанського загону під командуванням І. Гріншпана, який діяв у лісах поблизу міста Парчев.

7 жовтня 1944 р. спалахнуло повстання ув'язнених-євреїв в Освенцімі [16]. Ув'язнені-єврейки, які працювали в сусідньому таборі на виробництві, передали своїм побратимам вибухівку. Повстали члени «зондеркомmando», які спалювали трупи. Повсталі вбили декілька есесівців, але всі загинули у бою. Четверо в'язнів, членів табірної підпілля, яке очолювала Роза Робота (1921–1945), що брали участь в операції, були схоплені і публічно повішені.

Єдиним вдалим виступом, за всю історію війни, було повстання у таборі смерті Собібор 14 жовтня 1943 р. [2]. Ним командував лейтенант Олександр Печерський, його заступником був син польського рабина Леон Фельдхенгер. Повстання у Собіборі було призначено на 13 жовтня 1943 р. Так ухвалили на зборах, що відбулися ввечері Йом-Кіпур, 12 жовтня. Проте вранці визначеного дня стало відомо, що до табору прибула інспекторська група. Лідери підпілля відклали повстання на добу – на 14 жовтня.

І ось настав час повстання. Першу стадію – «тихе знищення» есесівців – виконали за планом. З 16.00 до 16.30 було вбито 11 есесівців, яких запросили у справах до майстерень. Серед ліквідованих був унтерштурмфюрер Найман, начальник табірної дільниці. Телефон і

електрику було вимкнено, автомобілі зіпсовано, із казарм охорони викрадено рушниці й передано підпільникам. Усього цього не помітили українські охоронці.

О 16.45 почався другий етап. Капо Позицький і Чапек скликали в'язнів на перекличку. Згідно з планом радянські військовополонені та в'язні-підпільники, дехто вже озброєний, вишикувались у перших лавах. Решта в'язнів, відчувши, що щось відбувається, але не розуміючи, що саме, стали позаду. Однак із того моменту план почав зриватися. Несподівано до табору № 2 під'їхала вантажівка, її водій, помітивши вбитого есесівця та в'язня, який утік, почав у нього стріляти. Одночасно недалеко від місця переклички з'явився німецький офіцер, один із командирів української охорони, і наказав знову вишикуватися для переклички. Його зараз же вбили [6, с. 348–350]. Нарешті, помітивши все, що відбувається, українські охоронці відкрили вогонь. Миттєво оцінивши ситуацію, Печерський вирішив діяти не за планом, а почати збройне повстання одразу. Він скомандував: «Уперед!», – і повстанці побігли до воріт та огорожі. Керівники повстання втратили контроль над подіями. Запланований злам складу зброї не відбувся, але повстанці зуміли вбити сторожа цього складу і все-таки заволоділи зброєю. Німці вели по в'язнях безперервний вогонь, однак Печерський не розгубився.

Точні дії командира заскочили німців зненацька, і тому багатьом в'язням вдалося зламати опір фашистів і вирватися за межі табору.

Багато втікачів загинуло на мінних полях, але інші успішно подолали й ці перешкоди. Приблизно з 600 в'язнів Собібора в день повстання втекла половина, причому близько 130 осіб загинули в бою або на мінних полях. Друга половина (хворі й ті, кому не вдалося втекти) залишилися на території табору: дехто мав зброю і бився з ворогом до останньої краплі крові. Ті, хто залишився живим, були розстріляні або того ж дня, або наступного, а в'язнів табору № 3, які не брали участі у повстанні, вбили другого дня [6, с. 348–350].

2.4. Євреї в армії та євреї-партизани

Партизанський рух стає масовим тільки в 1942–1943 рр., коли значної частини євреїв СРСР і Східної Польщі вже не було в живих. Таким чином, коли євреї ще були живі, не було партизан, коли з'явилися партизани, вже не було євреїв. Проте євреї, які здійснювали втечі з гетто, становили важливий елемент партизанського руху.

Попри те, що в період акцій немало людей ішли в ліс, без підтримки вони не могли там вижити.

Виживання в лісі було дуже складним. Євреї у довоєнний час були переважно міськими жителями і мали вельми мізерний досвід життя на природі. Вони не знали, як роздобути в лісі їжу, як не заблукати, як побудувати житло, тобто часто-густо стикалися з нерозв'язними для них питаннями. Окрім суто фізичних обставин були ще психологічні проблеми. Це стосунки взаємної відповідальності дітей і батьків, що змінилися. Основа батьківського обов'язку – захищати своїх дітей від усіх можливих небезпек. Але в період Катастрофи дорослий дуже часто сам виявлявся безпорадним. Більш того, іноді батькам доводилося приймати рішення, що піддавали величезному ризику їхніх дітей [9].

На території окупованої нацистами Європи в 1942–1944 рр. діяли близько ста єврейських партизанських загонів, більшість із них – у Білорусії, Західній Україні, Польщі й Литві. Єврейський партизанський рух мав особливий характер. Майже всі єврейські партизани втекли з гетто і таборів, а багато хто з організаторів єврейських загонів був раніше учасником підпільних організацій. На відміну від інших, єврейські партизани не могли у разі потреби змішатися з навколишнім населенням і скористатися його підтримкою. Єврейські партизани не могли отримати підтримку і від єврейського населення, замкнутого в гетто. Їм доводилося боротися не лише проти нацистів, а й часто проти антисемітів-націоналістів – українських, литовських і польських. Головною метою, яку ставили перед собою десятки єврейських партизанських загонів, був порятунок єврейського населення. Поряд із партизанськими базами нерідко створювали сімейні табори, в яких знаходили притулок утікачі з гетто, зокрема, жінки, люди похилого віку і діти. Багато єврейських загонів місяцями воювали, несли великі втрати, але врешті-решт їх знищували разом із сусідніми сімейними таборами. Деяким загонам вдалося протриматися завдяки допомозі радянських партизан або польських лівих партизанських формувань і навіть увійти до їх складу. Серед загонів партизан, створених членами підпільних організацій і утікачами з гетто і таборів Литви, найуспішніше воювали загони вихідців із гетто Вільнюса і Каунаса. Єврейські партизани під командуванням А. Ковнера брали участь у звільненні Вільнюса від нацистської окупації (липень 1944 р.). Одним із керівників партизанського руху в Литві був Г. Зіманас (Юргис, 1910–1985) [16].

У Польщі у Вишковських лісах воював загін імені М. Анелевича [16], створений колишніми повстанцями у Варшавському гетто. Три партизанські загони приєдналися до польських повстанців у Варшаві влітку 1944 р.

Усього в Польщі в 1942–1944 рр. було створено 27 єврейських партизанських загонів, кожен з яких діяв від декількох місяців до півтора року. У комуністичній Гвардії Людової (з 1944 р. – Армія Людова) було створено 13 багатонаціональних партизанських загонів, в яких євреї (принаймні, на початку бойових дій) становили не менше ніж третину бійців. Чимало євреїв обіймали важливі пости в польському партизанському русі, особливо в загонах Гвардії Людової та бойової організації Польської соціалістичної партії. Не менше як 70 євреїв отримали офіцерські звання у польських партизанських частинах.

У лісах поблизу міста Парчев, на схід від Любліна, діяв партизанський загін під командуванням І. Гриншпана, під захистом якого перебував невеликий сімейний табір. Від весни 1943 р. загін отримував підтримку від Гвардії Людової і став її частиною. 25 липня 1944 р. загін увійшов до Любліна разом із частинами Червоної армії і Війська Польського [16].

На території Радянського Союзу у підпільних організаціях і партизанських загонах із нацистами боролися понад 15 тисяч євреїв. У Білорусії кількість євреїв-партизан становила не менше ніж шість тисяч. На початку весни 1942 р. група з 17 осіб на чолі з Т. Бельським (1906–1957) і його двома братами пішла в ліси біля міста Новогрудок. Вона стала основою, навколо якої виріс великий єврейський сімейний табір. У таборі Бельських налічувалося 1,2 тисячі осіб, переважно з району Новогрудка. Група утікачів із мінського гетто на чолі з Ш. Зоріним (1902–1974) створила ще один сімейний табір (загін № 106), що налічував близько 800 євреїв. У районі Деречина було утворено загін під командуванням доктора І. Атласа, у районі Слоніма – загін «Щорс 51», у районі Копиля – загін «Жуків», євреї з району Дятел сформували загін під командуванням Ц. Каплінського (1910–1942). Всього в районі Налібок діяли близько 30 тисяч партизан, із них євреї становили близько трьох тисяч [20].

Ліси України вже в перші дні німецької окупації стали притулком для тих євреїв, яким вдалося врятуватися, зокрема, солдатів і офіцерів, які потрапили в оточення. Вони вступали до партизанських загонів, які почали організовуватися вже в липні 1941 р. Багато хто з

цих людей приховував своє єврейське походження, тому важко встановити кількість євреїв-партизан. У партизанських з'єднаннях С. Ковпака служили лікар Діна Маєвська, перекладач М. Тартаковський, командир одного із загонів Р. Любенський, євреї-розвідники та інші бійці. У партизанському з'єднанні Мельника, у Сумській області, служили лікар Я. Булак, радист І. Малий, командир-підривник Е. Волянський. У кавалерійському партизанському з'єднанні М. Наумова служили близько 50 євреїв. Багато євреїв було у з'єднаннях під командуванням А. Сабурова і А. Федорова (командир роти Левін, командир взводу А. Маргаліт і сапер С. Готесман). У загоні, який діяв у Чернігівській області, командирами рот були Шкловський, Камінський, саперами командував Нахумі. Євреї воювали в загоні імені Щорса на околицях Києва. У Вінницькій області заступником командира загону імені Леніна був Я. Таліт. У Дніпропетровській області командував підрозділом Б. Шахнович (загинув у бою), діяв загін під командуванням Л. Беренштейна. Євреї були серед партизан, що переховувалися в катакомбах Одеси.

На Західній Україні влітку 1942 р., під час масового винищування єврейського населення, в лісах і в горах Волині утворилися численні озброєні групи єврейської молоді. 35–40 таких груп (близько однієї тисячі бійців) самостійно воювали з окупантами, поки не приєдналися до радянського партизанського руху наприкінці 1942 р. Всього в партизанському русі на Волині брало участь близько 1,9 тисячі євреїв.

У Східній Галичині, де активно діяла Українська повстанська армія (УПА), умови для єврейського партизанського руху були особливо важкі; більшість бійців єврейських партизанських груп загинули.

Відомі імена євреїв – командирів різних партизанських з'єднань, це, зокрема, С. Каплун, Р. Сатановський, А. Абугов, І. Карпус.

Більшість єврейського населення територій РРФСР, окупованих нацистами, встигли евакуюватися, проте чимало євреїв брали участь у партизанському русі. Значна кількість уцілілих учасників єврейського Опору переїхали до Ізраїлю і створили Асоціацію єврейських партизан, Об'єднання борців гетто та інші союзи.

Отже, в умовах німецької окупації у євреїв фактично залишалася тільки одна реальна можливість виживання: участь у партизанських загонах і збройна боротьба з нацизмом. Євреї були бійцями Радянської армії, воювали у червоних партизанських з'єднаннях, у групуваннях ОУН(б), УПА, польських Армії Людовій, Армії Крайовій, що діяли на теренах Західної України.

Чимало євреїв-партизан відзначилося у боротьбі проти німців та їхніх союзників. Вони нападали на фашистські опорні пункти, поліцейські ділянки, мінували транспортні шляхи противника і підривали поїзди, що прямували на фронт. Тисячі євреїв заплатили життям за підпільну діяльність під час повстань у гетто, партизанських боях.

Висновки

Єврейський опір за часів Катастрофи – це будь-які дії в окупованій Європі, проведені євреями і спрямовані на непокору нацистській програмі «остаточного розв’язання єврейського питання», а також боротьбу з нацистами загалом. Мета єврейського підпілля – врятувати якомога більшу кількість євреїв від смерті.

Під час дослідження авторки порівняли форми протистояння та опору й дійшли таких висновків (відображено у таблиці).

Західна Європа	Східна Європа
Діяльність єврейського підпілля: 1) допомога єврейським біженцям; 2) організація переправлення зброї в окуповану зону і переправлення людей із неї; 3) пошук і знищення колаборантів, зокрема, агентів гестапо і так званих фізіономістів	Боротьба в гетто: загальне збройне підпілля, окремі єврейські підпільні організації. Повстання в гетто: у Варшавському, Білостоцькому та інших
Партизанський рух був дуже обмеженим	Партизанська війна в лісі: відступ у ліс і війна з нацистами, партизанські загони, «єврейські сімейні загони» (загін під командуванням братів Бельських, у Білорусії)
Підпільні групи	Повстання у таборах смерті (Освенцім, Трєблінка, Собібор)
Духовний опір	Духовний опір

Євреї зробили вагомий внесок у розгром гітлерівської Німеччини і вигнання ворога з території СРСР, вписали яскраву сторінку в історію боротьби радянських людей і єврейського народу проти німецьких загарбників [7, с. 25–26].

Про це яскраво свідчать нагороди євреїв-героїв. Звання Героя Радянського Союзу під час Великої Вітчизняної було надано 131 євреєві, зокрема, 45 посмертно. З урахуванням післявоєнних нагороджень кількість Героїв становить 157 осіб. Полковник (згодом

генерал-полковник) танкових військ Давид Драгунський отримав це звання двічі, ще 12 стали повними кавалерами ордена Слави [17].

За мужність і відвагу в боях на річці Халхін-Гол другу Зірку Героя отримав комкор Яків Смушкевич. Єдина жінка з-поміж євреїв-героїв – льотчиця бомбардувальної авіації гвардії старший лейтенант Поліна Гельман. Найбільш відомим із радянських євреїв-полководців Великої Вітчизняної війни був командувач 51-ї армії генерал-лейтенант, Герой Радянського Союзу Яків Крейзер. Одним із керівників оборони Брестської фортеці був полковий комісар Юхим Фомін, посмертно нагороджений орденом Леніна. Трьома орденами Бойового Червоного Прапора, п'ятьма чехословацькими орденами і званням Народного Героя Чехословацької республіки був нагороджений легендарний розвідник і партизанський командир Євгеній Волянський [18]. Орден Народного героя Югославії отримав із рук маршала Йосипа Тіто «комбат Перро Русс» – капітан Червоної армії Петро Оранський, який утік із німецького концтабору і воював у складі югославських партизан до самого кінця війни. Чотири офіцери-євреї навіки занесені до списків військових частин: капітани Борис Хигрін і Ілля Катунін, майор Цезарь Куников і капітан 2-го рангу Ізраїль Фісанович [17].

На 1 квітня 1946 р. число нагороджень євреїв орденами і медалями становила 123 822, а з урахуванням післявоєнних нагороджень до 1963 р. – 160 772 [16].

Досить часто трапляються твердження про те, що євреї у роки Голокосту не чинили жодного опору нацистським катам і покірливо йшли в газові камери. Всі народи боролися проти нацизму, а євреї не чинили опір і частково самі винні в своїй загибелі. Такі твердження, що мають образливий і осудливий єврейський характер, свідчать, перш за все, про незнання елементарних історичних фактів. Особливість єврейського опору полягала в тому, що євреї, з одного боку, формували власні збройні загони, а з іншого – активно брали участь у спільній боротьбі з іншими народами. Відмінність єврейського опору від опору нацистам інших народів полягала саме у тому, що євреї вели боротьбу проти власного тотального знищення.

Список використаних джерел

1. Альтман И. Еврейское сопротивление политике тотального геноцида // Єврейський опір в Україні в період Голокосту: Збірник наукових праць / За ред. М. І. Тяглого. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2004.

2. Арад И. Восстание в Собиборе. <http://berkovichzametki.com/2009/Zametki/Nomer3/Vilensky1.php#P1>.
3. Вайнер А. Еврейский след: ради общей победы. <http://www.waronline.org/IDF/Articles/military-courier/military-courier-15.pdf>.
4. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Голокост в Україні (1941–1944): Словник-довідник. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – Київ: Сфера, 2007.
5. За матеріалами курсу Відкритого Університету Ізраїлю. <http://jhistory.nfurman.com/lessons10/10-110.htm>.
6. Катастрофа європейського єврейства: Навч. посібник: [У 4 кн.] / Пер. з івриту // Відкритий ун-т. Ізраїль, Міжнар. Соломонів ун-т. – Київ: НВП «Вирій», 2001–2005.
7. Катастрофа та опір українського єврейства (1941–1944). Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні. – Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Київ, 1999.
8. Ковба Ж., Корогодський Ю. Євреї України під час Другої світової війни: Голокост та Опір // Нариси з історії та культури євреїв України. – Київ, 2009. – С. 182–206.
9. Мальяр И. И. Вклад евреев в победу над нацизмом. <http://hedir.openu.ac.il/kurs/katastr/vklad.htm>.
10. Передайте об этом детям вашим. История Холокоста в Европе в 1933–1945. – Москва, 2001.
11. Подольський А. Ю. Уроки минулого: Історія Голокосту в Україні: Навч. посібник. – Київ : Сфера, 2007.
12. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: Документы и материалы: В 3 т. – Киев, 1980.
13. Сопротивление антинацистское. Электронная еврейская энциклопедия. <http://www.eleven.co.il/article/13902>.
14. Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944): Сборник документов и материалов / Редактор Ицхак Арад; Яд Вашем, Национальный институт памяти жертв нацизма и героев Сопротивления. – Иерусалим, 1992.
15. Холокост на территории СССР. Энциклопедия / Гл. ред. Н. А. Альтман. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Научно-просветительный центр «Холокост», 2009.
16. Шапиро Г., Авербух С. Л. Очерки еврейского героизма. http://books.google.com.ua/books?hl=ru&id=OfNmAAAAAAAJ&redir_esc=y.
17. Штейнберг М. Евреи на фронтах войны с гитлеровской Германией // Международная еврейская газета. <http://www.jig.ru/history/027.html>.

18. Штейнберг М. Кто вы, штурмбанфюрер Коренцвит? <http://www.russianexpress.net/details.asp?article=4046&category=97>.
19. Энциклопедия «Еврейский мир». И. Телушкин. Восстание в Варшавском гетто. http://www.hist.org/teacher/07_192.htm.
20. Энциклопедия Холокоста. Еврейское Сопротивление. http://www.ushmm.org/wlc/ru/media_nm.php?ModuleId=10005213&MediaId=28.
21. Энциклопедия Холокоста. Еврейское Сопротивление. <http://www.ushmm.org/wlc/ru/article.php?ModuleId=10005213>.
22. Этингер Я. Я. Еврейское сопротивление в годы Холокоста. Часть третья: Западная Европа. <http://www.jig.ru/anti/015.html>.

Додатки

Додаток А. Фото з обговорення науково-дослідницької роботи «Єврейський збройний опір у часи Катастрофи» на засіданні шкільного наукового товариства учнів «Єврика».

Додаток Б. Фото про Суспільну акцію школярів України «Громадянин-2011».

Додаток В. Фото диплома «За активну участь у Суспільній акції школярів України “Громадянин-2011”».

ПРОТИСТОЯННЯ ЗЛУ (ЖИТТЄВИЙ ВИБІР ТРАЯНА ПОПОВИЧА)

Роботу виконали:

Пужняк Анастасія,
Чокалюк Богдана,
учениці 10 класу спеціалізованої
школи І–ІІІ ступенів № 41
м. Чернівці

Науковий керівник:

Герасим Наталя Павлівна

ЗМІСТ

Вступ

Політика румунської окупаційної влади щодо єврейського населення
Буковини та її реалізація у Чернівцях

Діяльність Траяна Поповича на посаді примаря Чернівців і пам'ять
про неї

Висновки

Список використаних джерел і літератури

ВСТУП

Кожна історична епоха накладає свій відбиток на долю людей, що проживають у той час. Це стосується і звичайних громадян, що відомі лише колу близьких їм людей, і видатних особистостей, яким судилося увійти в історію.

Перша половина ХХ століття, будучи багатою на різноманітні події, стала епохою кардинальних змін в історії всього людства. Однією із трагічних сторінок цього часу є Голокост – трагедія єврейського народу. Не обійшла вона і наш край – Буковину.

Дослідження історії Голокосту на теренах Буковини, що їх проводять науковці України та Чернівців, зацікавили учнів нашої школи кілька років тому. Ознайомлюючись із літературою, матеріалами Чернівецького краєзнавчого музею, музею історії та культури євреїв Буковини, спілкуючись із людьми, що пережили Голокост, ми утвердилися в думці про те, що людська пам'ять має постійно підживлюватися. Лише тоді не перерветься зв'язок поколінь і, найголовніше, стане неможливим повторення трагедій, подібних Катастрофі.

Обираючи тему свого дослідження, ми прагнули з'ясувати можливість людини діяти наперекір обставинам, внутрішні мотиви протистояння злу в умовах війни, коли людські цінності руйнувалися кожного дня й щомиті.

Героєм нашого дослідження ми обрали Траяна Поповича – примаря (мера) міста Чернівців у трагічні 1941–1942 рр. Його доля, на наш погляд, є ілюстрацією того, як важливо для людини, незважаючи на обставини, не забувати про моральні чесноти, не примножувати ненависть і зло.

Метою нашого дослідження є:

- визначення основних рис політики румунської окупаційної влади щодо єврейського населення Буковини та Чернівців;
- аналіз діяльності Траяна Поповича на посаді примаря міста, її впливу на долю єврейської громади Чернівців та сприйняття сучасними чернівчанами.

Працюючи над дослідженням, ми використали різноманітні історичні джерела: архівні та опубліковані документи, фонди та матеріали експозицій обласного краєзнавчого музею та музею історії та

культури євреїв Буковини, наукові монографії та статті, спогади очевидців, інтернет-ресурси. Особливо важливим історичним джерелом для нас стали спогади героя нашого дослідження.

Досліджуючи політику румунської окупаційної влади на Буковині та позицію Траяна Поповича в цих умовах, ми застосовували структурно-функціональний, пошуковий та аналітичний методи. Ми прагнули також результати свого дослідження використати при організації діяльності просвітницького та соціального характеру: поширюючи інформацію з історії рідного міста серед молоді та беручи участь у русі за збереження історичної пам'яті.

Політика румунської окупаційної влади щодо єврейського населення Буковини та її реалізація у Чернівцях

Початок радянсько-німецької війни став точкою відліку в трагедії Голокосту на Буковині. Територія краю увійшла до складу Великої Румунії, на яку поширювалася диктатура І. Антонеску. Нацистська Німеччина розглядала цей крок як своєрідну плату за участь Румунії у війні на боці фашистського блоку.

Політика окупаційної влади спрямовувалася на насадження «румунських порядків», створення адміністративного апарату та «простору безпеки», економічне визискування та румунізацію всього життя [14, с. 83]. Особливе місце в цій політиці займало «єврейське питання». Румунська держава в цьому напрямі не просто підпорядковувалась керівництву свого могутнього союзника, а й мала власні інтереси. Невипадково один із головних організаторів Голокосту Гебельс у червні – серпні 1941 р. оцінював діяльність І. Антонеску таким чином: «Антонеску... поводить себе на цій війні чудово», «Що стосується єврейського питання, то така людина, як Антонеску, діє набагато рішучіше, ніж ми це робили досі» [17, с. 60].

Напередодні нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз 12 червня 1941 р. І. Антонеску мав зустріч із Гітлером у м. Мюнхені. Там його ознайомили із генеральним планом нацистів зі знищення євреїв Східної Європи [18, с. 199]. «Кондукетор» повністю підтримував плани Гітлера і для їх виконання 18 червня 1941 р. наказав генералові Константину Васіліу провести по всій Буковині «очищення території» [1]. Одночасно І. Антонеску видав таємний наказ, який генерал І. Штефля відправив до військових частин румунської армії

19 червня 1941 р. У ньому було зазначено, що необхідно «ідентифікувати всіх євреїв, комуністів і тих, хто симпатизує радянській владі... Міністерство зовнішніх справ повинно отримати повну інформацію про їхнє місцезнаходження, переміщення, щоб дати можливість ухвалювати будь-яке рішення» [18, с. 199]. Своєю чергою головнокомандувач румунської армії І. Топор 20–21 червня 1941 р. видав «спеціальні накази», які містили інструкції щодо єврейського населення. Фактично військовим надавали абсолютну владу над євреями.

[...]

Етнічне очищення розглядалося як необхідна умова для уніфікації усієї держави: «Єдине, що я можу порадити вам, так це те, що румунська нація має використати цей історичний момент, який знову прийде невідомо через скільки століть, щоб очистити населення... Я запевняю вас, що стосовно не лише євреїв, а й решти народів ми втілимо політику тотальної та примусової еміграції іноземного елемента... Як наслідок, стосовно Бессарабії та Буковини так само, як і територій Трансністрії, що будуть включені до румунської держави, ми маємо втілити політику очищення та уніфікації раси через еміграцію» [21, с. 201–202].

[...]

Від перших днів окупації почались убивства, знущання, грабунок чернівецьких євреїв скрізь, де їх виявляли жандарми чи солдати. Знищували людей різними нелюдськими способами, незважаючи на вік або стать. Трупі лежали на вулицях міста по декілька діб, деякі без рук і ніг. Їх почали відвозити на підводах для сміття та нечистот і ховати в спільних могилах лише через 5–6 днів [10, с. 84].

Румунський палац культури. 24 липня 1941 р.
(фото Віллі Праггера. <https://picasaweb.google.com/116922832027227183297/NkiRgB>)

Меморіальна плита на місці розстрілу.
Сучасне фото

Аналогічні дії проходили по всій території Буковини. Про звірства румунської армії свідчать слова начальника штабу 11-ї німецької армії, які були записані 19 липня 1941 р.: «Поведінка румунських солдатів та офіцерів щодо євреїв, їхні варварські методи знищення євреїв дискредитують румунську та німецьку армію в очах місцевого населення» [18, с. 205]. Всього упродовж липня – вересня 1941 р. на Бу-

ковині було вбито та закатовано понад 12 тис. євреїв [12, с. 486].

[...]

Зруйнований Темпль. 24 липня 1941 р.

(фото Віллі Праггера. <https://picasaweb.google.com/116922832027227183297/NkiRgB>)

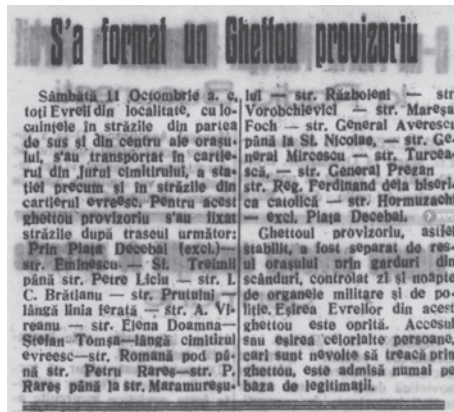
16 жовтня наказ про утворення гетто у вигляді повідомлення було розміщено в газеті «*Bucovina*» [28].

Кожному єврею дозволялося взяти одяг, харчі та необхідні речі для перебування в гетто та евакуації, у тій кількості, яку зможуть нести. До своїх домівок повертатися було заборонено. Кожен голова єврейської родини мав скласти список речей, які залишалися у покинутому житлі. Цей список разом із ключем необхідно було вкласти

у конверт. На конверті – написати ім'я та адресу. При вході в гетто конверт здавали охороні [32].

Колона євреїв і полонених прямує на роботи в передмісті Чернівців. 1941–1942 рр. [10]

Повідомлення про створення гетто в газеті «Bucovina» від 16 жовтня 1941 р.

Щоб не допустити втечі єврейського населення з міста, було посилено охорону його кордонів. Усю територію навколо гетто було

обнесено великим дерев'яним парканом і колючим дротом. Охорону здійснювали батальйон № 780 і жандармський батальйон № 1 [10, с. 10].

Одночасно із розпорядженням про створення гетто губернатор К. Калотеску підписав «Правила функціонування гетто в Чернівцях». Вони містили дев'ять пунктів і передбачали низку обмежень. Зокрема, наголошувалося на обов'язковому носінні «зірки Давида». Вихід євреїв за межі гетто було заборонено. Лише ті, хто мав спеціальний дозвіл, підписаний губернатором Буковини, могли покинути гетто. Це можна було зробити лише через одні ворота. При цьому обов'язково необхідно було реєструватися. Вхід або вихід інших людей, які змушені були проходити через гетто, – лише за посвідченням особи. Заборонялася торгівля між євреями та християнами. Між собою євреї торгувати, використовуючи гроші та цінні метали, теж не мали права, але дозволявся натуральний обмін. Визначалися чотири місця для торгівлі та дві пекарні. Встановлювався час (з 8.00 до 12.00), коли працювали ринки. Все гетто поділялося на секції, кожна з яких контролювала жандармерія. Єврейська громада повинна була самостійно дбати про розміщення в гетто, надання матеріальної допомоги тим, хто потребував, і медичної допомоги хворим, поховання в разі необхідності тощо. За кожне порушення правил передбачалося покарання смертю [32].

Паралельно з утворенням гетто 11–13 жовтня 1941 р. розпочалася депортація. До 15 листопада 1941 р. колони фізично і морально виснажених людей рухалися від гетто до товарної станції. З собою дозволяли брати лише найнеобхідніше, особисті речі, коштовності. На 14 потягах силами 1-го жандармського батальйону у Трансністрію було вивезено 28 391 особу [33, с. 19].

Саме в цей час примару Чернівців Траяну Поповичу вдалося переконати верховну владу у необхідності залишити частину євреїв у Чернівцях для забезпечення економічного життя міста. Восени 1941 р. у Чернівцях було залишено понад 21 тисячу буковинських євреїв. Станом на 1942 р. їх було 16 569 [19, с. 211].

Діяльність Траяна Поповича на посаді примаря Чернівців і пам'ять про неї

Політика румунської окупаційної влади щодо єврейського населення на території Північної Буковини та Хотинщини відповідала

загальнодержавному курсу «очищення територій». Попри це наслідки цієї політики в різних місцях були не однаковими. Зокрема, якщо в Чернівцях уникли депортації і, відповідно, отримали додатковий шанс на життя більше ніж 16 тисяч євреїв, то в сусідніх містах Південної Буковини Сучаві, Кимполунгу та Радауцах таких виявилось лише 179 [2].

Серед науковців існує кілька точок зору щодо причини такої ситуації. Більшість дослідників вказують на особливу роль Траяна Поповича, якому вдалося переконати І. Антонеску в необхідності відкласти депортації євреїв із Чернівців. В. Солонарь вважає, що основні аргументи для зміни попередніх наказів центральної та губернської влади щодо Чернівців надав німецький консул Фріц Гебхард Шельгорн [13, с. 138–139].

І Т. Попович, і Ф. Шельгорн будували свою аргументацію на негативних економічних наслідках депортації євреїв із Чернівців. Проте Ф. Шельгорн обмежився особистими зустрічами з Калотеску та меморандумом із цього приводу, а Т. Попович протягом часу перебування на посаді примаря Чернівців неодноразово висловлював свою позицію та, найголовніше, здійснював конкретні кроки для того, щоб обмежити депортації. Саме це привертає увагу сучасних дослідників.

Доля пов'язала Траяна Поповича з Чернівцями задовго до Другої світової війни. Уродженець села Русій Манастіоарей у Південній Буковині, Т. Попович після закінчення гімназії у Сучаві вступив на юридичний факультет Чернівецького університету. У 1919 р. здобув звання доктора права. Займався адвокатською практикою у Чернівцях. У 1940 р., коли Чернівці стали радянськими, Попович переїхав

Примарія м. Чернівців. Поштівка 1930-х рр.

до Бухареста. Повернувся він до Чернівців у 1941 р. вже як перший заступник примаря (мера). Спершу Т. Попович відмовився від державної служби, оскільки не був прибічником політики І. Антонеску. Проте під тиском друзів погодився, і 1 серпня 1941 р. був призначений при-

марем Чернівців. На цій посаді Траян Попович перебував до червня 1942 р., коли генерал-губернатором Буковини став Марінеску, який звинувачував Поповича у «пособництві євреям».

Діяльність примарії Чернівців під час румунсько-німецької окупації утруднювалась тим, що єврейське населення Північної Буковини перебувало під контролем та юрисдикцією військової адміністрації – військового кабінету при губернаторові та жандармерії.

У спогадах про 1941–1944 рр., що мають дуже символічну назву – «Сповідь» і були написані незадовго до смерті у 1946 р., Т. Попович неодноразово вказує: «Ратуша не мала контактів із військовою місцевою владою. Мера ніхто не питав, з ним ніхто не консультувався з жодних питань» [34, с. 72]. Тим складніше було сприймати та виконувати накази, що були спрямовані проти частини громадян міста: «Єврейська проблема відігравала головну роль у діяльності військового кабінету. Обмежувальні заходи щодо євреїв ішли у ритмі водоспаду... Репресивні заходи стали по-справжньому садистськими, перейшли межу не лише збезчещення нації, а й людськості... Психоз оволодів умами багатьох людей на відповідальних посадах – забравши їхній здоровий глузд, зробивши їх винними в тому, що ганебна пляма лягла на мій народ... Як у давніх храмах, де двері були завжди відчинені для усіх принижених, де вони знаходили надію і мужність жити, де ще визнавали їх право на хліб і життя, чернівецька мерія приймала всі заяви і звернення щодо порушень та звірств у бік євреїв» [34, с. 75–77].

Обіймаючи посаду примаря, Траян Попович забезпечував виконання наказів керівних органів. Проте в тих випадках, коли ці накази не відповідали його уявленням моральності, він прагнув переконати керівництво в необхідності змін. Зокрема, щодо так званої евакуації єврейського населення він заявляв: «Евакуацію євреїв, як її називають офіційно, я називаю депортацією. Евакуація дає змогу зберегти населення від люті ворога, від розбоїв, це турбота зі збереження його від знищення... Вона продиктована моральними, етичними інтересами суспільства... Евакуація євреїв з Буковини... продиктована ненавистю, з єдиною метою, щоб таким шляхом по-

збутися їх, знищити їх. У такому випадку евакуація має характер депортації» [34, с. 74–75].

Така позиція призвела до того, що значна частина румунських військових і чиновників вважали Т. Поповича зрадником. На сторінках газети «Visočina» його називають «з'євресеним», а євреїв – «народом Траяна» [29]. Згадуючи той час, Т. Попович писав: «Мої дії були продиктовані не тільки етичними міркуваннями, а й думкою, що у вогняному штормі пристрастей мені вдасться якимось чином створити моральний оплот, і колись, у майбутньому, він буде свідченням того, що прощення заслуговують не тільки деякі – це засвідчить невинність більшості румунів» [34, с. 77].

Однією із особливостей політики румунської окупаційної влади в Північній Буковині та Хотинщині було прагнення використати єврейське населення на примусових роботах задля румунської держави та підтримання економічної стабільності в регіоні.

У липні – вересні 1941 р. в селах і містечках Буковини майже все єврейське населення було знищено або ж зосереджено в бессарабських таборах для подальшої депортації. У Чернівцях і Чернівецькому повіті в той самий час перебували 49 497 євреїв, серед яких значну частку становили кваліфіковані робітники та спеціалісти з вищою освітою [16, с. 126].

20 серпня 1941 р. було видано наказ № 2459 про використання євреїв на примусових роботах на користь румунської держави. Створили «Комісію з обліку та контролю євреїв» у складі Ч. Кокореску, А. Динге та А. Попеску, яка мала переписати євреїв Чернівців для подальшого їх використання на примусових роботах. З 25 серпня до 5 вересня 1941 р. єврейське населення мало у відповідні дні (за алфавітом) з'являтися з документами для перепису [31]. Їх заносили за родом занять і професіями до спеціальних табелів і, згодом, за допомогою поліції викликали на примусові роботи [4].

Проміжним етапом у реалізації політики «очищення територій» румунська окупаційна влада вважала створення гетто та організацію депортацій. Військова адміністрація вимагала у примарії прискорення цього процесу. Щоб виграти час і відтягнути виконання таких вказівок, Т. Попович запропонував створити комісію, яка б вивчила досвід створення та функціонування гетто у Любліні, Кракові та Франкфурті-на-Майні [30].

29 вересня 1941 р. на урядовій нараді у губернатора Т. Поповича зобов'язали розробити конкретні дії зі створення гетто. Примар був

проти цієї ідеї і спробував переконати губернатора в її недоцільності: «У довгій промові я змалював особливе становище євреїв, їхній внесок у розвиток нашого міста, особливо під час Австро-Угорщини, їхню діяльність у комерції, промисловості, медицині, мистецтві та юриспруденції. Торкнувся інших сфер інтелектуальної діяльності. Особливо наголосив на їхній схильності бути законослухняними громадянами, проаналізував течії політичного життя і вказав на те, що вони, як правило, співпрацюють з урядом та урядовою політикою» [34, с. 74]. Проте вже 10 жовтня 1941 р. було оголошено рішення про створення гетто та початок депортації. Т. Попович згадував: «Десятого жовтня мене викликали до губернатора з тим, щоб я вжив заходів щодо збільшення виробництва хліба. Передбачалося, що вислані в гетто повинні мати з собою чотири буханці хліба... У губернатора дізнався, що рішення про масові депортації вже ухвалено. У той же час, мені стали відомі деталі. Я дізнався, що, згідно з указом, власність, яку вони залишають, переходить до держави, що речі, які вони беруть із собою, будуть конфісковані, що їх зобов'язують поміняти усі гроші, далі їх вивезуть до прикордонних пунктів Атаки та Маркулеста, а вже звідти розподілять по округу Трансністрія. Це було так, ніби я перетворився на камінь. Я тільки міг сказати: “До чого ми дійшли, пане губернаторе?”» [34, с. 78].

Т. Поповича непокоїло також те, що створення гетто «підняло на поверхню» все найгірше, що було в багатьох людях: «Незважаючи на те, що 3 та 4 пункти наказу № 38 про утворення гетто в Чернівцях категорично забороняли вхід і вихід із гетто без спеціального дозволу губернатора, вже на другий день розпочався масовий рух до гетто. Фактично розпочалось масове обкрадання євреїв або обмін на їжу всього, що було цінним: вироби та прикраси із золота, срібла, біжутерія, килими, хутра, тканини, продукти (чай, кава, шоколад) та інше» [20, с. 186]; «Іншою категорією гієн були так звані друзі, які бралися захистити від розкрадання або перевезти до родичів чи знайомих в інші райони країни речі євреїв... Люди, яких раніше ніхто не знав і не бачив у Чернівцях, потоками лилися з усіх куточків країни, щоб отримати прибуток із людської трагедії. Депортація сама по собі була жахливою, але експлуатація відчаю перевищила навіть це...» [35, с. 243–244].

12 жовтня 1941 р. на черговій нараді у губернатора Т. Попович знову зміг висловити свої міркування щодо депортації євреїв. Він просив захистити від депортацій діячів мистецтва, лікарів, інжене-

рів, архітекторів, а також тих, хто мав заслуги перед державою (пенсіонерів, військових ветеранів). Губернатор прийняв деякі з пропозицій і доручив Т. Поповичу скласти список 100–200 осіб, які, на його погляд, «заслужували на вдячність нації» [34, с. 78].

15 жовтня 1941 р. від І. Антонеску надійшов дозвіл залишити 20 тисяч євреїв у Чернівцях. Таке рішення було зумовлене необхідністю відновлення промисловості й торгівлі в місті. Відповідно до декрету, румуни, які очолювали підприємства, звільнялися від військової служби. В зв'язку з цим значна кількість магазинів, майстерень, підприємств, що раніше належали євреям, перейшли у власність румунської держави та були за символічну ціну віддані в оренду румунам.

Таблиця 1

Використання нерухомого майна, яке до липня 1941 р. належало єврейському населенню, в Чернівцях [17, дод. Ж]

Євреї	Румунська влада	Румунська армія	Румуни	Інші	Покинуті
3315	95	23	57(14)*	---	43

*Привласнені приватними особами (румунами).

Таблиця 2

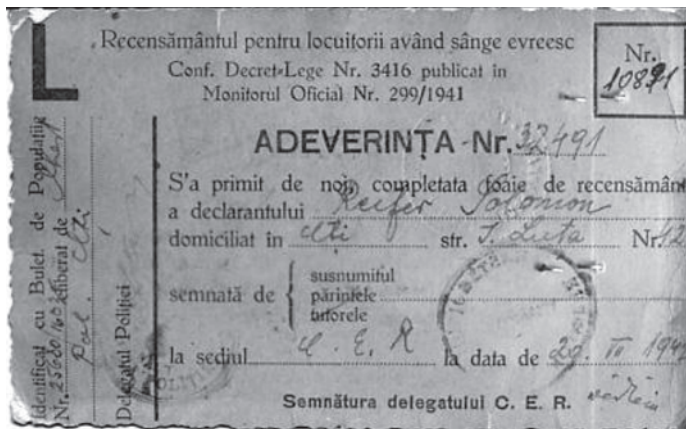
Використання підприємств, що до 1941 р. належали євреям (м. Чернівці) [17, дод. Б]

Приватні власники	Державні установи	Армія	Румуни	Інші національності	Покинуті
167	53	27	25	16	667

Однак новим власникам украй необхідні були кваліфіковані спеціалісти, а вони були лише серед єврейського населення. Примар Т. Попович вирішив скласти списки чернівецьких євреїв за професіями та віком. Оскільки ця робота була достатньо великою, а для її виконання відводилося лише кілька днів, примар звернувся по допомогу до військової адміністрації та єврейської громади. П'ятеро посадових осіб примарії (мер, віцемер, секретар, начальник штабу та друкарка) фізично не могли встигнути вчасно скласти необхідні списки. Т. Попович звернувся до представників Єврейського комітету, оскільки вважав, що вони добре знають своїх спеціалістів і зможуть надати корисну інформацію.

За кілька днів група, до якої, крім працівників примарії, увійшли 48 офіцерів із військової комендатури, за поданням Єврейського комітету склала 179 табелів, куди було занесено в алфавітному поряд-

ку близько 21 тисячу осіб. Значну частину євреїв було внесено до декількох табелів. До списків внесли фахівців різних спеціальностей, осіб старше 60 років, вагітних жінок, матерів із дітьми грудного віку, державних пенсіонерів та колишніх офіцерів запасу [27, с. 94]. Усім їм видавали «авторизації» – документи, що дозволяли залишитися та працювати у Чернівцях.

Зразки свідоцтв, що засвідчують право на проживання осіб єврейської національності на території Чернівців (лицьовий і зворотний боки) [11]

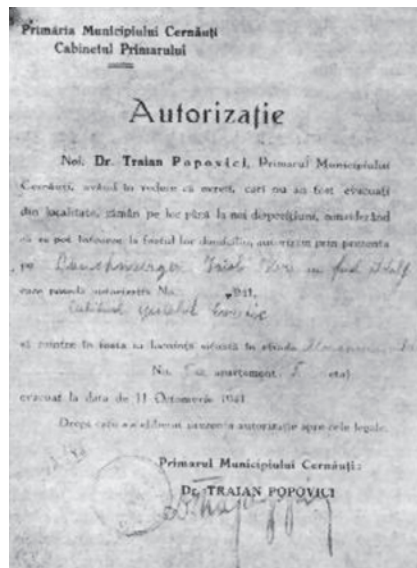
Особи, які отримали дозвіл на проживання у Чернівцях, повинні були розлучитись із своєю сім'єю, дітьми, жінкою, батьками, оскільки дозвіл не поширювався на них.

Одразу із початком видавання «авторизацій» з'явилися підробки цих документів. Тому протягом трьох тижнів Комісія з евакуації євреїв проводила перевірку виданих дозволів. У результаті 5619 «авторизацій» були відправлені на перегляд, 395 – анульовані, а їх власники депортовані як «комуністи». В листопаді 1941 р. 16 569 євреїв отримали дозвіл на проживання та роботу в Чернівцях. Із них 5619 – голови родин і 10 950 – члени родин [5].

Згодом призначили нову реєстрацію, яку повинні були пройти всі євреї, що залишилися в Чернівцях без офіційного дозволу. Їм були видані «авторизації» за підписом Т. Поповича (а не губернатора). Через це такі документи називали «поповицькі».

Дозвіл на право залишитися в Чернівцях.
Листопад 1941 р. (http://czernowitz.ehpes.com/stories/mimi/doc_1.jpg)

Авторизація.
Жовтень 1941 р. (http://www.jewishgen.org/yizkor/bukowinabook/images/b2_066a1.jpg)

Станом на 9 квітня 1942 р. 20 446 євреїв Чернівців отримали «авторизації». З них майже 5 тисяч – за підписом Т. Поповича [17, с. 92].

Майже 5 тисяч чернівецьких євреїв, які не мали дозволу, перебували у місті, на горищах, у підвалах, землянках [20, с. 187].

У багатьох випадках дозволи на право залишитись у Чернівцях продавали за значні суми грошей. Люди, які не мали достатньо

коштів, не могли отримати дозвіл, навіть якщо вони за професією чи іншою умовою підпадали під інструкцію.

Рут Глазберг Гольд у книжці «Діти, які вижили під час остаточного розв'язання», виданій у Нью-Йорку, згадує: «Відчай породив хабарництво та корупцію; гроші вирішували більше, ніж справедливість. Багатії могли купити свою свободу. Тисячі, зокрема наші близькі родичі, підкуповували корумпованих румунських чиновників. Румунська система бакшишу збереглася; подібного процесу не можна було б собі представити в Німеччині. На жаль, ми не мали “траянових авторизацій”. Мій батько не володів нерухомістю, і ми не мали грошей для хабара. Це викликало гарячі суперечки з нашими родичами. Моя мати була непоступливою: “Вони нас обдурюють для того, щоб заволодіти нашими грошима, але врешті-решт вони всіх нас депортують”» [8].

Подібні речі описує також Натан Гельцер у «Сторінках щоденника з Чернівців і Трансністрії», опублікованих у Тель-Авіві 1962 р.: «З'явилися посередники, які обіцяли авторизації за великі суми грошей. Вже виписані авторизації не потрапляли до прохачів, але поверталися назад для того, щоб можна було вижати з людей ще більше грошей. Наприклад, двоє лікарів отримали свої авторизації лише після того, як заплатили по 200 тисяч лей. Чималі зловживання здійснювалися і при видачі авторизацій для пацієнтів психіатричної лікарні. Їх видавали під різними прізвищами тим, хто заплатить найвищу ціну (у доларах або золотій монеті)» [8].

У деяких випадках одній людині вдавалося отримати кілька документів. Згадку про це знаходимо у спогадах Рії Гольд: «Мій батько мав три авторизації. Одну з них він віддав моему дядькові, якому таким чином вдалося врятуватися разом із своїми дітьми. Ми також мали право залишитися...» [9, с. 27].

За розпорядженням керівника економічного відділу губернаторства К. Кобилянського, всі євреї, які залишились у Чернівцях, обов'язково мали купити у військової влади жовту шестикутну зірку «Давида» вартістю 80 лей і завжди носити її поверх одягу [16, с. 129]. Для єврейських робітників Чернівців встановлювали робочий режим: з 8.00 до 12.00 та з 15.00 до 19.00 зі щоденною перевіркою вранці та після обіду. Їм заборонялось рухатися групами більше ніж три особи з 6.00 до 20.00, вони не мали права з'являтися на ринку до 9.30 та пізніше 11.00 [16, с. 127].

Т. Попович наказом № 8 від 9 березня 1942 р. дещо послабив ці обмеження. Євреям дозволялося здійснювати в місті покупки на ринках із 10.00 до 12.00, у крамницях із 10.00 до 13.00 [16, с. 129].

Оскільки все нерухоме майно євреїв було конфісковане ще на початку окупаційного режиму, за проживання у власних помешканнях вони мали платити велику квартирну плату. Зрозуміло, що після кількох місяців грабунків і визиску не всі родини могли винести такий економічний тиск. Окупаційне законодавство передбачало покарання за це у вигляді депортації. За часів перебування на посаді примаря Т. Поповича цю юридичну норму не було застосовано жодного разу, хоча у другій половині 1942 р. такі випадки стали поширеними.

У квітні 1942 р. в Чернівцях було створено єврейську релігійну громаду. Однією з її функцій була організація буковинських євреїв для примусових робіт. Вона також опікувалася дітьми та людьми похилого віку, які потребували сторонньої допомоги. Спільно з Єврейським комітетом релігійна община зберегла у Чернівцях лікарню, торговий дім, дім для людей похилого віку та психічно хворих, дім сиріт [27, с. 93].

У червні 1942 р. генерал-губернатором Буковини став Марінеску. Він домогся звільнення з посади примаря Чернівців Траяна Поповича. Чи не одразу було видано наказ про депортацію всіх власників «авторизацій» із підписом Т. Поповича. Внаслідок цього упродовж червня 1942 р. з Чернівців до Трансністрії було депортовано 4094 євреї [19].

31305	"	"	Antschel Leib	Mazaryk 10	" 1318
31307	"	"	" Paul	" "	" "
31309	"	"	" Friederika	" "	" "

Фрагмент зі списку євреїв по м. Чернівці, укладеного окупаційною владою, в якому зазначено сім'ю славетного поета Пауля Целана: Лейб, Фрідеріка та Пауль Анчель. 23 липня 1942 р. [3]

Траян Попович помер невдовзі після завершення Другої світової війни – 4 червня 1946 р. у віці 53 роки. Незадовго до смерті він написав спогади під промовистою назвою «Сповідь», присвятивши їх людям і проявам їхніх людських якостей у подіях 1941–1942 рр. у Чернівцях. Більшість румунських владників, згаданих Т. Поповичем, було засуджено військовими трибуналами за злочини проти людства.

Євреї Чернівців, які вижили у вогні Голокосту, неодноразово називали Т. Поповича «батьком народу». В жодних опублікованих спогадах очевидців немає ані слова критики чи претензій на його адресу, лише слова вдячності.

У 1969 р. єрусалимський Інститут дослідження Голокосту «Яд Вашем» присвоїв Траяну Поповичу звання «Праведника народів світу».

Свідectво та пам'ятна медаль Праведника народів світу
(матеріали сайту Яд Вашем)

У столиці Ізраїлю м. Тель-Авіві стоїть пам'ятник Т. Поповичу.

Канадська компанія Veni Vici Entertainment Inc. із Торонто почала знімати художній фільм про Т. Поповича з Дастіном Хоффманом у головній ролі.

У столиці Румунії Бухаресті є вулиця імені Траяна Поповича, а в селі Фундул Молдовой, де він похований, одна із шкіл має його ім'я, встановлено бюст, створено меморіальний музей і товариство Траяна Поповича.

У радянській Україні Т. Попович був «незручною» фігурою. Коли в 1950-ті рр. обговорювали питання про галерею портретів бургомістрів у чернівецькій ратуші, було висловлено думку про те, що «в партії Антонеску не могло бути порядних людей». Такий чорно-білий підхід повністю відповідав радянській ідеології. І навіть здобуття Україною незалежності не змінило нічого в цьому питанні. Ім'я Т. Поповича було невідомим для керівників міста. Уваги до теми трагедії євреїв у міста (а по суті й у державі) майже не було.

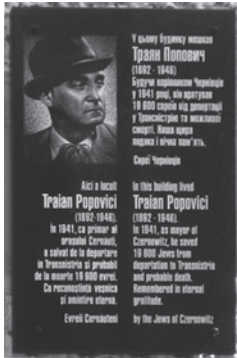

У шкільному музеї села Фундул Молдовеї

Бюст перед школою, що має ім'я Т. Поповича

Лише у січні 2008 р. виконком Чернівецької міської ради підтримав ініціативу колишньої малолітньої бранки Чернівецького гетто Міріам Тейлор, разом із якою звернулися директор відділу міжнародних архівних програм Музею Голокосту США Р. Іоанід і голова правління Єврейської громади Чернівецької області Л. І. Клейман. У рішенні № 971/23 зазначалося: «**Дозволити Єврейській громаді Чернівецької області** за власні кошти встановити на фасаді будинку № 6 на вулиці М. Заньковецької меморіальну дошку на честь **Траяна Поповича**, з... текстом українською, англійською та румунською мовами...».

Меморіальна дошка на будинку № 6 по вул. Заньковецької, де жив Т. Попович

Міріам Тейлор

Наприкінці 2011 р. в Чернівцях спалахнула дискусія, пов’язана з розміщенням портрета Т. Поповича у галереї ратуші. Голова Українського Народного Дому в Чернівцях В. Старик розпочав цю дискусію своєю статтею «Траян Попович – не герой?», де висловив припущення, що діяльність Т. Поповича з надання «авторизацій» була частиною корупційної схеми.

Переважна більшість чернівчан на запитання щодо змісту дискусії відповісти не могла. Тому ми зацікавились, наскільки обізнані сучасні чернівчани з його діяльністю?

Ми спробували провести своєрідне «соціологічне дослідження»: опитали 120 сучасних жителів міста. Це були рідні та знайомі учнів нашої школи, а також учні шкіл, з якими ми співробітничемо у міській Школі інформаційних волонтерів. Нас цікавило одне запитання: «Чи знаєте Ви, чому Траяна Поповича називають чернівецьким Шиндлером?». Відповіді показали не дуже втішну картину:

- 72 опитаних не змогли відповісти на поставлене запитання;
- 36 – знають окремі факти;
- 12 – змогли відповісти докладно.

Отже, людина, яка врятувала від загибелі близько 20 тисяч чернівчан, майже не знана в рідному місті через сім десятиліть після подій!

Крім опитування ми провели інтерв’ю серед чернівчан, які були учасниками або свідками подій 1941–1942 рр., або ж займаються дослідженнями теми Голокосту. З вісьмох респондентів семеро зазначили, що діяльність Т. Поповича була спасінням для тисяч чернівецьких євреїв і тому звинувачувати його в якихось неморальних

вчинках не варто. Один із представників єврейської громади зазначив: «В інших місцях євреї готові були заплатити за власне життя, але в них не було свого Т. Поповича». Головне, на що звернули увагу всі без винятку: спасіння євреїв могло загрожувати Т. Поповичу не лише втратою посади, а й життя.

Непроста доля чернівецького Шиндлера, як часто називають Траяна Поповича у місцевій пресі, спонукає замислитись над вічними питаннями: в чому сенс людського життя, як прожити своє життя достойно, чи можна одній людині протистояти системі?

Відповідь кожен мусить дати сам...

Висновки

Під час Другої світової війни територія Чернівецької області (Північна Буковина та Хотинщина) увійшла до складу Великої Румунії, на яку поширювалася диктатура І. Антонеску. Політика окупаційної влади спрямовувалася на насадження «румунських порядків», створення адміністративного апарату та «простору безпеки», економічне визискування та румунізацію всього життя. Особливе місце в цій політиці посідало «єврейське питання». Здійснюючи її, румунська окупаційна влада мала власне бачення щодо її характеристик. Це зумовило низку особливостей і відмінностей подій Голокосту в Північній Буковині від інших українських територій.

Насамперед, такою особливістю було різне ставлення до різних груп єврейського населення. Румунські сили безпеки переслідували насамперед євреїв, яких вважали ворогами режиму або ж які наприкінці червня 1940 р. переїхали до Чернівців. З іншого боку, румунська влада була готова піти на поступки старим «австрійським євреям» Буковини, щоб забезпечити економічний розвиток «колись процвітаючих Чернівців», які були в занепаді після радянського панування.

Ще однією особливістю Голокосту в Північній Буковині було прагнення румунської влади використати буковинських євреїв на примусових роботах задля румунської держави та підтримання економічної стабільності в регіоні.

Список використаних джерел і літератури

1. Ангрік А. До питання про німецький вплив на національну політику в Чернівцях до початку та під час реалізації плану «Барбаросса» // Голокост і сучасність. – 2007. – № 1 (7). – С. 9–61.

2. Воронцов С. Буковинський Шиндлер // Дзеркало тижня. – 2009. – № 3.
3. ДАЧО. – Ф. 307. – Оп. 1. – Спр. 244.
4. ДАЧО. – Ф. 3-30. – Оп. 1. – Спр. 2426. – Арк. 2.
5. ДАЧО. – Ф. Р-30. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 219–220, 229.
6. ДАЧО. – Ф. Р653 с4. – Оп. 1. – Спр. 103. – Арк. 2.
7. Знищення євреїв ССРСР в роки німецької окупації (1941–1944): Збірник документів і матеріалів. – Єрусалим, 1992.
8. Карватський А. «Два врача избежали депортации и лагерей смерти лишь после того, как заплатили по 200 тысяч лей» // Факти тижня. – 29 листопада 2011.
9. Колись Чернівці були гебрайським містом... Свідчення очевидців / Переклад Петра Рихла. – Чернівці: Молодий буковинець, 1998.
10. Люди остаются людьми. Свидетельства очевидцев // Вестник Черновицкого общества еврейской культуры им. Е. Штейнберга / Под ред. Г. Л. Шабашкевича. – Вып. 2. – Чернівці: Прут, 1992.
11. Подольський А. Уроки минулого. Історія Голокосту в Україні: Навч. посібник. – Київ: Сфера, 2007.
12. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 гг. / Сост. А. Круглов. – Киев: Ин-т иудаики, 2002.
13. Солонарь В. Ставлення до євреїв Буковини з боку радянської та румунської адміністрацій у 1940–1944 рр. // Голокост і сучасність. – 2008. – № 2. – С. 117–148.
14. Стецкевич В. Румунізація – домінанта національної політики Бухаресту на українських землях (1941–1944) // Друга світова війна і доля народів України. 3-тя Всеукраїнська наукова конференція. 27–28 жовтня 2008 р., м. Київ. Тези доповідей. – Київ: Зовнішторгвидав України, 2008.
15. Суровцев О. Антиєврейський терор на Буковині у 1941–1944 рр.
16. Суровцев О. Газета «Visočina» як джерело вивчення антисемітської політики румунської влади в Північній Буковині в 1941–1945 рр. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2006. – Вип. 31. – С. 122–131.
17. Суровцев О. Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни: Дис. ... наукового ступеня кандидата історичних наук. – Чернівці, 2006.
18. Суровцев О. Політика Румунії у вирішенні «єврейської проблеми» у Північній Буковині та Хотинщині в липні–серпні 1941 р. // Питання

- історії України: Зб. наук. статей. – Т. 9. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – С. 199–206.
19. Суровцев О. Трудова експлуатація єврейського населення Північної Буковини в період румунської окупації краю 1941–1944 рр.: огляд та аналіз матеріалів Державного архіву Чернівецької області // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Київ: Сфера, 2005. – С. 211–215.
 20. Суровцев О. Утворення та функціонування чернівецького гетто // Голокост і сучасність. – 2010. – № 2.
 21. Флоріан А. Доля євреїв Північної Буковини за часів режиму Антонеску // Голокост і сучасність. – 2010. – № 2. – С. 197–206.
 22. Фонди архіву Музею-Меморіалу Катастрофи США. № 42012.
 23. Фонди Музею Великої Вітчизняної війни, м. Київ, КП 10908, Ф-3645.
 24. Фонди Чернівецького музею історії та культури євреїв Буковини. ДК-07.
 25. Чернівці: Історія і сучасність / За заг. ред. В. М. Ботушанського. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009.
 26. Черновицкое общество еврейской культуры им. Е. Штейнберга. Вестник. Люди остаются людьми. Свидетельства очевидцев / Под ред. Л. Ш. Зингер, Ю. П. Лявунов, Е. М. Финкель и др. – Черновцы, 1991. – Вып. 1. – С. 10.
 27. Черновцы в период немецко-румынской оккупации // Черная книга (о злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и в лагерях уничтожения Польши во время войны 1941–1945 гг.). – Иерусалим, 1980.
 28. «Bucovina», 16 жовтня 1941 р.
 29. «Bucovina», 2 листопада 1941 р.
 30. «Bucovina», 27 серпня 1941 р.
 31. «Bucovina», 20 вересня 1941 р.
 32. Documents about the banishment of the Bukowinian Jews. <http://www.shtetlinks.jewishgen.org>.
 33. Ghettos 1939–1945. New Research and Perspectives on Definition, Daily Life, and Survival. Symposium Presentations. Center for advanced Holocaust studies United States Holocaust Memorial Museum, 2005.
 34. Popovici T. Spovedania/Testimony. – Bucuresti, 2000.
 35. Richard Levi. Anti-semitism in the modern world. – Lexington, the state is Massachusetts: DC Heath, 1991.

«ОПЕРАЦІЯ 1005» І БАБИН ЯР

Роботу виконала:

Павленко Вікторія Веніамінівна,
спеціалізована школа № 250
з поглибленим вивченням математики
м. Києва

Науковий керівник:

Ситник Елла Василівна,
вчителька історії та правознавства
спеціалізованої школи № 250
з поглибленим вивченням математики
м. Києва

ЗМІСТ

Вступ

1. Визначення поняття «Операція 1005» та причини її проведення
2. Від ідеї до початку реалізації (перший етап «Операції 1005»)
3. Проведення «Операції 1005» на території Білорусії, Прибалтики, України (другий етап акції)
4. Проведення «Операції 1005» у Бабиному Яру
5. Вбиті та спалені. Чи впоралися німці зі своїм завданням?

Висновки

Список використаних джерел і літератури

Додатки

ВСТУП

Темою авторського дослідження є: «“Операція 1005” і Бабин Яр».

Друга світова війна продемонструвала жахливі факти порушення права людини на життя шляхом масового знищення мирного населення за ознаками політичних і релігійних переконань, расової і національної належності (незважаючи на стать і вік), яких вважали ворогами Третього Райху. Нацисти не тільки по-звірячому фізично знищили людей, вони взагалі стерли їх із лиця землі, провівши «Операцію 1005» із червня 1942 до кінця 1944 р., – відібрали право на гідність після смерті.

Однак німці не тільки відбирали в людей право на життя, вони досягнули на спокій їхніх душ після смерті...

Душа людини живе доти, поки про неї пам’ятають. Знищуючи цілі сім’ї, німці позбавляли їхні душі згадки про них. Нікому було поховати, нікому було їх оплакувати. Тіло не було належним чином віддано землі. А це суперечить поховальним обрядам і має певні наслідки.

Ця тема малодосліджена і в Європі, і в Україні. Звичайно, є певна кількість джерел, які прямо чи опосередковано доносять інформацію про події. Однак вони не систематизовані, і це ускладнює процес встановлення повного перебігу подій. Проблема перебуває нині на рівні дискусій.

Запропонована робота є спробою узагальнити всі відомі факти, які доступні авторці, скласти їх в одне ціле, щоб отримати цілісну «картину».

Об’єктом дослідження є «Операція 1005».

«Операція 1005» – кодова назва великомасштабної секретної операції, яку проводила нацистська Німеччина з метою приховати й знищити сліди вбивства мільйонів людей на території Східної Європи під час Другої Світової війни.

Предметом дослідження є проведення «Операції 1005» у Бабиному Яру.

Актуальність зазначеної теми полягає в тому, що «Операція 1005» є білою плямою в історії нашої держави, в історії Другої Світової

війни та в історії Голокосту. Окрім того, в 2012 р. виповнилось 70 років від початку проведення «Операції 1005». Спливає час, відходять очевидці, тож історики просто зобов'язані взятись за роботу.

Оскільки тема є малодослідженою, контраверсійною і білих плям у ній більше, ніж доведених фактів, то **метою** авторки є спроба дати загальну характеристику «Операції 1005» (причини, розробка, керівництво, виконавці, етапи, засоби здійснення) та зробити на основі свідчень очевидців історичну «реконструкцію» подій, пов'язаних із виконанням «Операції 1005» у Бабиному Яру.

Головним завданням було зібрати максимальну кількість джерел за зазначеною темою; глибоко і всебічно проаналізувати свідчення уцілілих в'язнів Сирецького табору, які виконували страшну роботу в Бабиному Яру (1943 р.), систематизувати знайдені джерела та по-справді викласти події, пов'язані з «Операцією 1005».

Теоретичне значення цієї роботи полягає в тому, що отримана під час дослідження інформація може слугувати детальнішому висвітленню та поглибленому вивченню діяльності нацистської окупаційної влади. Окрім того, дослідження такої складної проблеми молодим автором-початківцем могло б стати добрим прикладом і сигналом до роботи більш досвідченим історикам-науковцям.

Практичне значення цієї роботи полягає в тому, що відтворена «реконструкція» подій у Бабиному Яру ляже в основу написання наукової статті і публікації в засобах масової інформації, може бути використана як додатковий матеріал на уроках історії, факультативних заняттях, виховних годинах.

У процесі дослідження авторка в основному використовувала інформацію з першоджерел (спогади очевидців, документи окупаційної влади, документи Надзвичайної Державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників, матеріали Нюрнберзького процесу), частково з наукової літератури, монографій, авторефератів та з довідкових статей, розміщених у мережі Інтернет.

Корисним для написання роботи було спілкування з вченими: Віталієм Рафаїловичем Нахмановичем, Тетяною Олександрівною Євстаф'євою, Іллею Михайловичем Левітасом, Дітером Полем і Олександром Йосифовичем Кругловим, а також відвідини національного музею Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років у м. Києві та Центрального Державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного в м. Києві.

Робота має таку структуру: вступ; п'ять розділів; висновки; список використаних джерел і літератури; додатки.

1. Визначення поняття «Операція 1005» та причини її проведення

План «Операції 1005» передбачав ексгумацію (вилучення із землі) тіл розстріляних німцями громадян і знищення їх шляхом спалення. У першій половині 1942 р. перед німецьким командуванням постала потреба знищення слідів масових убивств айнзацгрупами цивільного населення на окупованих територіях.

Згідно з Вікіпедією, «**Операція 1005**» (нім. Sonderaktion 1005), або «операція ексгумації» – кодова назва великомасштабної засекреченої операції, що проводилась під час Другої світової війни нацистською Німеччиною з метою приховання та знищення слідів убивства мільйонів людей під час операції «Рейнхард» [11]. А оскільки операцію «Рейнхард» проводили лише на території Польщі, ми не можемо вважати це визначення точним, тому що реалізація «Операції 1005» відбувалась і на території СРСР, зокрема, в Білорусії, Прибалтиці, Україні.

Під час Міжнародної конференції «“Операція 1005”: нацистські спроби усунення слідів геноциду у Східній та Центральній Європі в 1942–1944 рр.» (15–16 червня 2009 р., Париж) було сформульовано, на думку авторки, більш точне визначення цього поняття.

«**Операція 1005**» – кодова назва великомасштабної секретної операції, яка проводилась нацистською Німеччиною з метою знищення слідів убивства мільйонів людей на території Східної Європи під час Другої світової війни [18].

Більшість істориків, політиків, пересічних людей, які хоч щось чули про операцію ексгумації та спалення, вважають, що необхідність її проведення було зумовлено бажанням нацистів приховати сліди масових убивств. На думку Едуарда Юссона, керівника семінару в університеті Сорбонна в Парижі, який був присутній на згаданій Паризькій конференції, нацисти вимушені були це зробити, щоб уникнути відповідальності за скоєні злочини [18]. Відомо, що країни Заходу, дізнавшись про масове винищення євреїв, 17 грудня 1942 р. підписали Декларацію, яка засуджувала знищення євреїв Європи й містила обіцянку покарати злочинців [6].

З погляду міжнародного права, ці наміри не мали під собою жодної реальної сили. Згідно з чинними тоді міжнародними закона-

ми, якби злочинці й були покарані, то лише виконавці, а не справжні організатори масових убивств. І лідери нацистської Німеччини про це знали. Крім того, злочинців можна було покарати лише за однієї умови – перемоги антигітлерівської коаліції, а до неї було ще дуже далеко.

Світ дуже повільно усвідомлював масштаби загрози, яку становив гітлерівський режим. А це розв'язувало руки злочинцям...

Ян Корський, удостоєний почесного титулу «доброчесивий не-еврей», із боєм розповідав про недовіру, з якою він зіткнувся, коли намагався переконати союзників визнати реальність Голокосту і вжити безпосередніх заходів для полегшення становища євреїв. Він мав зустріч із президентом США Франкліном Рузвельтом і міністром закордонних справ Великої Британії Ентоні Іденом. Ян Корський передавав інформацію і проводирям американського єврейства. Зокрема, він звертався до рабина Стівена Вайзе та судді Фелікса Франкфуртера... Як стверджує Ян Корський, причина того, що євреїв так безжалісно покинули напризволяще і тим самим значно полегшили нацистам досягнення їхніх намірів, криється не в необізнаності. Прикриваючись недовірою, що давала змогу відкинути незручні свідчення, дуже багато хто із союзницького проводу знав, що відбувалося, і все ж їм бракувало переконаності й вони залишалися невзвешаними. Відповідно й діяли або були бездіяльними [15].

Генріх Гімmlер

Відомо, що спочатку масові вбивства і їх масштаби нацисти намагалися тримати в таємниці від власного народу і світової громадськості. Проте в серпні 1942 р. президентові Всесвітнього єврейського конгресу (World Jewish Congress) Стефану Візе вдалося передати до Держдепартаменту США докладне повідомлення про Ванзейську конференцію у січні 1942 р. У листопаді 1942 р. американці надали розголосу цьому документу, після того як переконалися, що матеріал Стефана Візе відповідає дійсності.

Найімовірніше, Генріх Гімmlер прочитав повідомлення американ-

ців ще до публікації 26 листопада 1942 р. і надіслав його Генріху Мюллеру з короткою критикою з певними інструкціями щодо подальших дій: «У додатку я висилаю Вам цікаве повідомлення про доповідну записку Стефана Візе від вересня 1942 року:

...1. Що у світі поширюються такі чутки, не дивує мене, через масову еміграцію євреїв. Ми обоє знаємо, що у євреїв, спрямованих на роботи, високий відсоток смертності.

2. Ви повинні мені гарантувати, що усюди трупи євреїв будуть або спалені, або закопані, і що ніде не станеться по-іншому.

3. Ви повинні простежити за тим, щоб ніде не відбувалися такі зловживання, як написано у вищезгаданому пункті 1), і щоб ця брехня не поширювалася по всьому світу. Про будь-яке такого роду зловживання має бути повідомлено мені під присягою СС...» [5].

Ідея страху перед розплатою є єдиним поясненням причини «Операції 1005» у довідковій літературі і переважає у науковому середовищі. Для багатьох ця причина є цілком достатньою, такою, що ставить крапку у цій царині дослідження.

Однак ідеться про 1942 рік, і про яку відповідальність може йти мова, коли ще тривав успішний наступ німецької армії на території Радянського Союзу і німці навіть не думали про поразку? Ще не настав час Ель-Аламейну, Сталінграда, Курської дуги...

У першій половині 1942 р. результат не був ще настільки очевидним, це по-перше. По-друге, катастрофічні події на фронтах у 1944 р. не зупинили нацистські транспорти з угорськими євреями. По-третє, варто звернути увагу на історію будівництва крематоріїв у концентраційних таборах. Саме на ці «шедеври» нацистського режиму покладалося завдання знищення «відпрацьованого матеріалу».

Авторка пропонує розглянути проблему обставин, що привели нацистів до думки про знищення слідів масових страт, набагато ширше.

Генріх Мюллер

У листі від 12 червня 1942 р. Генріх Гімлер вимагав розширити план «Ост», охопивши не лише східні, а й інші території, що підлягають «онімеценню» (Західну Пруссію, Чехію, Ельзас-Лотарингію тощо).

Не звертаючи уваги на події, що розгортались під Сталінградом, Генріх Гімлер 23 листопада 1942 р. заявив: «Головна колонія нашого райху лежить на сході. Сьогодні – колонія, завтра – район заселення, післязавтра – райх! Якщо в наступному році або через рік Росію у впертій боротьбі, ймовірно, буде повалено, перед нами все ще стоятиме велике завдання. Після перемоги німецьких народів простір для заселення на сході має бути освоєно, заселено і приєднано до європейської культури. Протягом наступних 20 років, рахуючи від закінчення війни, я поставив перед собою завдання (і сподіваюся, що зможу вирішити його з вашою допомогою) пересунути кордон Німеччини приблизно на 500 км на схід. Це означає, що ми повинні переселити туди фермерські родини, почати переселення найкращих носіїв німецької крові та упорядкувати мільйони російського народу під наші завдання... 20 років боротьби за досягнення миру лежать перед нами... Тоді цей схід буде очищений від чужої крові і наші сім'ї селитимуться там як законні господарі» [13].

Це цитата з однієї з доповідних записок, що входили до Генерального плану «Ост» (див. додаток 1), під яким сучасні історики розуміють комплекс планів, проектів планів і доповідних записок, присвячених питанням заселення «східних територій».

Карл Вольф

чених питанням заселення «східних територій».

Якщо уважно розглянути документи щодо Генерального плану «Ост», викладені істориком Ігорем Петровим у таблиці (див. додаток 2), стає очевидним, що у 1942 р. німці «не збиралися програвати». І про це свідчать хронологічні рамки процесу розробки і реалізації плану «Ост» (1940 – грудень 1942 р.).

Ще одним аргументом на користь того, що німці в 1942 р. не вірили у можливість своєї поразки, є статистика поступового заселення окупованих територій німецькими

колоністами. Перші переселенці з'явилися в західних областях Польщі в 1940 р.; наприкінці листопада 1942 р. за ініціативою Генріха Гімлера розпочалась «Акція Замость» – процес поступового німецького заселення першого району в генерал-губернаторстві, що тривав до серпня 1943 р. Поблизу штаб-квартири Генріха Гімлера в Житомирі було створено німецьке містечко Хегевальд (10 тисяч переселенців). Тоді ж перші переселенці попрямували до Криму [13].

Отже, причина полягала не тільки у страху бути покараним після війни. Потрібно продовжити пошук причин.

Начальник штабу Генріха Гімлера генерал СС Карл Вольф на допитах дав такі свідчення: «Генріх Гімлер був переконаний, що переможці не залишать його живим у будь-якому випадку. СС не вважали за необхідне боятися радянської пропаганди у випадку виявлення братських могил радянських громадян і військовополонених. Сталін відрізав шлях для повернення тим, хто потрапив у полон. Вони були названі зрадниками. Тож ті, хто здалися нам, ще мали шанс вижити, ті ж, хто потрапив до рук НКВС після оточення, були приречені. У Генріха Гімлера не було підстав боятися засуджень із боку підкореної Європи. Там і без виявлення місць масових екзекуцій на Сході проростав рух Опору. Я не можу назвати будь-яку раціональну причину щодо його рішення ексгумувати трупи та спалювати. Багато генералів Вермахту і військово-повітряних сил просили мене переконати Генріха Гімлера не відволікати особовий склад для перепоховання цивільних осіб на Військовому фронті» [21].

Чому не відволікати? Можливо, у цьому, хоч як це дивно, криється ще одна причина здійснення «Операції 1005»? Справа не в тому, що не вистачало вояків на фронті, справа в бойовому дусі армії. Очевидці розповідають, що військові, які охороняли надсекретні об'єкти, місця ексгумації, були постійно п'яними, мали психічні розлади. Отже, навіть у їхніх розпропагандованих расовою теорією головах не вмщався весь жах того, що відбулося і відбувалося. Жодна військова доктрина не може повністю перекреслити людський фактор. Нацистська влада не приховувала свої людиноненависницькі плани, і про 30–31 мільйон потенційних жертв у Східній Європі і 11 мільйонів європейських євреїв – особливо заклятих ворогів Райху було скоріш за все відомо кожному пересічному громадянину гітлерівської Німеччини. Але коли ідея почала поступово матеріалізовуватись, стало зрозуміло, що це може налякати німецьке суспільство, а на тлі проваленого «бліцкригу» і «тимчасових труднощів на фронті» стати ка-

талізатором процесу наростання розчарування у фіюрері, системі, режимі.

Джон К. Рот в есе «Про втрату довіри до світу» наводить такий приклад: «...один молодий німецький солдат прибув зі східного фронту до Мюнхена... Раніше у своїх листах він натякав...: “Я не в змозі навести тобі деталі, просто не віряться, що такі речі можливі... Війна тут на Сході спричинила такі жахливі речі, у можливість яких я ніколи не міг повірити”. Віллі Граф (цей молодий німецький солдат) мав на увазі не битву проти радянських військ, а бойню, здійснювану айнзацгрупами.

У Мюнхені двома найближчими приятелями Графа були Ганс і Софі Шоллі, яким було трохи більше, ніж по двадцять років. Керуючись своїм розумінням християнства та любові до Німеччини, яке розходилося з уявленнями Адольфа Гітлера, брат і сестра Шоллі вирішили спромогтися на більше аніж безпорадно запитувати: “Що ми можемо вдіяти?”. ...Разом зі своїм професором філософії Куртом Гібертом і приятелями-студентами вони атакували нацизм листівками від імені свого руху опору під назвою “Біла Троянда”. Воєнна м’ясорубка тривала ще понад два роки після того, як “Білу троянду” було викрито і знищено» [15].

Франц Штайгль

Комendant табору смерті Собібор Франц Штангль до літа 1942 р. також тримав у невіданні свою дружину щодо особливостей його роботи. Коли ж вона дізналася правду про Собібор, приїхавши з дітьми до Польщі, він не лише заявив їй, що не несе прямої відповідальності за жодне вбивство, а й посприяв поспішному від’їзду своєї родини [15].

Отже, кричати «Хайгль!» із різних причин готові були в той час багато німців, а позиціонувати себе відверто криводушним убивцею охочих було небагато.

Авторка вважає, що в цій обставині криється ще одна причина «Операції 1005».

Дозволимо висловити ще одне припущення щодо причин. Німеч-

чина, особливо після провалу плану блискавичної війни, потребувала надійних союзників. Але саме проблема «остаточного розв'язання єврейського питання» демонструвала хоч і не конфронтацію, та все ж розбіжність поглядів. У статті Ізабель Хайнеман, Віллі Оберкроне, Сабіне Шлейермахер і Патріка Вагнера «Наука, планирование, изгнание: Генеральный план “Ост” национал-социалистов» знаходимо цікаві зауваження, що фіни не брали участі в Голокості взагалі, румуни після Сталінграда змінюють свою тактику щодо «остаточного розв'язання», мадярський уряд намагався заступитися за своїх євреїв [19]. І те, що раніше здавалося ідеологією та практикою нацизму, за цих обставин переходить у політичну площину. Тож Адольф Гітлер все ж мав дбати про «обличчя свого режиму». Величезні братські могили, місця масових розстрілів євреїв однозначно псували загальну картину.

Повернімося до свідчень Карла Вольфа. Декількома словами там згадано про рух опору. Але таку важливу обставину не можна скидати з рахунку, якщо мова йде про причини «Операції 1005». Знаючи і пам'ятаючи про те, скільки безневинних жертв полягло у місцях масових екзекуцій, місцеве населення, яке вціліло, навряд чи ставилося б лояльно до влади «визволителів» і до майбутніх переселенців. Німці добре знали, що відчуває несправедливо скривджена людина, адже саме на ці почуття вони сподівалися, відкриваючи тюрми на Західній Україні, розкриваючи могили жертв НКВС у Вінниці, досліджуючи останки у Биківні. Все вони знали, і тому з'явилась ідея цієї страшної операції.

У районі діяльності айнзацгруп скрізь було видно сліди їхніх злочинів: ледь прикопані трупи роздувалися і «вилазили» на поверхню, що могло призвести до поширення у цих місцевостях інфекцій і спричинити епідемію.

Відомо, що у 1942 р. до керівництва Райху надійшла анонімна скарга про те, що у Ватерланді величезна кількість трупів загрожує санітарному стану. Про скаргу доповіли Генріху Мюллеру. Напевне, тому відбулася його зустріч із Паулем Блобелем, що й стало початком цієї масштабної акції [19].

Та все ж, розглядаючи ідею проведення «Операції 1005», її причини, авторка дійшла думки, що сама акція була історично зумовленою імпровізацією саме тих, хто втілював божевільні плани Адольфа Гітлера в життя. У збірнику «Поза межами розуміння» читаємо таке: «Руйнівний процес під орудою нацистів повинен був мати по-

ступовий характер. Потрібен був час закінчити “перелік” кроків, особливо коли необхідно вести війну на декілька фронтів одночасно. Масові вбивства із застосуванням газових камер і крематоріїв стоять у кінці переліку, але до них вдавалися дедалі рішучіше, коли настав їх час. Адольф Гітлер і його найближчі поплічники, можливо, від початку передбачали фізичне винищення євреїв. Проте навіть якщо це так, детального генерального плану, який би заздалегідь визначав час для кожного кроку і забезпечував його контроль, не було» [15]. В цьому ще одна причина. Ніхто не встиг усвідомити, що розстріляні й закатовані нікуди не зникнуть. Результат не виправдав сподівань і не приніс задоволення, продемонстрував величезну прогалину в системі, яку на перших порах навіть не уявляли, як ліквідувати. Через те стільки було експериментів, тижні підготовки і тренувань.

Операцію проводили в суворій таємниці в період від червня 1942 до кінця 1944 р., з використанням ув’язнених із концентраційних таборів, які розкопували масові поховання і спалювали трупи. Ці робочі групи, які офіційно називали «трупні команди» (нім. *Leichenkommando*), були частиною зондеркоманди 1005. Щоб ув’язнені не втекли, вони часто працювали у кайданах. За операцією наглядали відібрані команди із СД (служба безпеки) і поліції порядку. Спираючись на всі ці міркування, авторка визначає такі причини проведення «Операції 1005»: 1) це реакція на проблему, яка з’явилася під час реалізації плану «Ост» і остаточного розв’язання єврейського питання; 2) погіршення санітарних норм; 3) місця масових страт завжди створювали б напружені відносини між «переселенцями» і місцевим населенням; 4) психологічний стан військ Вермахту; 5) ставлення союзників до політики масових убивств мирного населення; 6) ставлення німецького народу до влади через масові вбивства; 7) засудження світової спільноти.

Отже, авторка ставить під сумнів ідею деяких істориків обмежитися однією причиною «Операції 1005», адже не все так просто й очевидно.

2. Від ідеї до початку реалізації (перший етап реалізації «Операції 1005»)

У березні 1942 р. начальник Головного управління імперської безпеки Рейнхард Гейдріх доручив командиру зондеркоманди 4а штандартенфюреру (полковнику) СС Паулю Блобелю проведення

«Операції 1005». Але її початок затримався через смерть Рейнхарда Гейдріха 4 червня 1942 р. внаслідок замаху на його життя 27 травня 1942 р. чеських агентів британського Управління спеціальних операцій. Группенфюрер СС Генріх Мюллер, керівник гестапо, видав наказ Паулю Блобелю знайти та знищити всі місця масових поховань на східних територіях. Принциповою метою було знищення слідів страт євреїв, однак операція могла також охоплювати інші жертви нацистських айнзацгруп [22].

Рейнхард Гейдріх

18 червня 1947 р. штандартенфюрер Пауль Блобель засвідчив на процесі у справі Олендорфа в Нюрнберзі: *«Після того, як я був звільнений із посади командира зондеркоманди 4-а, я повинен був приїхати до Берліна до обергрупенфюрера СС Рейнхарда Гейдріха і группенфюрера Генріха Мюллера. У червні 1942 р. группенфюрер Мюллер доручив мені знищити сліди екзекуцій, які проводилися айнзацгрупами на Сході. Мені було дано вказівку, згідно з якою я повинен був особисто з'явитися в поліцію безпеки і СД й усно передати їм наказ Мюллера і бути відповідальним за його виконання. Цей наказ був цілком таєм-*

Пауль Блобель

ним, і групенфюрер Мюллер дав вказівку, щоб через сувору секретність не велося жодного листування. У вересні 1942 р. я приїхав до доктора Томаса в Київ та передав йому цей наказ. Наказ не можна було виконати одразу, тому що доктор Томас не дуже був готовий виконувати його, а також тому, що в нашому розпорядженні не було матеріалів, необхідних для спалювання трупів. У травні й червні 1943 р. я знову їздив до Києва з цього питання, і тоді, внаслідок розмов із доктором Томасом і з начальником СС і поліції Геннеке, цей наказ почали виконувати» [9].

Операція мала два основні етапи: з червня 1942 до середини 1943 р. – **експериментально-практичний**; із середини 1943 до кінця 1944 р. – **практичний**. На першому етапі Пауль Блобель розробляв максимально ефективні способи знищення великої кількості трупів і відпрацьовував їх у таборах смерті та концентраційних таборах, де не було крематоріїв. На другому – керував знищенням трупів у місцях їх масового знищення, зокрема, на території СРСР.

Особливістю першого етапу стали невизначеність методів здійснення «Операції 1005», зате було чітко уявлення про місце й обсяг робіт. На другому етапі нацисти мали добре уявлення про методи й ресурси, однак були проблеми зі встановленням місць масових екзекуцій (власне, як і чітким визначенням, яке саме місце вважати місцем масової екзекуції) і кількістю можливих тіл, які потрібно було перетворити на попіл. Реалії війни 1941–1942 рр. на Східному фронті були такими, що процес знищення військовополонених, мирного населення, зокрема євреїв, був настільки жорстоким і масовим, здійснювався багатьма структурами і в різний час, що майже не піддавався обліку і фіксації.

Наближення фронту дуже впливало на перебіг подій другого етапу. Десь не вистачало ресурсів, як, наприклад, у Києві, де кількість в'язнів-робітників збільшили зі 100 до 300, а на допомогу зондеркоманді 1005а до Києва з Дніпропетровська прибула зондеркоманда 1005б.

Десь не вистачало спеціально передбачених ресурсів для спалення, і нацисти використовували те, що було під рукою: залізничні шпали, решітки, надгробки, запас деревини, мукомельні машини... А ще злочинці майже завжди відчували дефіцит часу.

Із Берліна Пауль Блобель разом із водієм Юлієм Бауером прибув до польського міста Лодзь. Його обрали як тимчасову базу через близькість до табору смерті Кульмгоф (Хелмно, Польща).

Саме в цьому таборі Пауль Блобель почав свою роботу. Тут розробили стратегію реалізації «Операції 1005». Спочатку планували для знищення трупів використовувати запальні бомби. Однак ця ідея була невдалою, тому що вогонь перекинувся на довколишній ліс. Свідок-єсесівець Фріц Ісмер розповів, як Пауль Блобель намагався спалити трупи у спільній могилі за допомогою вогнемету. Полум'я було не дуже сильним, і свідок зробив висновок, що експеримент не вдался [7].

Рудольф Гесс

Найефективніший спосіб було врешті-решт знайдено: складали величезні похоронні вогнища на залізних решітках. Під час виконання відповідних дій методи знищення вдосконалювались. Фріц Ісмер зазначив: «З часом почали використовувати методику спалення на сітках» [7].

16 вересня 1942 р. комендант Аушвіца Рудольф Франц Хосслер прибув до табору. Блобель звернув його увагу на те, що для кремації потрібно багато деревини, якою перекладатимуть трупи, а також млини, щоб перемелювати кістки (Kugelmühlen), які виготовляла компанія «Schriever & Co» з Ганновера [7].

Передбачалося, що всю брудну роботу виконуватимуть в'язні з концентраційних таборів, зокрема, в'язні-євреї, яких постійно направлятимуть із табору **Аушвіц** (Освенцім), для «розкриття» місць масових поховань, витягування і знищення трупів. Вони розводили вогнища, поливали довгі колоди легкозаймистою рідиною, клали трупи (близько 2 тисяч) між колодами й спалювали їх. Це робили цілодобово: і вдень, і вночі. Фрагменти кісток, що залишалися, перемелювали особливими машинами до стану борошна і знову заховували в ямах. Коли все було завершено, територію вирівнювали, зорували і знову засаджували. Потім полонених, які брали участь в операції, знищували за допомогою газу [11].

Операція офіційно розпочалась у таборі смерті **Собібор** (Польща). Трупна команда табору викопала тіла із масового поховання

Леон Велічкер-Веллс

лян, які жили в селі поблизу. У статті М. Ковалю «Біль не втихає» читаємо: «Один з жителів села, розташованого недалеко від Белжеця, розповів, що начальник концтабору реквізував у нього млин для пшениці та ячменю, видав взамін довідку, по якій селянин міг повернути своє майно. Через місяць той пішов за своїм млином: “Німці відкрили браму, і я ввійшов в перший зал, де було приблизно десяток таких машинок. Нещасні євреї крутили ручки млинів. А на тому місці, де повинна була бути пшениця, були кістки євреїв, які вони розмелювали...”» [6].

До весни 1943 р. було викопано всі трупи із могильних ровів та спалено. Територію табору засаджено деревами та кущами, а на її частині побудовано сільськогосподарську ферму.

Після цього робота продовжувалась у таборі **Треблінка**, де ексгумацію здійснювали за такою самою схемою, як і раніше [22].

В Аушвіці й Берген-Бельзені були крематорії для спалювання тіл, тому «Операцію 1005» на їхніх територіях не проводили. Однак із табору Аушвіц постійно поставляли євреїв для команди 1005.

Від червня 1943 р. німці знищували сліди масових розстрілів мирного населення на окупованих територіях СРСР і Польщі. Були створені три зондеркоманди: 1005а, 1005б і 1005-Центр. Перша діяла в Бердичеві (Україна) та Замосці (Польща), друга – в районі Риги (Прибалтика) та Двінська (Росія), третя – на території Білорусії [22].

навколо табору й спалила їх. Окрім того, в Собіборі було випробувано спеціальну земляну машину. Нею було розкопано могильний рів. Машина подавала розкопані трупи на вогнища, що були розкладені під рейками. В такі дні по всій окрузі відчувався трупний сморід. Після закінчення роботи в'язнів стратили [22].

Інші методи знищення були у таборі смерті **Белжець**. Тут для спалення трупів використовували металеві бруски, а для подрібнення кісток – млини для зерна. Млини начальник табору реквізував у селян,

3. Проведення «Операції 1005» на територіях України, Прибалтики та України (другий етап акції)

3.1. Діяльність команди 1005а на території України

Першим концтабором в Україні, де діяла «Операція 1005», був **Янівський**. Тут ексгумація і кремація трупів розпочались 15 червня 1943 р., коли вибрали 75 єврейських в'язнів концтабору для виконання цієї роботи. За кілька днів їх кількість досягла 129.

Роботу організували таким чином: одна група в'язнів розкопувала могили та виймала тіла; інша – переносила їх на ношах і складала на вогнище, просякнуте легкозаймистою рідиною; один в'язень записував кількість спалених тіл, а третя група просіювала попіл у пошуках цінних речей. Щодня спалювали близько 2 тисяч тіл. Більшу частину трупів спалювали у балці-виїмці. Земля в цій балці на значній глибині була просякнута, як виявилось, трупною рідиною і жирами з гнильним запахом і запахом чаду. Попіл, що складався з дрібних крихких шматочків кісток, свідчив, що знищення трупів відбувалося за високої температури [14].

Над пустими могилами насипали землю й відновлювали трав'яний покрив. Деталі операції відомі зі свідчень Леона Велічкера-Веллса, в'язня із бригади смерті у Львові: *«Ми розкопували масові поховання, де були тіла людей, вбитих протягом останніх трьох років, витягували тіла, складали їх шарами, а потім спалювали, перемелювали кістки, вибирали цінні речі з попелу, такі як золоті зуби, перстні тощо і відкладали їх. Після того як кістки були перемелені, попіл розсіювали, засипали нову землю та засіювали траву, щоб ніхто не впізнав це місце і не зрозумів, що тут були могили. До того вони (німці) приводили нових людей – нових жертв; їх розстрілювали тут – попередньо роздягнувши – і ми мали спалювати їхні тіла також. Коли 29 червня 1943 р. прибули 275 людей, їх застрелили з кулемету групами з 25 людей. Те, як було розстріляно цих 275 осіб цього дня, прояснило нам те, що ми бачили перед тим. Були могили, де нам здавалося, що люди не були застрілені... Їхні роти були відкриті, а язика були висунуті. Найімовірніше, вони задихнулися. Це нам свідчило, що цих людей було поховано живими, і коли ми спалювали тіла, ми побачили, що у них були легкі поранення, оскільки кулемет розстрілював цілу групу навмання. Так, деякі з них були лише легко поранені в руку і впали вниз та були поховані під іншими тілами. І так сталося, що коли*

цієї ночі ми вибирали тіла та клали їх на вогонь, в той останній момент людина кричала – кричала, бо була ще жива...» [8].

У Янівському концтаборі Пауль Блобель організував спеціальну школу, де слухачі отримували інструктаж із ліквідації масових захопленень і висадження дерев на місцях колишніх могил. Потім ці інструктори передавали отриману інформацію командам ув'язнених євреїв. У першій такій команді налічувалося 123 євреї. Їх направляли до концентраційних таборів, розташованих у Східній Європі, окрім України, для «передавання досвіду». Оскільки ці люди ставали «спеціалістами», життя їхнє ненадовго продовжували, але зрештою знищували. Ставлення до таких «чорноробочих» було різне: в одних місцях над ними знущались, в інших – годували, видавали алкоголь та цигарки, обіцяли відправити на роботу до Німеччини. Але потім євреїв замінювали радянськими військовополоненими, яких чекав такий самий кінець після закінчення роботи... [10].

На Нюрнберзькому процесі свідок Д. Ш. Манусевич розповів, що в Янівському таборі були курси зі спалення трупів: *«У цьому таборі на фабриці смерті були організовані спеціальні 10-денні курси зі спалювання трупів, на яких займалося 12 чоловіків. На курсах були представники з таборів Любліна, Варшави й інших таборів, з яких – не можу згадати. Прізвища курсантів не знаю, але це були не рядові, а офіцери. Викладачем курсів був комендант спалювання полковник Шаллок, який на місці, де викопували і спалювали трупи, розповідав, як практично це робити, роз'яснював облаштування машини для дроблення кісток. Далі Шаллок пояснював, як розрівняти яму та посадити дерева на цьому місці, як розсипати та заховати попіл. Такі курси були протягом довгого часу» [9].*

7 вересня 1943 р. знищення слідів злочинів у Янівському концтаборі було завершено, ув'язнених-євреїв звідти відправили палити трупи у Лесеницький ліс та інші міста. Роботи тривали до середини листопада 1943 р. Після отримання інформації про знищення єврейських в'язнів Янівського табору група ув'язнених організувала втечу із Лисенецького лісу 19 листопада 1943 р. [1].

Свідок Д. Ш. Манусевич розповідав: *«За час мого перебування, тобто за п'ять з половиною місяців роботи в Янівському та Лисенецькому таборах, було випущено десять партій курсантів. Після закінчення спалювання трупів нас (“бригаду смерті”) вночі на автомашинах привезли в Лисенецький ліс, проти Львівського дріжджового заводу. Тут, в лісі було близько 45 ям з трупами раніше розстрі-*

ляних упродовж 1941–1942 рр. В ямах було від 500 до 3500 трупів. Були трупи солдатів французьких, бельгійських і російських армій, військовополонених, а також були і мирні жителі. Усі військовополонені були поховані в одязі. Тому під час викопування з ям я розпізнавав їх за формою одягу, по знаках відмінності, по гудзиках, медалях і орденах, по ложках і казанках. Все це спалювалось після того, як трупи викопували. А далі, як і в Янівському таборі на місці ям сіялась трава, садили дерева, пеньки зрублених дерев, щоб стерти сліди небувалого в історії людства злодійства» [9].

18 вересня 1943 р. команда 1005а почала діяти в Бабиному Яру. Не знищивши всі трупи, через наступ радянських військ, наприкінці жовтня 1943 р. вона була змушена покинути Київ.

На початку жовтня 1943 р. зондеркоманда діяла в районах Бердичева та Білої Церкви, де займалась спаленням трупів до першої половини листопада 1943 р. Звідти вона рушила в Умань і діяла там до січня 1944 р. Ув'язнені, що спалювали тіла в цих місцях були вбиті після закінчення робіт в Умані, а німці з особового складу зондеркоманди відправились на відпочинок у Криницю і Закопане, що розташовані у Карпатах. У лютому 1944 р. особовий склад зондеркоманди 1005а повернувся на Україну, в Кам'янець-Подільськ, але їхня діяльність тут тривала недовго, оскільки 26 березня 1944 р. місто звільнили радянські війська. Після цього зондеркоманда 1005а діяла на території Польщі [1].

3.2. Діяльність команди 1005б

Окрім зазначених територій «Операція 1005» також реалізовувалась в Прибалтиці (Естонія, Латвія). Про це ми дізнаємось зі свідчень Пауля Блобеля на Нюрнберзькому процесі: *«Зважаючи на наближення лінії фронту, неможливо було знищити усі масові могили, які були далі на півдні і на схід. У зв'язку з цим я поїхав з доповіддю у Берлін, звідти був направлений групенфюрером Мюллером в Естонію. Я передав той самий наказ оберфюреру Аахаммеру-Пірадеру в Ризі, а також обергрупенфюреру Фрідріху Еккельну»* [9].

У Прибалтиці «Операція 1005» розпочалася у місті Каунас. До жовтня 1943 р. усі рови на захід від форту № 9 були заповнені трупами розстріляних. У кожному з таких ровів було від 3 до 4 тисяч трупів. Ексгумацію трупів проводили за вже знайомою та добре вивченою схемою у фортах системи укріплення Каунаса.

Гітлерівці знищили до жовтня 1943 р. понад 50 тисяч людей, з яких більше ніж 40 тисяч радянських громадян і близько 10 тисяч іноземців. Щоб приховати сліди своїх злочинів, гітлерівці з жовтня 1943 р. почали спалювати трупи убитих людей на спеціальних вогнищах.

Створена зондеркоманда під керівництвом оберштурмфюрера СС Радіфа складалась із декількох десятків поліцейських і 73 ув'язнених: 34 євреїв-військовополонених, які перебували тут в ув'язненні з 1942 р., і 35 євреїв із гетто, а також 4 неєвреїв. Серед ув'язнених були чотири жінки.

При розкритті могил для зняття верхнього шару землі використовували бульдозер, а решту роботи – витягування та звалювання трупів і дров у кучу, спалювання і розсіювання попелу – виконували ув'язнені, ноги яких були заковані в кайдани. Страшний сморід гнилого та горілого м'яса переслідував їх не лише на роботі, а й у зачинених камерах.

Колишній ув'язнений форту Михайло Ілліч Гельтрук, який разом з іншими бранцями впродовж шести тижнів розкопував і спалював трупи, розповів комісії таке: «За один день ми відкопували і спалювали по 600 трупів. Це була норма, встановлена німцями. Щодня горіло по два великі вогнища, в кожному з яких було по 300 трупів. Після спалювання трупів кістки роздрібнювали металевими предметами і заривали в землю. За шість тижнів ми розкопали три з половиною рови, з яких було витягнуто і спалено 12 тисяч трупів; ще залишились не розритими дев'ять із половиною ровів і багато малих ям, у них було не менше ніж 40 тисяч трупів».

Після того, як усі трупи були спалені, гітлерівці засипали рови, зорали і засіяли поле. З квітня 1943 р. винищування радянських людей здійснювалося вже у дворі форту, в рову, біля західної стіни, де також постійно горіло вогнище. У цьому рову було виявлено залишки дров, вісім бочок із горючою сумішшю і сліди великого вогнища [1].

У 1943 р. команда 1005б також почала діяти у Дніпропетровську. Зі свідчень Герхарда Адамця на Нюрнберзькому процесі: *«24 серпня 1943 року я і вахмістр резерву Франц Матісек отримали від командира охоронної поліції майора Петера Бурфельга наказ здати всі зайві речі і прибути до Дніпропетровська. Ми думали, що нас відправляють на фронт. В Дніпропетровську ми доклали про себе лейтенанту охоронної поліції Вінтеру, а потім приблизно 40 інших службовців охоронної поліції були вишикувані в колону. Ніхто з нас не знав, яку ми*

повинні були нести службу. Через декілька днів, перед самим нашим від'їздом у Київ до нас прийшли 6-8 чоловік із служби безпеки, але і вони нам нічого не сказали про нашу майбутню службу. Ми, тобто, 40 чоловік із команди були направлені переважно із міст генерально-го округу Дніпропетровська... Потім, ми залишились з тими 6-8 людьми зі служби безпеки і називалися команда 1005б.

Приблизно 5 вересня 1943 року ми, 40 службовців охоронної поліції із команди 1005б, були направлені в Київ. Нас помістили в казарми київської охоронної поліції. Приблизно 10 вересня нам було об'явлено, що ми повинні прийти на допомогу групі, яка була на службі поблизу Києва, але нам при цьому не сказали, яку ми будемо нести службу. Ця група, як дізнались пізніше, була під номером 1005а» [9].

Після Києва команда 1005б на початку жовтня 1943 р. перемістилась до Кривого Рогу, а на зиму – до Миколаєва. Спалення трупів тривало до кінця 1943 р. З 12 до 20 січня 1944 р. зондеркоманда 1005б діяла у Вознесенську поблизу Миколаєва, потім її відправили на відпочинок до Закопаного і Криниці. А 9 квітня 1944 вона рушила в Ригу [1].

В Естонії трупи спалювали місцеві співробітники Сіпо з грудня 1943 до березня 1944 р. Витягуванням трупів і спаленням займалися 45–50 ув'язнених із числа вільнюських євреїв. Роботи проводили у Каліві-Лійва, де поховані були таллінські євреї, вбиті восени 1941 р., й на території концентраційного табору Клоога [1].

За свідченнями Герхарда Адамця, офіцера охоронної поліції із команди 1005б, наприкінці квітня 1944 р. «Операцію 1005» почали реалізовувати у виховно-трудоному таборі в Саласпісі, приблизно за 18 кілометрів від Риги: *«Там було розпочато роботу приблизно з 50–60 ув'язненими. Робота там знову полягала у викопуванні і спалюванні трупів (близько 12–20 тисяч) чоловіків, жінок і дітей різного віку. Ці трупи лежали там у 6–8 масових могилах. Я думаю, що, зважаючи на ступінь розкладання, трупи пролежали там приблизно два роки. Я нічого не знаю про національність цих трупів. Робота в цьому місці була розпочата приблизно наприкінці квітня 1944 р. і закінчилась на початку червня 1944 року. Порядок роботи зі спалення трупів був такий самий, що й раніше, за винятком того, що тут переважно горіло одночасно два вогнища з трупами...» [9].*

Також Герхард Адамець вказав місце спалення трупів, куди вирушила команда 1005б: *«Ми із загону 1005б отримали потім наказ*

направлялись до декількох знову побудованих бараків, які були розташовані, приблизно, в 250 метрах від 6–7 масових могил. Останні були, приблизно, в 4 кілометрах від околиці Ризи у Бикернекському лісі, там було, приблизно, 10–12 тисяч трупів. Новий загін із 50–60 ув'язнених був вивезений туди, і в середині червня 1944 р. почалася робота (викопування і спалення трупів) так само, як описувалося раніше, і закінчилася наприкінці липня 1944 р.

Нам із загону 10056 було потім наказано відправитися в інше місце у Бикернекському лісі, де було 78 інших масових могил. Тут було також приблизно 10–12 тисяч трупів, малих і великих, можливо, чоловіків, жінок і дітей. Роботу з викопування і спалення трупів було розпочато приблизно на початку серпня 1944 р. і закінчено близько середини вересня 1944 р. Усі ув'язнені тут були розстріляні, коли було закінчено роботу. Це було останнім місцем, де я бачив, що трупи викопували і спалювали. Наприкінці вересня 1944 р. наш загін у Ризи сів на корабель, і ми пішли до Данцига...» [9].

Під час Нюрнберзького процесу після війни, представник Адольфа Ейхманна гауптштурмфюрер СС Дітер Вислицені надав такі свідчення про операцію 1005: «У листопаді 1942 р. в офісі Ейхманна у Берліні я зустрів штандартенфюрера Блобеля, що був керівником

Адольф Ейхманн

команди 1005, яку було створено для знищення усіх слідів діяльності айнзацгруп і усіх інших страт. Команда 1005 діяла як мінімум з осені 1942 до вересня 1944 і весь цей час підкорялася Ейхманну. Місія була сформована, коли стало ясно, що Німеччина не може утримати усі окуповані території на Сході, й було визнано необхідним знищити усі сліди досконалих злочинних страт. У листопаді 1942 р. у Берліні Блобель прочитав лекцію перед групою фахівців Ейхманна про єврейське питання на окупованих територіях. Він розповів про спеціальні печі для кремацій, які він особисто сконструював для використання в роботі команди 1005. Його зав-

данням було розкриття могил, видалення з них і спалювання тіл раніше страчених осіб. Команда 1005 діяла в Росії, Польщі і в Прибалтиці. Потім я бачив Блобеля в Угорщині в 1944 р., і він підтвердив Ейхманну у моїй присутності, що місія команди 1005 виконана» [9]. Насправді Пауль Блобель повністю не виконав свою місію, про що засвідчив на Нюрнберзькому процесі: «Згідно з цим наказом, в мої обов'язки [знищити сліди екзекуцій] входили усі райони дії айнзацгруп, але, зважаючи на відступ з Росії, я не зміг повністю виконати цей наказ...» [9].

Еріх Ерлінгер

3.3. Діяльність команди 1005-Центр

У Білорусії операцію зі знищення слідів злочинів доручили начальнику айнзацгрупи Б в Білорусії оберштурмбанфюреру доктору Еріху Ерлінгеру. Оберштурмбанфюрер Герхард Мюллер підготував список місць масових покарань і поховань убитих. Ерлінгеру, як начальнику айнзацгрупи Б, підпорядковувались також райони Східної Білорусії, що перебувала під управлінням військової адміністрації. Відповідальним за проведення операції у зоні військової адміністрації в Білорусії було призначено доктора Зеєкеля, начальника айнзацгрупи 8 [1].

У генерал-комісаріаті Білорусії було утворено команду 1005-Центр, якою тимчасово командував заступник Пауля Блобеля Хардер; у листопаді 1943 р. його змінив на цій посаді доктор Зеєкель, а 7 грудня доктора Зеєкеля змінив Макс Кранер. Потім айнзацгрупу 8 замінили іншим підрозділом, який складався із «фольксдойче» з Угорщини та Румунії [1].

Технологія знищення трупів була такою самою, як у попередніх таборах. Особлива команда СД, використовуючи працю ув'язнених Мінської в'язниці, розкопала і спалила у листопаді – грудні 1943 р. близько 100 тисяч трупів розстріляних в урочищі **Благовщина**. Жителі довколишніх сіл повинні були доставити до призначеного місця декілька тисяч кубічних метрів дров. В урочищі **Шашківка** гітлерів-

ці побудували піч для спалювання трупів розстріляних людей. У землі вирили яму, на дно якої поклали паралельно шість рейок завдовжки 10 метрів, поверх рейок – залізні ґрати. Місце, де була піч, обнесли колючим дротом і охороняли. До печі зробили спеціальний спуск для автомашин [8]. Після закінчення операції у цій місцевості всіх ув'язнених удушили в душогубках.

Від 16 до 22 грудня 1943 р. зондеркоманда 1005-Центр діяла біля Молодечно на заході Білорусії. Після короткого відпочинку на різдвяні свята ця зондеркоманда відновила свою діяльність і 17–26 січня діяла у районі міста Смолевичі на північному сході від Мінська. 3 квітня зондеркоманда 1005-Центр передислокувалась у район Пінська, далі її діяльність продовжувалась у районі Кобрини з 31 травня до 24 червня, а з 25 червня до 5 липня у районі Слоніма. 15 липня 1944 р. частина передислокувалась у район Ломжі (Польща) [1].

У районах Західної Білорусії операція зі знищення трупів розпочалась у квітні – травні 1944 р. Начальником організованої на місці зондеркоманди було призначено гауптштурмфюрера Вальдемара Махоля. Для виконання роботи в зондеркоманду з в'язниці привели 40 євреїв. На першому етапі команда займалась розкриттям могил і спаленням трупів у районах Августова, Гродно, Скиделя і Лунни. Роботи тривали до 23 червня. Потім зондеркоманда повернулась до Білостока, де продовжувала діяти, 3 липня 1944 р. через наближення радянських військ ув'язнених євреїв розстріляли [1].

4. Проведення «Операції 1005» у Бабиному Яру (історична реконструкція подій)

4.1. Організація «Операції»

Одним з яскравих прикладів утілення на практиці «Операції 1005» в Україні є події 18 серпня – 29 вересня 1943 р. [1] в Бабиному Яру, які допомогли авторці зануритися у минуле та краще зрозуміти всю глибину цієї трагедії.

Оскільки в Бабиному Яру було розстріляно не менше ніж 100 тисяч осіб, то проведення ексгумації тут було вкрай необхідне.

Під час проведення «Операції 1005» у Бабиному Яру особисто був присутній Пауль Блобель. У заяві від 18 червня 1947 р. він сказав: *«У серпні я сам спостерігав спалювання трупів у загальній могилі під Києвом. Довжина цієї могили була приблизно 55 метрів, ши-*

рина 3 метри і глибина 2,5 метра. Після того, як було знято верхній шар землі, трупи облили паливом і підпалили. Це продовжувалось приблизно два дні, доки могила не згоріла до землі. Після цього її було засипано, і сліди тим самим начебто знищені» [9].

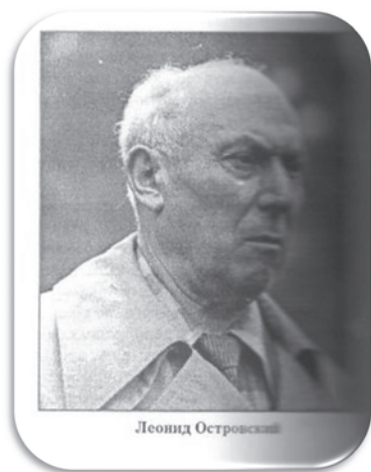
«Пауль Блобель на посаді керівника айнзацкоманди 4-а керував масовими знищеннями євреїв на Україні, в тому числі розстрілами в Бабиному Яру 29–30 вересня 1941 р.», тому під час проведення «Операції 1005» йому не потрібно було шукати місця, де були розстріли, він знав їх і так, тому що в 1941 р. здійснював їх координацію [3].

Безпосередньо Пауль Блобель не брав участі у знищенні трупів і не керував в'язнями, він лише координував дії з реалізації «Операції 1005» у Києві. Своїм уповноваженим у «Райхскомісаріаті Україна» він призначив штурмбанфюрера СС Ганса-Фріца Зонса. Саме він сформував дві зондеркоманди для знищення масових могил. Під час діяльності в Україні зондеркоманду 1005а очолював оберштурмфюрер СС Ернст Бауман, а взвод охоронної поліції – оберлейтенант Вінтер. Чинovníки поліції безпеки здійснювали керівництво вилученням і спаленням трупів, а поліцейські охороняли район «атмосферних опадів» та ув'язнених, які виймали та спалювали трупи; під поняттям «висота хмар» у звітах приховували кількість спалених трупів [12].

За все, що відбувалося у Бабиному Яру, відповідав штурмбанфюрер Еріх Тонхайде (свідки називали його Топайде) [2, с. 92] та його заступники. Про них ми дізнаємося зі свідчень Якова Андрійовича Стеюка: *«З-поміж людей, які керували роботами при розкопках та спаленні трупів, персонально я знаю таких: штурмбанфюрера СС Топайде, який був технічним керівником робіт і був одночасно найжорстокішим щодо арештантів, які працювали. Він особисто розстрілював арештантів, які провинилися, і, мабуть, брав участь у масових розстрілах мирного населення м. Києва, оскільки він знав всі місця, де були закопані трупи жертв фашистського терору. Його помічниками були: гауптвахмейстер жандармерії Йоганн Меркель (із Мюнхена), гауптвахмейстер жандармерії Фогт, роттенфюрер Макс Рідер та інші, прізвищ яких я не можу назвати»* [2, с. 227].

Ім'я Еріха Тонхайде є у спогадах Давидова: «Спеціалістом із розстрілів у Бабиному Яру був Топайде; відомі мені також оберлейтенант Райнгольд Ханіш, співробітники охорони та керівники спалення трупів Фогт і Меркель. Інших прізвищ нині не пам'ятаю».

Охорона території Бабиного Яру, де проводили ексгумацію та кремацію трупів, складалася з німецьких жандармів, які охороняли

Леонід Островський

в'язнів і слідкували за процесом спалення трупів: *«Необхідно вказати, що охорона тут складалась не із українських поліцаїв, як це було в Сирецькому таборі, а виключно із спеціально підібраних німецьких жандармів»* [2].

Після того, як у Сирецькому таборі відібрали 100 в'язнів, їх повели до Бабиного Яру: *«Під посиленою охороною нас повели в сторону Бабиного Яру. До нього рукою подати, якихось двісті-триста метрів. Але колону супроводжували виключно офіцери. У всіх автомати на бойовому взводі...»* [17].

За свідченнями Владислава Куклі, охорону табору склали не лише німецькі жандарми, а й есесівці: *«Свій загін німці називали “будівельний батальйон”, у ньому був виключно весь командний склад, в охороні було більше жандармів, на одязі черепів не було».*

Леонід Островський свідчить: *«Охорона була сильна: 8–9 автоматників і 1 ручний кулемет»* [2, док. № 84].

Зі спогадів Володимира Куклі: *«Коли будували насип, ми відчували жахливий сморід, ми здогадувались, що там роблять люди, але ми не знали, для чого вони їх відкопують. Німецький вартовий го-строзоро слідкував за дверима землянки, щохвилини освітлюючи її фонариком»* [2, док. № 24].

Яків Стеюк згадує: *«Доступ до місця спалення було суворо обмежено. Так, наприклад, навіть тим німцям, які під час спалення виритих трупів в яру підвозили на автомашинах свіжі трупи, не дозволявся в'їзд безпосередньо до місця спалення, трупи викидали в бік, а потім уже підносили до печі та спалювали»* [2, док. № 12].

Це нам підтверджує Іван Степанович Янович: *«Точно я не бачив, тому що бачити не можна було, по-перше, стояла охорона навколо яру, а сам [яр] високо був обсіпаний піском, і що вони там робили, не видно було, але починаючи з серпня місяця 1943 р. і по жовтень місяць 1943 р. в цьому яру день і ніч горіло вогнище – з чорним димом і був нестерпний запах, серед жителів були чутки, що німці всі трупи*

викопували машиною типу екскаватора, поливали нафтою та сплювали» [1, док. № 15].

На початку вересня 1943 р. на допомогу команді 1005а прибула команда 1005б. «Приблизно 5 вересня 1943 р. ми, 40 службовців охоронної поліції загону 1005б, – свідчив вахмістр Герхард Адамець на Нюрнберзькому процесі, – покинули Дніпропетровськ і направились до Києва. Нас помістили на декілька днів у казарми київської охоронної поліції. Приблизно 10 вересня нам було оголошено, що ми повинні відправитись на допомогу групі, яка несла службу неподалік від Києва, але при цьому нам не сказали, яку ми будемо виконувати службу. Ця група, як ми дізнались пізніше, позначалась номером 1005а. В той самий день із загону 1005 прийшов наказ, щоб нас посадили на вантажівки та відвезли на старе кладовище, розташоване приблизно в п'яти кілометрах від міста. Наш лейтенант Вінтер доповів про нашу колону оберлейтенанту Ханішу, начальнику охоронної поліції загону 1005. У цьому місці відчувався трупний сморід, який одурманював нас. Ми закривали носи і затримували подих. Оберлейтенант Ханіш звернувся до нас із промовою, з якої я пам'ятаю такі уривки: “Ви прибули на те місце, де ви повинні нести службу і підтримувати своїх товаришів. Ви вже відчуваєте запах, який виходить із кухні, що позаду нас. Ми усі повинні звикнути до цього, і ви усі повинні виконувати свої обов'язки. Треба буде охороняти ув'язнених і дуже ретельно. Все, що тут відбувається, – це таємні справи імперії. Кожен із вас відповідає своєю головою, якщо у нього втече ув'язнений. І окрім цього ця людина буде піддана особливому режиму. Те саме чекає того, хто що-небудь вибвккає або не буде достатньо обережний у листуванні”» [9].

Те, що німці все тримали в секреті, також свідчить Владислав Францевич Кукля: «Коли в серпні втік один водій, то потім обіцяли в газетах нагороду 10 тисяч за те, щоб його знайти» [2, док. № 26].

Квіткарка Ірина Чернякова згадує: «Під час спалення в Яру були вбиті дві жінки, які йшли повз і нібито дивилися на процес спалення» [2, док. № 36].

Яків Стеюк свідчить: «Необхідно зазначити, що німці надавали роботам із розкопок і спалення трупів виключну серйозність, про що можна було судити з того, що майже кожного дня місце розкопок відвідував особисто командор “СД” (полковник військ “СС”, прізвища якого я не знаю, і його заступник – майор військ “СС”)» [2, док. № 13]. Полковником військ СС був, як відомо, Пауль Блобель,

отже, свідчення Стеюка підтверджують присутність керівника «Операції 1005» у Бабиному Яру.

Система охорони й таємничості вражає. Важко знайти логічне пояснення цьому явищу. Розстріл «трупної команди» цілком вписується в концепцію «остаточного розв'язання», а от огорожування території, обмеження доступу, зобов'язання про нерозголошення, особливий склад охорони і покарання офіцерів у випадку втечі ув'язненого, страта випадкових очевидців... Хіба саме місце, призначення якого добре було відоме місцевим жителям і окупантам, дим та сморід не демаскували ідею, яку втілювала в життя команда Пауля Блобеля?

Потрібно сказати, що, незважаючи на всю серйозність справи, німці, які охороняли в'язнів та керували їхніми діями, завжди були п'яні, оскільки спостерігати таку велику кількість трупів, відчувати трупний сморід і при цьому мати ясну голову було вкрай важко. Це нам підтверджує Яків Стеюк: *«Фашисти, які нас охороняли, були п'яні»* [2, док. № 61].

Німці чотири рази на день перевіряли наявність кайданів [2, док. № 84]. Ця деталь доводить, що німці дуже турбувалися, щоб ніхто з в'язнів не втік, оскільки вони могли розповісти про «Операцію 1005» населенню.

Усю брудну роботу з викопування та спалення трупів виконували переважно ув'язнені, які були доставлені з Сирецького табору, але були ув'язнені і з інших таборів: *«Люди до нас прибували з Умані та інших місць»* [2, док. № 26].

4.2. Початок «Операції 1005» у Бабиному Яру

Коли Червона армія була вже близько до Києва, німці почали реалізовувати «Операцію 1005» у Бабиному Яру.

Давид Буднік засвідчив: *«18 серпня в таборі з'явилась велика група»* [2, док. № 85].

Із Сирецького табору відбирали в основному євреїв. Захар Трубаков розповідав: *«Був такий факт. В один день в'язні були вишикувані, і перед шеренгою німець оголосив, що всі євреї повинні вийти з шеренги, але один євреї на прізвище Давидов з шеренги не вийшов. Морозов знав, що Давидов за національністю євреї, взяв його за комір і вивів із шеренги. Євреї, які вийшли, і Давидов також, були записані та направлені в Бабин Яр на спалення трупів»* [2, док. № 19],

але в ту сотню потрапили також «русские»: *«18 серпня 1943 р. нас відібрали 100 людей, в тому числі євреїв осіб 50, а інші “русские”»* [2, док. № 25], партизани та комуністи: *«Я помітив, що в нашу групу потрапили колишні партизани, євреї та комуністи»* [17].

Леонід Островський стверджує, що мав значення вік: *«Щоб остаточно стерти сліди спалених трупів, обирали найстаріших людей і змушували розмолочувати кістки і просіювати їх крізь сито, а потім розкидати по яру»* [2, док. № 84].

Захар Трубаков

Важку роботу з розкопування, будівництва печей робила молодь, незалежно від їхньої національності: *«Обрали 100 людей, більшість із них була молодь, здатних до роботи, під конвоєм офіцерського складу повели в глухий закуток Бабиного Яру»* [2, док. № 84]. Цікавим є факт, зауважений автором, – про використання у трупних командах жінок: *«На початку серпня місяця 1943 р. з чоловічого табору було взято 100 чоловіків, а з жіночого 13 жінок-єврейок, які з лопатами, як ми бачили, пішли в Бабин Яр»* [2, док. № 32].

Чим займалися в Бабиному Яру жінки, нам не відомо, оскільки ніяких свідчень про їхню подальшу долю не знайдено.

За свідченнями Леоніда Ківовича Островського, кількість ув'язнених постійно змінювалась: *«У таборі спочатку нас було 100 осіб, а на початку вересня кількість ув'язнених було збільшено до 321 людини, а оскільки серед нас часто були випадки смертності від побоїв, кількість ув'язнених потім знову зменшилась»* [2, док. № 12].

Беручи до уваги його свідчення щодо втечі: *«В ніч на 29 вересня нас, ув'язнених, було 180 осіб, крім того, 141 в іншій землянці»* [2, док. № 12], можна зробити висновок, що на 29 вересня ув'язнених у таборі було 321.

Яків Стеюк згадує: *«В перші 5-6 днів нас працювало 100 осіб, а потім один втік, двох хворих в'язнів розстріляли. Потім, поступово, невеликими групами (20–40 людей) приводили нових в'язнів і змушували їх виконувати ту саму роботу. До втечі, тобто до 28 верес-*

ня 1943 р., в Бабиному Яру на розкопуванні та спаленні трупів розстріляних і вбитих працювала 321 людина» [2, док. № 14].

Семен Берлянт говорить: «Спочатку нас працювало 320 осіб, а потім кількість змінювалась» [2, док. № 18].

Яків Стеюк підтверджує наведені думки: «Для пришвидшення робіт із витягання і спалення трупів до яра доставили екскаватор, і кількість зайнятих на цій роботі було збільшено до 325 осіб» [2, док. № 61].

Наскільки відомо авторці, чіткої інструкції щодо кількості в'язнів «трупної команди» не було. Все залежало від конкретної ситуації. Однак фронт наближався, обсяг був великим, виснажені в'язні гинули, і тому їх кількість збільшили до трьох з половиною сотень. Відповідно, потрібно було збільшити кількість спеціально навченої охорони. Можливо, цим можна пояснити переведення команди 10056 на допомогу команді 1005а.

Яків Стеюк згадує: «Коли прибули в “Бабин Яр”, нам усім вдягли на ноги кайдани, в яких ми залишались день і ніч, і в табір більше не повертались» [2, док. № 13].

Ця обставина, очевидно, шокувала всіх в'язнів. Було втрачено останню надію на втечу. Можливо, саме через це більшість тих, хто вижив у Бабиному Яру, до подробиць згадують історію з кайданами.

Володимир Кукля розповідає: «Пригнали нас до Яру, почали викликати “слюсарі є? Виходьте”. Потім дали їм ланцюги, і вони заковували по п'ять людей. Ми думали, що нас залишать на ніч, а вранці розстріляють. Ми вирішили вночі якось втекти звідси. Тут само стояли німці і слідували за кожним нашим кроком. Ланцюги наклали на ноги, повного кроку не можна було зробити, 22 кільця давали людині можливість ступити лише півкроку» [2, док. № 26].

Леонід Островський свідчить: «Для цього відібрали двох слюсарів із нашого середовища, які всіх заковували, відстань між ланцюгами була 50–60 см, це давало змогу ходити та рити лопатами землю» [2, док. № 12].

Цей факт підтверджує Яків Стеюк: «Навколо було багато гітлерівців з автоматами, які охороняли цю територію. Один з них спитав: чи нема серед нас слюсарів та ковалів. Декілька чоловік відгукнулось, і їх повели за земляний вал, туди ж повели ще 5 чоловіків із нашої сотні. Потім знову взяли 5 чоловіків, серед них опинився і я. За земляним валом знаходились металеві кайдани та довгі рейки, біля яких сидів фашист із молоточком у руці і декілька ув'язнених також з молотками, які заковували всіх у кайдани» [2, док. № 61].

«Коли ми піднялись на гору, то перше, що побачили на землі, – багато ланцюгів. Вони були схожі на ті, що в селах використовують замість мотузки, прив'язуючи відро чи цебер у криницях... Табірні шлюсарі Анатолій Барановський та Андрій Новічок обвивали кожному обидві ноги ланцюгами. Виходили пута, як у стриноженого коня. А на кінці ланцюгів вдягали хомутики, які відразу ж заклепували» [2].

Захар Трубаков свідчить: *«Коли всю сотню ув'язнених таким чином закували в кайдани, нас почали палицями підганяти, щоб швидше пересувались до збірного пункту. Але це було нелегко: ноги весь час заплутувались у залізних кайданах, ми дріботіли, роблячи невеликі кроки. Більшість по дорозі на пагорб не раз падали» [17].*

Яків Стеюк свідчить: *«В'язні працювали в кайданах, ставилися до них дуже жорстоко. Жили вони в землянках, які були в Бабиному Яру...» [2, док. № 12].*

Михаїл Матвєєв

Семен Берлянт згадує: *«Жили ми в невеликій землянці 180 людей. Вони ці землянки називають бункером. Бункер має висоту до 4 м, зверху насипаний темний пісок, вихід із землянки – решітчасті двері, довжина землянки – метрів 15. Повітря ніяк не вистачало, було дуже душно, люди хворіли, але сказати про це не можна було, тому що за це могли спалити на вогнищі» [2, док. № 18, 26].*

Додає Михайло Матвєєв: *«В землянці спали на землі, ледь прикрившись трухлюю соломою» [2, док. № 97].*

Семен Берлянт пригадує: *«На ніч нас повели в раніше підготовлену землянку, в якій не було вікон, а замість дверей решітка, знята з*

цвинтарної огорожі. На дверях висів великий замок, а перед землянкою стояла вишка, з встановленим на ній кулеметом» [2, док. № 18, 61].

Зі свідчень Леоніда Ківовича Островського розуміємо, що землянок було дві: «В ніч на 29 вересня нас, ув'язнених, знаходилось 180 осіб, окрім цього, 141 людина перебувала у другій землянці» [2, док. № 12].

Режим роботи теж був досить важкий.

Володимир Кукля свідчить: «...Спустились на роботу о 5 годині ранку...» [2, док. № 26].

«Працювали ми по 12–15 годин на добу», – згадує Семен Берлянт [2, док. № 18].

І весь цей час: «Нас – ув'язнених, що входили в так звану “зондеркоманду”, піддавали жорстоким тортурам, побиттю, розстрілам та спаленню на місці. Ми перебували у цій команді впродовж одного місяця і 10 днів, нам не дозволяли ні поголитись, ні вмитись, ні перевдягнутись, морили нас голодом, створювали умови, які позбавляли можливості до опору. Так звані “особливі німці”, які керували згаданими роботами, називали нас трупами», – писав у спогадах Володимир Давидов [2, док. № 44].

В'язні були під суворим наглядом і жили в тяжких умовах.

Яків Стеюк свідчить: «Нас, тих, хто працював зі спалення трупів, як я вже заявив, всіх тримали під суворим конвоєм, заковані в кайдани, конвой складався виключно з німців тільки офіцерського складу» [2, док. № 12].

Семен Берлянт розповідає: «Годували нас: о 6 годині ранку кожного дня нам давали по літру несолодкої кави, без хліба, в обід літр супу без хліба і на вечерю літр кави, по 200 г хліба, найчастіше просяного. Люди були виснажені й не могли працювати. Таких людей жандарми били палицями, прикладами рушниць та іншими предметами і під виглядом відправки в концтабір розстрілювали та спалювали в цих самих печах» [2, док. № 18].

Володимир Давидов свідчить: «Ніхто не міг і не хотів лізти в яму витягати трупи. Німці скаженіли та заганяли людей в яму. В цей день вони декількох чоловік покалічили, а трьох застрелили із пістолета за те, що вони не могли працювати. Два мої товариші з'їхали з глузду, їх ввечері застрелили» [2, док. № 88].

Володимир Кукля згадує: «Розстрілювали людей, які були не в змозі працювати через брак їжі, давали 200–250 г просяного хліба, суп із просяними лушпайками і картопляним лушпинням. Зрозуміло, що люди не могли цього витерпіти» [2, док. № 26].

Зі спогадів Михайла Матвєєва: *«Годували баландою, яку навіть тварина не буде їсти, але в останній день гарно погодували, і навіть машинки дали для стрижки і леза, щоб поголитись»* [2, док. № 97].

Загалом режим і правила утримання в'язнів не відрізнялися від системи, яку було відпрацьовано в Сирецькому таборі. Окупаційна влада не раз використовувала працю в'язнів за межами табору. «Операція 1005» стала особливим завданням. По-перше, ніхто не збирався повернути їх за три ряди колючого дроту. Дорога в Бабин Яр для трупної команди була дорогою в один кінець, а через те ставлення до смертників було вкрай жорстоким. По-друге, ексгумація і спалення трупів були конкретним завданням, яке потрібно було виконати в стислі строки. Це не просто «ганяння» нещасних людей задля розваги чи для того, щоб вкрай виснажити і в такий спосіб довести до смерті. Не було багатогодинних шикунь, «зарядки», маршів з піснями. Дефіцит часу, той факт, що фронт наближався, на якийсь короткий проміжок часу відсунули на другий план завдання довести в'язня до максимальної деградації і до смерті.

4.3. Реалізація «Операції 1005»

Коли в'язні прибули до Бабиного Яру, їх змусили копати землю. Через багато років колишні бранці згадували про це, кожен по-своєму: *«Цю яму німці змусили нас копати швидко і без передиху. Не розгинаючи спину, копали дотемна. Котлован зробили глибокий і широкий – для братської могили якраз. Уже при світлі зірок німці скомандували: “Вилазь!”»* [17]. Оскільки в перший день вони нічого не знайшли, рано-вранці 19 серпня всіх в'язнів знову вигнали в яр. *«Наступного дня 19 серпня нас підняли о шостій годині ранку. Із землянки вигнали, але на майданчику не дозволили стояти. Можна тільки сидіти на землі»* [17]. В той самий день до Бабиного Яру прибув Еріх Тонхайде: *«У другій половині дня приїхав начальник табору та невідомий офіцер. (Потім ми дізнались його прізвище – Топайдо, “головний інженер” Бабиного Яру, професійний убивця, який брав участь у масових розстрілах євреїв ще в сорок першому році.) Вони почали кричати на своїх підлеглих німців, що не там потрібно копати. Нам наказали вийти з котловану»* [17].

За свідченнями Захара Трубакова, лише на четвертий день (24 серпня) знайшли трупи: *«Але тільки на четвертий день нам вдалося докопатись до твердого пласту. Придивившись, ми зрозуміли що це не камінний ґрунт, а... залишки людей. Ми докопали до трупів*

людей, які були розстріляні тут в 1941 році» [17]. Інші свідки, які разом із ним перебували у Бабиному Яру, назвали інші дати. Наприклад, Леонід Островський свідчить, що трупи знайшли на п'ятий день (тобто 22 серпня). «Наказали всім роздягтись до пояса, та повели у глухий закуток, дали лопати і наказали копати яму, хто не міг копати, того били палицями. Що копаємо, ніхто не знав. Копали п'ять днів, доки дійшли до трупів людей, які були розстріляні в 1941 році. Тут стало зрозуміло, що німці хочуть сховати сліди своїх злочинів» [2, док. № 84]. Йосиф Долінер засвідчив, що трупи знайшли на третій день (20 серпня). «Нам наказали рити землю. Спочатку я не знав, навіщо ми копали ями, але коли на третій день нашої праці ми знайшли трупи людей, я зрозумів, що метою нашої роботи було знайти трупи» [2, док. № 25]. За словами Якова Стеюка, це був шостий день (23 серпня). «В перші дні ми не знали сенсу і мети наших “земляних робіт” (“розкопок”), і лише на шостий день, коли, виривши яму глибиною приблизно 4 метри, знайшли велику кількість людських трупів, серед яких були жінки, літні люди та діти» [2, док. № 13]. Він також зазначив глибину, на якій в'язні знайшли трупи. «18 серпня 1943 р., як тільки нас привели в Бабин Яр, усіх відразу закували в кайдани і повели на роботу, дали всім лопати і сказали розкопувати велику яму. Небагато прокопавши, нам наказали зарити цю яму і відвели на 10–15 метрів убік і знову наказали копати землю. На глибині 3–4 метри ми знайшли велику кількість людських трупів, залишків хлористого вапна, обручі від кришки дерев'яної бочки» [2, док. № 14].

Зі слів Володимира Давидова: «Коли розрили перший котлован, ми побачили трагічну та страшну картину: суцільне місиво трупів. Неможливий сморід відчувався звідти. Трупів було декілька тисяч, і всі вони були скинуті в одну велику купу, переплетені між собою та спресовані землею. Жертви перебували в найжахливіших позах. Було видно, що їх скидали сюди, як дрова, і не на всіх навіть були сліди розстрілу. Жінки тримали в руках дітей, а зважаючи на велику кількість милиць, ципків, скла від окулярів, вставних щелеп, не важко було зрозуміти, що багато розстріляних були інвалідами» [2, док. № 88].

Захар Трубаков свідчить: «Від цієї страшною знахідки багатьом стало погано: до горла підійшла нудота, дихання стало швидким, тіло вкривалося потом. Але треба було працювати і не показувати, що стало погано» [17].

В історії М. Ковалю «Біль не втихає» згадано свідчення підпільника Васильківського району Київської області Н. В. Панасика, що дивом урятувався від неминучої смерті: *«Коли відкопали трупи, нікуди ногу було поставити. Трупи лежали у суворому порядку, з нахилом уперед, як їх розстрілювали. Усі у нижній білизні, жінки, діти з відкритими ротами, всі в одному напрямку. Розкопувати ями довелося босими з закованими в кайдани ногами. Трупи були давні і свіжі. Біля них неможливо було стояти, голову дурманило від запаху, але їх доводилось брати руками. Були крюки по півметра, якими били по голові, крюк врізався в голову, таким чином труп витягували на кучу. Дали екскаватор. Ідеши по трупах, стаєши на голову, волосся злізає, ноги грузнуть у тілах. Для того щоб не вмерти, кожен намагався надіти на ноги щось (смертників пригнали босими). Я зняв із трупа чоботи та надів їх»* [6].

Про жахливий сморід згадує також Володимир Кукля: *«Трупи вже відкопали, але ще не спалювали»* [2, док. № 24].

Ревізіоністи, скептики, невігласи розбіжності у свідченнях очевидців намагаються використати як аргументи на користь заперечення масштабів і, по суті, окупаційного режиму. Так, є дрібні розбіжності у висвітленні подій, але вони стосуються більше емоційної сторони, містять оціночні судження, пов'язані з хронологією і певними обрахунками, де суб'єктивізм є природним явищем.

Отже, згідно з планом, трупи витягували з ям, а потім спалювали у печях. Для виконання цієї роботи в'язнів поділили на бригади.

Яків Стеюк згадує: *«Нас, ув'язнених, хто виконував цю роботу, німці поділили на декілька бригад, і кожна з них мала свою роботу. Одні вели розкопки ям лопатами, інші обслуговували екскаватор, який допомагав витягати трупи, треті витягали трупи і складали їх на спеціально підготовлені майданчики, а потім німці ці трупи особисто підпалювали, попередньо обкладаючи трупи дровами та поливаючи їх паливом (керосин, автол, нафта тощо)»* [2, док. № 14].

Захар Трубаков свідчить: *«Топайдо продовжував у своєму стилі “експериментувати”»: змусив працювати ланками по п'ять осіб. Одні ув'язнені, тягнучи кайдани, переносили надгробні камені та плити з єврейського кладовища, а інші – розбирали і тягнули залізні огорожі з російського»* [17].

За даними з книги Захара Трубакова, в'язні поділялись на такі бригади: землекопи, крючники, золотошукачі, гардеробники, будівельники, кочегари, трамбувальники, городники [17].

Спочатку ув'язнені змушені були трупи витягати руками. Про це ми дізнаємось зі свідчень Захара Трубакова: *«В перші дні праці жодних пристосувань не було. Нас змушували руками виривати із загальних мас і витягувати трупи. Це була нестерпна робота. Розстріляні в сорок першому люди були в зітлілому одязі, чомусь мокрі (хтось сказав, що в дні знищення євреїв йшли дощі) і щільно лежали один на одному. Вони ніяк не віддирались, і за це нас били палицями по голові...»* [17], але потім їм було роздано спеціальні крюки, про що згадував Яків Стеюк: *«Частково трупи виривали з ям крючками, часто механічним шляхом за допомогою екскаватору типу “Полік”»* [2, док. № 13].

До речі, крюки було зроблено за малюнками штурмбанфюрера СС Еріха Тонхайде: *«За його схемами виготовляли спеціальні крюки і багри для того, щоб витягати трупи, під його ж керівництвом будували спеціальні печі для спалення трупів»* [2, док. № 14]. Він розробив систему витягування трупів: втикати крюк під підборіддя і тягнути за нижню щелепу, тоді труп не розривався на частини [17].

Володимир Давидов свідчить: *«Для пришвидшення робіт зі спалення трупів (радянські війська наближались до Києва) німці збільшили кількість ув'язнених до 330 осіб, застосували екскаватор та підрильний метод»* [2, док. № 44], а також зазначає: *«Для вилучення трупів з ями були привезені багри. Таким багром чіпляли за труп і 5–6 чоловіків за командою виривали його із загальної, щільно утрамбованої маси. Ті трупи, які не можна було роз'єднати, рубали сокирою, і всі перетягували до печей»* [2, док. № 88]; *«Трупи з ями витягували спеціальними крючками, баграми і клали в печі, які були побудовані з гранітних каменів, залізних рейок і колод. Перед цим трупи обшукували, забирали золоті речі та коштовності й складали за вказівкою охорони у відра та ящики»* [2, док. № 44].

Трупи спалювали у печях. Оскільки спеціального обладнання для побудови печі не було, використовували підручні засоби.

Із свідчень Захара Трубакова: *«Наступне наше завдання – планування майданчика розмірами приблизно десять на десять метрів. Ми ніяк не могли зрозуміти, для чого він потрібний? На нього ми поклали в шаховому порядку надгробні камені, потім рейки, а згори – огорожі. Тут ми тільки зрозуміли, що придумав Топайдо. Вийшла немовби топка з піддувалом. На неї клали хмиз, декілька шарів дров, а згори – трупи»* [17].

Давид Буднік свідчить: *«Облаштуванням печей керували німці – спеціальні інструктори»* [2, док. № 50].

Леонід Островський зазначає: *«Потім з єврейського кладовища були привезені кам'яні брили, з яких ми складали прямокутні майданчики, приблизно 30–40 метрів, на ці кам'яні майданчики клали по декілька рейок, на які накладалися металеві сітки, на сітки клали шар дров, на який укладали вириті в Бабиному Яру трупи»* [2, док. № 12].

Зліва направо: Володимир Давидов, Давид Буднік, Яків Капер, Захар Трубаков

Яків Стеюк пригадує: *«Після того, як ми діставали трупи, викладали їх шарами на спеціально встановлені майданчики, таким чином, що після кожного шару трупів клали дрова, поливали автолом, змішаним із керосином, потім, коли були покладені декілька шарів трупів і дров заввишки приблизно 4 метри, майданчик підпалювали, і таким чином одним разом спалювали приблизно 5 тисяч трупів. Таких майданчиків з 18 до 26 серпня було встановлено не менше ніж 10 штук»* [2, док. № 13].

Яків Капер говорить: *«Для спалення трупів ми, під керівництвом офіцерів зондеркоманди, будували спеціальні печі таким чином. Привозили пам'ятники з міського кладовища і укладали рівним квадратом, на них накладали таврові балки, на балки клали кладовищенські огорожі, потім шар дров і на них рядами укладали трупи, обливали нафтою. У такому порядку клали на одну таку піч не менше ніж 2 тисячі трупів і підпалювали»* [2, док. № 55].

Яків Капер

Яків Стеюк згадує: «Трупи клали шарами на ґрати, разом із дровами, приблизно до 20 шарів, потім, як я вже вказав, усе це обливали палиним, після кожного шару і підпалювали» [2, док. № 14].

Зі спогадів Володимира Куклі: «Ярус із трупів, покладених на печі, зростав до 4 метрів у висоту, в довжину близько 10 метрів і завширшки метрів 5. Потім підпалювали, і ці печі горіли цілу добу» [2, док. № 24].

Йосиф Долінер свідчить: «Коли трупи були виявлені, нас змусили виготовляти печі, тобто принесли ряд пам'ятників з єврейського кладовища, які розкладали тут само в яру на вирівняні майданчики, на ці плити клали рейки, ґрати з огорож

кладовища, на ґрати клали дрова, які обливали нафтою, а на дрова клали трупи, вириті в яру, які також обливали нафтою, і такий ярус зростав висотою до двох метрів діаметром 2–8 метрів, такі самі печі були три виготовлені в ряд, і на цю піч клали до 2 тисяч трупів, розкопки проводили в трьох місцях, і всюди були такі печі. Коли вкладання закінчувалось, печі підпалювались та згорали за одну ніч, а кістки перетворювали на порошок шляхом трамбування, і розсипали по яру, перемішуючи з землею. Після закінчення спалення трупів ці печі розбирали і ці рейки, решітки та камені розносили в різні місця яру та засипали землею» [2, док. № 25].

У своїх свідченнях Володимир Кукля зазначає: «Почали будувати піч, брали пам'ятники з єврейського кладовища, клали камені, потім на них клали ґрати (огорожу кладовища), потім ряд дров, хмизу, згори поливали нафтою і якоюсь ще іншою сумішшю. Я коли лив, замочив руку, потім потер око, і у мене ліве око погано бачить. Зверху клали ряд людей, приблизно 250 осіб. Потім знову 250 трупів, потім знову дрова і знову поливають цією рідиною. Згори знову такий ряд, загалом було дві з половиною тисячі трупів. Висота цієї печі доходила приблизно до такої висоти, як ця кімната, ширина також така, але вона була трохи вузьча. Потім поливали змішаним бензином (по

кутках), ніби як скирдують хліб. Так само ми людей скирдували, підбудували тимчасові ліси для роботи» [2, док. № 26], і додає: «Перший раз палили трупи числа 25-го» [2, док. № 26].

Давид Буднік згадує: «Частину робіт із витягання трупів і подання нафти, якою обливали дрова і трупи, було механізовано» [2, док. № 50].

Найчастіше для спалення трупів використовували нафту, яку привозила до Яру вантажівка [17].

Володимир Кукля згадує: «Печі для спалювання трупів виготовляли ми самі з кам'яних пам'ятників з єврейського кладовища і ґрат, які клали на рейки, а поверх їх дрова і потім клали трупи, і кожен ряд дров і трупів обливалися нафтою, спеціально для цього приготованою» [2, док. № 24].

Ісаак Бродський свідчить: «Спалювали мертвих людей у штабелях на спеціально приготіваній печі, обливали нафтою, а потім підпалювали» [2, док. № 23].

Із спогадів Захара Трубакова: «Незабаром у Бабин Яр привезли шланги з компресором. Нафту стали подавати під тиском, справа пішла швидше. Вежу з людських тіл запалювали чотирма факелами з різних сторін. До неба піднімався величезний, звичайно, помітний здалека стовп чорного диму. Це теж не сподобалося гітлерівському командуванню. Приїхав якийсь армійський генерал і накричав на охорону... У нафту почали підливати якийсь домішок, щоб вона не диміла. Але ця рідина при потраплянні на тіло дуже некла і залишала червоні плями. На поливі "вежі" стояв Володя Кукля. Руки в нього постійно були в червоних опіках» [17].

Для прискорення процесу згорання в'язнів примушували перевертати трупи баграми, про це згадує Леонід Островський [2, док. № 12].

Спалення не могло забезпечити повне знищення трупів – залишалися кістки. Їх теж необхідно було позбутися.

Давид Буднік

Зі свідчень Леоніда Островського: *«Залишки незгорілих кісток частина з нас спеціальними трамбівками розбивали на дрібні частини, потім просіювали через металеві сита, в яких німці збирали залишки золотих зубів і інші предмети, як-от обручки та інше»* [2, док. № 12].

Яків Стеюк свідчить: *«Кістки ув'язнені зносили носилками на кам'яний майданчик, де спеціальна бригада їх роздрібнювала і пропускала через дротяні ґрати, потім розкидали по ровах Бабиного Яру»* [2, док. № 14].

Яків Капер говорить: *«Кістки, що залишилися після спалювання трупів, ми дробили ступками, просіювали через сітки, змішували з піском і розсипали разом з попелом, зарівнюючи дороги»* [2, док. № 46].

Володимир Кукля пригадує: *«Після спалення кістки трупів розбивали трамбуванням у порошок, просіювали крізь сито, і цей порошок розсіювали по поверхні ґрунту і перемішували із землею»* [2, док. № 24].

Йосиф Долінер свідчить: *«Кістки перетворювали на порошок шляхом трамбування і розсипали по яру, перемішуючи із землею»* [2, док. № 25].

Зі свідчень Володимира Давидова: *«Вогнище з трупами однієї печі горіло 1–2 дні, після чого розгрібали його й обгорілі залишки трамбували і подрібнювали спеціальними трамбівками, просіювали на металевих ситах із метою виявлення і вилучення цінностей. Попіл розносили на ношах і розсипали його по полях в районі яру»* [2, док. № 44].

Євреї спалювали на вогнищах не тільки трупи, які були викопані із землі.

Семен Борисович Берлянт пригадує: *«Окрім спалювання трупів, викопаних з яру, до цих вогнищ щодня німці привозили 5–6 автомашин-“душогубок”, заповнених задушеними людьми: чоловіками, жінками і маленькими дітьми, яких тут же склали у штабелі на ці печі, обливали нафтою і спалювали. Часто виймали з кабіни “душогубки” ще трохи живих людей, але, не звертаючи на це уваги, кидали у вогонь»* [2].

29 вересня 1943 р. німці наказали ув'язненим будувати нову піч невеликого розміру.

Йосиф Долінер свідчить: *«Останній день 29 вересня ми засипали землю ями, з яких виймали трупи, цього дня ми дізналися, що начальник гестапо наказав виготовити нову піч невеликого розміру»*

також для спалювання трупів, тоді ми здогадалися, що ця ніч буде для спалювання нас, тому що усі трупи були спалені, і ми вирішили в ніч на 30 вересня вчинити втечу за будь-яких умов, тому що знали, що ранком 30 вересня нас розстріляють» [2, док. № 25].

За свідченнями Леоніда Ківовича Островського, «втеча була здійснена в ніч з 28 на 29 вересня 1943 р. 28 вересня ми, ув'язнені, побачили знову приготовлену ніч невеликого розміру, яка, скоріше за все, призначена була для спалювання нас самих, оскільки до цього часу усі трупи були вже спалені» [2, док. № 12].

Готуючись до втечі, ув'язнені знайшли ключ, яким змогли відкрити двері своєї землянки та вибігти на вулицю.

Володимир Кукля свідчить: «Під час роботи зі спалення трупів я серед трупів знайшов ключ, який, на щастя, підійшов до замка землянки. Це я робив все сам за суворої конспірації, і дізналися про це буквально кілька осіб надійніших. Вчинити втечу було нелегким завданням, тому що землянку, в якій ми перебували, сильно охороняли» [2, док. № 24].

Леонід Островський: «Готуючись до втечі, ми розшукали ключ від замка, яким відкривали двері нашої землянки, мали зубило і плоскогубці для того, щоб розкувати ланцюги. У ніч на 29 вересня нас, ув'язнених, було 180 осіб, крім того, 141 людина перебувала у другій землянці. Відкривши ключем замок, ми через двері почали розбігатися у різні боки. Як тільки нашу втечу виявили, по виходу із землянки і по усій території табору відкрили інтенсивний вогонь з автоматів. Автоматників було на постах близько восьми осіб і, здається, з одним кулеметом» [2, док. № 12].

Семен Берлянт зазначає: «Ініціатором втечі був колишній співробітник НКВС Яша, його прізвища я не знаю. Він дістав десь ключ від дверей-решитки, і ми готувалися усю ніч на 29 вересня 1943 р., ми один одного розкували, і в чотири години ранку з криками “Ура, вперед” почали один за одним вибігати із землянки. Жандармерія відкрила по нас вогонь з автоматів і багатьох повбивала» [2, док. № 18].

«І в ніч на 29 вересня 1943 р. частина в'язнів, яким нічого було втрачати, вчинила втечу. Це були укладені землянки, де перебував Матвеев. Вони зуміли розкуватися, відкрити ґратчасті двері (заздалегідь був підібраний ключ зі знайдених під час розкопок серед речей загиблих) і несподівано вибігли із землянки прямо на кулеметні вишки. Застрочили кулемети, лише небагатьом, у тому числі і Матвееву, вдалося втекти...» [2, док. № 97].

Із цього можна зробити висновок, що втеча відбулася з однієї землянки, і свідчення давали люди, які були саме в тій землянці. Про другу землянку в документах згадок майже немає, тому можна припустити, що після втечі з першої землянки другу просто розстріляли: *«29 вересня 1943 року у Бабиному Яру сталося повстання людей, що працювали у печей. З 329 повсталих ув'язнених-смертників 18 осіб змогли втекти, а інші 311 були знищені розстрілом»* [12].

Йосиф Долінер зазначив: *«Врятуватися вдалося тільки 14 людям, інші тут само біля дверей землянки падали під вогнем кулемета і автоматів німецької охорони»* [2, док. № 25].

Отже, 29 вересня 1943 р. «Операція 1005» у Бабиному Яру закінчилась. Трупи були знищені, сліди проведення «Операції» також. Мети цієї операції, на думку авторки, було досягнуто, але не цілком. 14 в'язнів, які вижили, донесли до нас інформацію про ті страшні події у Бабиному Яру. Якби не вони, ця сторінка історії була б стерта навечно.

Свідчення колишніх в'язнів допомогли авторці в написанні цієї роботи, оскільки інші джерела не мають системного характеру, не містять хронологічного викладу подій, не надають такої детальної інформації і не можуть забезпечити об'єктивність.

5. Вбиті та спалені. Чи впоралися німці зі своїм завданням?

Авторка намагалася зрозуміти, чи впоралися німці зі своїм завданням.

Як ми знаємо, Бабин Яр став місцем масових страт і поховань, величезною братською могилою: євреїв, військовополонених, моряків Дніпровського загону Пінської військової флотилії, партизанів, циган, комуністів, підпільників, націоналістів, заручників... Всіх, кого вважали «ворогами Третього Райху».

Така велика кількість трупів була причиною проведення у 1943 р. «операції» ексгумації. Дослідивши проведення «Операції 1005», авторка дійшла висновку, що залишилися певні прогалини в цьому питанні.

Для вирішення цього питання є два підходи. Перший: визначити всі місця масових страт і місця ексгумації трупів, потім їх порівняти. Другий: визначити й порівняти кількість убитих і кількість спалених, тобто вдатися до методу «історичної математики». Автор вважає, що наразі доцільніше використовувати другий підхід.

Для зіставлення даних авторка користувалася висновками Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників, однак ці дані не можна вважати достовірними, оскільки підрахунки могли бути зменшені або збільшені на користь СРСР. Авторка також спиралася на свідчення очевидців, які брали участь у реалізації «Операції 1005», і висновки істориків.

Згідно з Вікіпедією, «загальна кількість знищених у Бабиному Ярі — приблизно від 70 тисяч до 200 тисяч осіб. У 1946 році на Нюрнберзькому процесі була названа цифра, встановлена Надзвичайною Державною комісією зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників. І вона складала близько 100 тисяч осіб» [11].

На Трибуналі в Нюрнберзі радянський обвинувач Л. Смирнов у своєму обвинувальному виступі (документ СРСР-9) також заявив, що в Бабиному Яру розстріляно 100 тис. осіб. Він посилався на висновки НДК і свідчення свідків-євреїв, які брали участь у заходах із викопування і спалювання трупів у серпні – вересні 1943 р.

Відповідно до цих даних, можна припустити, що в Бабиному Яру було знищено не менше ніж 100 тисяч осіб. Проте наскільки близька ця цифра до реальної кількості жертв, ми не знаємо.

Тепер маємо визначити, скільки трупів було спалено.

Спираючись на свідчення Леоніда Ківовича Островського, який брав участь у реалізації «Операції 1005»: *«Всього було закладено 25–30 печей, на яких було спалено, таким чином, 2500–3000 трупів у кожній»* [2, док. № 12], можна зробити висновок, що у Бабиному Яру було спалено 62–90 тисяч трупів.

Владислав Францевич Кукля вважає: *«Загальна кількість спалених трупів в Бабиному Яру за нашими підрахунками була 95–100 тисяч»* [2, док. № 24].

Із ним погоджується Йосиф Якович Долинер: *«За період з 18 серпня до 29 вересня було спалено і задушено близько 100 тисяч трупів різного віку і статі»* [2, док. № 25].

За свідченнями Володимира Юрійовича Давидова, в Бабиному Яру було спалено приблизно 70 тисяч трупів.

Таку саму цифру в своїй праці «Незагоєна рана» називає Яків Суконнік: *«Гігантські багаття горіли вдень і вночі. Було віддано вогню понад 70 тисяч тіл»*.

Іцхак Арад у книзі «Катастрофа євреїв на окупованих територіях Радянського Союзу (1941–1945)» подає такі дані: «6 листопада 1943 року Київ був звільнений, і в Бабин Яр привезли закордонних кореспондентів, щоб показати, що там відбувалося. 30 листопада 1943 року Єврейське телеграфне агентство опублікувало повідомлення про вбивство євреїв у Бабиному Яру і про приховання цього. В повідомленні зазначалось: “Перед відступом із Києва німці викопали із могил трупи 70 тисяч євреїв, вбитих на цьому місці два роки тому, і спалили їх. Це доводять звіти очевидців, які до нас надійшли”. Далі в повідомленні цитувались свідчення очевидців, які врятувалися з Бабиного Яру» [1].

Окрім вище вказаних цифр є ще й інші версії, за якими кількість трупів перебільшує приблизну кількість убитих:

«За весь період у Бабиному Яру було побудовано 50–60 печей і спалено близько 125 тисяч трупів» [2, док. № 44].

«Таких печей було 70–80, в деякі печі вміщалося 3–4 тисячі людей» [2, док. № 26], тобто приблизно було спалено 210–320 тисяч.

«Таких печей у яру було багато, 70–80 штук, у печі вкладали від 2 до 4 і більше тисяч трупів» [2, док. № 24], тобто 140–320 тисяч.

Підсумовуючи дані щодо кількості спалених, доходимо висновку, що мінімальна кількість – 62 тисячі, а максимальна – 320 тисяч. Проте в трьох джерелах ми бачимо однакову цифру – 70 тисяч. Можливо, саме ця цифра є правильною, але ми можемо помилятися.

Однак в усіх джерелах і свідченнях кількість убитих і кількість спалених не збігаються. Спалено менше, ніж убито!

Отже, німці зі своїм завданням повною мірою не впоралися, хоча доповіли, що все виконано, зокрема, Пауль Блобель Адольфу Ейхманну. «Потім я бачив Блобеля в Угорщині в 1944 році, і він підтвердив Ейхманну у моїй присутності, що місія команди 1005 виконана», – розповідав на Нюрнберзькому процесі гауптштурмфюрер СС Дітер Вислицені. Насправді Пауль Блобель повністю не виконав свою місію, про що засвідчив на тому ж таки Нюрнберзькому процесі: «Згідно з цим наказом, до моїх обов’язків [знищити сліди екзекуцій] входили усі райони дії айнзацгруп, але, зважаючи на відступ з Росії, я не зміг повністю виконати цей наказ...» [9].

Трупи, що залишилися в ямах, є конкретним свідченням злочинів німецьких окупантів. Головної своєї мети – приховати сліди масового вбивства – «Операція 1005» не досягла.

Висновки

Під час дослідження було з'ясовано, що із середини 1942 р. перед німецьким командуванням постала потреба знищити сліди масових убивств населення окупованих територій айнзацгрупами.

З'ясувати справжні причини «Операції 1005», знайти відповідну достовірну інформацію з її проведення, встановити максимально достовірний перебіг подій і здійснити переклад іноземних документів було непросто, оскільки це питання за 70 років так і не отримало належної оцінки істориків.

Проведення «Операції 1005» доручили колишньому командирі зондеркоманди 4а Паулю Блобелю. У 1942 році в с. Кульмгоф (Польща) розробили стратегію, а потім німці реалізували план операції у трьох таборах смерті (Собібор, Белжець, Трєблінка). Команда 1005а діяла в Бердичеві (Україна) та Замощі (Польща), команда 1005б – у районі Риги (Прибалтика) та Двінська (Росія). У Білорусії було створено окрему команду 1005-Центр.

Першим табором в Україні, де реалізовували «Операцію 1005», був Янівський. Також у цьому таборі проводили навчання щодо правильності здійснення дій «Операції 1005». На території України цю акцію також проводили в районах Бердичева, Білої Церкви, Кам'янець-Подільського, Дніпропетровська, Кривого Рогу, Вознесенська (біля Миколаєва).

Що стосується проведення «Операції 1005» у Бабиному Яру, то на основі свідчень свідків авторка встановила повну картину її проведення. У Бабиному Яру процес екстимації та кремації відбувався так само, як і в інших таборах, – за відпрацьованою схемою.

Отже, мету, яку ставила перед собою авторка, досліджуючи тему роботи, було досягнуто і всі завдання виконано.

Список використаних джерел і літератури

1. Арад І. Катастрофа євреїв на окупованих територіях Радянського Союзу (1941–1945). – Днепропетровск: Центр «Гкума», 2007.
2. Бабий Яр: человек, власть, история. – Киев: Внешторгиздат Украины, 2004.
3. Біографія Пауля Блобеля. http://www.peoples.ru/state/criminal/killer/paul_blobel.
4. Енциклопедія Катастрофи, відібрані статті. Операція 1005. <http://www1.yadvashem.org/yv/ru/holocaust/encyclopedia/35.asp>.

5. Зегер А. «Гестапо-Мюллер. Кар'єра Кабинетного Приступника, 1997». <http://www.cartalana.ru/muller-14.php>.
6. Коваль М. Біль не втихає // Український історичний журнал. – 1991. – № 9.
7. Лекція Йенса Хоффмана на тему: «Операція 1005». www.buero.schwimmer.de/%2Fkuldiga%2FHoffmann_lecture_english&anno=2.
8. Леон Велічкер. http://www.stojaniv.com.ua/odnoselchany/leon_velichker.
9. Матеріали Нюрнберзького процесу. Том 1. <http://numberegprozoes.narod.ru>.
10. Осіпов С. Янівський концтабір. <http://www.holocf.ru/news/586>.
11. Особлива Операція 1005. http://uk.wikipedia.org/wiki/Sonderaktion_1005.
12. Пам'ять Бабиного Яру. Спогади. Документи. – Київ: Єврейська рада України; фонд «Пам'ять Бабиного Яру», 2001.
13. Петров І. План Ост у питаннях та відповідях. http://actualhistory.ru/genplan_ost_faq.
14. «Радянська Україна», 26 грудня 1944 р.
15. Рот Д. К., Беренбаум М. Поза межами розуміння. – Київ: ОП «Житомирська друкарня», 2009.
16. Тростянець. <http://ramyiat.narod.ru/Belorus.htm>.
17. Трубаков З. А. Тайна Бабьего Яра. <http://amkob113.narod.ru/bkv>.
18. Уманский А., Бенсимон П., Круглов А. Международная конференция «Операция 1005»: нацистские попытки устранения следов геноцида в Восточной и Центральной Европе в 1942–1944 гг. (15–16 июня 2009 г., Париж). http://www.holocaust.kiev.ua/news/operaciya_1005.html.
19. Хайнеман І., Оберкромпе В., Шлейермахер С., Вагнер П. Наука, планирование, изгнание: Генеральный план «Ост» национал-социалистов. http://scepsis.ru/library/id_2246.html.
20. Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного.
21. Шлосберг Ж. Бабий Яр. http://georg-mordel.narod.ru/transl/babiy_jar.html.
22. The Extermination Camps of Belzec, Sobibor and Treblinka. Mode of access: <http://www.nizkor.org/hweb/orgs/israeli/yad-vashem/yvs16-10.html>.

Додатки

Додаток 1. Фото титульного аркуша і змісту Генерального плану «Ост»

Додаток 2

	Название	Дата	Объем	Кем подготовлен	Оригинал	Объекты колонизации
1	Planungsgrundlagen (Основы планирования)	февраль 1940 г.	21 стр.	отдел планирования РКФ	ВА, R 49/157, S.1-21	Западные области Польши
2	Materialien zum Vortrag «Siedlung» (материалы к докладу «Заселение»)	декабрь 1940 г.	5 стр.	отдел планирования РКФ	факсимиле в G. Aly, S. Heim «Bevölkerungsstruktur und Massenmord» (с. 29-32)	Польша
3	Generalplan Ost (генеральный план Ост)	июль 1941 г.	?	отдел планирования РКФ	утерян, датировка по сопроводительному письму	?
4	Gesamplan Ost (совокупный план Ост)	декабрь 1941 г.	?	группа планирования III В RSHA	утерян; пространный отзыв д-ра Ветцеля (Stellungnahme und Gedanken zum Generalplan Ost des Reichsführers SS, 27.04.1942, NG-2325; сокращенный русский перевод позволяет реконструировать содержание	Прибалтика, Ингерманландия; Польша, Белоруссия, Украина (опорные пункты); Крым (?)
5	Generalplan Ost (генеральный план Ост)	май 1942 г.	84 стр.	институт сельского хозяйства при Берлинском университете ВА, R 49/157а, факсимиле	ВА, R 49/157а, факсимиле	Прибалтика, Ингерманландия, Готенгау; Польша, Белоруссия, Украина (опорные пункты)
6	Generalstiedlungsplan (генеральный план заселения)	октябрь-декабрь 1942 г.	планируемый 200 стр., подготовлены общий концепт плана и основные цифровые показатели	отдел планирования РКФ	ВА, R 49/984	Люксембург, Эльзас, Лотарингия, Чехия, Нижняя Штирия, Прибалтика, Польша

АНТИСЕМІТИЗМ ЧАСОПISУ «ВОЛИНЬ» (1941–1944 рр.)

Роботу виконала:

Луценко Марія Андріївна,
учениця 11 класу
Рівненської класичної
гімназії «Престиж»

Науковий керівник:

Михальчук Роман Юрійович

ЗМІСТ

Вступ

Розділ I. Часопис «Волинь» українського видавництва «Волинь»: за-
снування, склад, діяльність

Розділ II. Напрями антисемітських публікацій в опублікованих і не-
опублікованих матеріалах

Висновки

Джерела та література

Додатки

ВСТУП

Актуальність дослідження. Термін «антисемітизм», що виник в останній третині XIX ст., у сучасному вжитку позначає всі антиєврейські висловлювання, тенденції, упередження, погляди й дії, незалежно від того, якими чинниками (релігійними, расовими, соціальними чи іншими) вони мотивовані [20, с. 1005]. Наукові дослідження ворожості до євреїв існують на міждисциплінарному рівні, і її витoki відшукують ще з епохи еллінізму [22, с. 25]. Однак тоді непорозуміння з місцевими жителями мали локальний характер етнічних чвар. Струнка система антиєврейських поглядів виникла з народженням християнства. Однак найбільше проявів антисемітизму було у XX ст. за нацистської ідеології, основними ознаками якої стали міфологічність, месіанізм, експансіонізм, антигуманізм, расизм і ксенофобія [34, с. 172].

Більшість науковців, які працюють над темою Голокосту, вважають, що без особистої глибокої ненависті А. Гітлера до євреїв Катастрофа була б неможливою [27, с. 18]. Існують різні теорії, однак і в сучасній історіографії витoki такої одержимості залишаються незрозумілими [19, с. 449]. Врешті, пропаганда расистського антисемітизму стала одним із визначальних принципів нацизму. Для ідеологічного оброблення окупованого населення СРСР експлуатовано концепцію «жидобільшовизму», що ставила знак рівності між поняттями «жид» і «більшовик». Таким чином, належність до радянської/більшовицької влади давала змогу звинувачувати євреїв у злочинній політиці попереднього режиму та виправдовувати їх «справедливе» знищення.

В інструкціях і директивах нацистів стверджувалося, що «боротьба ведеться не проти російського народу, а проти єврейсько-більшовицьких керівників», а ворог Німеччини – це «жидобільшовицький уряд, його керівники і комуністична партія, яка прагнула до світової революції» [25, с. 89].

Французький філософ А. Безансон зазначав, що перед тим, як має відбутися знищення якоїсь частини людства, оголошують «запровадження власної концепції добра» [24, с. 13]. Таким чином, організа-

тори геноциду розглядали власні дії як світову місію – «визволителів» цивілізованого світу від азіатського «жидобільшовизму».

Найбільш дієвих результатів у запровадженні нацистської пропаганди досягали за допомогою преси. Тому всі легальні видання часів окупації публікували «потрібну» інформацію, в тому числі антисемітського спрямування. Історіографія теми оперує різними даними щодо кількості видань, і в процесі дослідження вона постійно збільшується: від «150 до більш ніж 450 видань різного гатунку від щоденних газет до майже наукових часописів» А. Подольського [38, с. 9], «не менш, ніж 365» К. Курилишина [26, с. 5], до «більш ніж 500» Ю. Смілянської (станом на 2011 р.) [40, с. 47]. Наскільки важливою для нацистів було ідеологічне оброблення України з-поміж колишніх радянських республік, свідчать порівняльні дані І. Щупака, який зазначає, що з 400 окупаційних газет 300 видавали в Україні (тоді як у Росії – 60) [42, с. 148], а їхній загальний наклад перевищив 1 мільйон примірників [42, с. 152].

Щодо преси Рівненщини, то офіційно виявлено 14 легальних часописів. За даними К. Курилишина, в Рівному видавали сім часописів: «Вісті для українських селян» (1942–1943), «Волинь» (1941–1944), «Інформаційна служба для краю правління в Генеральній окрузі Волині та Поділля» (1943), «Орленя» (1941–1942), «Українська кореспонденція» (1942), «Українське життя» (?), «Український хлібороб» (1942, з 1943 – у м. Київ). Чотири видання виходило в Костополі: «Костопільські вісті» (1941–1943), «Самостійність» (1941), «Українка» (1941–1943), «Українська дитина» (1942). У Сарнах виходили дві газети: «Голос Сарненщини» (1941–1943) та «Останні вісті» (1943). Один часопис виходив у м. Дубно – «Школяр» (1941) [26, с. 361–325]. Однак деякі науковці стверджують, що їх було більше [36, с. 242].

Мета роботи – дослідити напрями антисемітської пропаганди на прикладі конкретного видання окупаційного періоду. В цьому плані вже було проаналізовано журнал «Український Хлібороб» Українського видавництва «Волинь», а ця розвідка стосується іншого часопису цього ж видавництва – газети «Волинь» (1941–1944 рр.).

Об’єкт роботи – газета «Волинь» Українського видавництва «Волинь» (м. Рівне). **Предмет** – антисемітизм у публікаціях видання.

І. Павлюк назвав часопис «однозначно найпотужнішим» виданням у регіоні, а Я. Поліщук стверджує, що «Волинь» була найпопулярнішим газетним виданням в Україні [33, с. 113] і швидко набула

авторитету [28, с. 156]. Про те, що «Волинь» і «Нове слово» були найвідомішими виданнями на терені Райхскомісаріату, зазначає і К. Беркгоф [32, с. 95]. З огляду на такі характеристики, зацікавлення часописом виникало у багатьох науковців, що зумовило достатньо розвинену його **історіографію** загального характеру. Відомості про газету знаходимо у різноманітних працях, від статей різних жанрів до дисертацій (Р. Радчик, М. Михайлюк). Що ж до антисемітської складової, то в цьому напрямі її розглядали як українські, так і закордонні науковці (М. Андрійчук [31], К. Беркгоф [16; 32] та ін.), більшою мірою – місцеві фахівці (М. Гон [33], Р. Михальчук [35; 36]).

Основу дослідження склали номери часопису «Волинь» Українського видавництва «Волинь», що виходив у Рівному з 1 вересня 1941 р. до 7 січня 1944 р. **Вагомими джерелами** стали також справи Українського видавництва «Волинь» у фондах Державного архіву Рівненської області (ДАРО, Ф. Р.-280).

Розділ І. Часопис «Волинь» українського видавництва «Волинь»: заснування, склад, діяльність

Часопис «Волинь» належить до значущої легальної періодики не лише Рівненщини та Волині, а й Райхскомісаріату «Україна» зокрема. Видання було одним із структурних елементів організованого в Рівному видавництва «Волинь», яке займалося випуском і розповсюдженням низки інших видань. У статті «Рік Волині» У. Самчук зазначав, що часопис був першим проявом культурного життя після приходу німецьких військ. «Це мала бути не тільки пресова служба. Це мав бути своєрідний літопис наших буряних днів, до котрого і в майбутньому не раз прийшлося б повернутися» [5, арк. 5].

Перше число «Волині» офіційно вийшло 1 вересня 1941 р. Цю подію У. Самчук згадує так: «...у неділю 31 серпня, з датою 1 вересня перше число “Волині” появляється. Великого розміру, чистий друк, непогане оформлення, добрий папір. Перша справжня газета на території окупованої України, видавана незалежними силами і засобами. Скрипник власноруч її верстав, а на ранок, коли ще всі спали, сам розніс її по знайомих, виголошуючи: – “Волинь”. Газета. Нова газета! “Волинь”! П’ятдесят копійок! “Волинь”»! [29, с. 130].

Видання існувало до січня 1944 р. [30, с. 135]. Останній номер відомий від 7 січня 1944 р. З початку свого заснування газета виходила в неділю, однак уже 9-й номер видання (від 23 жовтня 1941 р.)

з'явився у четвер. Відтоді газета виходила двічі на тиждень (щонеділі та четверга) [37, с. 618]. З першого номера ціна становила 50 копійок, а з 19 жовтня 1941 р. – 1 карбованець. У квітні 1942 р. інформовано, що без поштового пересилання часопис коштував 25 карбованців на квартал, а з поштовим пересиланням – 35 карбованців.

19 квітня 1942 р. газета набуває статусу «Український часопис», однак через тогочасні обставини 9 вересня 1943 р. за вказівкою німецького товариства «Преса України» цю ознаку було знято.

Цікаво, що протягом усього періоду жодного разу не зазначали наклад газети. Між науковцями це питання залишається дискусійним. У. Самчук згадував, що перший випуск у 12 тисяч виявився «разюче малим числом», і вже до полудня часопис розійшовся – «її не купували, а розхапували, наші хлопчики-кольпольтери ледве встигали виносити її на вулицю, і нам ледве вдалося зберегти кілька примірників для архіву... А наша редакція масово заповнилася передплатниками, люди стояли в черзі, замовляли масово на села, райони, округи» [29, с. 130]. Однак наклад не могли збільшити з технічних причин (брак паперу, слабка техніка, не було ротаційної машини, «оперували засобами Гуттенберга»). Однак з огляду на попит – «сотні тисяч накладу ставали виразно реальними» [29, с. 130].

У лютому 1942 р. Острозький район «вимагав» 10 тисяч примірників [2, арк. 20], у Дубно – 10 тисяч примірників (4 тисячі в Дубно і ще 6 тисяч у райони). У. Самчук згадує, що Криворіжчина надіслала замовлення на 40 тисяч, що не можна було виконати через брак паперу [29, с. 136].

Відомо, що наклад «Волині» (13 травня 1942 р.) у рівненській окрузі становив лише 1/10 загального накладу. Решта розходилася поза межами округи та України [2, арк. 82]. К. Беркгоф зазначає, що жодна газета Райхскомісаріату не розповсюджувалася на всі генеральні округи, але «Волинь» і «Нове українське слово» були найвідомішими [16, с. 195].

Начальник Кіровоградського обласного управління зв'язку О. Каймакан у листі до редакції зазначав: «У Кіровоградській області мається великий попит на всі Ваші видання, а саме: газету “Волинь”, журнал “Український Хлібороб” і журнал “Орленя”, а також іншу літературу, особливо календарі на 1942 рік. Просимо дати повноваження на розповсюдження всіх Ваших видань на терені 30 районів Кіровоградської області» [9, арк. 30]. Він же висунув ідею перейменувати «Волинь» на «Українське слово», оскільки видання

розповсюджується не тільки на Волині, «і на своїх сторінках відбиває життя всієї України і дає напрямок Українському життю» [3, арк. 81]. Слід зауважити особливу популярність видань у Кіровоградській області, звідки прохання їх присилати надходили найчастіше.

Зафіксовано контакти «Волині» з іншими видавництвами та установами (пересилання видань або обмін): «Нове Життя» [2, арк. 36], «Нове Слово» [2, арк. 66], «Миргородські вісті» [4, арк. 105], «Переяславські вісті» [4, арк. 106], музей Переходової доби [4, арк. 107] та ін.

Популярність часопису давала можливість заробітку розповсюджувачам газети, які, щоправда, отримували неоднакову винагороду. Зокрема, за розповсюдження «Волині», «Українського Хлібороба», «Орленя» у Славутському регіоні 20 % від їх вартості отримував Міньков Іван [4, арк. 15], і лише 10 % – п. Зигмунд Стемпневський, який продавав часопис у кіоску Рівного на розі вулиць Німецької і Петлюри [2, арк. 10]. Загалом у ДАРО є дані про 14 книгарень, де продавали газету [4, арк. 123]. Згідно з бухгалтерськими документами видавництва, на червень 1943 р. реалізовано газету на 261.574.50 карбованців, прибутки від оголошень склали 6.643.65 карбованців. Водночас загальні адміністративні витрати склали 31.679.45 карбованців, а кошторис газети «Волинь» – 51.302. Тобто чистий прибуток від газети за один місяць склав 185.236.70 крб. [12, арк. 86].

Економічна складова не була визначальною у виданні. Представник видавництва «Волинь» у м. Дубно А. Коломієць зазначав, що пресу «в першу чергу трактуємо як матеріал корисної пропаганди, а вже потім як справу купецьку» [7, арк. 310].

На початку окупаційного періоду німецька цензура не надто заглиблювалася у зміст статей «Волині» [37, с. 619]. У 1941 р. пропагандистську роботу в Райхскомісаріаті «Україна» була дещо призупинено повільним формуванням структури адміністративного апарату. Тому активно друкували матеріали націоналістичного спрямування. Однак ситуація змінюється в 1942 р. після розпорядження райхскомісара Еріха Коха від 20 листопада 1941 р. (опубліковано 22 січня 1942 р.) про «Тимчасове зарядження охорони порядку в пресових справах». За документом окупаційна преса мала проходити цензуру, яка передбачала видання та розповсюдження будь-якої продукції лише з дозволу райхскомісара Е. Коха [79, с. 4]. Почався період «закручування гайок» у легальній періодиці Рівненщини. В березні 1942 р. за статтю пронимецького спрямування «Так було,

так буде» (№ 32 (51)) У. Самчука заарештували, а 21 тисячу примірників знищили [18, с. 15–16].

У цей час при Райхскомісаріаті організовують відділ Берлінського інформаційного бюро – «Дойчес Нахріхтенбюро» (ДНБ) і його «Української кореспонденції» (УК). Новоутворені структури перебрали монополію повідомлення офіційних відомостей. Почався період залежності легальної української періодики від німецьких офіційних чинників [21, с. 59–60].

Прискіпливим був відбір на посаду головного редактора. Звичай обирали фахівців із вищою філологічною освітою та осіб, що негативно ставилися до радянської влади або політично нейтральних осіб. Зважаючи на брак професійних кадрів, працівники видавництва мали деякі преференції. За розпорядженням Е. Коха від 18 лютого 1942 р. їх не можна було принижувати й ображати, тим більше заподіювати фізичну шкоду. У «Волині» в різні часи були чотири редактори: з 1 вересня 1941 р. до березня 1942 р. – Улас Самчук; від березня до травня 1942 р. – Степан Скрипник; від травня 1942 р. до липня 1943 р. – Андрій Мисечко; від липня до грудня 1943 р. – Петро Зінченко [37, с. 618].

Аналізуючи бухгалтерські документи, відомості на виплату зарплати службовцям видавництва «Волинь», зауважили високий якісний склад його працівників, де німецькою мовою володіли (за неї доплачували) всі вказані у переліку робітники (10), крім технічного персоналу. Наприклад, Андрій Мисечко (головний редактор) за знання німецької мови за червень 1943 р. отримав 300 карбованців [4, арк. 86]. Крім того, були й інші доплати (за редагування, за справжність тощо). Таким чином заробітна плата головного редактора на зазначений період склала 4100 карбованців (за ставки 1200 карбованців). Існували й інші доплати. Зокрема, у вересні 1943 р. п. Зінченкові за надруковані 113 рядків «Ой не ходи Грицю» належало виплатити по 80 копійок – 90,40 карбованця [10, арк. 198].

Співробітниками редакції були близько двох десятків відомих на Рівненщині громадських діячів: Улас Самчук, Степан Скрипник, Іван Тиктор, Андрій Мисечко, Петро Колесник, Петро Зінченко, Іван і Віра Шеккери, Олександр Петлюра та ін. [2, арк. 205]. Їх кількість у різний період не була сталою. На 1 вересня 1942 р. їх налічувалося 22 (додаток А) [8, арк. 1], а 3 лютого 1943 р. – 25 осіб [13, арк. 1].

Видавництво виконувало важливі для влади функції. В листі до міської електровні в Рівному І. Тиктор просив не вимикати електро-

енергію, з огляду на те, що «фотолабораторія має пильні роботи для Гебтскомісаріяту» [2, арк. 139]. У «Волині» друкували владні розпорядження, вказівки генерального комісара Волині і Поділля й рейхскомісара. На сторінках газети висвітлювали світові події, політичне, соціально-економічне, культурне, господарське життя регіону, подавали оголошення. Більшість друкованих матеріалів мали агітаційно-пропагандистське спрямування [37, с. 618].

Слід зазначити, що редактори газет не були вільними в доборі тематики публікацій, а залежали від німецьких чинників. В інструкції «потрібних» і «непотрібних» тем, яку отримав У. Самчук, заборонялося обговорювати майбутнє України (політичне, адміністративне, господарське життя), а приділяти увагу боротьбі проти більшовизму і жидівства, діяльність III Інтернаціоналу, національне питання в Радянському Союзі [29, с. 142]. Слід було використовувати термінологію «москалі», а не росіяни, Советський Союз, а не Росія, більшовицька армія, а не російська, не вживати більшовицьких назв – не «Куйбишев», а Самара, не «Кірово», а Єлисаветград [29, с. 142].

Отже, в умовах нацистської окупації позиція пропаганди на сторінках газети мала бути і була антиросійською та «антижидобільшовицькою». Це пояснюється як позицією окремих авторів статей, так і своєрідною платою за існування видання.

Розділ II. Напрями антисемітських публікацій в опублікованих і неопублікованих матеріалах

У класифікації антисемітських публікацій існують різні підходи. М. Тяглий виділяє п'ять блоків: політичний, расовий, релігійний, культурний і соціально-економічний [41, с. 184]. Можна стверджувати, що всі вони були наявні у «Волині». Розглянувши їх більш детально, у «Волині» можна виділити такі.

Важливим лейтмотивом стало висвітлення ідеї «визвольної місії Німеччини». Друкували інформацію про нацистських лідерів (А. Гітлера, А. Розенберга, Е. Коха). Щороку до дня народження Гітлера вміщували окрему статтю про нацистського лідера. Варто додати, що в першому номері «Волині» у статті У. Самчука «За мужню дійсність» подано портрет фірера. Такі статті мали переконувати українців у *прекрасному майбутньому під проводом Великонімеччини* після «жидобільшовицької розрухи». Переконливість тезам мали надавати, зокрема, і психологічні методи впливу. Для населення давали

вибір без вибору: «прекрасна Європа» – або «кривавий більшовизм», «квітуча земля» – або «влада темноти», «маса більшовицького хаосу» проти «вартість особистості» [46], «провід Німеччини, що Божим провидінням покликаний збудувати нову Європу» – або «жидівсько-більшовицька» держава, «що відібрала нам останню землю» [63, с. 4]. Поряд із невиразністю радянської контрпропаганди, нацистська виглядала яскравішою та переконливішою і деякою мірою сприяла успіхові серед окремих груп населення.

Близьким за змістом стало *висвітлення дружніх українсько-німецьких відносин*. У грудні 1941 р. публікували інтерв'ю з комісаром м. Рівне Вернером Беєром, де висловлювалося сподівання на перемогу більшовизму «разом з українським народом через співпрацю з органами місцевого управління» [62, с. 3]. *Вияв лояльного, надміру позитивного ставлення до Німеччини* трапляється в ідеалізованих статтях про передовий німецький спосіб життя, роль А. Гітлера та його армії для України. Хвала режиму була однією зі спільних рис усієї легальної преси часів окупації. Паралельно важливим моментом стала *пропаганда європейського способу життя*, зокрема, за допомогою репортажів із німецьких міст. До того ж 1942 р. було оголошено роком «німецької політики в Україні». У статтях ішлося про завдання «влучення України в сім'ю європейських народів», зокрема, шляхом україно-німецької співпраці [37, с. 620]. І навіть у *пропагандистських статтях для остарбайтерів* зазначалося про важливість їхньої праці в тилу для перемоги «жидобільшовизму».

Звинувачення євреїв у розв'язанні Першої і Другої світових воєн знімало відповідальність із лідерів Третього Райху. В таких публікаціях прямо вказувалося, що «в цій війні підпалювачем є жид» [47, с. 2]. У публікації «Два роки війни і два роки успіхів» було зазначено, що якби не геній Фірера, що випередив «більшовицьких підпалювачів світу» та напав на СРСР, «жидівський більшовизм» зруйнував би культуру, народи та надбання Європи. Особливо це стосувалося українців, які були перетворені на «жидівських і московських рабів» [49, с. 2]. Відповідно, *держави, з якими воювала Німеччина, визнавалися «зажидівленими», «жидівськими», а їхні керівники – агентами (льокаями) «жидів»*. Вказувалося, що єдине, що пов'язує Сталіна, Рузвельта та Черчеля – служіння одному панству – світовому жидівству. Беручи за приклад Радянський Союз, зазначалося, що впродовж 25 років на одній шостій частині планети здійснювалися плани жидівського володіння над гоями, де Сталін був лише лялькою

у жидівському ляльковому театрі [44, с. 1]. Багато таких статей надсилали з Берліна, про що свідчать фонди українського видавництва «Волинь» (ДАРО, Ф. Р-280). Для прикладу, надіслану статтю з ДНБ «Великий номер Сталіна» 31 травня 1943 р. [15, арк. 44–45] у «Волині» надрукували 3 червня 1943 р. [44, с. 1], «Новий жидівський скандал в Південній Америці» від 2 червня 1943 р. [15, арк. 85–86] надруковано у «Волині» 6 червня 1943 р. [64, с. 1] тощо. Більшість таких статей подавали на перших сторінках видання, що свідчить про їхню першорядну важливість.

Одним із напрямів пропаганди стало *розвінчання культу Сталіна як керівника найбільшої жидівської держави*. У статті «Божок Сталін» стверджується, що вождь в обоженні себе перевершив Калігулу: поети Джамбул, Сулейман-Стальський порівнюють його із сонцем, що живить планету, а розумом він вищий від гір та зірок. Зазначалося, що закони Сталіна «більші та могутніші від непевного закону Божого». На глум були підняті слова голови української Академії наук Богомольця про те, що завдяки Сталіну навіть жінкам стало легше родити дітей [72, с. 2].

Важливою домінантою було висвітлення *співпраці країн антигітлерівської коаліції*. Домовленості між ними піддавали критиці, а відносини між Німеччиною, Італією та Японією – лише у позитивному світлі. Мета публікацій такого напрямку – показати труднощі країн антигітлерівської коаліції, акцентуючи на неможливості політичних домовленостей між ними [36, с. 245]. У публікаціях активно пропагувалася ідея несумісності «дружби» Англії та США через економічні причини – капітал євреїв перетікав з однієї країни в іншу: «жиди залишають Англію, як щурі пароплав, що тоне» [52, с. 2].

Один зі штампів пропаганди, що активно актуалізувала окупаційна преса, – *ідея світового панування євреїв*. Стереотип не був новаторством нацизму, однак завдяки пропаганді отримав «друге дихання». Вказували два шляхи досягнення мети євреями – людей нищать залізом або купують золотом. Не в змозі опанувати першим, євреї орудують другим способом: «фльорени були їх списками, дукати мечами, стерлінги гаківницями, доляри – кулеметами» [56, с. 3]. Для досягнення своїх цілей євреї використовують масонські організації [50, с. 2]. Причому їм байдуже на політичні режими та ідеологію, адже їм служать і більшовизм, і капіталізм (американізм), «за обома стоять жид, большевизм і плютократія». На сході Європи вони використовували Радянський Союз, де «Кагановичі загнуждали “кав-

казького ішака”» [58, с. 3], на Заході ж світ краще завойовувати «через Рузвельтову Америку, ніж через Англію» [52, с. 2].

Великий пласт антисемітської інформації трапляється у висвітленні історії України. Висхідний мотив – *ототожнення євреїв із радянською владою, їхня участь у репресивно-каральних органах*, і як наслідок – винуватість у злочинах проти українського народу. Про активне підживлення цього стереотипу німецькою окупаційною владою говорить Я. Грицак [17, с. 163] та інші вчені. Таким чином у газеті радянська держава виглядала як величезна організація комісарів, «де чоловік є тільки інструментом у руках жидівства, де за Сталіним стоять різні Кагановичі» [47, с. 2]. Численні публікації викривали євреїв, які були на посадах «політкомів», «політруків» і всіляких «большевицьких апаратчиків». Адміністративні установи «совєтів» (особливо НКВД) «аш кишіли жидами». Вказувалося, що жиди займали три чверті місць у застінках московсько-большевицької влади, «де знаходили страшні муки та нелюдську смерть найкращі сини українського народу» [52, с. 2].

Потрібно зауважити, що антисемітська пропаганда використовувала такий прийом, як *статті дописувачів*. Уже в другому номері «Волині» надруковано оголошення про конкурс на спомини «Що я прожив за останні два роки большевицького панування» [60, с. 2]. Усі надіслані твори мали надрукувати в часописі або в окремії збірці під назвою «Книга терпіль українського народу під большевицьким тиранством». Досі таку книгу не виявлено, однак спомини надсилали. Багато з них опубліковано, і ще велика частина лишилася ненадрукованими і залишається на зберіганні у фондах видавництва «Волинь». Найбільше серед авторів виявилось селян, які описували економічний занепад і розруху села, хоча серед дописувачів були робітники, священники і навіть червоноармійці. Зокрема, у «Спогадах політв’язня» розповідалося про жахливі умови утримування в’язнів НКВС у камерах у 1937–1938 рр. На площі 30 кв. метрів поміщалося 106 чоловіків, а на одному ліжку спали по 4 чоловіки. Інколи в камеру заходила у супроводі наглядача «так звана “медичка” – переважно жидівка, яка видавала ліки “або щось подібне від усіх хвороб”». До лікарні людину брали тільки тоді, коли вона вже мала «бути в домовині» [70, с. 3]. Червоноармієць В. Тарасевич писав у спогаді «Моя смерть», що при наступі німців у Севастополі жидівські енкаведисти змусили кожного бійця «добровільно» підписати зобов’язання: «вмерти на цьому місці і не зробити ні кроку назад».

Вони ж істерично викрикували: «Ми мусимо загинути... за сталінське щасливе життя не шкода і вмерти» [78, с. 4].

Фіксуючи теми розмов «простого народу», У. Самчук зазначає: «заслання, жида, НКВД, голод» [75, с. 3]. Серед типових розповідей: «Я служив на советській службі п'ятнадцять років, і завжди моїм шефом був жид. Преса, кооперація, НКВД – це були домени жидівства. – Майже не зустрів людей, які б так чи інакше не мали знайомства з НКВД» [73, с. 3].

Великий інтерес становлять антисемітські твори, надіслані жителями у видавництво для друку. Багато їх не публікували, і вони залишилися в архівах видавництва. Не можна стверджувати, що всі надіслані статті були антисемітськими. Наприклад, у статтях «Цвяхи, вбиті в серце» (про Голодомор) [6, арк. 139–143] і «Відвічна боротьба з Москвою» [6, арк. 151–153] не згадувалося про євреїв. Однак велика частка були антисемітськими, наприклад, лист Івана Копчиця (м. Київ) до видавництва 27 липня 1942 р., з проханням публікувати його статтю «Жидівський засів» [4, арк. 74].

Надходили статті й поза меж Райхскомісаріату (наприклад із Галичини). Зокрема, обсерватор із Самбора зазначав: «Високоповажний Пане Редакторе! Посилаю Вам статтю до Вашої цінної газети “Волинь” – яку у нас люблять, читають і вижидають нетерпеливо» [3, арк. 57]. У цій статті – «Лист з Самбірщини» – «жидова» порівнюється із сараною, що обсіла містечка та села, ссала хлопську кров і розпивала народ по корчмах [3, арк. 54]. Публікація ставить євреїв в один ряд із бродягами, лінтяями, «що винищували наших людей» [3, арк. 56].

Частково дають уявлення про мотиви написання таких статей дані про їхніх авторів, зокрема біографії. Автор «Панування жидів на Україні» І. Рябко з Олександрійського району Кіровоградської області розчарувався в більшовицькій владі і зазначав, що, працюючи вчителем німецької мови в школі, серед селян розпалював ненависть до «жидокомуни». «На кінець такої розмови співбесідник розчарувався в бандо-більшовиках, і починав проклинати і Йосипа Сталіна, і його жидокомуністів, взиваючи їх бандою» [10, арк. 3]. «Безправно тріпаючись в клітках безправ'я за часів жидокомуни», автор вирішив написати порівняльний твір, який складався з двох частин (до 1917 р. і після), наслідком чого стала «бесіда» «Панування жидів на Україні» під псевдонімом Іван Українець [10, арк. 4 зв.–5].

Деструктивна роль єврейства в суспільному житті України позначувалася на всіх етапах її державотворення. «Страшний злочин»

євреї вчинили, коли стали на бік Росії під час проголошення автономії Центральною Радою. Оповідуючи про повстання на заводі «Арсенал», автор вказує, що «жидівські робітники, студенти, учні середніх шкіл, старі й молоді – стріляли в спину українців», вони «розстрілювали українців тільки за те, що вони були українці, а батьки й брати цих жидів виказували, де й хто з українців ховається...» [51, с. 2]. Зазначалося, що де будується українська держава, там жидів немає, там же, де руйнують, – там жиди працюють дуже ретельно. Робився висновок, що жидівство зв'яже свою долю з гнобителями українців. Як факт – убивство 25 травня 1926 р. євреєм Шварцбартом Симона Петлюри. Тоді «большевицький наймит п'ятьма кулями позбавив життя, стріляючи в лежачого, на радість жидівства та советської влади!» [51, с. 2].

Велику увагу приділяли злочинам у Вінниці. І хоча серед загиблих були українці, росіяни, євреї, навіть члени НКВС, однак пропаганда стверджувала, що «Сталін і жиди» вбили саме «10 000 ні в чому невинних українців». А зробили вони це для того, щоб утримати владу та «задовільнити жадобу жидів». Тема набула надзвичайного поширення, статті друкувалися у всіх провідних газетах і причому неодноразово. Так, у газеті «Волинь» за три місяці (від 23 червня до 23 вересня 1943 р.) виявлено дев'ять статей про Вінницьку трагедію [35, с. 50], в якій звинувачували «жидів». Крім того, про вінницький злочин згадували і релігійні лідери, які страждання українців від «жидів та Сталіна» порівнювали зі стражданнями Христа [1, арк. 16].

Деструктивні процеси в розвитку культури пояснювалися засиллям жидобільшовицької літератури. Її порівнювали з вошами та гнидами, яких потрібно знищити. Під критику потрапила російська культура загалом і «жидівська лірика» зокрема. Вона спричинювала «хворобливе психічне викривлення людини». Зокрема, опоетизовані масони та анархізм Толстого... систематично та методично готували ґрунт для приходу більшовизму [57, с. 3–4].

Спільною рисою багатьох статей було поєднання критичних звинувачень, які можна визначити як *цілеспрямоване винищення українського народу*. Для цього автори використовували політичні концепції окремих лідерів. Зокрема, у статті «Большевизм і українська нація» використано тези Дмитра Донцова «Народознавчий большевизм в Україні», де політику більшовизму названо політикою винищування [43, с. 2].

Краєзнавчий аспект теми антисемітизму рідко висвітлювали. Причин такого явища слід виокремити кілька. Пропаганду «вічного жида» доволі складно було показувати в якомусь конкретному населеному пункті, де населення добре орієнтувалося у міжнаціональних відносинах, і тому будь-які неточності легко було виявити, що спричинило б зворотний ефект. Значно легше було показати «жидів» у загальному масштабі, як із ідеологічної, так і з технічної сторони, передруковуючи заздалегідь підготовлені антисемітські «заготовки» та дублюючи їх з інших видань (таку практику застосовували досить часто). Інша причина – брак відповідних кадрів для краєзнавчого напряму діяльності. Тому у «Волині» за весь час випуску газети з 238 номерів виявлено лише шість статей про населені пункти Рівненщини, де зазначалося про негативну роль єврейства (Мізоч, Уїздці, Острів, Острожець, Андрушівка, Дроздова) [35, с. 52]. Наприклад, у статті «Молодь села Мізоч» невідомий автор звинувачує «мізоцьких хохлів» за «безмірну любов до жидівства», яке «цілковито залило» містечко за польських та більшовицьких часів [61, с. 2].

Свою роль мали виконувати *закордонні новини та повідомлення*, що мали на меті створити ілюзію боротьби проти євреїв у країнах Європи. Це підтверджували публікації на зразок «Виключення жидівського впливу у Франції» [45, с. 1], «У Греції жадають протижидівських засобів» [80, с. 1], «Також Лівія обмежує жидів» [77, с. 1], «У Швеції заарештовано жидів за шпіонаж» [81, с. 1] тощо.

Виконували *антисемітську функцію закони, оголошення та офіційні розпорядження влади*. Антисемітські розпорядження, що обмежували права євреїв в очах читачів, створювали ефект «нижчого сорту» євреїв серед місцевого населення та могли впливати на ставлення до них, адже це було розпорядком офіційної влади, отже – офіційним трактуванням. Серед таких – примусове позначення «зіркою Давида» [66, с. 4], пересування у визначений час [67, с. 4], заборона відправлення посилок поштою [68, с. 2], дискримінація у трудовій сфері [71, с. 4]. Були й розпорядження, які не мали антисемітської складової, але неопосередковано стосувалися євреїв. Наприклад, указ райхскомісара застосовував смертну кару не лише за переховування членів банд, злочинців і полонених, а й за те, що населення не повідомляло місцевого старосту чи поліцію про появу згаданих осіб (додаток В). Таке оголошення могло стати вирішальним у долі спасіння євреїв, адже йшлося про матеріальний фактор (винагорода

в тисячу карбованців, право першості набуття харчових продуктів або ж збільшення присадибної землі [65, с. 1].

В анекдотах та віршах євреї стали центральними фігурами у засудженні злочинів радянської держави. У надісланому до видавництва творі Д. Ковальський із Миколаєва звинувачує жидів: «...над нами жиди клятї гірш катів знущались, наживались з селянства, в шовки одягались. За це вони найбіднішим класом називались...» [3, арк. 47] (додаток Б).

Свою роль відігравали *карикатури*. Як і краєзнавча тематика, вони не набули особливого поширення, і на прикладі часопису «Волинь» їх виявлено дев'ять. *Змішані карикатури* акцентували увагу на двоєдиності радянської влади та євреїв. Одна з таких – присвячена 24-річчю панування «москалів та жидів». На шибениці з написом «СССР» зображено три істоти з п'ятикутними та шестикутними зірками. На одній написано «комуна», на іншій – «НКВД». Третя істота має ноги та хвіст. У всіх великі носи та вирячкуваті очі [48, с. 3]. Інша карикатура – «Так було! Так є!» (додаток Д) складається з двох малюнків. На першому («Так було!») зображено єврея-чекіста, що розстрілює людей (очевидно, українців у тюрмах), і напис про країну «соціалістичного щастя», в якій українських селян, робітників і службовців гріло не лише «сонце сталінської конституції», а й «вогонь із наганів чекістів і енкаведистів» [76, с. 3]. Другий «Так є!» зазначав про кінець жидобільшовицького панування Сталіна та Кагановича і зображувала гидру з п'яти- та шестикутними зірками, якій відрубують кінцівки «збройна рука Німеччини» [76, с. 3].

Найбільше було *суто єврейських* карикатур. І майже всі вони пов'язані з кров'ю та нищенням. У карикатурі «Коли в цілому світі ллється кров, жиди набивають собі грішми кишені» у величезний мішок, який тримають два євреї, падають каплі крові та монети [59, с. 4] (додаток Д). Контроль євреїв над світом презентує карикатура «Жидівський контрольний “орган”», де зображено сім євреїв поряд із бочками із продуктами харчування. Знизу карикатури – пояснення про контроль жидів щодо прохарчування людства [53, с. 4].

Серед неопублікованих карикатур, що зберігаються у фондах видавництва «Волинь», є така, що зображує товстого єврея та бочку: «Я на бочці сижу, в бочці лимоняда. Я нікому не продам, спекулювати нада! [11, арк. 21].

Дискредитації опонентів пропагандою досягали різноманітними методами, зокрема *дегуманізацією євреїв*. Крім фізичних ознак авто-

ри характеризують внутрішнє ество єврея. М. Шаповал, описуючи експансивність, із «лихорадочними рухами й очима жидів», згадував про їхню «жадібність та паразитичний спосіб життя» – вони ніколи не стануть свинопасами, трубочистами, двірниками, хліборобами, а обов'язково посередниками, адже спекуляції – це їхнє ремесло (додаток Г) [51, с. 2]. М. Гон зауважує, що стереотипізація євреїв вела до їх деперсоніфікації, що слугувало засобом демонізації жертв [33, с. 120].

У такому ж напрямі наведено *порівняння євреїв із тваринним світом* – «орли-падлоїди» [82, с. 3]. У «Листі з Самбірщини», надісланому до видавництва «Волинь», жидова порівнюється із сараною [3, арк. 54], а У. Самчук у репортажі «Кремінчук» назвав євреїв «жидівські шимпанзе» [74, с. 3]. Застосування подібних висловів, за твердженням М. Гона, є не лише своєрідним змаганням у вправності дошкулити євреям, а й засобом позбавлення їх людської гідності [33, с. 119]. Схожими були і *назви статей, що своїми формулюваннями розпалювали антисемітизм* («Жидівська спроба опанувати світ» [52, с. 2], «Жидівські політичні вбивства» [55, с. 4], «Жидівські масові вбивства в історії» [54, с. 4], «Помста жидо-большевиків над українським населенням» [69, с. 4] тощо).

Висновки

Ступінь впливу на читача антисемітських публікацій, зокрема часопису «Волині», оцінити важко. Поширеною є думка, що це неможливо. Існують різні, часто протилежні погляди. Наприклад, М. Андрійчук на прикладі «Волині» вказує, що «великого впливу на населення подібні публікації не мали» [31, с. 70]. Водночас дослідниця Волинської преси Ф. Рябчикова дійшла висновку, що після ознайомлення з антисемітськими матеріалами населення все рідше намагалося надавати допомогу своїм сусідам-євреям, що в деяких випадках ставало вирішальним у долі останніх [39, с. 138].

У результаті цієї розвідки виявлено, що значущість пропаганди антисемітизму в часописі не слід недооцінювати. Адже, публікуючи «антижидобільшовицькі» статті, газета тим самим заохочувала до цього і жителів, які відгукувалися на це, що підтверджують листи видавництва.

Про розмах антисемітської пропаганди на сторінках видання свідчать дані Р. Михальчука. У 238 номерах часопису він виявив

318 публікацій антисемітського спрямування (статті, спогади, новини, карикатури, оголошення, постанови влади – всі публікації, що характеризували євреїв із негативного боку) [36, с. 249]. У 1941 р. наявність таких матеріалів перевищувала дві публікації на один номер, а середньостатистичний показник – 1,34 статті. Загалом кількість номерів з антисемітською складовою становила понад 80,25 %, що схоже з іншими виданнями Райхскомісаріату, зокрема, з газетою «Нове українське слово». За підрахунками М. Ковалю, в ній було 82,3 % (з 700 номерів 576 містили антисемітські публікації) [23, с. 165]. Тому слід погодитися з оцінками дослідників, які вивчали «Волинь» і зазначали, що «відверта “антижидо-більшовицька спрямованість видання може набити оскому навіть у теоретичних прихильників профашистських політик”» [33, с. 119].

Отже, будучи зряддям нацистської пропаганди, часопис «Волинь» долучився до створення терпимого психологічного клімату щодо злочинів нацистів над жертвами Голокосту. Антисемітизм на сторінках газети, з одного боку, сприяв зародженню юдофобських настроїв тієї частини населення, що були нейтральними/індиферентними у ставленні до євреїв, а з іншого – закріпленню закоренілих поглядів, переконання у власній слушності та відчуття безкарності в тих, хто й без пропаганди визначився зі статусом євреїв як посібників злочинного «жидобільшовизму».

Враховуючи реалії ХХ ст., до яких призвів нацистський антисемітизм, немає сенсу наголошувати на соціальній необхідності подальшого вивчення теми та перспектив наступних досліджень. Антисемітизм – це не упередження проти однієї нацменшини, його не можна вирвати із соціального контексту. Це радше індикатор стану суспільства. Оскільки йдеться про дослідження упереджень, то подальші наукові пошуки сприятимуть запобіганню ворожості, спрямованої проти нацменшин, для боротьби з нетолерантністю. Саме тому ці дослідження є такими важливими.

Джерела і література

Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО)

1. ДАРО. – Ф. Р.-30. – Оп. 1. – Спр. 16. – 83 арк.
2. ДАРО. – Ф. Р.-280. – Оп.1. – Спр. 1. – 227 арк.
3. ДАРО. – Ф. Р.-280. – Оп. 1. – Спр. 2. – 61 арк.
4. ДАРО. – Ф. Р.-280. – Оп. 1. – Спр. 3. – 161 арк.

5. ДАРО. – Ф. Р.-280. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 15
6. ДАРО. – Ф. Р.-280. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 139–143.
7. ДАРО. – Ф. Р.-280. – Оп. 1. – Спр. 11. – 366 арк.
8. ДАРО. – Ф. Р.-280. – Оп. 1. – Спр. 12. – 51 арк.
9. ДАРО. – Ф. Р. 280. – Оп. 1. – Спр. 15. – 187 арк.
10. ДАРО. – Ф. Р.-280. – Оп. 1. – Спр. 18. – 7 арк.
11. ДАРО. – Ф. Р.-280. – Оп. 1. – Спр. 20. – 21 арк.
12. ДАРО. – Ф. Р.-280. – Оп. 1. – Спр. 35. – 140 арк.
13. ДАРО. – Ф. Р.-280. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 1.
14. ДАРО. – Ф. Р.-280. – Оп. 2. – Спр. 18. – 234 арк.
15. ДАРО. – Ф. Р.-280. – Оп. 3. – Спр. 9. – 168 арк.

Книги та монографії

16. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. – Київ: Видавництво «Часопис “Критика”», 2011.
17. Грицак Я. Українці в антисемейських акціях у роки Другої світової війни // Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – Київ, 2004. – С. 163.
18. Документ доби: публіцистика Уласа Самчука 1941–1943 років / Упоряд. А. Жив'юк. – Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2008.
19. Єврейська цивілізація. Оксфордський підручник з юдаїки. Том 1 / За ред. Мартіна Гудмена: У 2 т.: Пер. з англ. – Київ: Дух і Літера; Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2012.
20. Єврейська цивілізація. Оксфордський підручник з юдаїки. Т. 2 / За ред. Мартіна Гудмена: У 2 т.: Пер. з англ. – Київ: Дух і Літера; Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2012.
21. Жив'юк А. А. Між Сциллою політики та Харибдою творчості: громадсько-політичний портрет Уласа Самчука: Монографія. – Рівне: Ліста-М, 2004. – С. 59.
22. Катастрофа європейського єврейства: Навч. посібник: [У 4 кн.]: Пер. з івриту / Відкритий ун-т. Ізраїль, Міжнар. Соломонів ун-т. – Київ: Вирий, 2001–2005. – Кн. 1, ч. 1: Від юдофобії до антисемітизму / Д. Міхман; ч. 2: Піднесення нацизму і формування антисемейської політики в Третньому рейху в 30-ті роки / Д. Міхман, І. Вайц.
23. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) // Україна крізь віки: У 15 т. – Т. 12. – Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999.
24. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки): Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Львів: Літопис, 2012.

25. Косик В. Україна під час Другої світової війни 1938–1945 / Переклад з фран. Осадчук Р. Київ; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1992.
26. Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами української легальної преси: Монографія / НАН України. ЛННБ України ім. В. Стефаника. Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Львів, 2010.
27. Левітас Ф. Євреї України в роки Другої світової війни. – Київ: Вирій, 1997.
28. Поліщук Я. Мандрівка крізь віки: нариси історії міста. – Вид. 2-ге, доповн. – Рівне: Волинські береги, 2009.
29. Самчук У. На білому коні. На коні вороному: Спомини і враження: У двох частинах. – Острог; Луцьк: Вид-во НаУОА, ПДВ «Твердиня», 2007.
30. Шаповал Ю. Газета «Волинь» як український часопис (1941–1944 рр.) // Збірник праць науково-дослідного центру періодики. – Вип. 1. – Львів, 1994.

Наукові статті

31. Андрійчук М. Україно-єврейські взаємини на Західній Волині напередодні та в роки Другої світової війни // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Київ: Сфера, 2005. – С. 67–72.
32. Беркгоф К. Антисемітизм в україномовних виданнях у Райхскомісаріаті Україна // Наукові записки. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – 2006. – Вип. 31. – С. 94–101.
33. Гон. М. Деперсоніфікація жертв: образ євреїв на шпальтах газети «Волинь» (1941–1943) // Наукові записки. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – 2006. – Вип. 31. – С. 113–121.
34. Майборода О. Ідеологічні засади нацистської політики в національному питанні // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Київ: Сфера, 2005. – С. 172–173.
35. Михальчук Р. Антисемітизм легальної преси Рівненщини (1941–1943 рр.): євреї в історії України // Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки» / Рівненський державний гуманітарний університет, Рівненський інститут слов'янознавства Київського славістичного університету. Вип. 15. – Рівне, 2013. – С. 49–54.
36. Михальчук Р. Антисемітизм легальної преси Рівненщини (1941–1943 рр.): євреї у світовій історії // Актуальні проблеми вітчизняної та

- всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 23. – Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2012. – С. 241–252.
37. Писцьо В. Часопис «Волинь», як засіб агітації та пропаганди нової доби // Галичина: Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній часопис: до 100-ліття від дня народження Степана Бандери. – Івано-Франківськ, 2009. – № 15–16. – С. 617–623.
38. Подольський А. Дослідження проблем антисемітської пропаганди в пресі часів нацистської окупації в сучасній українській історіографії // Наукові записки. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Серія «Політологія і етнологія». – 2006. – Вип. 31. – С. 7–14.
39. Рябчикова Ф. Світове єврейство як об'єкт антисемітської пропаганди у Волинській пресі (1941–1944) // Єврейському народові. Матеріали міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої україно-єврейським взаєминам на Дубенщині. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – С. 136–142.
40. Смилянская Ю. Оккупационная пресса на территории Украины (1941–1944). Формирование и укрепление антиеврейских стереотипов как попытка консолидации оккупантов с населением оккупированных территорий // Холокост: новые исследования и материалы. Материалы XVII Международной ежегодной конференции по иудаике. Том IV. Москва, 2011. – С. 47.
41. Тяглый М. Антисемитская доктрина и ее место в пропагандистской модели, реализованной нацистами в оккупированном Крыму // Историческое наследие Крыма. – 2004. – № 5. – С. 184.
42. Щупак І. Нацистська антисемітська пропаганда серед місцевого населення України // Проблеми історії Голокосту: Науковий журнал. – Вип. № 3. – Дніпропетровськ: Пороги, 2006. – С. 148.

Окупаційна преса Рівненщини (газета «Волинь»)

43. Большевизм і українська нація // Волинь. – 1941. – 20 листопада. – № 17. – С. 2.
44. Великий номер Сталіна // Волинь. – 1943. – 3 червня. – № 42 (172). – С. 1.
45. Виключення жидівського впливу у Франції // Волинь. – 1941. – 7 вересня 1941. – № 2. – С. 3.
46. Вислів віри. Промова Гауляйтера Еріха Коха перед місцевою групою Націонал-соціалістичної Німецької партії в Рівному // Волинь. – 1943. – 4 березня. – № 17 (147). – С. 2.

47. Війна за нову Європу. Промова Фірера Адольфа з нагоди свята 9 листопада // Волинь. – 1941. – 20 листопада. – № 17. – С. 2.
48. В 24-ту річницю великої жовтневої соціалістичної революції (стаття-карикатура) // Волинь. – 1941. – 9 листопада. – № 14. – С. 3.
49. Два роки війни і два роки успіхів // Волинь. – 1943. – 24 червня. – № 48 (178). – С. 2.
50. Діяльність масонів і жидівство // Волинь. – 1942. – 29 березня. – № 25 (53). – С. 2.
51. Жиди та боротьба за волю України // Волинь. – 1942. – 27 листопада. – № 19. – С. 2.
52. Жидівська спроба опанувати світ // Волинь. – 1943. – 14 жовтня. – № 80 (210). – С. 2.
53. Жидівський контрольний «орган» (карикатура) // Волинь. – 1943. – 29 липня. – № 58 (158). – С. 4.
54. Жидівські масові вбивства в історії // Волинь. – 1943. – 25 серпня. – № 66 (196). – С. 4.
55. Жидівські політичні вбивства // Волинь. – 1943. – 22 серпня. – № 65 (195). – С. 4.
56. Ідеї Бенруба // Волинь. – 1941. – 23 жовтня. – № 9. – С. 3.
57. Кибалюк Н. Большевизм і Москва // Волинь. – 1942. – 22 листопада. – № 91 (119). – С. 3-4.
58. Кибалюк Н. Шляхом прочан. V. Козацькі могили під Берестечком // Волинь. – 1943. – 16 вересня. – № 72 (102). – С. 3.
59. Коли в цілому світі лється кров, жиди набивають собі грішми кишені (карикатура) // Волинь. – 1944. – 7 січня. – № 2 (233). – С. 4.
60. Конкурс // Волинь. – 1941. – 7 вересня. – № 2. – С. 2.
61. Молодь села Мізоч // Волинь. – 1941. – 6 листопада. – № 13. – С. 2.
62. Найголовніше – перемогти більшовизм // Волинь. – 1942. – 7 грудня. – № 22. – С. 3
63. Народи Європи в боротьбі // Волинь. – 1943. – 14 лютого. – № 12 (142). – С. 4.
64. Новий жидівський скандал в Південній Америці // Волинь. – 1943. – 6 червня. – № 43 (173). – С. 1.
65. Оголошення // Волинь. – 1942. – 9 липня. – № 52 (80). – С. 1.
66. Оголошення д-ра Беєра // Волинь. – 1941. – 21 вересня. – № 4. – С. 4.
67. Оголошення д-ра Беєра // Волинь. – 1941. – 19 жовтня. – № 8. – С. 4.
68. Повідомлення генерального поштового комісара України В. З. // Волинь. – 1941. – 8 жовтня. – № 6-а. – С. 2.

69. Помста жидо-більшевиків над українським населенням // Волинь. – 1943. – 12 грудня. – № 97 (227). – С. 4.
70. Приходько М. Спогади політв'язня // Волинь. – 1942. – 10 травня. – № 35 (63). – С. 3.
71. Розпорядження відносно урегулювання умов праці і платні // Волинь. – 1941. – 28 вересня. – № 5. – С. 4.
72. Р. Б. Божок Сталін // Волинь. – 1942. – 7 червня. – № 43 (71). – С. 1.
73. Самчук У. Весела вдова // Волинь. – 1942. – 1 жовтня. – № 76. – С. 3.
74. Самчук У. Кременчук // Волинь. – 1942. – 13 вересня. – № 71. – 13. – С. 3.
75. Самчук У. Полтавщина. «Дядя с бантіком» // Волинь. – 1942. – 20 вересня. – Ч. 73. – С. 3.
76. Так було! Так є! (карикатура) // Волинь. – 1941. – 9 листопада. – № 14. – С. 3.
77. Також Лівія обмежує жидів // Волинь. – 1942. – 16 серпня. – № 63 (91). – С. 2.
78. Тарасевич В. Моя смерть // Волинь. – 1943. – 14 січня. – № 3 (133). – С. 4.
79. Тимчасове зарядження охорони порядку в пресових справах // Волинь. – 1942. – 22 січня. – № 6 (34). – С. 4.
80. У Греції жадають протижидівських засобів // Волинь. – 1942. – 23 липня. – № 56 (84). – С. 2.
81. У Швеції заарештовано жидів за шпіонаж // Волинь. – 1942. – 2 серпня. – № 65 (93). – С. 2.
82. Як вони залили Європу. Жидівська мандрівка // Волинь. – 1943. – 5 серпня. – № 60 (190). – С. 3.

Додатки

- А. Фото дирекції, редакції і співробітників видавництва «Волинь» у річницю заснування Видавництва, 1 вересня 1942 р.
- Б. Антисемітський вірш «Наша Україна» Ковальського Дмитра Матвійовича (м. Миколаїв), надісланий у видавництво «Волинь» 25 вересня 1942 р. для публікації.
- В. Фото оголошення про покарання за переховування та нагороду за повідомлення про втікачів, саботажників, злочинців, полонених.
- Г. Фото шпальти з антисемітською статтею «Жиди та боротьба за волю України».
- Д. Карикатури з газети «Волинь».

ПРЕСА ТЕРНОПІЛЬЩИНИ ПРО ЄВРЕЙСЬКУ ГРОМАДУ КРАЮ НА ЗЛАМІ ЕПОХ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА

Роботу виконала:

Решетник Богдана Аленівна,
учениця 11 класу ЗОШ № 27
м. Тернополя

Науковий керівник:

Шашура Любов Ярославівна

ЗМІСТ

Вступ

Розділ 1. Політичні режими другої третини ХХ ст., їх вплив на світогляд галичан через пресу

Розділ 2. «Кремянецький вісник» – рупор окупаційної влади на Тернопіллі (1941–1943 рр.)

Висновки

Список використаних джерел і літератури

Додатки

Список умовних позначень

ВСТУП

«Кожен народ повинен мати свою гору Синаї, де Господь говорить з Мойсеєм. Специфіка українського божества – “за всіх скажу, за всіх переболію”. Життя світу – це теж і моє життя. І не давайте мені знеболюючого. Я повинен нарешті відчувати правду. Правда є прямою дорогою на Голгофу» [25, с. 350].

Світ влаштований так, що в одному з його вимірів, часі, діє незмінне правило: сьогодні ще вчора вважалося недалеким майбутнім, а завтра залишиться в минулому. Ось чому потрібно цінувати життя в усіх його проявах. Здавалося б, проста істина, та не кожен її поділяє. Історія невмодно карбує на своїх скрижалях чимало людських трагедій, етнічних катастроф, що поглинули у вир небуття долі мільйонів. Найжахливіший «винахід» ХХ століття – світові війни, розв’язані амбітними політиками, тоталітарними режимами, які брали на себе право визначати, хто заслуговує життя, а хто – ні. Так у нашій історії з’явилися руйнівні хвилі злочинів проти Людини – голодомори, геноцид, Голокост. Дати їм системну оцінку надзвичайно складно, особливо зважаючи на їхню масштабність.

«Не можна читати нашу історію без брому. Несеш не свою провину – за гугенотів, євреїв, чеченців. А часом уже й підгинаєшся під тим тягарем. Де знайти порятунку від сум’яття думок?» [25, с. 301]

Голокост – трагедія без кордонів. Її дослідження – справа трудомістка, адже в багатьох питаннях фахові історики все ще не наблизились до істини. Леонід Фінберг, один з відповідальних за випуск спогадів єврея Давида Кахане родом із Гримайлова, що на Тернопільщині, передає думки людей, які пережили Голокост і вважають, що «не вистачає людської снаги, щоб описати ті події, ще раз переживаючи їх, не вистачає методів пізнання і механізмів осмислення коренів моторошної, всепроникної ненависті нацистів до єврейського народу» [35, с. 269–270]. Отже, Голокост – «поза межами розуміння»? У певному сенсі це справді так. Але наше покоління не має морального права відмовлятися від спроб шукати відповіді на питання – виклики історії, бо інакше ми не знатимемо, куди сьогодні

рухається людство, які загрози для суспільства несе політика «вождів», якщо вона неконтрольована громадянами світу, яку небезпеку може становити професійне маніпулювання їхньою свідомістю, пам'яттю і діями з боку тенденційних медіа. Хто володіє інформацією, той володіє світом? Це гасло є дуже актуальним у наш час.

«Наша молодь вже вільна, але її генетична пам'ять трагічна. Через моральні катастрофи в Україні стає соромно жити» [25, с. 308].

Сучасні ЗМІ використовують широкий спектр прийомів для впливу на світогляд людини. Як не стати слухняною жертвою цільової пропаганди, нав'язливої реклами, протистояти ілюзіям, міфам, гаслам, які агресивно вторгаються у внутрішній світ величезної кількості споживачів інформації? (додаток 1). Проте нехтувати інформацією також не варто. Минуле приховує чимало скелетів у шафі, спонукає до пізнання й переосмислення тих сторінок історії, які раніше замовчувалися владою, були для нас недоступними, «білими плямами».

Упродовж двох останніх десятиліть в Україні відбувся справжній архівознавчий бум. Колись «незручні» теми стали найпопулярнішими для досліджень серед архівних користувачів. До таких тем належать доля єврейства, Голокост, життя в окупаційних зонах. Державний архів Тернопільської області дає багатий фактичний матеріал для подолання стереотипів радянської історіографії щодо цих питань, є важливим освітнім і науковим центром галицького краю. **Мета** нашого дослідження – вивчення природи Голокосту через призму знайомства з красназвчними носіями інформації – газетами Тернопілля минулого століття. **Завдання**, які стоять перед нами:

- продемонструвати зв'язок між політичними режимами Польщі, Німеччини, СРСР і пресою Тернопілля кінця 1920-х – початку 1950-х рр. щодо єврейської тематики;
- висвітлити деякі аспекти життя євреїв Тернопільщини напередодні Другої світової війни;
- з'ясувати окремі обставини і фактори, що призвели до зникнення єврейських громад у період німецької окупації;
- довести, що архівні газетні матеріали є важливим інформативним ресурсом історичної пам'яті.

Газети Східної Галичини дають картину перебігу важливих подій у житті євреїв, розкривають специфічні риси повсякдення, історичні, соціальні та національні аспекти буття цієї етнічної меншини. На перший погляд здається, що частина публікацій є політично неза-

ангажованою, проте, якщо переглянути десятки номерів газет різних найменувань, стає зрозумілим те, що через пресу велася системна ідеологічна обробка населення, державна пропаганда антисемітизму, юдофобії в українському соціумі. Чим агресивніший режим, тим очевидніша «мова ворожнечі» друкованих видань. Вона виявляється у змісті статей, формулюванні заголовка, неприязному тоні, цинічних оцінках подій, закликах до насильства.

«Суспільство підміноване чутками. Психіка перевантажена. На такому ґрунті виросте будь-який психоз» [25, с. 307].

Ми відібрали публікації про життя євреїв краю упродовж трьох десятиліть, коли в регіоні почергово хазайнували польські урядовці, німецькі окупанти, сталіністи. Усі вони давали політичне замовлення легальним редакціям і видавництвам, спонукали до дискримінації певних соціальних чи етнічних груп, поляризували людей на «своїх» і «чужих», що зрештою теж призвело до Катастрофи.

«Найкраще бути політиком. Політики не сумніваються у правильності своїх дій. “Навіть якщо ми помилилися, я певен, що історія нас вибачить”, – сказав Тоні Блер» [25, с. 303].

Під час написання роботи базовими стали такі періодичні видання:

- газета «Діло», 1928, 1937 рр.;
- газета «Кременецький вісник», 1941–1943 рр.;
- газета «Тернопільський голос», 1943 р.;
- газета «Вільне життя», 1944, 1945, 1948, 1949 рр.;
- газета «Радянський Тернопіль», 1945 р.

Американський історик Омер Бартов стверджує, що пам'ять про єврейське життя в західноукраїнському регіоні – це значною мірою знехтуваний історичний період, стирання, котре чиниться природою та людиною [1, с. 22]. Останні роки де в чому компенсують конфлікт пам'яті кількох поколінь. Зарубіжна, українська, регіональна історіографія дає нам широку палітру імен авторів праць про Голокост і окупаційну періодику. Це найкращі представники західної історичної думки – В. Лауер, Я. Хонігсман, Н. Кон – британський історик, який зазирнув у передісторію Голокосту, показав шлях антисемітизму на головну сцену історії ХХ століття. Автор ретельно проаналізував міф про всесвітню змову євреїв та його зв'язок із Голокостом і вважає, що кульмінацією міфу є «Протоколи сіонських мудреців» [22, с. 223]. Нацисти виправдовували криваві розправи з євреями саме цією псевдозагрозою, що відображено і в статтях тернопільських газет 1930–1940-х рр.

Голландський історик К. Беркгоф написав монографію «Жнива розпачу», в якій досліджено повсякденне життя та стратегії виживання під окупацією населення найбільшої колонії Німеччини – Райхскомісаріату «Україна». У розділі «Народна культура» йдеться про роль друкованого слова та україномовних газет [3, с. 195–199].

У 2010 р. німецьке місто Гейдельберг зібрало відомих дослідників окупаційної періодики 1941–1944 рр. Цей науковий симпозіум відбувся під керівництвом німецького професора Гайнца-Дітріха Льове за участю понад 20 фахівців із цього питання. Професор з Росії І. Альтман, український історик М. Михайлюк, білорус С. Жумар, О. Мертельсманні з Тарту презентували методи й прийоми аналізу преси, її функції на окупованій території [33, с. 9].

Ще одна група сучасних дослідників з України – М. Тяглий, Ю. Смілянська, Л. Райн – має ґрунтовні напрацювання щодо особливостей формування через пресу антисемітської доктрини, антиєврейських стереотипів.

Одним із плодів співпраці українських освітян і науковців під егідою Ради Європи став посібник «Історія епохи очима людини». У ньому події української історії розвиваються на тлі світових і європейських подій, що дає змогу читачам бачити долі народів, у тому числі єврейського [21, с. 256]. Анатолій Подольський, директор УЦВІГ, автор цікаво структурованого посібника «Уроки минулого», також аналізує історію Голокосту на теренах України як складову європейської історії.

О. Войтенко і М. Тяглий створили посібник «Назустріч пам'яті» як супровід до фільму С. Буковського «Назви своє ім'я», використавши такі джерела, як листи, спогади, свідчення, фото, плакати, поезія, документи. Тема 4 цього посібника пов'язана із механізмами, засобами пропаганди в тоталітарних державах [27, с. 70]. Тема 9 – «Тоталітаризм: як зберегти у собі людину» – дає можливість зрозуміти, як під впливом ідеологій і репресій щодо свободи слова люди часто втрачали гуманні ціннісні орієнтири, ставали боягузами, пристосованцями, колаборантами [27, с. 178]. В цьому теж полягає одна з причин, чому Голокост став можливим.

Нині в наукових колах і серед громадськості, насамперед краєзнавців, зростає інтерес до вивчення регіональної періодики. Пресу нашого краю вивчено недостатньо, незважаючи на її вагоме значення, тематичну різноманітність і типологічні особливості. Варто викремити два бібліографічні дослідження, опубліковані у Львові в

2007–2008 рр. Перше – «Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.)» К. Курилишина. Автор дає загальний аналіз публікацій і не робить акцентів на антисемітській спрямованості статей. Друге – «Українські часописи Тернополя і Тернопільщини (1886–1944 рр.)» М. Галушко. В окремому розділі авторка наголошує, що легальна преса в період німецької окупації була чи не єдиним джерелом інформації для населення краю [15; 87].

Молодий дослідник історії Тернопілля І. Букавин епізодично висвітлює наслідки нацистської окупації області і зазначає, що в 1943 р. окупанти визнали Тернопіль за «юденфрай» – місто, вільне від євреїв. Жертвами Голокосту стало майже все місцеве єврейське населення та євреї-біженці початку війни [4, с. 78].

XX століття дуже змінило Східну Галичину. Зник особливий мікросвіт – співжиття українського, польського та єврейського народів. Населення зазнало демографічної катастрофи. Євреїв нацисти винищили майже цілком. Тому з плином часу все важче віднайти живих свідків тих подій. Однак на згарищах історії збереглися мовчазні докази правди – пожовтілі, пошарпані часом сторінки газет, дбайливо передані кимось до сховищ Тернопільського архіву. Гортаєш ці сторінки, читаєш статті, дуже різні за змістом, і розумієш, що перед тобою одне з унікальних джерел минулого, носій інформації, яку треба осмислювати, вивчати, фільтрувати, щоб зрештою виокремити те, що є відповіддю – прямою чи опосередкованою – на твоє запитання «Чому?». Для чого це потрібно? Для розуміння підвалин людських вчинків у трагічні моменти історії, для набуття власного досвіду людяності, для вшанування пам'яті про те, що було, для застереження світові – берегти мікросвіт кожного людського життя і макросвіт цивілізації.

Розділ 1. Політичні режими другої третини XX ст., їх вплив на світогляд галичан через пресу

«Уряди, президенти, наділені владою лідери, – куди ж вони ведуть людей і народи?! Пропадемо, згинемо, прикуті до своїх держав, коаліцій, блоків, ідеологій та упереджень, як ті божевільні до койок, і ні Христос, ні Аллах, ні Будда не просіють наших кісток крізь зоряне решето, і Космос не буде ідентифікувати нерозумне людство, що десь там на маленькій планеті знищило саме себе» [25, с. 322].

Західна Україна – це історично-географічна частина України, до складу якої входять Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття. Після Першої світової війни ці землі були розділені кордонами держав: Польщі, Румунії, Чехословаччини. Їхні уряди робили все для того, щоб сполонізувати, зрумунізувати, онімечити людину Західної України. У цьому регіоні не вперше і не востаннє змінилися вивіски і шлагбауми, замість одних мундирів з'явилися інші, але це були чужинці. Більшість людей жили в селах, маючи мізерні наділи землі або будучи безземельними. Політичне, економічне, соціальне безправ'я доповнювалося ще й масовою неписьменністю. У такій ситуації урядам правлячих країн було нескладно маніпулювати настроями представників різних національностей, розпалювати суперечності між ними.

«Народ у нас дуже інертний, суспільство не громадянське, так що протести дорівнюватимуть нулю. Знову нуль. Невже це єдине колесо, на якому їде наша історія?» [25, с. 351].

Українські несприятливі умови іноземного поневолення суттєво вплинули на взаємини між громадами різних етносів краю, особливо на ставлення до євреїв. Тут були великі єврейські громади, які за чисельністю, наприклад, у великих містах Східної Галичини поступалися тільки полякам.

У 1920–1930-ті рр. на теренах Польщі досить активно вирувало освітнє, релігійне, національне життя євреїв. Важливим аспектом політичної діяльності стала участь єврейських партій у виборах до польського сейму.

Про це свідчить стаття, надрукована 9 березня 1928 р. в газеті «Діло». Автор дає нам інформацію про політичні партії, такі як БУНД, Поале-Сіон, Східно-галицькі сіоністи, Агуда, наголошує, що «з поодиноких національних груп найживішу участь у виборчому акті взяли жиди, які віддали понад 90 % (прц) своїх голосів, опісля цього поляки – 60 прц, українці 50 прц.» ** [17]. У тій самій газеті 18 березня опубліковано аналітичну статтю «Після виборчого бою», з цифровими даними по Східній Галичині про підсумки активності виборців у формуванні сейму Польщі (додаток 2). Показовою є примітка до цієї статті: «Тут годилось би ще відіймити деяку частину жидівських голосів із західних повітів, однак жидівські голоси нас менше цікавлять» [18].

* Далі усі цитати з газет ДАТО передруковано дослівно, збережено особливості правопису 1920–1940-х рр.

Велика депресія 1929–1933 рр. стала серйозним випробуванням для галицького краю, який ще до світової кризи був економічно занедбаним. Найболючіше це переживали сільськогосподарські виробники. В селах поширювалося пияцтво, екзекутори забирали за борги рухоме майно. Лихварі за півдарма викупували реквізовані речі. Селянин почував себе скривдженим польською адміністрацією, власником фільварку, єврейським власником крамниці, який мало платив за сільськогосподарську продукцію, але брав високу ціну за товари щоденного вжитку – нафту, сіль, цукор, сірники, дріжджі тощо. Владі було вигідно скерувати ненависть на лихварів-євреїв, про що свідчить оголошення біля єврейської крамниці (1932 р.): «Нагадуємо, що вже відкритий інший магазин. Тому, якщо б хтось і надалі купував товари в єврейських магазинах, того будемо бойкотувати на кожному кроці, і той негідний буде називатися людиною і християнином» [16, с. 111].

У селах Східної Галичини були також євреї, які не займалися торгівлею, обробляли свій город чи поле, займалися кравецтвом, іншим ремеслом, жили чесно, тому на них ніхто не звертав особливої уваги, тим більше на їхню релігійну належність. І все ж взаємини євреїв із поляками й українцями склалися непросто. З одного боку, очевидним є взаємопроникнення культур цих народів, господарські зв'язки, співпережиття у кризові роки, добросусідство; з іншого – поступове визрівання громадського конфлікту, міжетнічної ворожнечі, ігнорування морально-етичних норм, антисемітська пропаганда, важливим гвинтиком якої була місцева преса (додаток 3).

«Щось нуртує в цьому суспільстві, шукає виходу і вдаряє в глуху стіну» [25, с. 355].

Під пильним контролем Польщі в газетах довоєнного десятиліття друкували публікації, які виокремлювали євреїв, подаючи факти тенденційно. У рубриці «Події у світі» газети «Діло» 15 липня 1928 р. опублікували статтю «Чужинська преса в Шікаго»: «У Шікаго виходить 106 чужинецьких газет, з них – жидівських 8» [19]. Зважаючи на заголовок, єврейські газети у США безапеляційно вважали чужинськими.

Увага до міжнародних подій із боку видавців газет була не випадковим, а системним, потужним ресурсом, який впливав на погляди читачів – мешканців галицького регіону. У той час в Європі вже сформувалися кілька тоталітарних держав – Італія, СРСР, Німеччина. Сутність таких режимів доступно викладено у висловлюванні

одного з диктаторів Беніто Муссоліні: «Я прикладаю нелюдських зусиль, щоб просвітити цих людей. Вони мусять зрозуміти, що стануть зрілими, лише підкоряючись. Коли вони навчаться покірності, вони повірять в те, що я скажу, і тоді підуть маршем, стрункими колонами під мою команду» [27, с. 15]. Щоб досягти такої мети, вожді заохочували ЗМІ до боротьби з уявними ворогами, запроваджували ідеологічну монополію, жорстку цензуру, нехтували елементарними правами громадян. Серцевиною пропагандистських засобів традиційно став антисемітизм, а ефективним методом впливу на людей – періодика.

«У громадськості інформація в одне вухо влітає, в друге вилітає. Схоже, на цю аудіотурбулентну властивість нашого слуху влада і розраховує, коли сьогодні говорить одне, завтра інше, а позавтра вже й зовсім протилежне» [25, с. 356].

1 вересня 1939 р. – ще один переломний момент історії, який суттєво змінив долю світу, і галичан зокрема. Початок Другої світової війни, розподіл сфер впливу в Європі двома диктаторами – Адольфом Гітлером і Йосипом Сталіним – призвів до входження більшості земель Західної України до складу УРСР. Серед шести нових радянських областей була й Тернопільська. Протягом 1939–1941 рр. тут запроваджували адміністративно-командні методи, деформовані соціалістичні ідеали за зразком СРСР. Очільник НКВС Лаврентій Берія видав інструкцію про те, що потрібно «очистити міста і села від ворожих елементів всіх національностей» [20, с. 89]. Керівні кадри зі східних областей грубо нехтували особливості поліетнічного місцевого населення. Під час радянізації, одержавлення власності, арештів, депортації постраждали поляки, українці, євреї. Єврейська громада Східної Галичини втратила школи, мову, синагоги. А. Подольський влучно називає цей період «тимчасовою відстрочкою від загибелі українських євреїв» [28, с. 19].

Лише один щабель історії відокремлював політичні репресії сталіністів від нацистського геноциду євреїв.

«То там, то там глобус Воланда наливається вогнем і кров'ю» [25, с. 365].

22 червня 1941 р. – перший день радянсько-німецької війни. Замість більшовицького режиму СРСР німецькі окупанти ввели «новий порядок», що тривав до 1944 р. Більша частина Тернопільської області разом із трьома сусідніми областями увійшла до складу Генерал-губернаторства як «дистрикт Галичина», решту було приєднано до Райхскомісаріату «Україна» на чолі з Еріхом Кохом.

Із приходом у Східну Галичину німецьких військ було розгорнуто активну пропаганду міфу про те, що попередній (1939–1941 рр.) більшовицький режим – це справа рук євреїв. Регіональні газети рясніли заголовками до статей про «жидобільшовизм», «єврейський комунізм». У кількох містах краю нацисти показали місцевим жителям тюрми НКВС, де були розстріляні в'язні перед відступом Червоної армії на схід. Провину за ці жорстокі розправи було покладено на євреїв. Спровоковане окупантами протистояння українців та євреїв – одна з передумов Голокосту.

«Великий бал Сатани триває. З гігантського каміна історії тепер уже виходять мільйони загиблих..., скелети в напівзотлілих шинелях марширують повз трибуну» [25, с. 381].

Для єврейських громад краю настав час Катастрофи. Упродовж 1941–1942 рр. більшість місцевих євреїв стали жертвами масових розстрілів, у 1943 р. були ліквідовані гетто, а в 1944 р. – решта. Загалом нацисти знищили приблизно 1 мільйон 500 тисяч євреїв [28, с. 24]. Врятувалися лише фронтовики, червоноармійці, евакуйовані на схід, а також ті євреї, яких переховували місцеві жителі, ризикуючи власним життям. Звісно, що легальна преса часів окупації мовчала про тотальне винищення євреїв, проте на її сторінках не припинялася антиєврейська істерія. На тлі Голокосту у 1943 р. редакція газети «Тернопільський голос» публікує в одному номері такі статті: «Всі сили для боротьби з жидо-комуною», відкритий лист про жидівські махінації в Англії і витяги із статті доктора Й. Геббельса «Війна і жиди».

Перша цитата з відкритого англійського листа – від автора: «Я мав можливість спостерігати, як нахабно поводитися жиди в наших стонах. Вони все мають гроші... Коли яких-небудь товарів або харчових продуктів мало – знаходяться вони в жидів. Вони дослівно випорожнюють крамниці і коли приходять робітники, вони там більше нічого не знаходять. Вони цілими днями вештаються і викуповують все. Святкування в їхніх мешканнях не перестають майже ніколи. Вони мають завжди домашню прислугу, в той час коли англійські родини не можуть їх мати» [31].

Друга цитата – Геббельса: «Просто дивно, з якою наївністю, щоб не сказати безглуздя, сьогодні ще, в четвертому році цього велетенського змагання деякі круги в Європі ставляться до жидівського питання. Вони ніяким чином не хочуть бачити, що ця війна – це війна жидівської раси і її помічників проти арійського людства та проти західної культури і цивілізації.

Жидівство хотіло цієї війни. Куди не глянути у ворожому таборі, всюди у проводі ми бачимо жидів, як інспіраторів, нацьковувачів та підганячів, з їх рядів рекрутуються кровожадні і мстиві агітатори та політичні безумці, а в Советському Союзі терористичні комісари ГПУ. Жиди відчувають у мрячній свідомості своєї вини, що війна, яку вони нахабно розпутали, є останнім кроком до панування над світом. Та їм ніщо не допоможе. У цьому випадку історія світу стане судом світу» [31].

Матеріали такого змісту в одній газеті можна образно порівняти з важкою артилерією, спрямованою на мізки читачів. У чому мав рацію Геббельс, так це у тому, що історія світу справді стала судом світу, але це був Нюрнберзький судовий процес над військовими злочинцями – справжніми винуватцями війни.

1944-й став роком завершальних військових операцій Радянської армії в УРСР. У березні Тернопіль ще перебував під окупацією, тому вийшла друком гостра антисемітська публікація Миколи Добромиляна «Корінь лиха. Талмуд – жажлива книга», в якій автор плумиться над релігійними почуттями євреїв, парадоксально шукаючи зв'язок між талмудом і комунізмом: «Расова ненависть, безмірна гордість і пишання – оце етичні підвалини книги життя і діл талмуду... Тільки в світлі антилюдського, демонічного талмуду збагнути можна душу, ментальність, діла і злочини всесвітні народу жидівського! Тут розв'язка багатьох проблем, джерело світових конфліктів, важких криз, кривавих воєн і революцій. Тут корінь лиха, минулого й сучасного! А перш усього: большевизму, бо це первородне дитя талмуду. Ніякий історик нашої доби не збагне як слід ядра, суті комунізму, його руїнницьких, жажливих гасел, тайн льохів і метод НКВД, без студій над цією демонічною книгою, що була джерелом натхнення та ідей для історичного жидівства. Це жажлива, найстрашніша книга людства» [32].

З осені 1944 р. акценти преси Тернопільщини знову докорінно змінилися. Попередні видавництва припинили свою роботу. Вийшла у світ нова газета «Вільне життя» – орган Тернопільського обласного і Чортківського міського комітетів КП(б)У. Тоді ще не набрав обертів маховик сталінської цензури, і на сторінках газети жителі краю могли прочитати, наприклад, велику статтю «Могили мучеників кличуть до помсти», в якій визнано існування табору смерті у м. Копичинці, з якого людей вивозили у лісок за містом і розстрілювали. Держкомісія зробила розкопки та обстежила 12 могил, в яких було

зарито понад 6 тисяч радянських людей [5]. Влада вимагала, щоб преса замовчувала Голокост і трактувала розстріли як звірства проти радянських громадян, а не геноцид євреїв.

Ще одна публікація – про злочинний характер діянь нацистів у сусідній Польщі – стала можливою завдяки союзним зобов'язанням СРСР і США та повідомленню американського управління у справах біженців. Вона вміщувала фото печі для спалення трупів замучених в'язнів Майданека, дані про отруєння газами упродовж двох років 1 мільйона 700 тисяч євреїв Освенціма, опис чотирьох крематоріїв Біркенау, де щодня крематорій пропускав 6 тисяч трупів. У статті описано процедуру відкриття першого крематорію: «...в березні 1943 року в Біркенау прибули гості з Берліна. “Програма” полягала в отруєнні й спаленні 8 тис. краківських євреїв. Гості як військові, так і цивільні, залишилися дуже задоволеними результатами і безперервно слідкували за тим, що відбувалося в газовій камері, через спеціальні отвори» [6].

Символічним острівком правди про Голокост варто назвати величезну статтю «Про страхітливі злочини німецького уряду в Освенцімі» у газеті «Вільне життя» за 9 травня 1945 р. На одній сторінці – понад десять прізвищ свідків-євреїв – Штейнберг із Парижа, Гроссман із Югославії, Штадман із Бельгії і т. д. Про пережите свідок Яків Гордон із Вільнюса розповів: «В табір Освенцім мене привезли 22 січня 1943 р. Всього в нашому ешелоні було 3650 чол., з них увійшли до табору 265 чоловіків і біля 80 жінок, а решту зразу відправили в крематорій, в т. ч. мою дружину Матильду, по спеціальності лікаря, сина 4 років, батька 73 р., матір 64 р.»

Професор Празького університету Бертольд Ейнштейн розповів Надзвичайній держкомісії з розслідування злочинів німецьких загартників, що «у травні – червні 1944 р. в крематоріях спалювали в'язнів удень і вночі. Нерідко ми відчували запах горілого м'яса, волосся і нігтів» [7].

«Дивляться з темних небес загиблі поети й герої. Це не могли. Це окопи. Це ті мертва, що тримають лінію оборони» [25, с. 352].

В інших номерах «Вільного життя» з січня до травня 1945 р. рідко трапляються статті про галицьких євреїв, хіба що листи з фронтів, спогади очевидців єврейських погромів, зазначення місць розстрілів мирного населення в роки війни. «Слова щирої подяки ми шлемо рідному Сталіну», – так починаються спогади головного лікаря Чортківської поліклініки М. Гольдберга, який у перший день 1945 р.

згадує, що попередній Новий рік зустрів у льосі в сусіда, а «1 січня 1942 і 1943 рр. німці й україно-німецькі націоналісти організували в місті страшний погром. Залишились в живих тільки ті, кому пощастило сховатися. Серед замучених у Чорткові – 15 лікарів, 2 зубних протезисти, 6 фармацевтів і 12 медсестер, у т.ч. головний лікар Кранц, хірург Давид Гольштейн, гінекологи Зігмунд Розенбліт і Бернард Андерман, окуліст Соломон Гаммер» [8].

Інше повідомлення – про Шуліма Краков'яка з м. Шумська, який пише землякам із фронту, хоче дізнатися через листування, хто з родичів залишився в живих [9].

Після 33 місяців «хазайнування» в Тернополі німецьких загарбників почала виходити газета «Радянський Тернопіль» – орган міському КП(б)У та міськради депутатів трудящих. Відповідно і публікації присвячені, насамперед, відбудовчим процесам, повоєнним договорам, Кримській і Потсдамській конференціям, ідейно-політичній роботі.

«Перемоги піднімають дух, поразки знікчемлюють. А в нас уже стільки тих поразок – навіть перемоги обертаються на поразки, як от наша омріяна незалежність, яку ми згадали і тепер почувасьмо у своїй державі, як меншина в резервації» [25, с. 353].

Портрети Й. Сталіна є майже в кожному номері на перших сторінках. Ідеологізація західноукраїнського простору – головний профіль газети. Приміром, у номері від 28 лютого 1945 р. на чотирьох сторінках подано доповідь Д. Мануїльського на нараді учителів регіону, в якій нарком закордонних справ пафосно зазначив: «З утворенням УРСР саяво Золотих Воріт стародавнього Києва і зоряних веж священного Кремля, де працював великий Ленін і працює зараз великий Сталін, освітило землі Буковини і Галичини» [29]. Із чотирьох розділів три спрямовані на нового цапка-відбувала – українських націоналістів, які пішли шляхом «запроданства, зради, шпигунства». В одному з абзаців визначено основне гасло нацистської політики на Сході – «Розділяй і володарюй», побудованої на тому, щоб нацьковувати українців на поляків, поляків на українців, перших і других на росіян, і всіх на євреїв.

«Світ ділиться на чуму і її жертв. І людина мусить зробити єдино чесний вибір: не стати на бік чуми. А якого кольору чума, коричнева вона чи червона, це вже питання другорядне» [24, с. 30].

Керівництво СРСР поки що не ігнорувало радянських євреїв, про що свідчить цитата із доповіді В. Молотова 5 грудня 1945 р.: «За

радянською Конституцією є злочином проповідь ворожнечі між расами і націями, антисемітизм і т. п.» [30]. Лицемірність таких заяв стала очевидною, коли на карті світу постала держава Ізраїль. «Вільне життя» відобразило цю подію як значущу. У примірнику газети за 19 травня на першій сторінці були надруковані два важливі документи:

- 1) телеграма міністра закордонних справ держави Ізраїль Моше Шертока, в якій він повідомляє, що незалежна єврейська держава буде відкрита для імміграції євреїв усіх країн, в яких вони розсіяні, а також просить уряд СРСР офіційно визнати державу Ізраїль;
- 2) рішення уряду СРСР про визнання нової країни, яке представив у ЗМІ міністр закордонних справ В'ячеслав Молотов [10].

Й. Сталін вітав створення Ізраїльської держави не як дипломат або демократ, а як політик, що мав намір встановити контроль за діями західних імперіалістів на Близькому Сході.

«Гуманітарна катастрофа тепер всесвітня. Мертві тіла валяються не повсюдно, але скрізь повно мертвих душ. І якийсь глобальний Чічков торгується з глобальним Собакевичем за “золотий мільярд”» [25, с. 363].

Уже через кілька місяців взаємини сталінського режиму з єврейською інтелігенцією увійшли в суперечливе й драматичне русло. Зі сторінок тернопільських газет теж лунали звинувачення на адресу «безродних космополітів», які нібито схилиються перед розтлінною буржуазною культурою, що переживає смугу маразму й гниття [11]. Почалося активне цькування інтелектуально-культурної еліти єврейського походження, про що свідчать, зокрема, витяги із трьох лютневих номерів «Вільного життя» 1949 р.:

«Редколегія єврейського альманаха “Дер Штерн” дотримувалась порочної практики. Тут друкувались твори, пройняті національною обмеженістю, які в кривому дзеркалі зображають радянських людей» [12].

«За останні роки склалася антипатріотична група горе-критиків, яка орудувала в надрах газети “Советское искусство”, журналу “Театр”, Спілки радянських письменників. Це Гуревич А., Альтман І., Мейрович та ін.» [13].

«Космополітам – носіям ворожої ідеології не дорогі інтереси партії і народу. Нікчемні буржуазні естети, лакеї розтлінної капіталістичної культури – Гозенпуд, Смутьсон, Юхвід, Кацнельсон, Канган... – вони провадять мерзенну підривну діяльність» [14].

Кульмінація антиєврейської кампанії припала на січень 1953 р., коли заарештували лікарів – «агентів сіоністських організацій, які хотіли отруїти радянських лідерів». Однак 5 березня не стало тирани, і справу лікарів було закрито.

На підставі аналізу публікацій газет ДАТО кінця 1920-х – початку 1950-х рр. робимо висновки:

- єврейські громади були невід’ємною складовою багатонаціонального галицького краю;
- під владою Польщі та СРСР їх спіткала та сама доля, що й інші етноси, за винятком Другої світової війни, коли відбулося тотальне винищення євреїв – Голокост;
- преса – важливий засіб маніпуляції громадською думкою, канал інформування населення;
- зміст публікацій перебуває у прямій залежності від історичних обставин, політичних режимів;
- газети минулого є цікавим джерелом для дослідження різних аспектів життя не лише регіону, а й подій міжнародного масштабу.

*У правди заболіла голова
од часнику, політики й гудрону.
Із правдою розлучені слова
кудись біжать по сірому перону...
І чи зупиним, чи наздоженем?
Вагони йдуть, спасибі коліщаткам...
Але ж вони в майбутнє порожнем!
Як ми у вічі глянемо нащадкам?! [37].*

Розділ 2. «Кремянецький вісник» – рупор окупаційної влади на Тернопіллі (1941–1943 рр.)

Мученицький шлях єврейської громади краю на Голгофу день у день жертковними людськими життями стелився поміж рядками окупаційної преси. Ми уникаємо детальних описів каральних акцій, гетто, концтаборів у Тернополі та інших населених пунктах області, а звернемося до першоджерела, яке дає убивчу щодо євреїв інформацію, таку саму, як і режим, що його породив. Це легальна газета періоду німецької окупації – «Кремянецький вісник».

«Вісь зла – це такий шампур, на який уже всіх нанизано. Я що, прийшов у життя, щоб у мене його відібрали?» [25, с. 325].

Крем'янець – одне з найдавніших міст України, засноване у 1226 р., нині районний центр області. З приходом німецьких військ у 1941 р. тут, на вулиці Юліуша Словацького в будинку № 20, 1 серпня запрацювала редакція, яку очолив А. Трачук. Газета «Крем'янецький вісник» була органом Українського національного комітету Крем'янецького повіту, виходила два або три рази на тиждень протягом трьох років, на відміну від інших легальних короткотривалих видань області.

Мешканці окупованих територій охоче бралися за читання газет, незважаючи на непринадний зміст багатьох публікацій, адже тепер преса не проходила через сталінську цензуру, і в цьому розумінні редактори певний час мали порівняну свободу.

«Карлики діловито обстукують і облутують сплячого Гулівера» [25, с. 378].

Міністр пропаганди Німеччини Й. Геббельс добре усвідомлював силу друкованого слова і взяв під контроль ЗМІ. На щоденній імперській пресконференції він давав жорсткі офіційні формулювання, що забезпечували «єдність волі» у пресі, а його міністерство ретельно просіювало факти, які публікувалися в газетах [21, с. 214]. У принципово важливих для нацистів питаннях окупаційна влада контролювала зміст і характер публікацій. «Якщо можливості слідкувати за пресою не буде, то робота газет і журналів... повинна бути припинена», – наголошувалося у «Директиві начальника штабу Верховного Головнокомандування збройних сил Німеччини з питань пропаганди» від 6 червня 1941 р. [36, с. 160–170].

За німецької окупації матеріали читачів рідко потрапляли на шпальти газет. Важлива ознака преси цього періоду – мова. Письмове спілкування окупантів із чиновниками, офіційне діловодство та судові справи провадили українською.

А. Розенберг та Е. Кох видали 13 січня і 2 лютого 1942 р. розпорядження про використання української мови. Райхскомісар України Еріх Кох зазначав: «Для мене і для кожного з моїх генеральних комісарів самоочевидним є політичний принцип, згідно з яким з українською мовою та культурою слід завжди обходитися краще, ніж із будь-якою іншою слов'янською» [3, с. 198]. Українська мова галицьких авторів і газет суттєво відрізнялася від літературної. Одного разу заступник Коха Пауль Даргель сказав прибулим із Генерал-губернаторства українцям, що гебітскомісари занепокоєні, бо населення хибно розуміє україномовні оголошення. Далі він почав роз-

мірковувати, що вжиток німецької був би ідеальним варіантом. Коли його гість Володимир Кубійович заперечив, адже це ускладнить для людей виконання німецьких наказів, Даргель буцімто відрізав: «То я їх розстрілюватиму» [3, с. 199].

Головні ідеологи і практики правлячої НСДРП – Адольф Гітлер, Йозеф Геббельс, Адольф Розенберг – були переконаними антисемітами. Тому вони пропагували у ЗМІ найпопулярніший серед нацистів міф про всесвітню змову євреїв, базою для якого були «Протоколи сіонських мудреців» (додаток 4). Провокативна фальшивка про масштабну загрозу євреїв для світу пробудила параноїдальний і руйнівний потенціал, що визрівав у головах творців і виконавців Голокосту.

«У нас завжди політичний Геловін. Країною правлять привиди минулого. Торохтять кості, літає одрубана голова. Гойдаються зашморги у котельнях, на соснах, на ручках холодильників. Налітають рейдери в чорних масках, як чорти з преісподньої. Блимають очима з трибун гарбузові голови. Пікірують під склепінням кажани, літають на мітлах кікімори. Лисої Гори не треба, у нас шабаш у Верховній Раді. Тіні минулого хапають за ноги майбутнє. Якийсь диявольський ілюзіон. Перевертні, упирі й вовкулаки...» [25, с. 375].

Спочатку вони взялися за тактику дискримінації євреїв, спекулюючи на особливостях єврейської історії, релігії і культури. Згодом нацисти сплели навколо цього народу розгалужену павутину настороженості, недовіри, ворожнечі з боку українців та інших народів. Війна проти СРСР була представлена міністерством пропаганди Німеччини як вирішальна битва з жидобільшовизмом. Серед вищого радянського керівництва і справді було чимало євреїв, тож покласти на них відповідальність за злочини сталіністів було легко. Місцевих жителів переконували у тому, що німці виконують визвольну місію. «У цьому історичному протиборстві кожен єврей – наш ворог», – стверджував Й. Геббельс восени 1941 р. [22, с. 237]. Такі заяви нацистських лідерів дали поштовх до наступного етапу – виокремлення, ізоляції, систематичного винищення єврейських родин. Для цього були створені чотири спецформування служби безпеки в складі діючої армії – айнзацгрупи, одна з яких («D») пройшла через Тернопільщину [27, с. 110].

«Людство ходить навипиньки, щохвилини обминаючи свою смерть. “Я умру не від смерті, я умру від життя”. Схоже, що трагедії стають буднями людства» [25, с. 322].

Однак ці факти нацистська пропаганда вперто замовчувала. Провідні теми публікацій легальної преси Тернопільщини були такі: фронтові події, міжнародна ситуація, накази і повідомлення окупаційної влади, розкриття негативної суті радянської системи, історія України й окремих місцевостей регіону, господарське та освітнє життя мешканців населених пунктів (додаток 5). У роки окупації на теренах області функціонували 13 україномовних газет, із них дві виходило в Тернополі [15, с. 38].

Наявність кількох десятків номерів «Кремянецького вісника» в ДАТО дає можливість відтворити і проаналізувати широке полотно подій 1941–1943 рр., переконатися у тому, який величезний інформативний вплив на свідомість населення окупованих територій мала регіональна преса. Успіхи німецької армії на фронтах у 1941–1942 рр. дали сильний поштовх для наростання антиєврейської істерії, що проявилася як на сторінках газети, так і в діях окупантів на Тернопільщині – каральних акціях, гетто, депортації у табори смерті, геноциді... Кілька місцевих наказів, розпоряджень німецької адміністрації, надрукованих у «Кремянецькому віснику», містять жорсткі приписи стосовно євреїв, що свідчить про запланований геноцид. Це – колосальне масове вбивство людей, які навіть не були окремою стороною у війні й не становили чітко означеної етнічної групи.

«Хвилі чорного піару накривають суспільство. Компромати захиляють. Концентрація бруду несумісна з життям» [25, с. 382].

Голокост – найсмертоносна форма антисемітизму, яка не мала нічого спільного з реальним конфліктом інтересів між живими людьми. Маніпуляції нацистів через друковане слово призвели до розколу в середовищі галичан, пробудженні інстинкту самозбереження під загрозою смерті. Дехто наважувався протистояти режиму, інші мусили пристосуватися до «нового порядку», схилялися до вирішення моральної дилеми – сусід-єврей чи власна сім'я – на користь останньої. Окупантам було вигідно спекулювати національною належністю.

«Українці – це нація, що її віками витісняли з життя шляхом фізичного знищення, духовної експропріації, генетичних мутацій, цілеспрямованого перемішування народів на її території, внаслідок чого відбулася амнезія історичної пам'яті і якісні втрати самого національного генотипу. Образ її спотворювався віками, їй інкримінувався то націоналізм, то антисемітизм. Велике диво, що

ця нація сьогодні ще є, вона давно могла б знівелюватися й зникнути» [24, с. 30].

Пронацистська легальна українська преса – це підготовчий, теоретичний, а згодом і практичний інструмент Голокосту. У процесі відстежування публікацій «Кременецького вісника» стає очевидним наростальне зневажливе ставлення до євреїв, яке далі набрало форми цинічного полювання на людей та їх знищення. Гітлер називав це жахіття «остаточним розв’язанням єврейського питання».

«У суспільстві назріває вже не просто політична конфронтація, а протистояння цивілізацій. Ставка робиться на чорторії людської свідомості. Переламати Україну через коліно. Випустити джина шовінізму з горілчаної пляшки. Політтехнологи потирають руки: усе вдалось» [25, с. 378].

Катастрофа – моторошна сторінка війни, яка має психопатологічне коріння. Інакше як пояснити одне із тверджень головного виконавця геноциду євреїв Адольфа Ейхмана на суді 1961 р. в Єрусалимі, що Гітлер сам був пішаком і маріонеткою в руках «сатанинських вищих міжнародних фінансових кіл західного світу» [22, с. 242], тобто таємничих, невидимих і всесильних сіонських мудреців (додаток 6). Між іншим, у «Протоколах сіонських мудреців», незалежно від нашої віри чи невіри в їх ідентичність, йдеться про значущість преси: «Якщо золото – сила номер один у світі, то преса – це сила номер два... Наше золото і вміння вигадувати засоби маніпуляції корисливими інстинктами зроблять нас володарями громадської думки і забезпечать нам панування над масами... Сліпота мас, їх готовність іти на повіді гучного, але пустопорожнього пишномовства, що зараз лунає на громадських майданах, роблять їх легкою жертвою і знарядям популярності та довіри» [22, с. 297]. Коли читаєш подібні твердження, то це радше схоже не на промову рабина, а на заклики нацистських пропагандистів, які вміло реалізували функцію преси на окупованих землях, про що свідчить «Кременецький вісник» – рупор окупаційної німецької влади на Тернопіллі у 1941–1943 рр.

«Рядки з урядової газети: “Україна отримала свій шанс заявити про себе у шаховій партії, яка розгорнута на шахівниці планети Земля”. Ми ж на цій шахівниці завжди пішаки, завжди над нами нависають чийсь пазурі й клішні, хочуть переставити згідно своєї гри. За якими критеріями, за яким правом? Хто ті гросмейстери, що переставляють фігурки на шахівниці планети Земля?» [25, с. 315].

Хронологія Катастрофи на сторінках «Кремянецького вісника»

Рік 1941-й [26, а].

(Усі витяги з газет, використані в роботі, подано зі збереженням правопису 1920–1940-х рр.)

1 серпня. Війна за святу справу (передова стаття редакції).

«День 22 червня 1941 р., коли на приказ Вождя Адольфа Гітлера німецькі вояки перейшли демаркаційну лінію, поклав край московсько-живідській навалі на Західній Україні. Розпочався наступ культурної Європи проти варварства СРСР».

14 серпня. Включення Галичини до Генерального Губернаторства.

Генеральний губернатор Ганс Франк звертається до населення з прокламацією: «Жахливі роки терпіння і гноблення безглуздим самовільним режимом варшавської кліки й жорстоке панування насилля Совітів лежить поза Вами. Тисячі Ваших братів й сестер упали безвинно жертвою жидівсько-більшовицького шалу крові. Вояки Адольфа Гітлера визволили Вас зпід системи мору, терору й культурної ганьби. Ім'я Гітлера дає вам повну запоруку, що часи страхіття ніколи уже не вернуться».

Коментар: обидва тексти писані різними адмінустановами – редакцією регіонального друкованого органу й представником окупаційної влади, але вони разюче схожі.

24 серпня. «Ми не зафіксували жодного випадку ненависті і зневаги німців до українського народу... Ми з огидою читаємо в летючках, що німецькі вояки грабують, вбивають і гвалтують жінок».

Заборона подруж з жидами у Мадярщині.

Коментар: тривожна звістка про дискримінацію євреїв у Європі.

7 вересня. Два заголовки на с. 2 «Примус праці для жидів» і «Окремий трамвай для жидів».

25 вересня. Повідомлення окружного комісара Міллера.

«1. Забороняється... продавати або відступати жидам м'ясо, масло, яйця, дріб (кури, качки, гуси), сало, шинку і ковбасні вироби...

2. Кари за ці проступки: в'язниця, примусові роботи і конфіскація цілого майна».

28 вересня. Як мають мешкати у Львові.

«Як подає “Газета Львівська”, місто поділено на 4 житлові округи – німецьку, українську, польську і жидівську».

3 жовтня. Повідомлення Окружного Комісара Міллера.

Коментар: усього XII розділів, з яких деякі стосуються саме єврейства, зокрема, VII – щодо жидівської окремої відзнаки, IX – про здавання цукру жидами. У тому ж номері – стаття про взяття німцями Києва і Полтави, подана в спекулятивному сепаратистському дусі: «Два старі українські міста скинули з себе страшний червоний кошмар... Київ здобутий! Жидівська Одеса борониться, борониться Москва, але український Київ не схотів битися за грузинського деспота Сталіна».

Мімікра й «хуцбе».

«Мімікри – це маленькі хижачькі створіння, які живуть у водах океанів, морів і рік, і дуже вміло пристосовуються до оточення. Хуцбе у жидівським жаргоні означає бездонна нахабність і безсоромність. На загрозу, що йде від жидівства, треба всім свідомим українцям звертати дуже пильну увагу. Український народ не буде останнім в Європі і випече білим вогнем з своєї землі заразу жидівського бациля».

У публікації також наведено витяги із німецького тижневика «Дас Райх», в якому «один з найкращих знавців жидівства, доктор Осип Геббельс, наголошує, що жиди мають природний інстинкт для небезпек... Проте незадовго п'ястук всієї Європи спаде на жидівство». Автор також цитує філософа Шопенгауера: «Жид – це мистець брехні. Він геніально опановує реєстри перекручування правди».

5 жовтня. Повідомлення Ортскомендатури в Кременці.

«Жидівське населення має робити німецьким воякам на вулиці місце на відступ найменше 1 метра. Коли німецький вояк ввійде до склепу, всі жиди, що в ньому перебувають, мусять негайно вийти зі склепу».

19 жовтня. Молотов – Скрябін.

«Молотов – гордий “наркоміндел”, один з кремлівських володарів, раб, що цілує чоботи Сталіна. Жінка Молотова в дійсності є жидівкою Кар. В 1935-39 роках вона їздила до Америки. З'ясувалося, що в Нью-Йорку існує жидівський банк Кар. Там і зберігаються величезні гроші для кремлівських комісарів на “чорну годину”».

У тому ж номері є коротке повідомлення: «Жид Ілля Еренбург недавно бундючно заявляв, що Київ ніколи не побачить німецького вояка. Тепер він пише, що гарматні стріли чути вже в Москві».

4 грудня. Повідомлення на шести сторінках, усього IX розділів, з яких окремо для євреїв видано IV і VI розділи – про обов'язок мельдування (реєстрації) жидів, що не мають сталої праці, і установлення жидівських наглядачів робіт.

7 грудня. Моральна інквізиція.

Коментар: велика стаття про більшовицькі методи агітації і пропаганди через пресу, літературу, радіо, театр, кіно, живопис, музику. В кожному абзаці використано художні прийоми, скеровані проти діячів культури-євреїв, зокрема, такі: «розповсюдженням рафінованої брехні займались в основному жиди», «літературна критика знаходилась в жидівському полоні», «бездарний жидок Смульсон», «макулатурні філософствування Кацнельсонів».

Жидівські місцевості в Задністров'ї.

«Згідно з розпорядженням румунського губернатора всі жиди мають переселитись у визначені місцевості. Хто житиме не у своїх районах – буде уважаний за шпіона і суджений військовим судом».

Протижидівська акція у Франції.

«Три жиди-сенатори та 10 послів на основі нових розпоряджень уряду у Віші мають втратити свої посади. Ходить тут (йдеться) про Леона Блюма, Джорджа Манделя та Джорджа Маера».

Висновки щодо «Кремянецького вісника» 1941 р.:

- проаналізовано номери газети з 1 серпня до 7 грудня 1941 р., наявні в Державному архіві Тернопільської області;
- газета була органом Українського національного комітету, видавалася 2–3 рази в тиждень;
- у період німецької окупації в кожному номері друкували, передусім, відомості з фронтів, розпорядження окружного комісара Міллера, статті про звірства НКВС, більшовицький терор, передрук новин з-за кордону, біографічні довідки тих, «хто репрезентує цивільну владу в Галичині»:
Ген. Губернатор д-р Ганс Франк,
Губернатор д-р Карло Ляш, Держсекретар д-р Й. Білер,
Генерал поліції Кригер, Окружний комісар Фріц Міллер;
- із вересня на перших сторінках вісника з'явилися повідомлення, розпорядження, заборони окружного комісара німецькою та українською мовами, за невиконання яких було передбачено сувору кару;
- у кожному номері почали друкувати спочатку невеликі за обсягом, а згодом – об'ємніші статті антиєврейського спрямування;
- у вересні – жовтні агресивні щодо євреїв публікації мали місце вже по кілька в одному номері. Вони друкувалися на тлі офіційних обмежень, дискримінації євреїв у різних питаннях господарського життя, загальнолюдських прав;

- автори статей, як правило, не були вказані. Вони використовували прийом протиставлення українців, яких німці «визволили від сталінського режиму», і євреїв (жидів), яких зневажливо називали жакливими створіннями, бацилами тощо;
- наприкінці 1941 р. переслідування євреїв набрало масштабності в різних країнах Європи. Тому на шпальтах газет щодо єврейства застосовувалася «мова ворожнечі», підкріплена жорсткими діями окупаційної влади;
- у серпні – вересні назва газети друкувалася лише українською, починаючи з 3 жовтня – зліва німецькою, справа – українською, з 16 жовтня – ще більшим шрифтом, і добавлено, що це вісник гебітскомісаріату. Так «нова влада» повністю прибрала до рук друкований орган, через який управляла людьми.

Рік 1942-й [26, б].

Повідомлення гебітскомісара в Кремянці Фріца Міллера і райхскомісара України Еріха Коха:

11 січня – поліційна година, кара за злочини;

22 січня – церковні громади, перегляд коней для розплоду;

25 січня – мірництво;

5 лютого – комірне, перейменування вулиць, платня за працю, жидівські абоненти електросітки; «жиди не одержують жадних підвижок за справність в службі».

Коментар: лише за два місяці 1942 р. окупаційна адміністрація видала кілька детальних, великих за обсягом розпоряджень, які свідчать про її намір контролювати різні сфери життя людей окупованих територій. Майже в кожному з них окремими пунктами згадуються жиди, до яких влада демонструє особливо пильну увагу як до ізгоїв, тим самим налаштовуючи решту жителів громад проти них. Це була тимчасова індульгенція для неєвреїв, шанс бути знищеними не в першу чергу, як показав час.

12 лютого. Законодавчі акти європейських держав для упорядкування жидівської проблеми.

Франція:

- заборона спекуляції землею, торгівлі;
- відокремлені жидівські союзи;
- витіснення з посад 15 радників департаменту, 9 бурмістрів, 4 офіцерів;
- заборона змінювати жидівські прізвища, тому що згідно зі списками телефонних абонентів у Парижі число жидів у місті зменшилося на 10–15 %.

Прізвища	1939 рік	1941 рік
Леві	747	417
Бльоx	280	170
Дрейфус	203	114
Беругайм	110	63
Ротшильд	31	13

Бельгія: закон про відокремлення жидів у примусові союзи, школи.

Голландія: спеціальний дозвіл жидам на фахову або промислову діяльність.

Італія: зменшення кількості жидів.

Рік	1932	1941
Кількість	45 410 осіб	39 106 осіб

Румунія: дозвіл мешкати лише на території гетто, носити жовті знаки, ходити не більше ніж по три особи; на житлах – надпис «жид»; розстріл за насильства проти румунських урядовців; обов’язкові громадські роботи всіх від 15 до 50 років. Жид поза визначеною місцевістю вважається шпигуном і підлягає військовому суду; обмеження концесії на аптеки, лабораторії, фабрики виробу ліків; заборона переходу в іншу віру; наказ віддати бідним певну кількість білизни і одягу.

Словаччина:

- віджидівлення столиці Братислави (жиди мають виїхати в 14 провінцій, здебільшого до казарм) → з вересня до грудня 1941 р. з міста виїхали 10 тисяч євреїв, за винятком урядовців, лікарів, інженерів, адвокатів;
- обмежено свободу подорожування жидів, письмовий дозвіл на проїзд лише у вагонах III класу в окремих переділах;
- заборона мати автомобілі;
- на всіх листах і заявах мусить бути зірка Давида;
- ізоляція від господарського життя;
- ліквідовано 9600 жидівських підприємств;
- до рук арійців відійшло 2400 підприємств;
- жиди втратили через це 400 мільйонів словацьких крон різного прибутку;
- зменшилось число юристів-жидів; якщо раніше винагорода їх становила 200 мільйонів крон, то тепер лише 50 тисяч крон;
- будинки жидів були націоналізовані.

Ці численні факти дискримінації євреїв спонукають зробити висновки:

- така політика урядів європейських держав є масштабною і системною;
- антиєврейські закони були найбезцеремоннішими в країнах-сателітах Німеччини і в тих, де діяли маріонеткові пронацистські уряди;
- у суспільстві нагнітався образ небезпечного єврея, що нібито чинить шкідливий вплив на громадське життя, становить реальну загрозу для держав;
- публікація актів європейських держав щодо «жидівської проблеми» в регіональній газеті Тернопільщини «Кременецький вісник» – це один із способів надати «цивілізованого» характеру геноциду євреїв у краї, показати окупованому населенню «загрозу єврейства» для Європи і світу і, зрештою, виправдати звірства щодо цього народу. Не дивно, що частина галичан брала участь в антиєврейських акціях у добу Голокосту, інші – мовчали. «В роки нацистської окупації врятувати єврея було справжнім подвигом, чи навіть героїзмом, але героїзм не може бути явищем щоденним», – писав історик Я. Грицак.

10 квітня. Гебітскомісар Міллер заборонив «балакати з жидами та навіть хвиливе дозволяти їм вступу до своїх помешкань».

3 травня. Жидівське кодро боїться смерти.

«У Москві відбувся мітинг, на якому академік вибраного народу Міненштерн і дитячий письменник Маршак, кричали, що дітям грозить велика небезпека і вигадували брехливі страхіття про те, як німецькі вояки знущаються над дітьми і жінками. Ці жидівські патриції хочуть викликати в серцях матерів всього світа співчуття до жидівських кобренят, що змагають до панування над християнами».

Гетто.

У статті йдеться про те, що історія виникнення гетто сягає біблійних часів у всіх містах Малої Азії і Північної Африки, пізніше в римській державі. Однак гуртування євреїв у містах на певній вулиці чи районі у давнину було добровільним.

Коментар: автор статті стверджує, що гетто у 1942 р. стало невідгідне жидам, бо вони зібрали велетенські капітали й опанували пресу, а отже – прагнуть управляти світом. І, зауважмо, ані слова про істинне призначення гетто в окупованих країнах. Такий вибірковий

підхід до інформації, дозування «правди» – приклад маніпулювання свідомістю і думками читача.

17 травня. Розпорядження гебітскомісара.

«Потрібні судді, нотаріуси, адвокати. Жиди виключаються. Забороняється та карається впровадження мешканців 11 міст до звільнених жидами домів».

Коментар: постає запитання – куди ділися єврейські родини?

Мова облудливої брехні звучить у тій самій газеті, у зверненні до українців:

«Німеччина кличе вас до співпраці в куванні зброї для остаточної боротьби проти жидо-більшовицької Москви. Будете мати перший раз можливість власними очима побачити гарний німецький край. По закінченні війни повернете до батьківщини з багатим досвідом».

У рубриці «Наші ілюстрації» – карикатура єврейської сім'ї і підпис: «Не плач, Іцку, тателъ буде битись тільки там, де не дуже стрілятимуть».

Поряд – карикатура на Черчіля та Рузвельта (додаток 7).

Коментар: зважаючи на поєднання різних фрагментів антисемітської пропаганди в одному номері, для пронимецької редакції образ ворога асоціюється не лише з довгим носом, крючковатими пальцями та кривими ногами євреїв, а й із глузуванням над провідними політиками країн антигітлерівської коаліції?

2 серпня. Присмерк жидівства в Голяндії.

«Уведення жидівської відзнаки – зірки виразно вказує голяндському народові факт жахливого переповнення чужинцями. Тільки відокремлення та виключення жидівства звільнить шлях для європейської співпраці на користь національносвідомих народів».

Висновки щодо «Кремянецького вісника» 1942 р.:

- проаналізовано номери газети з 11 січня до 2 серпня, а також оглядово – решту номерів 1942 р. (додаток 8);
- більшість публікацій прокоментовано під час їх висвітлення;
- 1942 рік – період найактивнішої реалізації програми «остаточного розв'язання єврейського питання» в Україні;
- легальна газета окупованого Тернопілля повністю замовчує Катастрофу українського єврейства (додаток 9);
- винищення цього народу в різних країнах світу подано як звичну практику нацистів, що певним чином відволікало людей від справжнього обличчя війни, її жахить. Про це свідчать заголовки статей антисемітського змісту із серпня до грудня 1942 р.:

«Жид показує – Англія слухає»	«Жидо-більшовицька кузня брехень»
«Проти світових паразитів»	«Шляхи жидівства до світової влади»
«Арешти жидів в Америці»	«Гострі заходи проти жидів в Румунії»
«Жидівські колонії в Криму»	«Зі Словаччини виселено 45000 жидів»
«Жидівські політичні убивства»	«Росіяни несуть мішок, а жиди вимахують батогами»
«Цим вже жиди нікого не обдурять»	«Жидівсько-більшовицький стріл в потилицю»
«Прожижидівська боротьба в Японії»	«Совітські газети вихваляють жидівських героїв»

Рік 1943-й [26, в].

25 квітня. «17 нових совітських генералів, між якими фігурують такі прізвиська як: Арон Кац, Самуїл Давидович, Самуїл Шапіро – є новим наглядним доказом тісного зв'язку між жидівством і більшовизмом. Це теж саме, що піднесення англійських жидів до лордів, або покликання американських жидів до “мозкового тресту” Білого дому».

6 травня. «З Заходу діє капіталістичне жидівство з Англії і Америки, з другої сторони – революційне, що разом з жидами-фінансистами спричинили напад на Німеччину... Сьогодні Європа з жахом дивиться на жидівську різню у Катинському лісі. В протилежності до цієї злочинності рейхсляйтер Розенберг поставив боротьбу націонал-соціалістичного райху за соціальну справедливість».

30 травня. «Зрадники, жиди і більшовики господарюють у Тунісі» – таку назву має стаття, в якій автор твердить, що англо-американці, зайнявши Туніс, зробили тут правдивий жах.

27 червня. В одній колонці – заголовки: «Жидівські спекулянти грабують населення Уругваю» і «Жидівська земельна власність у Болгарії під державним управлінням».

10 жовтня. Інформація з Кракова про мандрівну виставку з 60 картин під назвою «Жидівська світова язва»; ідея виставки – доказати, що ніде в світі не може бути спокою, якщо не буде остаточно зламані сили жидів.

9 грудня. Стаття «Звуки війни» – філософський текст-роздум, який затягує своєю словесною павутиною, бо зрештою має мету – виправдати руйнації матеріальні й духовні, приховати цинізм цієї філософії вірою в Бога: «Війна ніщо інше, як воля Того, що зветься Богом... Це сила, батіг на людей на народи. Це першопричина, яка дозволяє одним рости, іншим впасти, одним родитися, іншим вмирати».

Висновки щодо «Кремянецького вісника» 1943 р.:

- змінено деякі рубрики та їх пропорції у номерах газети;
- після початку корінного перелому в перебігу війни основну увагу зосереджено на воєнних матеріалах, новинах із фронтів, міжнародних подіях;
- посилено критичні статті про Сталіна;
- йдеться лише про перемоги німецьких військ;
- візуальна (фото) пропаганда праці в Німеччині;
- відгуки «остарбайтерів» – лише позитивні;
- у заголовку німецькомовний переклад назви газети переміщено вправо, дрібнішим шрифтом, займає 1/3 від української назви;
- публікації про євреїв агресивні, як і раніше;
- від середини 1942–1943 – початок 1944 рр. – стала постійною рубрика «З головної квартири фірера» (повідомлення Верховного командування Збройних Сил);
- немає жодної згадки про табори смерті, крематорії, концтабори;
- із листопада 1943 р. у назві газети зник німецькомовний заголовок, тому що уже було визволено столицю УРСР м. Київ і почалося остаточне вигнання німецьких військ.

Україномовна легальна газета «Кремянецький вісник» – переконливий доказ того, що німецька окупаційна влада вміло використовувала місцеву пресу у своїх цілях: для пропаганди, інформування, управління, контролю, маніпулювання підневільними людьми. Дієвість «нового порядку» підсилювали публікації на кшталт «Слідуючі особи були покарані», «Присуди особливого суду» тощо. Шлях євреїв ХХ століття на Голгофу виміряла війна. На його початку – станція «Антисемітизм», посередині – «Катастрофа», кінцева – порожеча і Пам'ять.

«Тріпочуть під вітром короткі обривки життя. І тільки подвиг людського духу доточить їх до безсмертя» [23, с. 36].

Висновки

Усе, що відбувається з нами і навколо нас, ми сприймаємо, насамперед, кризь призму свого внутрішнього світу, який суттєво змінюється, навіть упродовж одного людського життя, під впливом багатьох чинників. Великі потоки інформації ускладнюють розуміння й оцінки багатьох історичних явищ. Хтось активно творить історію, інші пасивно споглядають за її перебігом, але найсумніша участь –

стати жертвами політичних тиранів. Голокост переконує в тому, наскільки людство далеке від досконалості. Прокладаючи мости між минулим і сучасним, важливо пам'ятати про «гуманітарну ауру людства». Саме такий орієнтир притаманний творчості поетеси Ліни Костенко. «Записки українського самашедшого» – її перший прозовий роман, витяги з якого стали супроводом цієї роботи. Ліну Костенко вважають філософським феноменом нашого часу, тому її авторська оцінка подій початку III тисячоліття дає можливість зіставити різні епохи, з'ясувати, чи зменшився ареал зла у світі, чи навчилося людство уникати повторення фатальних помилок історії.

«Стара епоха ще не кінчилася. Тягнуться й тягнуться її шлейфи, підтіпані брудом і кров'ю. Все просотане всесвітньою павутиною, електричними струмами, радіомагнітними хвилями. Хімія забила пори землі. Вже люди – як ті промінчики у невидимих порохах смерті. Апокаліптичні коні б'ють копитом» [25, с. 149].

Звісно, історія повторюється в тих чи тих проявах, і, немов лакмусовий папірець, часто демонструє нам нерозсудливість політиків і народів. Важко прогнозувати завтрашній день, якщо не зрозуміти тих істин, загроз, які свого часу хтось не догледів, не розпізнав, і людство не запобігло трагедіям, таким як Голокост.

Катастрофа єврейського народу – гіркий, ганебний, болісний досвід, який застерігає: в умовах диктатури злочинна ідеологія бере гору над здоровим глуздом і людськими життями. Технологічні можливості антинародних режимів є ще одним тривожним, потенційно руйнівним фактором. ЗМІ, суттєво удосконалені в ХХ ст., виконують важливі функції в суспільстві: інформативну, виховну, політичну, комунікативну тощо. Для влади ЗМІ – це ще й ефективний засіб всеохопного контролю над свідомістю, настроями, вчинками громадян.

Періодикою як одним із традиційних видів ЗМІ, насамперед, цікавляться люди старшого покоління. Молодь здебільшого обирає електронні носії інформації. Однак при дослідженні подій минулого матеріали періодики є унікальним джерелом знань, яке потребує особливого підходу, методів та прийомів аналізу публікацій.

Ми опрацювали старі газети ДАГО, що охоплюють три періоди історії галицького краю, і з'ясували, що публікації газет тісно пов'язані з політичними явищами, антиєврейськими тенденціями, які та чи та влада, завуальовано або цинічно відверто, диктувала читачам.

У міжвоєнні роки галицькі газети під егідою Польщі епізодично зачіпали єврейську тему, а з появою фашистів і нацистів у Європі

почали безцеремонніше оцінювати специфіку мови, релігії, побуту, господарської діяльності, політичної активності євреїв, протиставляючи їх іншим народам. Не надто відрізняються від передвоєнних радянські газети Тернопілля другої половини 1940-х рр.: вони теж здебільшого виконували політичне замовлення нової влади – партії комуністів, і в ставленні до євреїв УРСР автори публікацій та редактори недовго були лояльними. Із виникненням на карті світу держави Ізраїль тавро «безродних космополітів» лягло на кожного радянського єврея. Отже, системна інформативна війна проти євреїв на сторінках газет – один із факторів, що призвів до викорінення кількома режимами представників цього своєрідного народу з українських теренів.

Найпотворніших форм набрав антисемітизм, як основний компонент нацистської ідеології, в роки Другої світової війни. Антиєврейська політика велася рік за роком, пройшла кілька стадій, завершилася тотальним винищенням євреїв в усіх країнах окупованої Європи, в тому числі в Україні. Ідеологи НСДРП застосували бомбу уповільненої дії – міф про всесвітню єврейську змову, щоб виправдати масові злочини проти миру і людства.

«У сенсі гуманізації воєн уже децю робиться. Одне військове відомство ініціює розробку екологічно чистих куль, які не містять свинцю. Тому що свинцеві кулі завдають шкоди здоров'ю убитих» [25, с. 305].

Учений Вадим Скуратівський дійшов висновку, що «Протоколи сіонських мудреців» мають надзвичайну демонічну потугу, яка вже 100 років вправно працює на всьому просторі масової свідомості. Це – ідеологічний вічний двигун. У «Протоколах...» реалізовано рецепт науки ненависті [34, с. 284–285].

У роки Другої світової війни німецька окупаційна влада приділяла пильну увагу, насамперед, пресі. Цьому є чимало пояснень, особливостей використання саме такого інформативного каналу:

- масове тиражування газет і систематичність їх друку;
- урахування специфіки регіону – національної, релігійної, економічної;
- доступність газет і різноплановість матеріалів, публікації «рідною мовою»;
- гнучке реагування на зміну воєнної ситуації на фронтах;
- можливість повторного перечитування та обговорення статей у «масах»;
- руйнування цілісності громади краю за схемою «свої» і «чужі»;

- підсилення ефекту місцевих новин на міжнародному фоні подій у світі;
- пряме втручання у життя кожного шляхом категоричних приписів і заборон під страхом суворого покарання;
- ілюзія дотримання «свободи слова і друку»;
- далекоглядний вплив на свідомість і підсвідомість людей;
- опора на місцевих дописувачів, «інтелектуальну еліту» регіону;
- спекуляція містечковим патріотизмом, друк краєзнавчих матеріалів;
- поєднання інформаційної та ідеологічної функцій преси на користь влади.

Отже, періодична легальна преса в цілому була слухняним гвинтиком потужної бюрократичної машини тоталітарних держав, дієвим засобом пропаганди офіційних ідеологій, моделлю вмілого коригування громадської свідомості. В умовах екстремі люди, як правило, не спроможні рівноцінно протистояти могутнім політикам, арміям і налагодженому ними воєнно-пропагандистському тиску на свідомість окупованого населення. Сили нерівні, і в цьому теж одна з причин, чому Голокост став можливим і масштабним.

«Події бувають різні. Вони неспівмірні. Це якщо у світових масштабах. А в масштабах людської долі сльоза дитини більша за космос. Хлопчик, контужений на львівському авіа-шоу, а потім ще й травмований на “Норд-Ост”, – це вже інший вимір біди. Астронавти з “Коламбії”, старі, самотні люди, що доживають віку в Чорнобильській зоні, і молоді хлопці, що гинуть на іракській війні – усе це всесвітні лики трагедій. Буває горе велике, а буває ще більше. В діапазоні таких градацій ми й живемо» [25, с. 313].

Історія – справа рук людських. Проблема мотивації вчинків політиків і громадян надзвичайно актуальна й сьогодні. Гідним прикладом вшанування людей різних країн, які в період Катастрофи рятували життя євреїв від переслідувань нацистів, є надання почесного звання Праведників народів світу, започатковане в Ізраїлі Меморіальним інститутом Яд Вашем, що в м. Єрусалимі. На Алеї Праведників встановлені пам’ятні знаки з іменами рятівників, у тому числі понад двох десятків жителів Тернополя й області (додаток 10).

На одній із конференцій 1991 р., присвячених українсько-єврейському діалогу, літературознавець Іван Дзюба зазначив, що «проблема українців та євреїв – це проблема людини, проблема пошуку взаєморозуміння між жертвами історичного процесу, жертвами режимів, що вороже ставилися до свободи. Єврей – це вічний

дисидент, вічний вільнодумець. Українець – це вічний комплекс, вічний об'єкт чийхось прагнень. Дуже важливо для кожного єврея і кожного українця думати про стосунки між нашими народами. Не тільки тому, що ми живемо поряд на нашій планеті, а й тому, що кожен з нас мусить бути Людиною» [34, с. 306]. З того часу минуло понад двадцять років. Багатотисячний медіапростір дає значно більше інформації дослідникам єврейської тематики. За кількістю зареєстрованих видань Україна переважає США і Китай, разом узяті. Лише в Тернопільській області діє 178 друкованих періодичних видань, з них 143 газети [2, с. 3].

У Ліни Костенко є теорія про дефект головного дзеркала. Уявімо собі складну систему дзеркал: якщо хоча б одне із них має дефект, то всі інші відбиватимуть спотворене зображення. Ця система є моделлю відносин людини і влади, на які впливає преса. Якщо преса обслуговує інтереси влади, то марно сподіватися на її об'єктивність. Брехня епохи, підміна моралі тоталітаризмом веде народи в історичне небуття. Поверхня спотвореного дзеркала відбиває дійсність у фальшивих тонах.

«Час іде і здмухує попіл. Безмірна людська здатність до адаптації» [25, с. 363].

Усунення дефекту головного дзеркала – справа не одного десятиліття. І водночас справа кожного дня, кожної миті. Справа кожного з нас.

Список використаних джерел і літератури

1. Бартов Омер. Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні / Пер. з англ. Сергія Коломийця. – Київ: Зовнішторгвидав України, 2010.
2. Безкорвайний Є. Основа політичного плюралізму // Свобода. – 2003. – 22 липня. – С. 3.
3. Беркгоф Карел. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. – Київ: Критика, 2011.
4. Букавин І. Історія Тернопілля. Наш край з найдавніших часів до наших днів. – Тернопіль: Астон, 2004.
5. Вільне життя. – 1944 р., 29 листопада*.
6. Вільне життя. – 1944 р., 1 грудня.

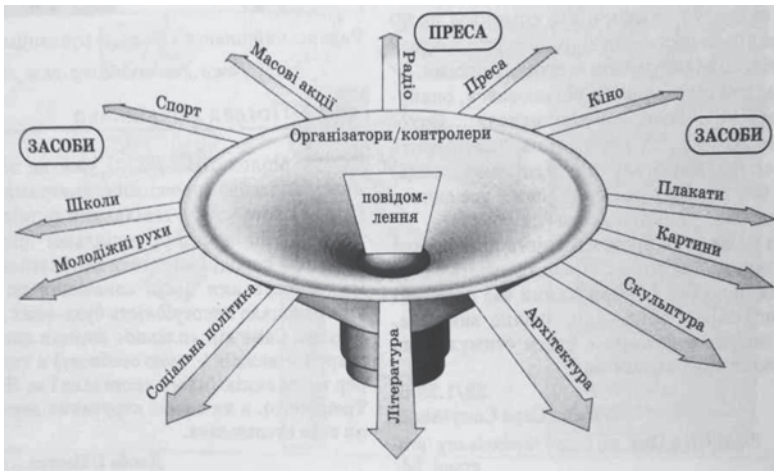
* Концептуальна ідея роботи передбачає дотримання хронології та послідовності аналізу газет ДАТО. Тому за основу взято саме дати публікацій, а посилання на номери газет не наведено.

7. Вільне життя. – 1945 р., 9 травня.
8. Вільне життя. – 1945 р., 1 січня.
9. Вільне життя. – 1945 р., 27 січня.
10. Вільне життя. – 1948 р., 19 травня.
11. Вільне життя. – 1949 р., 1 лютого.
12. Вільне життя. – 1949 р., 18 лютого.
13. Вільне життя. – 1949 р., 20 лютого.
14. Вільне життя. – 1949 р., 23 лютого.
15. Галушко М. Українські часописи Тернополя і Тернопільщини (1886–1944 рр.): Історико-бібліографічне дослідження. – Львів, 2008.
16. Гон М. Діалектика державності в українсько-єврейських взаєминах у Галичині в 1918–1939 рр. // Україна модерна. Ч. 7. – Київ; Львів, 2002.
17. Діло. – 1928 р., 9 березня.
18. Діло. – 1928 р., 18 березня.
19. Діло. – 1928 р., 15 липня.
20. 3 історії Тернопільщини / За ред. О. Полянського. – Тернопіль: ТОІУВ, 1990.
21. Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 роках: Навч. посібник / Ю. Комаров, В. Мисан, А. Осмолівський та ін. – Київ: Генеза, 2004.
22. Кон Норман. Привід для геноциду. Міф про всевітню єврейську змову і «Протоколи сіонських мудреців» / Пер. з англ. Тараса Цимбала. – Київ: Самміт-Книга, 2011. – 352 с.
23. Костенко Л. Вибране. – Київ: Дніпро, 1989.
24. Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала. – Київ: Видавничий дім «KM Academia», 1999.
25. Костенко Л. Записки українського самашедшого. – Київ: А-ба-ба-гала-ма-га, 2011.
26. Крем'янецький вісник:
 - а. 1941 р. (1 серпня, 14 серпня, 24 серпня, 11 вересня, 25 вересня, 28 вересня, 3 жовтня, 5 жовтня, 19 жовтня, 4 грудня, 7 грудня);
 - б. 1942 р. (11 січня, 22 січня, 25 січня, 5 лютого, 12 лютого, 10 квітня, 2 серпня);
 - в. 1943 р. (25 квітня, 3 травня, 17 травня, 30 травня, 27 червня, 10 жовтня).
27. Назустріч пам'яті. Навчально-методичний посібник до фільму про Голокост в Україні «Назви своє ім'я» / Авт.-упоряд.: О. Войтенко, М. Тяглий. – Київ: Поліграф. фірма «Оранта», 2007.

28. Подольський А. Уроки минулого: Історія Голокосту в Україні: Навч. посібник. – Київ: ДГВПІ «Зовнішньоторгвидав України», 2009.
29. Радянський Тернопіль. – 1945 р., 28 лютого.
30. Радянський Тернопіль. – 1945 р., 5 грудня.
31. Тернопільський голос. – 1943 р., 23 травня.
32. Тернопільський голос. – 1944 р., 5 березня.
33. Уроки Голокосту: Інформаційно-педагогічний бюлетень Українського центру вивчення історії Голокосту. – Київ: Зовнішторгвидав України, 2010. – № 2–3.
34. Феллер Мартен. Пошуки, спогади, роздуми єврея, який пам'ятає своїх дідів, про українсько-єврейські взаємини, особливо про нелюдське і людяне в них. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1998.
35. Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. – Видання друге / Упоряд. Ж. Ковба. – Київ: Дух і Літера, 2009.
36. Щупак І. Нацистська антисемітська пропаганда серед місцевого населення України // Проблеми історії Голокосту. – 2006. – № 2.
37. Поезія згубила камертон... http://www.poetryclub.com.ua/metrts_poem.php?poem=17569.

Додатки

Додаток 1

Чинники суспільного впливу на людину. Роль преси

Додаток 2

Активність виборців у трьох воєводствах Східної Галичини.
Підсумки виборів до сейму Польщі, березень 1928 р.

Воєводства	Польські листи	Українські листи	Жидівські листи
Львівське	235 849	206 650	67 245
Станіславське	187 523	175 775	495
Тернопільське	148 812	198 460	34 692
Разом:	572 184	580 885	102 432

Примітка. Листи – це сучасні бюлетені.

Додатки 3, 4.

Антисемітські ілюстрації в українських та іноземних виданнях

Додаток 5

Кількість газет на окупованій території 1941–1944 рр.

СРСР	Понад 400
Українська РСР	Понад 300
Білоруська РСР	Приблизно 100
Російська ФСРР	Приблизно 60

Додаток 6

Адольф Ейхман (Айхман) на суді в Єрусалимі, 1961 р. (фото)

Додаток 7

Карикатури з «Кремянецького вісника», 1942 р. (шпальти газет)

Додаток 8 (А)

Звернення райхскомісара Еріха Коха, 7 січня 1942 р. (шпальта)

Додаток 8 (Б)

Повідомлення гебітскомісара в Кремянці, 5 лютого 1942 р.
(шпальта)

Додаток 8 (В)

Повідомлення гебітскомісара Міллера, 12 квітня 1942 р. (шпальта)

Додаток 9

Фрагмент статті з «Кремянецького вісника», 24 березня 1942 р.
(шпальта)

Додаток 10 (А)

Ірина Максимова, тернополянка, Праведниця України (фото)
Медаль Праведника народів світу (фото)

Додаток 10 (Б)

Почесний диплом Праведника народів світу (фото)

Список умовних позначень

ГПУ – Головне політичне управління

ДАТО – Державний архів Тернопільської області

ЗМІ – засоби масової інформації

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

НСДРП – Німецька соціал-демократична робітничка партія

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

США – Сполучені Штати Америки

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ГОВОРЯТЬ ДІТИ ГОЛОКОСТУ
(Відображення у свідченнях очевидців
життя єврейських дітей Чернівців
напередодні та в роки Голокосту)

Роботу виконали:

Пилипюк Катерина,
Турецька Любов,
учениці 11 класу
СШ ОРТ № 41
м. Чернівців

Науковий керівник:

Герасим Наталя Павлівна

ЗМІСТ

Вступ

Відображення життя єврейських дітей у довоєнних Чернівцях у свідченнях очевидців

Свідчення очевидців про життя дітей у Чернівцях в часи Голокосту

Висновки

Список використаних джерел і літератури

ВСТУП

Найтрагічнішою сторінкою Голокосту є долі єврейських дітей. З 6 мільйонів знищених євреїв близько 1,5 мільйона були дітьми до 15 років [14].

Дискримінація єврейського населення у Німеччині після приходу нацистів до влади поступово посилювалась із кожним наступним законодавчим актом. Спочатку нацисти обмежували права та можливості євреїв. Потім перейшли до їх ізоляції. Згодом почали виганяти євреїв із території Райху. І, насамкінець, перейшли до їх повного фізичного знищення.

Антисемітська політика Третього Райху поширювалась не тільки на дорослих. Єврейські діти також проголошувалися расовими ворогами, які загрожують «здоровому тілу німецького народу». Поширюючи настільні ігри на кшталт «Вижени єврея», нацисти прагнули сформувати у німецьких дітей і підлітків позитивне сприйняття расової та нацистської ідеології. Школярів-євреїв принижували та цькували і в класних аудиторіях, і поза навчальними закладами. При цьому об'єднувались молоді люди з організації «Гітлерюгенд» та дорослі й досвідчені вчителі.

Нюрнберзькі закони 1935 р. запроваджували законодавче підґрунтя політики щодо євреїв. Єврейських дітей разом із батьками, або розлучаючи з ними, ізолювали в гетто, депортували, знищували в таборах смерті. Особливо жорстоким було ставлення до них на окупованих нацистами територіях. Діти гинули від голоду, епідемій, масових розстрілів.

Саме тому об'єктом нашого дослідження ми обрали життя єврейських дітей у Чернівцях напередодні та в період Голокосту.

Метою дослідження є:

- аналіз відображення життя єврейських дітей у Чернівцях у спогадах дорослих, які пережили Голокост дітьми;
- зіставлення долі конкретних людей із долею єврейської громади Чернівців;
- залучення свідчень людей, які пережили Голокост, як важливого історичного джерела для висвітлення локальної історії та історії повсякденності.

Основним джерелом нашого дослідження стали свідчення очевидців. Ми опрацювали три групи матеріалів:

- відеосвідчення, записані протягом 1996–1998 рр. Інститутом Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії;
- аудіоінтерв'ю, зібрані Чернівецьким товариством в'язнів гетто за підтримки Фонду ім. Генріха Бьолля та опубліковані у 1998 р.;
- свідчення, які ми записали під час наших зустрічей із ветеранами.

Відеосвідчення були записані російською мовою в Україні, одне – у США. Аудіоінтерв'ю записували у Чернівцях німецькою мовою, транскрибували, редагували і потім перекладали українською. Свідчення ветеранів записували російською або українською мовою, редагували і перекладали українською.

Всі, чий інтерв'ю ми опрацювали, на початку війни були 5–13-річними дітьми. В житті кожного/кожної з них був страшний досвід перебування у гетто Чернівців.

Під час написання роботи ми використали також архівні та опубліковані документи, фонди та матеріали експозицій обласного краєзнавчого музею та музею історії та культури євреїв Буковини, монографії та статті українських та зарубіжних науковців, інтернет-ресурси.

У процесі виконання роботи ми застосували пошуковий та аналітичний методи дослідження. Також ми прагнули до використання результатів своєї дослідницької діяльності у проектах просвітницького та соціального характеру.

Територія Буковини у міжвоєнний період належала Румунії. У другій половині 1930-х рр. антисемітські тенденції в Румунії нарастають і поступово переходять у ранг державної політики. У 1936 р. було заборонено єврейські студентські об'єднання. Наприкінці 1937 р. уряд видав низку антиєврейських законів. Зокрема, заборонялась єврейська преса та окремі професії для євреїв, особливо в державному секторі. У 1937 р. було прийнято закон про перевірку прав євреїв на румунське громадянство. Кожна єврейська сім'я мала довести, що вона проживала в межах провінції, яка входила до складу Румунії станом на певну дату, тобто 29–25 років тому [21].

Представник єврейської громади у румунському парламенті Г. Карп у своїй промові цього періоду зазначав, що низка адміністративних установ країни вважає євреїв другосортними особами, говорив про моральне гетто, влаштоване рядом законів у передвоєнній Румунії [13].

Сформований 1 січня 1938 р. уряд О. Гога одним зі своїх завдань оголосив заходи проти євреїв. Упроваджуючи ці заклики в життя, префект Чернівецького повіту Н. Робу видав наказ про закриття 14 газет у Чернівцях. Євреям заборонили займатися лікарською, адвокатською практикою, перебувати на державних посадах [25, с. 214].

На початку лютого 1938 р. над Чернівецькою ратушею підняли прапор зі свастикою червоного кольору, а для поліції запровадили нарукавну пов'язку кольорів державного прапора зі свастикою та римське привітання [24].

У березні 1939 р. було підписано німецько-румунський економічний договір, який разом з іншими угодами підпорядкував румунську економіку інтересам гітлерівської Німеччини і перетворив Румунію на її сателіта.

Початок Другої світової війни та наближення радянського кордону після включення Західної України до складу УРСР спонукав Румунію посилити стан облоги у краї наприкінці 1939 р.

Політика румунської влади щодо єврейського населення базувалася на поєднанні войовничого націоналізму, антисемітизму та антибільшовизму. Все частішими ставали звинувачення євреїв у антирумунських акціях і шпигунстві на користь Радянського Союзу. Румунські чиновники вважали, що комуністична партія в Чернівцях складалася «в основному з євреїв» і таємно співпрацювала з радянською розвідкою в Галичині [1, с. 25].

22 червня 1941 р. стало початком нового етапу в житті єврейської громади Чернівців. Територія Буковини увійшла до складу Великої Румунії, на яку поширювалася диктатура І. Антонеску. Нацистська Німеччина розглядала цей крок як своєрідну плату за участь Румунії у війні на боці фашистського блоку.

Політика окупаційної влади спрямовувалася на насадження «румунських порядків», створення адміністративного апарату та «простору безпеки», економічне визискування та румунізацію всього життя [18, с. 83].

Політика румунської влади щодо єврейського населення Чернівців у роки Другої світової війни пройшла еволюцію від обмеження прав євреїв до так званого «очищення територій» та фізичного знищення.

Деякі аспекти політики румунської влади щодо євреїв у Чернівцях були такими самими, як і в інших територіях Буковини: терор, депортації, румунізація. Проте окремі дії влади вирізняли Чернівці від інших населених пунктів.

Румунська влада прагнула використати економічні можливості єврейського населення Чернівців в інтересах власного збагачення. Це відобразилось у виділенні групи «економічно корисних» євреїв, видаванні «авторизацій», проведенні румунізації економіки, депортації до Трансністрії.

Після першої хвилі терору (у липні 1941 р.) єврейська громада міста перебувала у порівняній безпеці. Тут, на відміну від інших територій, не проводили акції масового винищення євреїв. Діяльність примаря Траяна Поповича дала змогу близько 16 тисячам «економічно корисних» євреїв Чернівців залишитись у рідному місті.

Жорсткість політики румунської влади щодо євреїв прямо залежала від успіхів на фронті. На початку радянсько-німецької війни, коли румунські та німецькі війська просувалися на схід, «розв'язання єврейського питання» здійснювалося особливо активно. Лише за 5–9 липня 1941 р. у Чернівцях було вбито близько 2 тисяч євреїв [17, с. 134]. Під час першої хвилі депортацій у жовтні – листопаді 1941 р. з Чернівців до Трансністрії вивезли більше ніж 33 тисячі осіб [22, с. 188]. Коли стало зрозуміло, що Німеччина програє війну, відбулося деяке пом'якшення у ставленні румунської влади до єврейського населення.

У роки Другої світової війни єврейська громада Чернівців зазнала неповторних втрат. Окупація Чернівців, яка тривала 33 місяці, була розрахована на масове знищення людей, залякування тих, що залишилися живими, приневолення їх до важкої праці. За липень 1941 р. – грудень 1942 р. кількість єврейського населення в місті Чернівцях і Чернівецькому повіті скоротилася з 49,5 тисячі до 16 тисяч. Із Північної Буковини та Хотинщини до Трансністрії у 1941–1942 рр. було депортовано майже 75 тисяч євреїв [19]. Навесні 1944 р. під час радянського наступу було звільнено з гетто і таборів Трансністрії понад 9 тисяч буковинських євреїв [20, с. 105].

Відображення життя єврейських дітей у довоєнних Чернівцях у свідченнях очевидців

Довоєнні Чернівці у спогадах чернівчан постають, насамперед, як місце проживання родин. Згадки про батьків, рідних, сімейні традиції створюють загальну картину життя конкретних людей. Вони проникнуті ностальгійним сумом за тим часом, відчуттям щастя, яке згодом було втрачене.

Єврейські сім'ї були традиційно великими. Вони часто об'єднували кілька поколінь. Нерідко з батьками проживали дорослі діти зі своїми сім'ями. Наймолодші відчували себе центром своїх родин. Їх вихованню приділяли багато уваги. «До смерті батька у мене була гувернантка» [7, 6:15-6:20].

«У дитинстві нами постійно хтось займався. Я ніколи не залишався сам. Дідусь багато читав нам, розповідав про різні речі. Бабуся часто разом з нами будувала будиночки у дворі. Батько навчив читати, рахувати» [5, 4:30-4:40]

«У нас крім хатньої робітниці була ще жінка, яка займалася дітьми... Додому приходив викладач, який вчив нас івриту» [15].

Натюрморт. Масло. Приблизно 1938 р. Єдина робота Клари Ельгісер, що збереглася з довоєнного часу [6, 21:00-21:25]

Освіту та знання високо цінували в єврейському середовищі. Навчання дітей вважали дуже важливим. У родинях Йосипа Бурсука, Германа Айзінгера, Северина Шрайера, Матіаса Цвілінга були великі зібрання книг. В пошані було навчання музики, малювання, заняття спортом.

Більшість спогадів, які ми опрацювали, описують заможні, інтелегентні сім'ї. Предметом гордості в них були освіта, професійність, досягнення у тій чи тій сфері.

«Вже в 30-ті роки мій батько був відомою фігурою в Чернівцях... Він був членом Центральної ради сіоністських організацій всієї Румунії і Буковини... Він працював інженером-будівельником... Разом зі

своїм батьком він побудував тут багато споруд... Моя мати закінчила медичний факультет університету у Відні. Вона працювала... у дитячому шпиталі, яким керував знаменитий професор Пірке...» [11, с. 70–71].

«Мої батьки були лікарями. Мій дідусь був інженером, точніше геометром, а моя бабуся була вчителькою французької та латині. Мій дідусь закінчив академію у Відні. Один з моїх дядьків... вивчав у Бухаресті... право... Моя мати була добрим спеціалістом. Вона закінчила медичний факультет у Франції. Мій батько навчався в Румунії, в Бухаресті. А відтак спеціалізувався в Кракові» [11, с. 93, 95].

«Батько був дуже здібним. У 1944 р. він вивчив самостійно російську мову так добре, що зміг працювати. До війни він спочатку мав свій продовольчий магазин (до 1929 р.), потім працював бухгалтером на миловарному заводі» [3, 4:00–4:15].

Частина родин була не дуже заможними, проте спогади про дитинство є також позитивними.

«До війни ми жили непогано. Ми не були бідними, але достаток певний був. Батько не мав вищої освіти..., а неповну середню, працював старшим продавцем у великому магазині та утримував сім'ю... Власного будинку не було... Була хороша трикімнатна квартира на хорошій вулиці...» [5, 9:50–10:15].

«Мій батько був комерсантом, моя мама вела домашнє господарство. До війни ми жили дуже добре... ми мешкали у квартирі...» [11, с. 65].

В єврейських родин по-різному ставились до релігії. У деяких регулярно ходили до синагоги, відзначали релігійні свята, в інших – ні. Проте всі зберегли спогади про те, як саме в їхніх сім'ях це відбувалося. Йосип Бурсук описує це так: *«В той час було багато синагог, і одна з них – буквально за рогом нашого будинку. Невелика була синагога. Перший поверх, як заведено у євреїв, – для чоловіків, другий – для жінок. Чоловік 100 приблизно вміщала. І багато хто мав у ній місце, за яке платили. Наприклад, місце належало батькові, і, коли він приходив молитися, у нього було певне місце у певному ряду... Батько молився щодня, одягав таліт. До синагоги ходив по суботам іноді, а у свята завжди... Ми маленькими іноді теж ходили з ним» [5, 2:00–2:20].*

Раїса Воробйова пригадує відвідини Темплю: *«Дідусь брав мене з собою до Чернівців до синагоги. Коли він, як поважний гість, читав Тору, я завжди стояла поруч із ним... Там було надзвичайно гарно. Можна сказати велично. Всередині все вкрито позолотою... Тори*

були прибрані, прикрашені. Коли їх виносили, це було дуже урочисто. На свята запрошували канторів, які співали наче солов'ї... Пройшло стільки років, а я й досі під враженням...» [8, 5:50–6:30].

В єврейських родинах Чернівців розмовляли різними мовами. Загалом у столиці Буковини знання різних мов було поширеним явищем. Серед єврейського населення міста сформувався умовний розподіл: жителі «нижнього міста» (біднішого району) послуговувались переважно їдишем. Ті, хто заселяли центральну частину міста та район вілл, рідною мовою вважали німецьку. Зі спогадів бачимо, що в сім'ї Рахель Філіп розмовляли мовою їдиш і німецькою, Йосипа Бурсука – їдиш, а Северина Шрайера – німецькою та румунською. У спогадах по-різному пояснюється це: *«Рідною мовою була німецька. Інтелігенція на Буковині розмовляла тільки німецькою. Не лише єврейська інтелігенція, а й румунська та українська. Іншої мови я до школи не знав» [7, 11:22–11:30]; «До семи років я розмовляв тільки по-німецьки. Німецька – це моя рідна мова...» [11, с.51]; «Що стосується мови, то я думаю по-німецьки... Ми були налаштовані на німецький лад»[11, с. 93].*

Із релігією та мовою значною мірою пов'язана етнічна самоідентифікація. Батько Йосипа Бурсука, розуміючи це, казав своїм синам: *«Я це (дотримання обрядів. – Авт.) роблю для вас. Щоб ви знали, що ви євреї» [5, 5:20–5:40].*

Приділяючи значну увагу освіті дітей, батьки обирали для них школи, навчання в яких найбільше відповідало уявленням родини про щасливе майбутнє своїх нащадків.

«Коли я мав іти до школи у 1936 р., мама хотіла віддати мене в державну школу, але директор приватної найкращої школи (Майзершулле) прийшла до мами і почала говорити, що не може бути, щоб син Максиміліана Цвілінга ходив у загальну школу. Вона зробила мамі велику знижку, оскільки це було для неї питання престижу... Викладання велось на румунській та німецькій мові. Були викладачі румуни і викладачі євреї. Ми вивчали фактично три мови (німецьку, румунську, французьку). В школі викладали релігію. Там були не лише євреї, а й румуни. Був розподіл за конфесіями» [7, 7:20–7:25].

«Коли прийшов час, нас віддали не до державної, а до приватної школи. Школа була початкова... невелика, на чотири класи. Школа була румунська, але в основному там навчалися євреї... Основною мовою навчання була румунська... Ми вчили також єврейську мову, не іврит...» [5, 10:15–10:30].

Колективне фото учнів 3-го класу Майзершуле. 1939 р.
Максиміліан Цвілінг – третій зліва у верхньому ряду [12]

«Ми дуже старалися гарно вчитися. Дух школи був такий, що навчання вважалося престижним. Щороку визначався рейтинг класу та школи. Крайці учні всіляко заохочувалися...» [16].

«За румунів у Чернівцях була гебрійська школа... Ми вчилися

Диплом, що засвідчував першу рейтингову позицію
учня Йосипа Ельгісера у класі. 1935 р. [6, 22:00']

там тільки два роки, але за цей час ми багато чого навчилися, наприклад, румунської мови... У мене не було знайомих, з якими я міг би говорити по-румунськи. Але оскільки у цій гебрійській школі ми все-таки мусили розмовляти по-румунськи, то я навчився цієї мови» [11, с. 93].

Спогади про дитячі роки містять певну інформацію про друзів, спілкування з ними, дозвілля. У поліетнічному середовищі Чернівців сусідами євреїв були німці, поляки, румуни, українці. Крім того, більшість шкіл у Чернівцях були змішано-конфесійними. Тому у дитячі роки єврейські діти здебільшого тісно контактували з неєврейськими.

«Я пам'ятаю на вулиці ми разом грали, дружили з єврейськими, українськими, румунськими дітьми. Не було особливої різниці. Я в основному тоді її ще не відчував» [5, 12:10–12:20].

«Коли ми мешкали на Нойвельтгассе, в нашому будинку проживали переважно християни. Євреїв було небагато. Я мала серед християн добрих подруг. На Різдво вони прикрашали ялинку і запрошували нас до себе. Ми разом ходили в Народний парк. Зимом каталися там на ковзанах, а влітку гралися в різні ігри» [16].

«Моїми подругами були сусідські дівчатка-українки. Для мене другою мовою стала українська. Перша пісня, яку я пам'ятаю в своєму житті, – українська пісня “Стоїть гора високая”. Мене навчили її співати мої подруги і вона на все життя залишилась моєю улюбленою» [9, 10:50–11:15].

Поряд із такими спогадами знаходимо висловлювання, які свідчать про зміни у ставленні до єврейських дітей із середини 1930-х рр.: *«Раніше ми дружили в школі з румунськими дітьми, але в останній рік перед війною була вже настільки гнітюча атмосфера, що румунські діти віддалилися від нас і не хотіли більше гратися з нами. Дітей буквально примушували ненавидіти і уникати нас» [11, с. 51]; «В німецькій школі на моєму новому пальто масляною фарбою намалювали свастику... Мене перевели до румунської школи, але й там ставлення було не крацим» [8, 12:35–12:45].* Отже, загальна атмосфера у Чернівцях не могла не вплинути на життя єврейських дітей.

Вияви антисемітизму посилювалися наприкінці 1930-х рр. Про них згадують в основному ті, хто на той час були 9–11-річними підлітками. Їхні спогади містять також оцінку того, що відбувалося.

«Коли в 1938 році в Румунії до влади прийшов уряд Кузи-Гоги, бандити напали на нас прямо на вулиці. Тоді скрізь висіли плакати з написом “Розмовляти тільки по-румунськи!”. І якщо ми забували про це, тоді румунські жандарми в цивільному лупцювали нас гумовими палицями, як, наприклад, мене і мого друга, з яким ми якось гуляли, розмовляючи по-німецьки та на їдиші... Щовечора влашто-

ували факельні процесії, метою яких було залякати і паралізувати гебреїв» [11, с. 51].

«Усвідомлення себе євреєм прийшло приблизно у 1936 р. Тоді кузисти мали свій офіс на вул. Кобилянської (сучасна назва вулиці. – Авт.), і нам просто пройти повз нього було небезпечно. Інший випадок трапився у 1940 р. при вступі до гімназії. Один із вступників принизив мене, і я вступив у бійку. Тоді вже у нашій сім'ї від родичів із Австрії було відомо про долю євреїв у Німеччині та Австрії» [7, 11:40–12:00].

Прихід радянської влади в більшості інтерв'ю описано дуже коротко. В основному це згадки про навчання в єврейських школах, необхідність вивчати російську мову і труднощі, які виникали через це. Проте кілька інтерв'ю містять інформацію про ситуацію в місті.

«Румуни залишили Чернівці. Великі землевласники, вся поліція, вся сигуранца, жандармерія зразу втекли. Протягом одного дня, 28 червня, росіяни були вже тут і перевернули все догори ногами. Той, хто був розумним, залишав усе своє майно і негайно втікав. Зосталися лише дрібні службовці. Правда, їх ніхто і не переслідував... Оскільки ми не мали жодної власності, то нас лишили у спокої» [11, с. 73].

«Коли прийшли росіяни, у нас забрали все. Для мого батька, який усе життя важко працював, щоб купити будинок і забезпечити сім'ю, це було великим ударом. Але він хоча б залишився з нами. А два його брати були вивезені до Сибіру» [16].

«Росіяни були недовго, лише один рік. Але Чернівці за цей час дуже змінилися. В магазинах якось швидко все зникло... Пам'ятаю також, що виїхали всі мої подруги-німкені» [15].

Опрацьовуючи джерела нашого дослідження, ми з'ясували, що життя у довоєнних Чернівцях усі респонденти згадують як щасливу пору. Особливе сприйняття дитинства у зрілому віці наповнює спогади емоційними деталями. Незалежно від того, скільки років було до початку війни тим, хто ділився інформацією, настрої, оцінки, навіть почуття були дуже схожими. Зрозуміло, що ті, хто був старшим у той час, повідомляють більше про події в історії міста, молодші ж переважно говорять про власну долю і подробиці життя своїх родин.

Риску під цим етапом у житті кожного/кожної підвела війна. Рахель Філіп висловила це дуже коротко, але влучно: *«Моє дитинство скінчилося...» [11, с. 65].*

Свідчення очевидців про життя дітей у Чернівцях у часи Голокосту

Початок війни нацистської Німеччини проти Радянського Союзу одразу змінив життя у Чернівцях. Ці події міцно закарбувалися у пам'яті очевидців. Діти на той час мало розуміли, що саме відбувається. У багатьох єврейських родинах, які вважали німецьку мову й культуру рідною і не мали інформації про долю одновірців у Європі, великих побоювань не виникало: «...ніхто не міг подумати, що така класична нація, як німецька, почне боротися не тільки проти гебреїв, а й проти цілого світу... Чернівецькі гебреї були налаштовані цілком по-німецьки, точніше кажучи, по-австрійськи» [11, с. 93–94]. Повернення румунської влади також не дуже лякало. «Ніхто не уявляв собі повною мірою жахів війни, яка почалася» [5, 22:10–22:15].

Початок війни у більшості чернівчан асоціюється із бомбардуванням аеропорту. Дехто згадує про те, як знайомі, сусіди, родичі призивалися до радянського війська, евакуюювалися. Але здебільшого перші дні війни описують як такі, що особливо не запам'яталися.

Набагато більше згадують події початку липня 1941 р. Ці спогади різняться залежно від того, де проживала родина. В центральній частині міста про вбивства євреїв румунами, німцями та місцевим населенням тільки чули, на околицях міста – бачили.

«Пам'ятаю, як мати пішла на базар... пройшла за кут будинкудесь 50 метрів, зустріла знайому, яка розповіла, що на вул. Руській вбивають євреїв... Вона повернулась, і ми три дні вже нікуди не виходили. Будинок був невеликий, ворота залізні закрили, сиділи і все. Правда, ніхто і не рвався до нас у будинок. Потім ми дізналися, що... загинуло багато євреїв у місті» [5, 27:00–27:10].

«...Довелося бачити через вікно, як навпроти розстрілювали наших сусідів. Перед будинком стояв румунський солдат і нікого не пропускав. Відтак протягом трьох днів ішли дощі. І всі ці три дні мертві лежали у дворі... Якийсь час ми ховалися від солдатів у винному погребі» [11, с. 20].

«Я згадую випадок, під час якого я також заледве unikла смерті. Моя мати йшла зі мною по вулиці, коли це раптом кілька озброєних чоловіків затягнули нас у якийсь двір. Там було ще п'ятеро або шестеро інших людей, на нас направили автомати. Їм залишилося тільки натиснути на гачок. На щастя, моя мати мала при собі документ,

який засвідчував, що вона румунська піддана. Нас відпустили, але, покидаючи двір, я бачила, як усіх інших було розстріляно» [11, с. 65].

Створення гетто та життя у ньому згадують усі без винятку. Навіть ті, кому було на той момент 5–6 років, не змогли забути цей страшний період свого життя.

Про необхідність євреям переселятися до гетто румунська влада повідомляла через оголошення, розклеєні по місту й надруковані в газеті «Vukovina». Але в дитячій пам'яті збереглися спогади про усні перекази одних дорослих іншим: «Мама, йдучи на базар, почула про те, що всі євреї мають до 6-ї години вечора перейти у гетто» [3, 25:30–25:35]; «Сусіди переказали нам, що треба залишити свої будинки та перейти жити до гетто» [16].

Ті, хто жили в районі, який відводився під гетто, згадують насамперед запроваджені обмеження: «...на нашій вулиці влаштували гетто, а біля нашого будинку зробили ворота. Відтепер євреї не мали права вільно виходити в місто» [11, с. 20]; «...поки ми не потрапили в гетто, ми, мабуть, і не усвідомлювали, що ми євреї... Нас насильно загнали туди, і ми мешкали на Юденгассе» [11, с. 93].

Чернівецьке гетто, жовтень 1941 р. [23]

Дехто згадує шлях до гетто й ті почуття, які тоді довелось пережити: «Коли ми йшли, деякі сусіди відверто раділи. Ми залишили в

будинку все. Сусідка Катерина Ковцун винесла мені та сестрі по хлібині. Я пам'ятаю, що розбив губу, і кров крапала на цей хліб. Ми були одягнуті у теплі речі. За спинами мали мішки. Йшли повільно і ледве встигли до закриття дійти до гетто. Нас підганяли прикладами. Весь шлях до гетто був усіяний різними речами, полаганими дитячими візками. Старший брат із дідусем пішли вперед. Біля воріт у гетто румунські та німецькі солдати розважалися, знущуючись з євреїв. Вони вихопили у дідуся мішечок із талесом і примушували його топтати ногами. Дідусь обурився і вдарив офіцера. За це його побили, і від цих побоїв він помер через приблизно 15 днів» [3, 25:35–25:45`].

У Чернівецькому гетто, жовтень 1941 р. [23]

Життя у гетто описують по-різному. Дехто згадує те, як воно було облаштоване: «Я міг би і сьогодні досить точно описати гетто. Уздовж усієї вулиці було споруджено глухий дощатий паркан високою три або чотири метри, який було увінчано колючим дротом. Із зовнішнього боку стояв один охоронець, а з внутрішнього – другий, румунський солдат...» [11, с. 95];

«У будинку, де ми жили, було багато євреїв. Вулиця була перегороджена високим 5-метровим парканом. Щоб зайти до будинку, з двору пробрили хід до підвалу, і далі піднімалися на поверхи» [3, 4:00–4:15`].

Більшість згадують труднощі, пов'язані з великим перенаселенням вулиць, відведених під гетто: «*В гетто було дуже тісно. Ми перейшли жити до родичів. У них була 3 чи 4-кімнатна квартира. Туди зійшлися всі родичі. Щоб розміститися, винесли всі меблі і спали на підлозі. Я ще питав у тітки, чому в них підлога така тверда, в мене болять усі кістки. Дорослі плакали та сміялися водночас. Але ми ще були щасливими, бо у нас був дах над головою. Багато хто спав просто неба*» [3, 3:50–4:05']; «*Люди жили на вулиці, в коридорах. Нас равин взяв до своєї кімнати, ми спали вдвох в одному ліжку, і це вважалося розкішшю. Ми мали дах над головою, і порівняно в кімнаті було тепло*» [7, 2:40–2:50']; «*В одній квартирі нас мешкало 6 чи 7 сімей. В кожній – по 4 особи. Світла не було, води не вистачало. Умови були жахливими! Страшенна антисанітарія...*» [8, 18:25–18:35'].

До складних побутових умов додавалися економічні проблеми: «*Приблизно через тиждень у гетто настав голод. Румуни дозволили селянам проходити в гетто й торгувати за любую ціну. Все було дуже дорого*» [3, 7:30–7:40']; «*Їсти не було чого. Грошей не було. Робити не було де. Голодували*» [9, 5:10–5:20'].

У багатьох випадках вижити допомагала підтримка неєврейського населення. «*Наші односельці, буваючи у Чернівцях, привозили нам деякі харчі – картоплю, хліб, молоко, яйця. Хоча це було для них нелегко*» [9, 6:50–7:00']; «*Нам довелося б, очевидно, голодувати, якби добрі люди не кидали нам час від часу за огорожу кусень хліба чи картоплину*» [11, с. 65–66]; «*...до нас у гетто прийшли сусіди. Вони принесли мішок картоплі, мішок борошна. Потім вони приходили, брали в нас речі, прикраси, виходили з гетто, продавали їх та обмінювали на продукти*» [3, 9:00–9:15'].

У деяких спогадах підкреслюється, що порівняно з життям депортованих у Трансністрію, у чернівецькому гетто була можливість вижити. «*Те, що з ними (євреями. – Авт.) творили у Трансністрії, не можна порівняти з тим, що ми пережили тут*» [11, с. 17]; «*Доля нас не дуже покарала, і порівняно з іншими ми жили непогано. По-перше, це були перші місяці від початку війни, у кожного ще були гроші, речі... А румунам дозволявся вхід у гетто, і вони часто там жили. У них можна було купити все. Ми не голодували тоді...*» [5, 7:20–7:30'].

Значно важче, ніж економічні труднощі, сприймалися приниження та страх, що супроводжували життя у гетто. «*Коли було влаштоване гетто, кожен єврей повинен був пришити собі жовту зірку, ось тут, із правого боку... Кожен єврей мусив мати дозвіл на життя, так*

звану “L-Karte”... Це означало, що ми були зареєстровані у гебррейській громаді, а там зовсім просто, як, скажімо, для худоби, випускався номер на кожну особу. Це означало: ми знаємо, що сьогодні ти це живеш, але чи будеш ти живий завтра, це відає хіба що Господь. На картку наклеювали фотографію. Мені було тоді п'ять років, і для нас це було чимось жахливим... ми були радше німцями, ніж гебреями, ортодоксами, для нас це було просто незбагненим» [11, с. 93].

«До самої депортації ми жили в постійному страху. Щомиті міг зайти німець чи румун, вдарити, принизити, вбити...» [15].

L-карта Матіаса Цвілінга [7, 23:15`]

«Румунська армія була найгірша. Солдати не мали ані що їсти, ані що пити, виглядали, як жебраки. На загородженій... вулиці були ворота. І коли солдатів давали децю поїсти або кілька леїв, то він часом випускав тебе, а часом і ні. Ми, дітлахи, деколи шастали туди-сюди. Часом нас лупцювали, а часом все сходило нам із рук. Інколи просто стріляли – у дітей!» [11, с. 95].

Майже від початку існування гетто у Чернівцях почалися депортації. Про це згадано в усіх опрацьованих нами спогадах.

«Я пригадую заплаканих дітей, сльози в очах дорослих, і, найжахливіше, сол-

Фото Германа Айзінгера, зроблене у 1941 р. для L-карти [3, 11:50`]

датів із багнетами. Це було жахливо! Адже ми увесь час читали по-німецьки і по-румунськи, а з нами раптом почали поводитись не як із людьми, а як із тваринами! Адже ми просто перетворилися на худобу, яку відтак відправляли у Трансністрію» [11, с. 94].

Депортація євреїв із вокзалу Чернівців. Осінь 1941 р. [2]

Більшість чернівецьких євреїв на той час не уявляли, що чекає на них у Трансністрії. Проте вже у той період в окремих родинах робили все можливе, щоб залишитись у Чернівцях. *«...Почали виганяти... на Трансністрію... Частина підкорювалася, брали підводи і їхали на вокзал... Частина, так би мовити, правдами і неправдами, ховалися вдень, оскільки вони, як правило, вдень виганяли. Батько робив усе можливе, щоб отримати дозвіл залишитися. І поки ми цей дозвіл отримали – ховалися...» [5, 7:00–7:10].*

На клопотання примара Чернівців Траяна Поповича двадцять одна тисяча євреїв отримала дозвіл румунського уряду залишитися. Їм видавали спеціальний документ – авторизацію. До списків тих, кому надавали такий дозвіл, вносили представників тих професійних груп, без яких місто не могло функціонувати, зокрема, інженерів і лікарів. В окремих випадках потрібні папери можна було зробити також через зв'язки або за гроші. *«...Ми отримали нові документи, за якими ми хоча й були гебреями, однак дістали право залишатися в місті... Дістати такі документи було дуже важко. Мої батьки мали багато знайомих, але потрібні були й гроші» [11, с. 18].*

Видані авторизації кілька разів перевіряли. У 1942 р. частина тих, хто їх отримав за підписом Т. Поповича, були депортовані. У місті дозволили залишитися майже 16 тисячам євреїв.

Гетто у Чернівцях проіснувало до 15 листопада 1941 р. Тим, хто залишився у ньому до цього часу і мав авторизації, дозволили повернутися до своїх домівок. Проте обмеження і приниження євреїв на цьому не закінчувались. *«Ішов дощ із снігом. Було дуже холодно. Нас протримали близько 8 годин на пропуску з гетто. Теплою одягу не було. Після цього стояння я три місяці хворів, мама мене ледь виходила. До весни – літа 1942 р. ми жили в своїй квартирі біля театру. Потім нас із квартири видворили. Пам'ятаю, був такий порядний румун Крістеску. Він дав нам тиждень на те, щоб ми знайшли якесь житло»* [7, 5:30–5:45`].

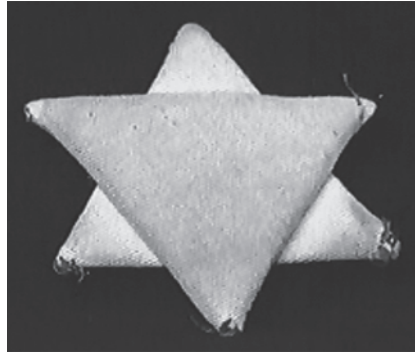
«...Мусили носити жовту шестикутну зірку і мали право залишати своє помешкання тільки між 10-ю і 13-ю годинами. Хоча школи продовжували працювати, але нам, гебреям, заборонялося їх відвідувати. Знайти роботу було неможливо» [11, с. 18].

«Після ліквідації гетто моя мати не відразу почала працювати лікарем, а спершу була санітаркою у клініці... Гебреям взагалі не довіряли ні в чому. Гебрей був собакою! (гепає кулаком об стіл) Ніхто не довіряв йому, працювати треба було нелегально. Але моя мати була добрим спеціалістом... Коли йшлося про людське життя, тоді припускали, що гебреї можуть врятувати людину» [11, с. 95].

Упродовж грудня 1941 р. – жовтня 1942 р. в Чернівцях неодноразово проводили облави з метою виявити євреїв, які уникли депортації без дозволу влади або чий авторизації визнавалися недійсними. Часто за цих облав євреїв арештовували безпідставно. Тому ті, що залишилися у Чернівцях, не могли почуватися у безпеці. Багатьом родинам доводилося переховуватися.

«Ми переховувалися на горищі у наших знайомих. Оскільки вони були румунами, то поліція не шукала нас там...» [11, с. 18].

«Ми повернулися додому. Будинок був розграбований. Ми ховалися в підвалі. Нам пощастило. В нашому районі примарем був чоловік нашої колишньої домогосподарки. Він попереджав нас про облави. Ми жили в підвалі. Вогонь розкладали лише вночі. Мама вночі варила їжу. Ми виходили вночі подихати повітрям. Виносили помії, набира-

Зірка, яку зберіг Маріас Цвілінг
[7, 23:50`]

ли воду. Коли через місяць-півтора стало небезпечно ховатися вдома, ми перейшли в підвал, а потім в сарай Василя Ковчуна. ...Важко було ховатися у 1941–1942 рр. Трохи легше – у 1943 р. після Сталінграда» [3, 10:30–11:00`].

Більшість родин у цей час переживали надзвичайну скруту. Дорослим доводилось братися за різну роботу. Багатьох рятували знання та вміння, яких не вистачало румунам. «У Василя Ковчуна був родич-селянин, який служив у румунській армії зі своїм конем. Кінь захворів, ветеринар не міг його вилікувати. Селянин дуже переживав. Він прийшов до Василя за порадою та грошима. Василь привів його до батька, і той за описом симптомів порадив, як лікувати коня. Щоб віддячити, селянин приніс курку та яйця. Для нас у той час це було дуже цінним» [3, 23:00–23:30`].

«Румуни не чіпали лікарів. Я вже тепер, працюючи в архіві, знайшов документи – прохання румунських чиновників до генерал-губернатора про дозвіл звертатися за медичною допомогою до євреїв-лікарів. Мама працювала в лікарні, і це нас рятувало» [7, 13:20–13:35`].

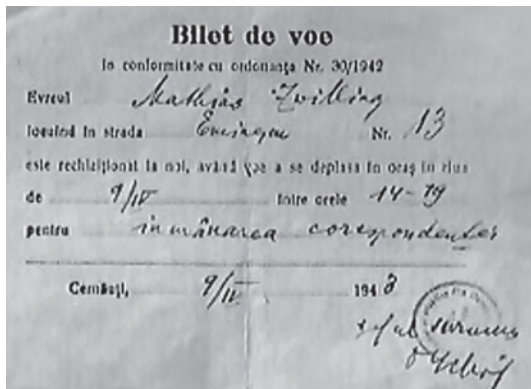
В одному зі свідчень згадуються намагання дитини заробити щось для виживання сім'ї. «Я ходила купувати для сусідів гас. Черги були великі. Я стояла і приносила гас сусідам. Вони платили мені трохи за це... Одна з сусідок була хорошою модисткою. Вона доручала мені, 6–7-річній дитині, відносити клієнтам готове вбрання. За це мені давали їжу або трохи грошей» [9, 19:45–21:00`].

У відеосвідченні Матіаса Цвілінга міститься документ (Bilet de voe) [7, 24:20–25:00`], який давав йому право вийти для доставлення кореспонденції в той час, коли євреям на вулицях бути не дозволя-

лось. За таку роботу можна було іноді заробити кусень хліба.

Деякі родини вижили завдяки підтримці родичів і сусідів. Інші – самі надавали допомогу депортованим у Трансністрію.

«Під час війни ми одержували інколи від мого бухарестського

дядька через одного румунського капітана посилки з продуктами... Там ще можна було якось існувати» [11, с. 74].

«Деякі сусіди-румунни, знаючи, де ми ховаємось, передавали нам продукти» [3, 11:00–11:05].

«...Хоч би як було важко нам, ми збирали речі, щоб відправити їх у Трансністрію. В сорок третьому році ми почали шукати своїх родичів, які жили в Атаках у Бессарабії. Більшість із них загинули... А ось дві сестри... вони опинились у Могилеві-Подільському, в гетто, і ми з ними відновили зв'язок. І хай нам було важко, але нам було набагато легше, ніж їм. Я пам'ятаю, що навіть німець один, офіцер, приходив до нас додому і приносив листа від сестри, що вона отримала стільки-то грошей... А батько давав ці гроші, і ми таким чином допомагали... Посилки надсилати було не можна, але знайшлися такі передачі через посередників...» [5, 19:30–20:40].

Життя дітей в умовах окупації зовсім не відповідало їхнім потребам. «Про навчання не було й мови. Мені прийшов час іти до школи, але можливості вчитися не було. Моя старша сестра гарно малювала. Вона вчилася в гімназії і там був гурток. Це було звичайно до війни. Тепер вона могла малювати лише на піску» [15].

«...Я в школу не потрапив. У 1940 р. мені ще було зарано, а в 1941 уже не було школи. Я дуже хотів учитися» [3, 14:00–14:15].

Після поразки німецької армії під Сталінградом румунська політика щодо євреїв пом'якшилась. Було відкрито єврейську школу. Згадуючи про неї, колишні школярі підкреслювали кілька моментів: школа проіснувала зовсім недовго, лише кілька місяців; вона була підпорядкована общині; в школі вивчали основи релігії та іврит; у класах навчалися діти різного віку; не всі наважувалися віддавати дітей до цієї школи.

Сертифікат школяра, що підтверджував складання іспитів за програмою 4 класу, виданий на ім'я Еріки Галлер (1943/1944 н. р.) [4, 2:20]

Проблему навчання дітей чернівецькі євреї вирішували власними силами. У деяких родинах батьки або старші діти навчали молодших початковим знанням. *«У гетто і вдома батько займався зі мною, оскільки я в школу не потрапив. У 1940 р. мені ще було зарано, а в 1941 уже не було школи. Я дуже хотів учитися. Батько вчив мене арифметиці, письму. Навчив читати німецькою та румунською»* [3, 14:15–14:25']. *«Брат моєї подруги займався з нами читанням. Він учив нас читати німецькою та румунською мовами. Бабуся інколи, коли було менше домашніх турбот, читала з нами на їдиш та займалася арифметикою. Вона складала дуже кумедні задачки. Нам це дуже подобалося»* [15].

Інколи для дітей організовували приватні уроки. Заможніші родини оплачували їх, а дітей із бідних сімей навчали безкоштовно. *«Школи не було. У нас були знайомі сестри Нусбаум. Вони мене вчили. Я вивчав англійську, французьку та латину»* [7, 15:30–15:45']. *«У нас у будинку була сусідка – тітка Ліля., єврейка. Вона... приготувала для мене підручники, зошити, олівці, резинку. Все, що потрібно для навчання. І почала мене вчити... Так вона мене вчила місяців сім-вісім. Ми з нею багато пройшли матеріалу... У неї була ще одна учениця. Ту вона вчила за плату»* [9, 11:50–12:35'].

Важкі умови існування не стали підставою для відмови від іудейських традицій. Йосип Бурсук згадував, як для нього провели обряд бар-міцва. Фріда Чечик запам'ятала на все життя відзначення песаху в 1943 р. Матіас Цвілінг не забув ті змішані почуття, які викликало у нього відзначення релігійних свят в умовах гетто.

Звільнення Чернівців 29 березня 1944 р. в більшості спогадів асоціюється з відновленням можливості вільно пересуватися містом і відвідувати школу. Хоча школи у місті на той час були відкриті різні, євреї віддавали своїх дітей до єврейських. Навчання у них велося на їдиші. Російську мову вивчали як окремий предмет. Для частини дітей саме російська мова була певною проблемою. *«Російської мови я спочатку взагалі не знав. Мені довелося її вивчити тільки в університеті... Направду, російською я почав розмовляти лише на третьому чи на четвертому курсі»* [11, с. 75]. *«Коли єврейську школу закрили, я пішов до російської. Було важко, бо мову знав погано. Але школу закінчив на відмінно, хоч і без медалі»* [3, 12:30–12:40'].

Завершення окупації та війни дало змогу тим, хто вижив, повернутися до рідних домівок. У всіх спогадах ідеться про поступове налагодження життя, навчання, долю рідних та близьких.

Відчуття неможливості повернути втрачений світ назавжди закарбувалося у пам'яті та свідомості тих, хто пережив ці страшні часи Голокосту. *«Місто змінилося мало. Зруйновано було лише кілька будинків. Але воно вже було іншим, не нашим. Я йшла вулицями і лише задувала тих, кого більше ніколи не зможу побачити. Таких було набагато більше ніж тих, хто вижив...»* [15].

«...Назagal місто не змінилося. Лише колишніх жителів більше не було. Це було жахливо – залишитися самій у місті, де ти народилася» [11, с. 107–108].

Висновки

Досліджуючи відображення життя єврейських дітей у Чернівцях напередодні та в часи Голокосту у свідченнях очевидців, ми опрацювали три групи документів:

- відеосвідчення, записані протягом 1996–1998 рр. Інститутом Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії (7);
- аудіоінтерв'ю, зібрані Чернівецьким товариством в'язнів гетто за підтримки Фонду ім. Генріха Бьоля та опубліковані у 1998 р. (6);
- свідчення, записані під час зустрічей із ветеранами (3).

Кожна група свідчень має певні особливості.

Відеосвідчення Інституту Фонду Шоа були записані російською мовою. Герман Айзінгер на час запису інтерв'ю проживав у США, Фріда Чечик – у Івано-Франківську, решта інтерв'юерів – у Чернівцях. Використані в роботі матеріали із відеосвідчень перекладені українською мовою авторами. Для розкриття теми дослідження ми використали зміст п'яти свідчень – Йосипа Бурсука (1931 р. н.), Матіаса Цвілінга (1931 р. н.), Германа Айзінгера (1936 р. н.), Раїси Воробйової (1930 р. н.), Фріди Чечик (1936 р. н.). Документи з відеосвідчень Йосипа Ельгісера (1929 р. н.) та Еріки Галлер (1926 р. н.) доповнили розуміння проблеми.

Аудіоінтерв'ю, вміщені в збірці «Колись Чернівці були гебрейським містом», записували в Чернівцях німецькою мовою. Авторитупорядники видання перекладали їх українською і відредагували. З великої кількості тих, чий інтерв'ю подано у збірці, дітьми на час війни були Йосип Бурсук (1931 р. н.), Матіас Цвілінг (1931 р. н.), Северин Шрайер (1936 р. н.), Рахель Філіп (1932 р. н.), П. Майслер (1928 р. н.), Феліція Гінінгер (1936 р. н.).

Три свідчення оформлені як запис бесіди зі свідками. Одне із них записане 2002 р., а два – під час роботи над цим дослідженням.

Інтерв'ю Йосипа Бурсука 2002 р. записала Елла Левицька. Інтерв'ю із Сімою Александровською і Дорою Мардер записали члени дослідницької групи нашої школи у 2013 р.

Цікавим для нас у процесі дослідження було те, що ми мали можливість опрацювати різні свідчення одних свідків. Зокрема, відеосвідчення, опубліковане інтерв'ю та запис бесіди Йосипа Абрамовича Бурсука та відеосвідчення й опубліковане інтерв'ю Матіаса Цвілінга.

Всі, чий інтерв'ю ми опрацювали, на час початку війни були 5–13-річними дітьми. В житті кожного/кожної з них був страшний досвід перебування у гетто Чернівців.

Під час дослідження ми дійшли таких висновків:

- Спогади свідків історичних подій є важливим історичним джерелом. Вони містять інформацію про певні події з погляду конкретних людей. Із них ми можемо не лише дізнатися про те, що й коли відбувалося, а й відчути, як сприймали ці події безпосередні їх учасники, як впливали певні події на їхні дії, почуття, емоції, стосунки. Особливо цінним є використання свідчень при вивченні локальної, повсякденної історії. Завдяки спогадам ми маємо можливість «олюднити» історію, наповнити її конкретним змістом. Зокрема, свідчення, які опрацювали ми, допомогли нам деталізувати життя рідного міста у 1930-ті рр. і в часи Другої світової війни. Ми отримали змогу подивитися на Чернівці того періоду очима тодішніх дітей. Їхні спогади допомогли зрозуміти, чим наше життя подібне та відрізняється від життя старших поколінь. Наші дідусі та бабусі (прадідусі та прабабусі) стали нам ближчими й зрозумілішими.
- Свідчення очевидців історичних подій збагачує сприйняття історії індивідуальним життєвим досвідом конкретних людей. Оскільки життя і діяльність кожної людини відбуваються в певному соціокультурному середовищі, розуміння індивідуального досвіду допомагає зрозуміти саме середовище, його культуру. Чернівці до Другої світової війни було переважно єврейським містом. Життя єврейських дітей, яке постає із спогадів, стало для нас однією з граней життя Чернівців того часу.
- За письмового оформлення свідчень очевидців втрачається певна частка їхньої самотності. Транскрипція, переклад, редагування не можуть передати особливостей мови, настрої, прояви емоцій.
- Використовуючи спогади, необхідно враховувати, що людська пам'ять має певні особливості. З часом окремі деталі стираються, забуваються. Натомість під впливом різної інформації, спілкування з іншими людьми можуть з'являтися нові погляди на події,

оцінки минулого. Свідчення очевидців дають можливість доповнити офіційні історичні джерела. Також завдяки аналізу таких свідчень можна отримати уявлення про те, як формується історична пам'ять окремих груп людей. Наприклад, працюючи над своїм дослідженням, ми звернули увагу, що в спогадах майже немає інформації про радянізацію Чернівців 1940–1941 рр., хоча в офіційній концепції історії Буковини цей період посідає важливе місце. Очевидно, це можна пояснити тим, що в сім'ях тих, чії свідчення ми опрацювали, великих змін у той час не відбулося. Період Голокосту через свою трагічну роль «витіснив» із пам'яті менш важливу для конкретних людей інформацію. Крім того, науковці вважають, що дитяча пам'ять утримує насамперед ту інформацію, яка має великий емоційний вплив.

За час, що минув від періоду війни до моменту, коли записувалися свідчення, діти перетворилися на зрілих людей. Зрозуміло, що думки їхні не раз поверталися до пережитого. Ті частини свідчень, які містять роздуми над власним життєвим досвідом, є надзвичайно цінними для наших сучасників. Вони дають змогу зрозуміти і глибину трагедії єврейства Чернівців, і багатовимірність сприйняття подій минулого різними людьми.

Список використаних джерел і літератури

1. Ангрік А. У взаємодії сил. До питання про німецький вплив на національну політику в Чернівцях до початку та під час реалізації плану «Барбаросса» // Голокост і сучасність. – 2010. – № 1 (7). – С. 9–61.
2. Архів Яд Вашем, Ф-6734/3.
3. Відеосвідчення Германа Айзінгера, записане 29.07.1996 р. в США Інститутом Фонду Шоа.
4. Відеосвідчення Еріки Галлер, записане 16.03.1998 р. в Чернівцях Інститутом Фонду Шоа.
5. Відеосвідчення Йосипа Бурсука, записане 11.04.1997 р. в Чернівцях Інститутом Фонду Шоа.
6. Відеосвідчення Йосипа Ельгісера, записане 6.04.1997 р. в Чернівцях Інститутом Фонду Шоа.
7. Відеосвідчення Матіаса Цвілінга, записане 30.01.1997 р. в Чернівцях Інститутом Фонду Шоа.
8. Відеосвідчення Раїси Воробйової, записане 15.09.1997 р. в Чернівцях Інститутом Фонду Шоа.

9. Відеосвідчення Фріди Чечик, записане 27.11.1998 р. в Івано-Франківську Інститутом Фонду Шоа.
10. Інтерв'ю Й. А. Бурсука, записане 26.08.2002 р. у Чернівцях Е. Левицькою.
11. Колись Чернівці були гебрайським містом. Свідчення очевидців. – Чернівці: Молодий буковинець, 1998.
12. Матеріали сайту The czernowitz.ehpes.com Website. <http://czernowitz.ehpes.com/czernowitz6/lucca/four.jpg>.
13. Піддубний І. Становище євреїв у Румунії міжвоєнного періоду // Історична панорама. Збірник наукових статей ЧНУ. Випуск 6. – Чернівці: Видавництво ЧНУ «Рута», 2008. – С. 130–142.
14. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 60/7.
15. Свідчення Дори Мардер, записане 26.09.2013 р. пошуковою групою США № 41 м. Чернівців.
16. Свідчення Сіми Александровської, записане 11.11.2013 р. пошуковою групою США № 41 м. Чернівців.
17. Солонарь В. Ставлення до євреїв Буковини з боку радянської та румунської адміністрацій у 1940–1944 рр. // Голокост і сучасність. – 2010. – № 2 (8). – С. 117–148.
18. Стецкевич В. Румунізація – домінанта національної політики Бухаресту на українських землях (1941–1944) // Друга світова війна і доля народів України: Тези доповідей 3-ї Всеукраїнської наукової конференції. – Київ: Зовнішторгвидав України, 2008. – С. 83–84.
19. Суровцев О. Процес депортації єврейського населення Північної Буковини 1941–1942 рр. як складова антиєврейської політики румунської окупаційної влади // Проблеми історії Голокосту. Вип. 3. – Дніпропетровськ: Пороги, 2006. – С. 131–146.
20. Суровцев О. Соціальна та психологічна адаптація буковинського єврейства після подій Голокосту до умов радянського ладу (1944–1946) // Питання історії України: 36. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2008. – Т. 11. – С. 105–111.
21. Суровцев О.А. Становище єврейського населення Північної Буковини та Хотинщини у 1918–1941 рр. // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – Т. 8. – С. 244–249.
22. Суровцев О. Утворення та функціонування чернівецького гетто // Голокост і сучасність. – 2010. – № 2 (8). – С. 185–186.
23. Фонди Чернівецького музею історії та культури євреїв Буковини.
24. Час. Незалежна газета. (Чернівці). – 11.02.1938 р.
25. Чернівці: Історія і сучасність / За заг. ред. В. М. Ботушанського. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – С. 586.

ВОНИ ХОТИЛИ ВРЯТУВАТИ ЖИТТЯ...

Роботу виконала:

Пугач Вероніка,
учениця 11 класу
Технологічного ліцею «ОРТ»
м. Києва

Науковий керівник:

Фрідман Ірина Леонідівна,
вчителька-методистка

ЗМІСТ

Вступ

Розділ 1. Звання «Праведник народів світу»

Розділ 2. Історії рятування

Розділ 3. Власні дослідження та відродження нових імен

Висновки

Список використаних джерел

Додатки

Вступ

«Хто рятує одне життя – рятує весь світ»

Талмуд

Людей завжди цікавила історія їхньої країни з усіма її позитивними та негативними моментами. Однією з найтрагічніших сторінок історії є Велика Вітчизняна війна 1941–1945 років. Нацистсько-фашистські загарбники вважали свою націю вищою за інші, а найгірше ставились до євреїв і ромів. Вони вбивали людей просто за те, що вони «неправильної» національності. Природно, що місцеве населення не завжди мирилося з такими вчинками і прагнуло допомогати ні в чому не винним людям. Проте перед ними стояв дуже важкий вибір. Справа в тому, що німці жорстоко розправлялися не тільки з тими, хто їм були не до вподоби. Розправа чекала й тих, хто допомагав жертвам нацизму. Фактично, рятуючи чиесь життя, люди ризикували своїм життям та, що ще гірше, життям своєї сім'ї. Неймовірно, але траплялися люди, які йшли на такі ризики. Сьогодні їх називають Праведниками народів світу.

Праведник народів світу – це офіційне звання, що надається Меморіалом Яд Вашем* від імені держави Ізраїль та єврейського народу тим неєвреям, що ризикували своїм життям заради спасіння євреїв у період Другої світової війни.

У наші дні вони – справжні герої. А як щодо тих людей, яким не вдалося врятувати чиесь життя? Тих, хто пішли на ризики, але їх спіймали й убили. Хіба вони не герої? А можливо, вони, навіть, і врятували когось, але самі померли в ті часи? А могли також померти і врятовані... Чи є вони Праведниками? Що відомо про них? Саме цю тему треба порушити, проаналізувати минуле, спробувати відкрити лаштунки та подивитись, що ж є за ними.

Ця тема є актуальною в наші дні для України з багатьох причин. По-перше, серед Праведників було багато вихідців із нашого народу, вони – наше минуле, а як сказав український видатний письменник

* Яд Вашем – це офіційний меморіал в Єрусалимі (Ізраїль), присвячений жертвам Голокосту, заснований 1953 р.

Максим Рильський, «без минулого немає майбутнього». Десятки років на теренах нашої держави панувало мовчання, бо в Радянському Союзі було заборонено говорити про трагедію окремої нації (всі люди – радянські громадяни). Через це велика кількість історій вже навіки залишиться нерозкритою, невідомою... Але зараз ми живемо у вільній країні і можемо хоча б спробувати максимально відновити те, що не могли раніше. Тому цю тему потрібно розкрити, і якомога швидше, адже з кожним днем, на жаль, хтось помирає, і шансів докопатися до істини все менше. Україна має знати своїх героїв і усвідомлювати їх значення.

По-друге, ця тема має ще одну не менш важливу функцію – вона виховує людей. Якщо молодь знатиме про такі речі – вона навчиться цінувати людське життя. В нашій країні зараз більш-менш мирно, немає постійних убивств, знущань, війни... Але ж може колись ще і будуть, принаймні, назриватимуть різні конфлікти...* Людству слід зрозуміти, що життя не можна відбирати. Навіть одне життя, не кажучи вже про сотні, тисячі, мільйони людських душ! Кожна людина – особистість. Вбивши її, ти вбиваєш неповторне, ніколи більше світ не побачить нічого подібного! Крім того, ти вбиваєш ще і безліч інших неповторних людей, ненароджених нащадків тієї жертви. Саме тому Талмуд каже нам, що, врятувавши одне життя, людина рятує світ. Вона дає шанс появі нових людей, нового роду, цілого світу... Тема Праведників – ключ до розв'язування чи не найтяжчого завдання у світі, ключ до Всесвітнього Миру та Спокою.

Відповідно до цього, автор ставить перед собою такі мету й завдання: розповісти про Праведників, проаналізувати їхню роль у світовій історії та вихованні молоді, поновити пам'ять про ті часи, відкрити нові імена Праведників.

Робота складається з трьох розділів.

У першому розділі зібрано та проаналізовано загальні відомості щодо Праведників у всьому світі.

Другий розділ присвячено діяльності певних Праведників: подано конкретні історії спроб порятунків і проаналізовано їхнє значення. На основі зроблених інтерв'ю із Праведниками, що живуть сьогодні у м. Києві, авторка роботи висвітлює їхні особисті історії та робить певні висновки щодо ставлення суспільства до Праведників.

* Роботу було написано до Революції Гідності, анексії Криму і початку бойових дій на Донбасі. – Упоряд.

У третьому розділі викладено результати досліджень авторки роботи щодо ставлення до цієї теми сучасної молоді. Робиться спроба відновлення нових імен.

Робота поєднує практичну та теоретичну діяльність. У ній об'єднане все, що відомо, та відкрито дещо нове. Для виконання роботи велась співпраця з архівом «Центру досліджень історії і культури східноєвропейського єврейства» та працівниками відділу «Праведники світу» Яд Вашем, посольством держави Ізраїль в Україні. Крім цього, було опрацьовано багато додаткової літератури, список якої наведено наприкінці роботи. Було взято ряд інтерв'ю* (див. диск-додаток, папка «Відеоінтерв'ю»), що проливають світло на цю тему, та проведено власні дослідження.

З одного боку, що таке історія однієї людини? Можна сказати, що на тлі історії окремої держави – нічого. Але, з іншого боку, кожне відроджене забуте ім'я є важливим і має бути відомим. Адже чим більше ми знаємо про минуле – тим краще ми влаштуємо своє майбутнє.

Розділ 1. Звання «Праведник народів світу»

Я чую це звання – Праведники світу. Я намагаюся, намагаюся зрозуміти цих людей, які дали мені притулок, дах. Я намагаюся зрозуміти, ставлячи собі нелегкі запитання: Якби я був на їх місці, як би я вчинив? Дав би я чужій людині сховатися у себе в домі? І навіть якщо я готовий був би піти на це, як вчинила б моя сім'я? Жити у вічному страху, серед сусідів, яким ти не довіряєш... А вночі бачити і чути у сні цей важкий загрозливий крок ката. Чи готовий і далі крокувати серед го-стрих ножів і автоматних черг, серед пошепки сказаних слів, пліток і доносів. І це ж не одна ніч, один тиждень – це роки! Серед цієї мото-рошної війни вони стоять щодня віч-на-віч з ворогом. Це вони – стовпи милосердя і правди, на яких тримається світ. І перед ними, перед їхнім нез'ясовним героїзмом, ми, євреї, схилиємо голови – з вдячністю.

Хаїм Хефер

1.1. Хто вони: Праведники народів світу?

Праведник народів світу – це офіційне звання, що надається Меморіалом «Яд Вашем» від імені держави Ізраїль і єврейського народу тим неєвреям, які ризикували своїм життям заради порятунку єв-

* Інтерв'ю у трьох Праведниць народів світу (Іоанни Михайлівни Євгенєвої, Ніни Феодосіївни Богорад, Софії Григорівни Ярової) та у президента Ради національних товариств України, голови фондів «Пам'ять жертв фашизму в Україні» та «Пам'ять Бабиного Яру» Іллі Михайловича Левітаса.

реїв у період Катастрофи*. Звання це надає спеціальна комісія, очолювана членом Верховного суду Ізраїлю, відповідно до суворо визначених критеріїв і правил.

Термін «Праведник народів світу» (Хасідей Уммот Хаолам) взято з єврейського Закону. Це раввіністичний термін, ним позначають неєвреїв, що дотримуються основних біблійних заповідей, зокрема, заборони на кровопролиття. У сучасному світі цей вислів також стосується неєвреїв, які простягнули руку допомоги євреям у важкі часи. У законі про Яд Вашем зазначено: «Праведниками народів світу є люди, що ризикували своїм життям задля порятунку євреїв». Це стало основним критерієм для надання звання.

Людину, удостоєну звання «Праведник народів світу», нагороджують спеціально викарбуваною іменною медаллю (див. додаток № 1, с. 30) і Почесним свідоцтвом (див. додаток № 2, с. 31). Імена Праведників вносять на Стіну пошани (див. додаток № 3, с. 32) у Саду Праведників народів світу в Яд Вашем, на горі Пам'яті в Єрусалимі.

Яд Вашем також уповноважений «надавати Праведникам народів світу почесне громадянство держави Ізраїль, а якщо їх немає в живих – то пам'ятне громадянство, як визнання їхнього подвигу»**.

1.2. Умови визнання Праведником

Основні умови для надання звання такі.

Активна участь у порятунку одного або декількох євреїв від небезпеки негайного знищення або депортації до таборів смерті.

Щоб краще зрозуміти цю умову, можна уявити ситуацію: є жінка, наприклад, Сарра. Вона єврейка. Її рятує українець на ім'я Тарас. Вона живе в нього вдома, він її годує та укриває від усіляких небезпек, ризикуючи власним життям. Одного разу до нього в гості прийшов його знайомий, Степан. Жінка не встигла сховатися, і він її побачив. Проте Степан нічого не каже нацистам і тримає таємницю. Після війни Яд Вашем нагородить званням Праведника лише Тараса. Звичайно, Степан мовчав і цим самим не вбив Сарру, але ж і активної участі в її порятунку він теж не брав, чи не так? Отже, люди, які не брали активної участі у порятунку, не визнаються офіційно Праведниками, хоча їхня роль також є досить важливою.

* Згідно із законом держави Ізраїль 1953 р. «Про Яд Вашем».

** Згідно із законом держави Ізраїль 1953 р. «Про Яд Вашем».

Існувала реальна небезпека для рятівника і його близьких.

Траплялись випадки, коли ті самі нацисти, що вбивали одних євреїв, допомагали іншим. Вони могли без ризику для свого життя сховати якусь дитину в себе, тому що хотіли зробити щось гарне, і тим самим сподіваючись змити з себе страшні червоні плями пролітої ними ж невинної крові. Таких людей Яд Вашем також не визнає Праведниками.

Спаситель усвідомлював і мав на увазі саме порятунок єврея. Дії рятівника НЕ були мотивовані отриманням грошової винагороди або іншої компенсації, як, наприклад, перехід врятованого в іншу віру, усиновлення дитини тощо.

Батьки іноді платили гроші місцевому населенню, щоб ті врятували хоча б їхніх дітей від страшної смерті. Люди досить часто погоджувались на це, адже їм під час війни бракувало їжі, одягу та інших важливих речей.

Отже, ми бачимо, що кожна окрему історію рятування Яд Вашем ретельно розглядає та оцінює з позиції вище названих критеріїв.

1.3. Праведники з різних верств населення

Кількість Праведників у кожній країні різна. Ба більше, кількість постійно змінюється, бо відкриваються все нові й нові історії. Це наочно ілюструють таблиця статистики Праведників за різні роки і графік зміни кількості Праведників (див. додатки № 4–5, с. 33–34). Якщо проаналізувати статистику, то ми побачимо, що цифри різні й сягають від одиничних випадків до тисяч. Чому так склалося? З різних причин. По-перше, у різних країнах була різна кількість євреїв, і там, де їх було небагато (наприклад, у Китаї, Екваторі, Бразилії), там і Праведників небагато. Крім того, деякі країни невеликі за розмірами і з невеликою кількістю населення. Згідно зі статистичними даними, найбільше Праведників було в Польщі, Нідерландах, Франції, Україні та Бельгії.

Франція, Нідерланди та Бельгія були учасниками груп Опору нацистам і допомагали тим, хто був приречений на смерть. Щодо Нідерландів, то до цієї країни ще до початку війни в 1930-х рр. велика кількість євреїв іммігрувала, передчуваючи біду. Щодо України та Польщі, то на цих територіях ще із Середньовіччя проживали євреї. За ці століття вони досить сильно зблизилися з місцевим населенням. Поляки та українці рятували євреїв, бо переважно це були їхні добрі знайомі, з якими вони звикли співіснувати й не хотіли втрачати їх.

Як саме Праведники рятували людей? Зважаючи, перш за все, на власні можливості. Хтось робив фальшиві документи, інші – фіктивні шлюби. Хтось рятував сотні людей, а хтось лише декількох. В основному це залежало від статусу та походження рятівника. Траплялися порятунки на рівні народів, впливових людей, місцевого населення.

Щодо випадку «Народу-Праведника», то яскравим прикладом є Данія (див. додаток № 6, с. 35). Датчани за кілька тижнів евакуювали близько восьми тисяч євреїв до Швеції. Іншим прикладом є французькі комуни, такі як Шамбон-сюр-Ліньйон, жителі якої займались евакуацією євреїв до Швейцарії. Це була допомога однієї нації іншій. Найвищий рівень допомоги. Такі приклади доводять важливість виховання поваги до цінності людського життя та ілюструють можливість розв'язання глобальних проблем щодо мирного співіснування.

Стосовно впливових людей – це переважно дипломати та чиновники, такі як Вене Хе Феншань із Китаю, Тіуне Сугіхара з Японії, Рауль Валенберг зі Швеції (див. додаток № 7, с. 36) та інші. Вони мали великі можливості та рятували тисячі людей, зокрема, надавали фальшиві документи та евакуювали в безпечніші країни (нейтральні під час війни). Особливо вирізняється на тлі всіх інших Тіуне Сугіхара (див. додаток № 8, с. 37). Японія не вела дуже чітко виражену антиєврейську політику. Перш за все тому, що в Японії не було великої кількості євреїв. Однак Японія – країна-союзник Німеччини у війні, країна з профашистським режимом! Тіуне як громадянин своєї країни мав би не дуже суперечити політиці союзників, але він, перебуваючи в Литві, рятував тисячі людей, хоча вони не були його друзями (переважно ці євреї були біженцями з Польщі).

Більшість випадків рятування – це звичайні люди. Завдяки архівам Яд Вашем ми дослідили багато таких випадків. У цій роботі аналізуємо найцікавіші, на наш погляд. Рятівники були вихідцями з місцевого населення, які просто хотіли допомогти. Такі Праведники рятували не більше ніж декілька десятків або й одиниць євреїв, проте вони ризикували життям і рятували світ. Їхній внесок не можна недооцінювати, вони є не меншими героями, ніж ті, хто рятував тисячі. Кожен діяв у міру своїх можливостей.

Україна перебувала під «залізною завісою» довгий час. Десятки років люди мовчали, тому що було заборонено говорити. Україна «почала згадувати» тільки зі здобуттям незалежності. Як можна побачити з графіка в додатку № 5 (с. 34), наша країна посідає четверте

місце у світі за кількістю визнаних Праведників. Але чи всі Праведники – громадяни України нам відомі? Багато історій уже не відновити, люди, що знали їх, вже не серед живих... Проте є ще історії, які мають живих свідків, і ми спробуємо знайти щось невідоме. Наступний розділ цієї роботи буде присвячено аналізу як визнаних Праведників, так і тих, чий імена стали відомі зовсім нещодавно.

Розділ 2. Історії рятування

*Неможливо завжди бути героєм, але завжди
можна залишатися людиною.*

Й. В. Гете

Праведники – це приклад людяності. Вони завжди лишалися людьми. Доля кожного склалася по-різному. Комуś пощастило, а комуś, на жаль, ні... Коли мова заходить про Праведників, або взагалі про будь-яких героїв, частіше згадують живих, їм приділяють більше уваги. Тих, кого вже нема, досить швидко забувають. Але ж це несправедливо! Ми повинні пам'ятати всіх, пам'ятати тих, хто зробив неоціненні вчинки. Їхні вчинки безсмертні, і пам'ять про них має бути такою самою. Саме тому в цьому розділі подано історії порятунку, під час яких самі Праведники сильно постраждали або загинули, коли творили добро для всього світу.

2.1. Праведники, визнані Яд Вашем

Праведники, що визнані Яд Вашем, мають свідоцтва та медалі. Це ті люди, про яких було кому розповісти. Історії, які порівняно відомі (принаймні за бажання їх можна знайти в архіві Яд Вашем). У цьому підрозділі мова піде саме про них. Ми спробуємо проаналізувати їхні історії, причини їхніх дій. Що штовхало їх на такі ризики? Що допомогло їм порятувати безліч майбутніх поколінь?

Серед багатьох історій, наданих нам Яд Вашем, найбільше вражають п'ять (див. додатки № 9–13).

Мєфодій і Ксєнія Логаські (справа з архіву відділу Праведники народів світу (М.31.2/4638), див. додаток № 9, с. 38) вирішили рятувати євреїв під час війни. Спочатку вони врятували своїх друзів, що видається цілком зрозумілим, але потім вони так само прийняли до себе зовсім незнайомих людей. Вони вірили, що роблять добру спра-

ву, і ця віра надавала їм впевненості. Вони самі дуже сильно постраждали, Мефодія вбили, – однак вони порятували інших, а заради цього варто померти.

Сім'я Вергженевських (справа з архіву відділу Праведники народів світу (М.31.2/2020), див. додаток № 10, с. 40) врятувала знайому родину – людей, у яких вони працювали. Майже завжди людям не подобається їх начальство і важко уявити, щоб хтось ще й ризикував своїм життям заради такого порятунку. Дуже трагічною виявилась доля цих Праведників. Убивство за те, що рятував чиєсь життя, свідчить про те, що в світі ще дуже багато зла. Тому тема праведників дуже важлива для виховання сучасної молоді.

Яков Сухенко (справа з архіву відділу Праведники народів світу (М.31.2/2540), див. додаток № 11, с. 41) допомагав дуже активно. Він сам переховував людей, діставав фальшиві документи і найняв спеціальну квартиру для того, щоб рятувати євреїв. Незважаючи на загрозу смерті, він дуже багато зробив і благородно поклав своє життя задля порятунку інших.

Анна та подружжя Щербів (справа з архіву відділу Праведники народів світу (М.31.2/6500), див. додаток № 12, с. 43) також рятували дітей. Коли мова іде про дитину, багато хто відчуває більше співчуття, ніж до дорослої людини. Але тут мова іде не просто про співчуття, а про ризик власним життям.

Анастасія Сушко (справа з архіву відділу Праведники народів світу (М.31.2/10796), див. додаток № 13, с. 44) намагалася врятувати дитину. Вона не знала Мотю раніше, але не могла кинути напризволяще. Мабуть, це тому, що у неї самої були діти, і вона розуміла, наскільки діти важливі. Вона ризикувала життям власних дітей заради чужої дитини! Неможливо уявити, як вона на це пішла. Її стратили, скоріше за все, стратили і Мотю. Але це все одно не означає, що її ризик був даремний. Вона намагалася, і навіть якщо їй це не вдалося – це все одно не було даремно. Адже такі вчинки говорять про те, що людина в будь-яких умовах може залишатися людиною.

З усіх цих історій ми можемо зробити певні висновки: люди рятували інших з різноманітних причин. Хтось рятував своїх друзів, інші рятували дітей, деякі – зовсім незнайомих їм людей, що просто просили про допомогу. Комусь вдалося врятувати, хтось загинув заради цього, спроби ж інших, на жаль, ні до чого не привели. Але навіть люди, які не змогли врятувати чиєсь життя, все одно є героями. Вони надавали приклад іншим. Оголошення про страту вивішувалися

нацистами задля залякування місцевого населення. Але, можливо, хтось побачивши оголошення про страту таких, як Сушко Анастасія, вирішив, що не хоче залишати таку смерть даремною. Люди могли захотіти продовжувати чиюсь благородну справу та рятувати інших. Або, просто зрозуміти, що просто мовчати, коли вбивають інших, не можна. Спробувати – означає зробити цей світ кращим.

Робота Яд Вашем не припиняється. Постійно ведуться пошуки нових імен та історій. Щорічно відбувається церемонія нагородження Праведників, але медалі та свідоцтва зазвичай отримують уже їхні діти... Адже з кожним роком від нас уходять живі свідки та учасники тих подій. У 2013 р. така церемонія пройшла в Києві 7 листопада, де звання Праведників народів світу посмертно отримали п'ять українців (див. додаток № 14, с. 46). Це підтверджує той факт, що все ще є, що шукати, є багато невідомого, яке поступово стає відомим.

2.2. «Невідомі» Праведники

«Невідомі» Праведники... Хто вони? І чому «невідомі»? Ми спробуємо відповісти на ці запитання. Справа в тому, що довгий час Україна перебувала під «залізною завісою». Десятки років після війни люди мовчали, ніхто нічого не говорив про Праведників, врятованих... Адже в Радянському Союзі не можна було говорити про трагедію певного народу (в цьому випадку – єврейського), тож і про рятувальників ніхто не згадував. Лише через 50 років після початку війни люди поступово почали згадувати щось, знайшлися ті, хто займався цією темою, відновлював імена та історії.

Україна незалежна 22 роки. За цей час ще дуже багато чого не відновлено. Крім того, за минулі роки багато свідків тих подій уже померли, як і їхні історії. Проте залишилися ще ті, кому є що сказати. В наші дні це переважно вже нащадки Праведників і врятованих. Їх усе ще шукають і відновлюють історії минулого. Цим займається не тільки Яд Вашем в Ізраїлі, а й українські громадські організації, такі як «Центр досліджень історії і культури східноєвропейського єврейства» та «Єврейська рада України», або ж приватні особи, як ми.

За словами Іллі Михайловича Левітаса, президента Єврейської ради України, голови фондів «Пам'ять жертвам фашизму», «Пам'ять Бабиного Яру» та ін. (див. диск-додаток, папка «Відеоінтерв'ю», файл «Левітас»), Україна – єдина в світі держава, в якій звання Праведника визнається на державному рівні. Так, Єврейська рада Украї-

ни надає звання «Праведник Бабиного Яру» тим, хто рятував у Києві та «Праведник України» тим, хто рятував в інших місцях нашої країни. Такі звання сьогодні надано вже більш ніж 4500 українцям. Як ми знаємо, загальна кількість Праведників з України, за даними Яд Вашем, сягає близько 2500. Регулярно все нові й нові історії подаються у Яд Вашем, кількість Праведників збільшується. Проте процес надання звання проходить досить довго. Живих свідків із кожним роком стає все менше. Крім того, у Яд Вашем існують вікові обмеження щодо надання звання «Праведник»: тільки тим, хто на момент порятунку був віком від 12 років і старше. Таких обмежень, підкреслює Ілля Левітас, не існує в Україні, адже дитина віком і 10 років здатна допомагати рятувати.

В архівах музею «Спільнота. Голокост. Відродження» Технологічного ліцею «ОРТ» зберігається лист за 2004 рік. В ньому Олексій Миколайович Сайко розповідає про своїх родичів: дідуся Сайка Онуфрія Александровича, бабусю Сайко Анну Степанівну та батька Сайка Миколу Онуфрійовича (див. додаток № 15, с. 51).

Коли в липні 1943 р. стало відомо, що комендатура Тернопільського гетто почала знищувати всіх, хто перебував у гетто, старий знайомий Онуфрія, Михайло Гінсберг зустрівся з ним і попросив сховати його сім'ю з семи людей, які мешкали в гетто. Незважаючи на небезпеку, Онуфрій із Ганною погодились. Тієї ж ночі до них прийшла в хату сім'я Гінсберга та ще восьмеро людей. Подружжя погодилося переховувати і їх. Одного дня до них приєднався ще один чоловік, який розповів, що впав живим до Яру та вижив. Тож 16 людей жило на горішці дому. Діти (Сайк Микола та Ірина) також допомагали батькам у цій справі. Хоча їм тоді було 9 і 12 років, вони розуміли смертельний ризик і вчинки батьків. Найважче було прогудувати таку кількість людей, але їм допомагали родичі та знайомий пекар. Крім того, Онуфрій весь час їздив на базар та обмінював одяг на їжу. Всі 16 людей пережили роки війни та після її закінчення роз'їхались по різних країнах.

У 1992 році звання Праведників отримали Онуфрій і Ганна (див. додаток № 15-а, с. 52). Лише через 15 років, у 2007 р. надали звання Праведниці Ірині (справа з відділу Праведників Яд Вашем М.31.2/5255). Миколі його не надали, адже йому було тільки 9 років. Але Микола отримав звання «Праведник України».

Співпраця з Центром досліджень історії і культури східноєвропейського єврейства дала нам можливість ознайомитися з новими

іменами Праведників, які вони відкрили. Ця організація змогла знайти 138 нових імен. Ми розглянемо п'ять таких випадків. Історії рятування записані на основі аудіоінтерв'ю (див. диск-додаток, папка «Аудіоінтерв'ю») або на основі письмових спогадів (додатки № 16–20).

Історії таких Праведників помітно коротші, й це не випадково. Про цих людей відомо значно менше, і немає навіть фотографій усіх... Брак фактів, який уже ніколи не відновити.. Втрачені історії минулого... Саме на пошук таких історій спрямована ця робота. Знайти втрачене, відновити пам'ять про справжніх героїв. Доля їхня склалася по-різному. Брати Кулаки (див. додаток № 16, с. 53) загинули, було викрито їхню діяльність і знайдено бункер, у якому вони переховували євреїв. Йосип та Анастасія Ведмідь (див. додаток № 17, с. 54) змогли врятувати людей і ледь не поплавилися за це життям, проте все ж таки вижили. Катерина Сікорська (див. додаток № 18, с. 56) переховувала разом із доньками євреїв, а також діставала їм фальшиві документи. Її доля теж була дуже трагічною, її розстріляли. Проте доньки залишилися живими, як і деякі з євреїв, кому вона допомогла. Михайло Куцаб (див. додаток № 19, с. 57 і диск-додаток, папка «Аудіоінтерв'ю», папка «Брати Куцаби») загинув в Освенцімі за допомогу єврейській дівчині перетнути річку. Олександрі Куриченко (див. додаток № 20, с. 58 і диск-додаток, папка «Аудіоінтерв'ю», папка «Олександра Куриченко») пощастило, хоча її двічі ледь не розстріляли. Всі вони зробили неоціненні вчинки не тільки для євреїв, а й для всіх нас.

Ці історії ще не подані в Яд Вашем, сподіваємося, що найближчим часом нагорода знайде своїх героїв. Адже це потрібно не мертвим, а живим.

2.3. Праведники сьогодні

Яд Вашем визнав майже 2500 українців Праведниками народів світу. В живих на сьогодні залишилося лише 18 із них. Що вони відчувають нині, як живуть, що пам'ятають? Щоб відповісти на ці та багато інших запитань (див. додаток № 21, с. 59), ми взяли інтерв'ю у трьох Праведниць народів світу (див. диск-додаток, папка «Відеоінтерв'ю»).

2.3.1. Богорад (Суботенко) Ніна Феодосіївна

Ніна Суботенко (див. додаток № 22, с. 60 і диск-додаток, папка «Відеоінтерв'ю», файл «Богорад») народилася 19 січня 1925 р. у

селі Лебединці. Вона закінчила на відмінно сім класів школи. Коли почалася війна, Ніні було лише 15 років. Як зазначає Ніна в інтерв'ю, в їхньому селі не було якихось антиєврейських настроїв. «З дитинства у нас була така обстановка, що ми не були проти інших націй», – каже вона. Одного разу до її хати прийшов юнак років 19, який сказав, що він військовополонений, який зумів втекти з табору і єдиний залишився живим. Яків Залманович Богорад залишився жити в них вдома. Він став сільським пастухом, за що його навіть прозвали «Іван** Пастух». У цьому селі молодь почала займатися підпільницькою діяльністю. Яків став головою їхнього загону. Одного разу його поранили, і сім'я хотіла викликати лікаря, але він благав, щоб цього не робили. Він назвав особисто Ніні причину такого вчинку, зізнався, що він єврей. Так вони до кінця війни і були окремою диверсійною групою, яка іноді визволяла когось з полону з найближчих селищ, іноді підривала потяги (у них був доступ до бомб та зброї, бо солдати Радянської армії, відступаючи, чимало залишили в лісах). Жили вони зазвичай кожен у себе вдома і збиралися ввечері, лише декілька разів виходили на тиждень жити до лісу. Після завершення війни Яків Богорад попросив руки і серця Ніні, вони одружилися і не розлучалися до самої смерті Якова.

2.3.2. Євгенєва Іоанна Михайлівна

Іоанна (див. додаток № 23, с. 62 і диск-додаток, папка «Відео-інтерв'ю», файл «Євгенєва») народилася у 1928 р. у Києві поблизу Бабиного Яру. Вона згадувала, що бачила розстріли з вікна свого дому. Їй тоді було 13 років. Іоанна розповідала, що Ісаак Бродський був продавцем цукерок на їхній вулиці. «Знаєте, от коли діти йдуть до школи повз його лавку з цукерками, то він завжди такий добрий був, пригощав... Всі його любили... Коли він прийшов до нас, то ми, звичайно, погодилися переховувати його в нас. Ну, звичайно, як же ж йому, такому доброму та чудовому і відмовити!». Ісаак жив у них вдома, іноді переховувався у тітки Іоанни, що жила неподалік. У роки окупації було дуже мало їжі й не було за що її купувати. Бродський навчив сім'ю виготовляти цукерки, які вони потім продавали або обмінювали на щось інше на базарі. Так вони

* Його справжнє ім'я було Яків, але він представився Іваном, щоб не викрити своє походження.

і жили, рятуючи одне одного. Ісаак дожив до визволення Києва, але потім пішов на фронт за власним бажанням, щоб помститися за тих, кого вбили нацисти, і вже не повернувся... Іоанна і досі підтримує зв'язок із сім'єю Бродського і часто згадує його як прекрасну людину...

2.3.3. Ярова Софія Григорівна

Софія Григорівна (див. додаток № 24, с. 63 і диск-додаток, папка «Відеоінтерв'ю», файл «Ярова») народилася в Києві в будинку 127 на вулиці Червоноармійській, 18 вересня 1925 р. Вона закінчила 8 класів школи № 130, коли розпочалася війна. На запитання про знайомих євреїв до війни Софія відповіла так: «У нас на два будинки було до 30 квартир. Десять із них займали євреї. Але до війни ми були так виховані, що ніколи ніхто з нас не цікавився і не думав, хто якої національності. Люди жили і спілкувалися за принципом “хто яка людина”...». Сім'я Софії переховувала у себе сімох євреїв, але насправді порятувала ще більше, бо Софія допомогла багатьом переправитися на той бік Дніпра. Іноді Софії і самій доводилося переховуватися, бо вона була донькою комуніста, та ще й одного разу спіймалася на провокацію щодо підпілля та партизан. Коли війна закінчилася, її брат одружився з однією з єврейських дівчат, яких вони переховували. Сама ж Софія і досі підтримує зв'язок із сім'єю урятованих. Крім того, вона є головою асоціації Праведників народів світу міста Києва, тож багато спілкується з іншими Праведниками.

Із біографій та інтерв'ю з Праведниками можна зробити певні висновки. По-перше, всі троє не вважають своєю заслугою порятунок людей, бо тоді самі були дітьми і просто допомагали своїм батькам. Але їхня допомога якраз і підтверджує думку, що навіть діти здатні рятувати в жорстких умовах війни. По-друге, вони всі казали, що в їхньому оточенні були євреї, але не було антиєврейських настроїв взагалі. По-третє, всі вони побажали майже одне і те саме молоді: бути розумнішими, піклуватись про своє здоров'я і не давати себе використовувати. Цікавий факт: принаймні двоє з трьох були знайомі з Левітасом ще до того, як їх визнали Праведниками. Кожен по-своєму, за різних обставин, але були знайомі. Праведниці вважають, що в наші часи про Праведників говорять дуже мало, і ніхто нічого не знає. Проте важливо знати та пам'ятати такі речі. Усі вони

відчувають особливе ставлення до себе України, отримують додаткову пенсію та особисто бачились із президентами нашої країни різних часів. Отже, Праведники живуть по-різному. Історія кожного неповторна, однак є й певні спільні риси. Вони не побоялися рятувати інших, ризикували заради спасіння людей, тож їхній внесок в історію світу, на наш погляд, є безцінним.

Розділ 3. Власні дослідження та відродження нових імен

Пам'ять про Голокост необхідна, щоб наші діти ніколи не були жертвами, катами або байдужими спостерігачами.

І. Бауер

3.1. Ставлення до теми сучасної молоді

Праведники народів світу... Здається, що всі неодмінно чули про них. Така поважна назва, що одразу розумієш – це щось важливе. Але чи достатньо говорять про це? Що в наші часи відомо молоді? Під час інтерв'ю з Праведницями на це запитання ми почули відповідь, що про це кажуть дуже мало. Майже ніхто нічого не знає, зникає пам'ять...

Декілька років тому в рамках шкільного проекту*, присвяченого Другій світовій війні та Голокосту, авторка роботи почула розповідь Галини Катковської (див. диск-додаток, папка «Аудіоінтерв'ю», файл «Катковська»). Галина Леонідівна (див. додаток № 25, с. 65) народилася 29 вересня 1936 р. Саме в день її народження німці почали знищення євреїв у Києві. На час війни вона з мамою евакуювалася до Узбекистану, в Самарканд, де прожила до 1946 р. Там вона закінчила перший і другий класи. Коли вони повернулись до Києва, то отримали квартиру, оскільки її батько в 1944 р. загинув на війні. У 1947 р. вона знову пішла до другого класу школи № 45 м. Києва. Згодом вступила до Інституту легкої промисловості на технічне відділення. 26 років працювала начальником в «УКР ОПТ Бакалія». Галина розповіла сімейну історію, яку почула від матері: про єврейку, яка врятувалася, вийшла з Бабиного Яру, та Праведницю, яка їй у цьому допомогла. Галина казала, що ту жінку-рятівницю нагородили однією з перших медаллю Праведника народів світу, але не назвала її прізвища. Тоді не було приділено належної уваги цій історії. Нині, через два роки після того інтерв'ю, постали

* <http://chibur-kiev.blogspot.com/p/blog-page.html>.

деякі запитання. Можливо, та жінка досі жива і з нею можна поговорити, можливо, хтось із її родичів щось знає і міг би розповісти. Однак Галина Катковська, на жаль, померла півроку тому. Тепер ми не дізнаємось, хто була та Праведниця. Ця історія підтверджує думку, що з кожним роком ми втрачаємо можливість довідатися про історії минулого. Адже ми втрачаємо тих, хто міг би щось розповісти.

За допомогою інтернету ми провели соціопитування молоді (див. додаток № 26, с. 66) віком від 12 до 16 років, щоб дізнатися, що вони знають про ті часи, чи є у них подібні сімейні історії. На наше прохання допомогти відгукнулися люди з Києва, Броварів, Москви, Одеси, Кишинєва, Дніпропетровська й Таллінна. Зі 160 опитуваних 41 людина каже, що ніколи не чула про Праведників, 43 – не впевнені, що чули, 79 – не чули історій про них, і лише 36 знають, що їх було 2000–2500 на території України.

Ми можемо зробити висновок, що про Праведників і справді мало говорять, незважаючи на те, що це дуже важлива тема для кожного з нас... Це опитування також дало змогу тим, хто нічого не знав про цю тему, дізнатися про неї та замислитися над її важливістю. 98 опитуваних вважають цю тему актуальною та важливою. Вони розуміють, що це потрібно знати, і вони хочуть це знати. Тому ми вирішили допомогти молоді дізнатися більше.

На основі матеріалів нашого дослідження було складено урок (див. додаток № 27, с. 68 і диск-додаток, папка «Урок») для учнів 5–7 класів Технологічного ліцею «ОРТ». Потім ми запитали про їхнє ставлення до того, про що вони дізналися. Діти виявили інтерес до цієї теми. Крім того, наприкінці уроку учні зробили власні маркі-емблеми для нагороди Праведників (див. додаток № 28, с. 69). Подібні уроки було запропоновано провести в тих школах СНД та Балтії, учні яких відповідали на наше соціопитування.

На превеликий жаль, люди сьогодні майже нічого не знають про ті часи. Так, звичайно, вони вчать щось на уроках історії, знають, коли почалася Друга світова війна, її загальні причини та наслідки... Вони знають, що «Гітлер вбивав євреїв», але їм невідомо про інші сторони війни. Якось не спадає на думку, що люди виживали і хтось допомагав їм у цьому. Навіть уявити собі неможливо, якими яскравими є історії вияву людської доброти та благородності. Ми дивимося на все це майже як на фільм або виставу. Щось напівфантастичне, десь перебільшене, десь недосказане. Але ж це було насправді, й це

треба зрозуміти. Слід поринути в минуле, уявити, ніби ти там, проаналізувати, що б могло статися, як би ти вчинив... Проте щоб відчувати причетність, треба, принаймні, знати про такі випадки! Що були люди, які, ризикуючи власним життям, рятували інших. Слід побачити та почути цих людей і їхні історії. І це найправильніший підхід до вивчення історії загалом.

Важливо те, що історію ніхто не розкаже краще, аніж її свідки. Тому треба розповідати про це, хоча ми живемо у мирні часи і зараз нам нібито ніщо не загрожує*. Слід і надалі проводити такі опитування, спостерігати, як змінюється світогляд людей. Треба цінувати кожну душу, кожне людське життя. Потрібно берегти пам'ять нашого народу і всіх народів Землі.

У наші часи молодь здебільшого не знає про існування такого поняття, як Праведник народів світу! З цього слід зробити певні висновки і змінити ситуацію.

3.2. Нові імена

Коли ми почали займатися темою відновлення пам'яті, то після проведеного соціопитування з'ясували, що в одного з опитуваних також є своя, нікому досі не відома історія! Учень 7-го класу Олексій Чорний розповів про свою прабабусю Феодосію Крамар (див. додаток № 29, с. 70):

«Історію моєї сім'ї описати важко, бо прабабуся вже померла, а коли була живою, то не любила згадувати минуле. Звали мою прабабусю Крамар Феодосія (при народженні була названа Фридою). Вона народилась 10 жовтня 1926 р. в Черкаській області, куди її сім'я переїхала з Польщі. Її батько Яків продавав зерно, а мати давала приватні уроки музики. Навчалась Феодосія вдома, до школи не ходила. У 1930-ті роки сім'я переїхала до Києва у невелику квартиру на Поділ. Мати Феодосії дуже сильно захворіла, тому Феодосія пішла працювати. Вона працювала у знайомого торговця її батька, допомагаючи готувати товар на продаж (натирала виделки та ложки до блиску, начищала взуття). Там вона і познайомилась з Андрієм Головиним, в якого закохалась та з яким збиралась одружитися. Коли почалась війна, то життя стало ще складнішим. Заробити гроші було ніде і продати було нічого. Тому, коли в 1941 р. сказали збиратися для пе-

* Роботу було написано до Революції Гідності, анексії Криму і початку бойових дій на Донбасі. – *Упоряд.*

реселення, то батьки сприйняли це за подарунок долі, проте прабабусю їхати не змушували, їй дали право вибору. Вона сильно вагалась між старими та хворими батьками і щасливим самотійним життям. Та Андрій вмовив кохану не йти до Бабиного Яру. Терзання дівчини і врятували їй життя, хоча в те, що її батьків розстріляли, вона не вірила до самої смерті. Вона розповідала, що на станції стояли потяги, яких не стало через два дні. Вони ж не могли поїхати порожніми... Квартиру, в якій жила сім'я прабабусі, розграбували та заселили іншими людьми. Прабабуся жила в сім'ї Головіна Андрія, який загинув у перший рік війни. Вона чекала, що батьки повернуться за нею. В 1948 році вона виїхала до Росії, де і прожила до самої смерті».

Отже, її сім'ю було знищено, але її було врятовано. Ця історія є класичним прикладом «невдомих Праведників». Історію навіть не подавали у Яд Вашем, адже окрім фотографії прабабусі у сім'ї нічого немає. І все ж таки, це вже певною мірою відновлене ім'я, нова історія Праведників, а заради такого є сенс займатися цією справою і надалі.

Наразі авторка роботи шукає свідків цієї історії та сім'ю, яка врятувала Феодосію. Сподіваємося, що докази знайдуться і на Стіні пошани в Яд Вашем буде записано ще одне або декілька імен.

Висновки

Ця робота не випадково має назву «Вони хотіли врятувати життя...». Під час Другої світової війни, коли навколо панували жорстокість, смерть, відчай, були люди, які кидали виклик долі, ризикували власним життям і життям близьких, щоб врятувати чиєсь життя. Таких людей ми називаємо Праведниками. Не всім їм вдалося те, що вони хотіли зробити. Деякі з них загинули, хтось втратив рідних. Але, незважаючи на це, ми повинні пам'ятати кожного з них, не зупинятися, поки не відродимо всі імена. Саме цьому і присвячена наша робота.

Під час написання роботи було зроблено такі висновки.

1. Праведники були людьми різними, з різними можливостями. Хтось мав змогу рятувати тисячі, хтось – десятки, а хтось – кілька або навіть одну людину. Але вчинок кожного з них є важливим і дуже вагомим. В основному Праведниками були люди зі звичайного місцевого населення, які вважали порятунок своїм грома-

дянським обов'язком. Вони показали світу важливість кожного людського життя.

2. На теренах нашої держави під час Другої світової війни також були Праведники. На сьогодні всесвітньо відома організація «Яд Вашем» визнала близько 2500 Праведників народів світу*. Однак насправді їх було значно більше, але Яд Вашем має чітко означені критерії присудження звання. І тому не присуджує його, наприклад, особам, яким було менше ніж 12 років під час порятунку. Проте наші дослідження показали, що діти також брали участь у рятуванні. Адже не треба забувати, що в подібних обставинах дорослими стають швидше. Такі вчинки дітей заслуговують на особливу увагу, особливо з боку молоді.
3. Кожну історію порятунку має бути підтверджено живими свідками або документами. З часом шанси на це зменшуються, тому багато історій залишаються недоведеними. І Яд Вашем не може надати в цьому випадку звання. Подібних обмежень не існує у організації Єврейська Рада України, яка надає почесні звання «Праведник Бабиного Яру» та «Праведник України». Загальна кількість людей, що отримали такі звання в Україні, – понад 4500 осіб, близько 2500 з яких є Праведниками народів світу.
4. За часів радянської влади люди не говорили про Праведників. Лише після здобуття незалежності люди почали відновлювати пам'ять про минуле. Через це було втрачено багато історій і досі тривають пошуки нових.
5. На сьогодні Україна – єдина країна у світі (крім Ізраїлю), в якій звання Праведника визнано на державному рівні.
6. Ще залишилися люди, які можуть розповісти історії тих часів. Не можна втратити таку можливість, треба знаходити таких людей і зберігати пам'ять про їхні вчинки, щоб виховувати в наступних поколіннях повагу до людського життя. Ми знайшли декілька нових історій, робота над якими нині триває. На особливу увагу заслуговує історія прабабусі Олексія Чорного, одного із учасників проведеного соціологічного опитування, щодо знань молоді про Праведників.
7. Соціопитування показало, що молодь дуже мало знає про Праведників. Авторка роботи переконана, що цю тему треба порушува-

* Ми не наводимо точної кількості, позаяк вона постійно змінюється, бо відкривають нові імена.

ти. Тому в низці шкіл за ініціативою Технологічного ліцею «ОРТ» було проведено урок про Праведників, оснований на результатах цієї роботи.

Нашою метою було розповісти людям про Праведників і спонукати їх до пошуків, привернути увагу тих людей, хто знає історії, але не знає, кому їх розповісти, кому вони потрібні. Кожен має знати героїв свого народу, своєї родини. Треба цікавитися минулим. Усім відомо, що людство розвивається по спіралі. Принаймні, ймовірність повторення помилок є дуже великою. Але якщо вивчати минуле й робити висновки, то можна змінити хід історії!

Список використаних джерел

1. Бабий Яр. Книга Памяти. – Киев: Обериг, 1991.
2. Ковба Жанна. Людяність у безодні пекла. – Київ, 2009.
3. Кузнецов А. Бабий Яр. – Москва, 2005.
4. Левитас И. М. Бабий Яр. Спасители и спасенные. – Киев: Сталь, 2005.
5. Левитас И. М. Калейдоскоп памяти. – Киев: Золоті ворота, 2011.
6. Левитас И. М. Праведники Бабьего Яра. Киев: Фонд «Память Бабьего Яра», 2001.
7. Левитас И. М. Трагедия, история, память. – Киев: Фонд «Память Бабьего Яра», 2011.
8. Лоханський Й. В. «Патріоти: партизани і підпільники Андрушівщини у боротьбі за визволення України (1941–1944 рр.): історико-краєзнавчий нарис. – Первомайськ; Миколаїв, 2012.
9. Минина Н., Бейрак Л., Шайкин И. Илья Михайлович Левитас. К 70-летию со дня рождения. – Киев: Еврейский совет Украины, 2001.
10. Сусленський Я. Справжні герої. – Київ: Україна, 1993.
11. Raoul Wallenberg – One man can make a difference. – Judaica Museum of Stockholm, 2004.
12. Sheltering the Jews: Stories of Holocaust Rescuers / Mordecai Paldiel. – Fortress Press, 2008.
13. The Righteous Among the Nations: Rescuers of Jews During the Holocaust / Mordecai Paldiel, Elie Wiesel, Avner Shalev, Israel Gutman. – HarperCollins, 2007.
14. Visa for life. Diplomats Who Rescued Jews. – Israel Ministry of Foreign Affairs, 2011.

Інтернет-ресурси:

Irena Sendler, Righteous Among the Nations – An Extraordinary Story of Courage and Humanitarian Principles. <http://blog.eteacherhebrew.com/israel-history/irena-sendler-righteous-among-the-nations-an-extraordinary-story-of-courage-and-humanitarian-principles>.

The Game of Their Lives: The Stories of Righteous Among the Nations Who Devoted Their Lives to Sport. <https://www.pinterest.com/yadvashem/the-game-of-their-lives-the-stories-of-righteous-a>.

The Righteous Among the Nations, Holocaust Survivors and Remembrance Project: “Forget You Not”. <http://isurvived.org/TOC-II.html#Up>.

«Бабуся, якої я не знала», Ірина Корпан. http://www.ucrdc.org/Project-Ukrainian-Jewish_Relations.Newspaper_Articles_files/MEEST%2010%20March%202010.pdf.

«Банальность добра», Евгений Беркович. <http://www.eslovo.ru/405/10pol1.htm>.

«Болгарский народ – Народ Праведник», Давид Мельцер. <http://www.vestnik.com/issues/98/0414/koi/meltser.htm>.

«В Киеве чествовали Праведников народов мира», Интерфакс-Украина. <http://interfax.com.ua/news/general/173901.html>.

«Вручення медалі Праведників», агентство «Уніан». <http://photo.unian.net/ukr/themes/6631>.

«Вшанування Праведників народів світу в Києві», Богдана Костюк. <http://www.radiosvoboda.org/media/video/25161432.html>.

Київ. Праведников народов мира наградят, Жизнь еврейской общины. <http://www.jewish.kiev.ua/news/7077>.

«Кто такие Праведники мира», Светлана Ким. <http://www.epochtimes.ru/content/view/24375/54>.

П’ять українців нагородили званням Праведників народів світу, Львівські новини. <http://www.wz.lviv.ua/video/2096>.

Пошукова база даних по Праведникам, Яд Вашем. <http://db.yadvashem.org/righteous/search.html?language=ru>.

Праведники народів світу, Яд Вашем. <http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/index.asp>.

Праведники народів світу, Віртуальна єврейська бібліотека. <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Holocaust/righttoc.html>.

«Праведники світу у ландшафті Голокосту», Евгений Беркович. <http://www-r.openu.ac.il/kurs/skorb-poznanuya/berkovich.html>.

- Праведників народів світу вшанували в столиці, Експрес-новини. <http://expres.ua/news/2013/11/07/96547-pravednykiv-narodiv-svitu-vshanuvaly-stolyci>.
- Праведників народів світу вшанували в столиці, Найсвіжіші новини. <http://novosti.org.ua/pravednikiv-narodiv-svityu-vshanuvaly-y-stolyci>.
- Стена почета Праведников народов мира в музее Яд ва-Шем, Кировоградская правда. <http://www.pravda-kr.com/stena-pocheta-pravednikov-narodov-mira-v-muzee-yad-va-shem>.
- У Києві нагородили Праведників народів світу, Фотослужба агентства «Уніан». <http://photo.unian.net/ukr/themes/43144>.
- У Києві посмертно нагородили п'ятьох українців за порятунок євреїв під час війни, Перший Український Інформаційний. http://5.ua/66388?_sm_au_=iVVnsNfD4QHvj4nM.
- У КМДА відбулася церемонія присвоєння звання «Праведник народів світу», Канал європейської столиці. <http://www.kievtv.com.ua/stn/item/2521-u-kmda-vidbulasia-proishla-tseremoniia-prysvoiennia-zvannia-pravednyk-narodiv-svitu>.
- Українські Праведники народів світу, Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. <http://www.khpg.org/index.php?id=1182985581>.
- «Церемонія нагородження Праведників народів світу, Національна Радіокомпанія України. <http://www.nrcu.gov.ua/ua/4/547146/>
<http://lib.cet.ac.il/Pages/item.asp?item=8443> – העולםאומותיהסיי (Праведники народів світу).
<http://www.yadvashem.org/yv/he/righteous/stories/index.asp> – העולםאומותיהסייד (Праведники народів світу).
- Сторінка з шкільного проекту по Другій світовій війні. <http://chibur-kiev.blogspot.com/p/blog-page.html>.

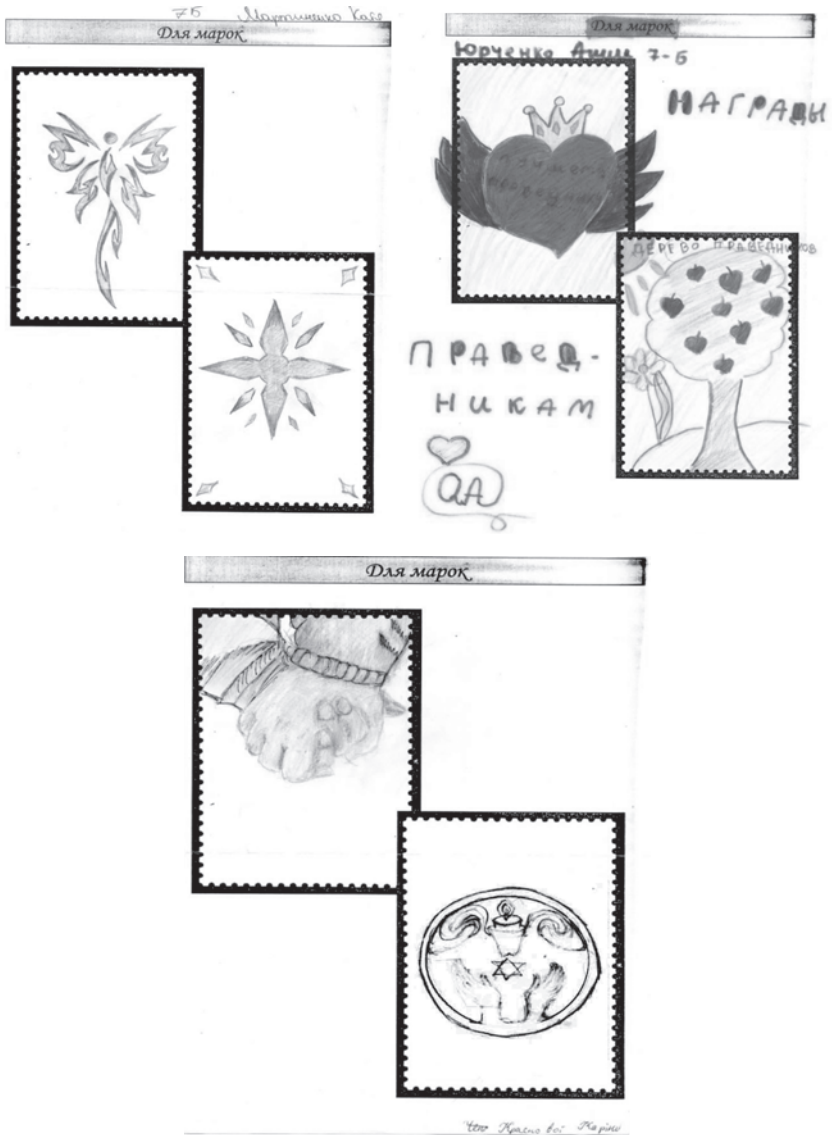
Додатки

1. Фото іменних медалей, якими нагороджують Праведників народів світу.
2. Фото почесного свідоцтва Праведника.
3. Фото Стіни пошани Праведників народів світу в Яд Вашем.
4. Статистика Яд Вашем: «Кількість Праведників народів світу за країнами».
5. Графік зміни кількості Праведників у деяких країнах.
6. Фото «Евакуація євреїв Данії» з музею Яд Вашем.

7. Фото «Праведники народів світу» з книги «Visa for life. Diplomats Who Rescued Jews».
8. Фото Тіуне Сугіхара «Праведник з Японії» (там само).
9. Справа з архіву відділу Праведники народів світу (М.31.2/4638). Мефодій та Ксенія Логацькі.
10. Справа з архіву відділу Праведники народів світу (М.31.2/2020). Васюта Вергженівська та її діти Ян, Михайло та Дося.
11. Справа з архіву відділу Праведники народів світу (М.31.2/2540). Сушенко Яков.
12. Справа з архіву відділу Праведники народів світу (М.31.2/6500). Михайло та Євросинія Щерба, Анна Голентюк.
13. Справа з архіву відділу Праведники народів світу (М.31.2/10796). Сушко Анастасія.
14. Сценарій Урочистої церемонії нагородження Праведників народів світу 7 листопада 2013 р. в Колонній залі Київської міської ради.
15. Лист від Сайка (фото).
16. Фото Онуфрія і Ганни Сайк, фото та історія сім'ї Кулаків.
17. Історія та фото Йосипа Дмитровича та Анастасії Степанівни Медвідів.
18. Історія Катерини Сікорської та її сім'ї.
19. Історія братів Володимира та Михайла Куцабів.
20. Історія Олександри Іванівни Куриченко.
21. Запитання до Праведників під час інтерв'ю.
22. Фото Богорад (Суботенко) Ніни Феодосіївни.
23. Фото Євгенєвої Іоанни Михайлівни.
24. Фото Ярової Софії Григорівни.
25. Фото Галини Катковської та Вероніки Пугач, травень 2012 р.
26. Скріншот сторінки соціопитування молоді, створеної автором за допомогою GoogleDocs, що розміщена за адресою https://docs.google.com/forms/d/1K4YZb5tk2wp_rsG06MpnH0F2EzZG3gYEIzL9B7OZdoA/viewform.
27. План уроку для учнів Технологічного ліцею «ОРТ».
28. Марки-емблеми учнів для Праведників (див. далі).
29. Фото Крамар Феодосії, прабабусі Олексія Чорного.

Додаток № 28

Марки-емблеми учнів для Праведників

НЕВИЗНАНИЙ ПРАВЕДНИК НАРОДІВ СВІТУ
АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ

Роботу виконав:

Дубатовка Павло,
учень 9 класу
Висоцької ЗОШ І–ІІІ ступенів
с. Висоцьк
Дубровицького району
Рівненської області

Науковий керівник:

Діжурко Людмила Йосипівна,
учителька історії
Висоцької ЗОШ І–ІІІ ступенів

ЗМІСТ

Вступ

Розділ I. Галичина в період окупації

Розділ II. Роль Митрополита Шептицького в рятуванні євреїв Галичини у часи Голокосту

Розділ III. За що А. Шептицькому досі так і не надали звання «Праведник народів світу»?

Розділ IV. Відзначення Шептицького за порятунок євреїв – крок до «Праведника народів світу»

Висновки

Список використаних джерел

Додатки

*Нині приходить час назвати імена,
Розиукати і говорити про тих євреїв,
Які врятувалися, і тих, хто їх врятував.
Бо вони – люди, які зберегли шляхетність
І образ Божий у безодні некла.*

Мартен Феллер

Вступ

Згадуючи страшні сторінки історії – події періоду Голокосту, добу зневіри, жорстокості та душевного розпачу, варто звернути увагу на людей, яких часто називають «третьою стороною». Це була меншість, яка не втратила людського обличчя. Вони не були катами (як нацисти), не були жертвами (як євреї), вони зуміли зберегти свою самобутність, вони, ризикуючи власним життям і життям своїх близьких, переховували та рятували переслідуваних євреїв від смерті. Письменник В. Гроссман назвав їх «світлим струменем в океані зла і насилля».

У державі Ізраїль існує традиція надавати (за життя або посмертно) почесне звання «Праведника народів світу» тим представникам інших народів, котрі в роки Другої світової війни, рятуючи євреїв від неминучого знищення нацистами, виявили неабияку особисту мужність та продемонстрували непересічні моральні чесноти. Такі звання мають й українці: прості селяни, вчителі, ченці. Проте, хоч як це парадоксально, такого звання не має Людина, котра на окупованій нацистами території рятувала чи сприяла переховуванню сотень, а може, й тисяч євреїв. Ідеться про митрополита УГКЦ Андрея Шептицького (додаток 1).

Під час гітлерівської окупації Шептицький безпосередньо брав участь у порятунку єврейських дітей і кількох сімей єврейських рабинів. За його ініціативи активну допомогу надавали селяни навколишніх сіл, а також служителі греко-католицької церкви, які забезпечували притулок приреченим.

Актуальність теми зумовлено вимогою сьогодення. Постановою Верховної Ради України № 1330-VII від 17 червня 2014 р. прийнято рішення про відзначення на державному рівні 150-річчя від дня народження А. Шептицького (рік Митрополита в УГКЦ розпочався 1 листопада 2014 р.). Вшанування пам'яті митрополита Шептицького є дуже важливим.

Вже у травні 2008 р. Праведником світу визнала його Єврейська громада України. У квітні 2012 р. нижня палата парламенту Кана-

ди одноголосно схвалила, що прикладом «відданості основним правам людини» є діяльність митрополита Андрея Шептицького під час Другої світової війни. У листопаді 2013 року Антидифамацияна ліга нагородила його посмертно відзнакою імені Яна Карського за відвагу під час порятунку українських євреїв.

Але досі ніяк не можуть відзначити гуманістичну діяльність Андрея Шептицького в ізраїльському національному центрі пам'яті Катастрофи та героїзму «Яд Вашем», де громадська Комісія безпосередньо займається наданням звання «Праведник народів світу».

Саме тому це дослідження стане ще одним поштовхом до чергового осмислення ролі Андрея Шептицького в порятунку єврейського населення в роки нацистської окупації Галичини.

Останнім часом опубліковано чимало наукових праць, які висвітлюють різнобічну діяльність митрополита УГКЦ А. Шептицького. Та коло дослідників його «праведницької» діяльності нешироке: М. Феллер [18; 19] і С. Єлісаветський, які пішли від нас; сучасні дослідники Ж. Ковба [4–6], І. Щупак [22], а також М. Маринович, О. Сурмач [10; 15] та деякі інші. Низка ізраїльських учених, зокрема, Я. Сусленський, Ш. Редліх [16; 21]. Інститут юдаїки видав спогади врятованих євреїв: «Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане», «Мандрівка крізь ілюзії. Курт Левін» [3; 9]; вагоме значення має збірка документів про діяльність митрополита Андрея Шептицького в роки війни «Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1941–1944» [12], матеріали, що представлені в окремих статтях.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1939–1944 рр., що дає змогу максимально дослідити поведінку і внесок митрополита Шептицького у рятування галицьких євреїв. У роботі також проаналізовано період сьогодення з погляду надання йому звання «Праведник народів світу».

Метою цієї роботи є об'єктивне, всебічне та системне висвітлення ролі А. Шептицького у порятунку осіб єврейської національності, підтвердження того, що ця особа гідна звання «Праведник народів світу».

Завдання роботи: визначити особливості окупаційного режиму для євреїв Галичини; дослідити гуманістичні позиції митрополита і виявити факти порятунку А. Шептицьким єврейського населення; з'ясувати причини того, чому він досі не отримав звання «Праведник народів світу».

Об'єктом дослідження є життя та діяльність митрополита Андрея Шептицького з часу початку окупації Галичини до його смерті.

Предметом дослідження є особливості життя єврейського населення Галичини під час окупаційного режиму у 1939–1944 рр., визначення основних форм діяльності митрополита Андрея Шептицького у порятунку євреїв.

Методологічними засадами, якими керувався автор у процесі дослідження означеної теми, були принципи історизму та об'єктивності з урахуванням конкретно-історичних чинників, які впливали на діяльність митрополита Шептицького крізь призму тогочасного стану українсько-єврейських відносин.

Під час роботи використовували загальнонаукові та історичні **методи**: аналізу і синтезу, порівняльний, проблемно-хронологічний.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що комплексний аналіз діяльності А. Шептицького, спрямованої на допомогу чи порятунок жертв Шоа у 1939–1944 рр., дав можливість визначити, що він був яскравим уособленням рятівника євреїв під час Голокосту.

Результати дослідження мають практичне значення при вивченні історії в школі. Ними можуть скористатися абітурієнти і студенти вузів. Використання матеріалу у виховній роботі сприятиме формуванню загальнолюдських цінностей, патріотичних якостей особистості, допоможе стати толерантнішими.

Розділ I. Галичина в період окупації

1.1. Політика нацистського окупаційного режиму щодо єврейської громади

Друга світова війна – особливий, небачений у світі стан етнічної політики. Людська спільнота вперше переживала те, що через роки назвуть Катастрофою європейського єврейства. Цілий народ було приречено на винищення за наказом уряду фашистської Німеччини, який організував, детально спланував, фінансував й контролював ці вбивства [5].

У неділю, 22 червня 1941 р., гітлерівська Німеччина, віроломно порушивши пакт про ненапад, напала на Радянський Союз. Нацистська армія з першого дня війни зуміла нанести важкі поразки радянським військам і швидко просунути на схід.

Східна Галичина (сучасні Львівська, Івано-Франківська і Тернопільська (без північної частини області)) була окупована німецькими військами наприкінці червня – на початку липня 1941 р.

Радянський тоталітарний режим змінила тут нацистська окупація, й першими найжахливішими жертвами цієї окупації стали українські євреї. У той час на цій території налічувалося близько 540 тисяч осіб єврейської національності, зокрема, біженців із Польщі. Єврейська громада цього регіону була найчисельнішою в Україні.

Перші вбивства євреїв на цій території були здійснені вже з перших днів окупації. Але їх маскували події липня – серпня 1941 р. Радість звільнення від більшовиків, психологічний шок від виявлення звірств у тюрмах, німецькі акції «очищення» – вилучення червоноармійців, розстріли польських, українських громадських діячів, спровоковані як «відплатні» єврейські погроми, злилися для усього населення у потрясіння страху перед майбутнім, але й надії. Якимось життя налагодиться. Влада приборкає кримінальні елементи, які чинять насильства. Буде «новий порядок», «німці – культурна нація» [7].

Та дійсність була зовсім іншою.

7 серпня 1941 р. у Галичині почав діяти нацистський закон щодо належності до єврейської нації: такими визначалися ті, у кого двоє чи більше дідів були євреями та належали до «жидівської віросповідної громади». Підприємство визначалося як «жидівське», якщо власником був єврей. Колективне підприємство, в управі якого був хоча б один єврей, – так само.

У кожному місті було створено єврейські ради або комітети, які мали скласти списки членів громади, за якими спершу їх обкладали додатковими податками та контрибуціями, а потім – знищували. 6 вересня 1941 р. почало діяти розпорядження про носіння білої (іноді – жовтої) пов'язки з «сіоністською зіркою». Таку саму мітку треба було прикріпити до дверей помешкань і підприємств. За невиконання – штраф, ув'язнення або розстріл.

Восени 1941-го від євреїв припинили приймати пошту. Їм продовжили на дві-три години комендантську годину. Не реєстрували як безробітних, що не давало можливості отримати будь-яку працю і, як наслідок, хлібні та інші картки. Заборонили використовувати електричний струм повністю (Львів) або частково (Станіслав), користуватися залізницею та їздити в трамваях (деінде – в окремих вагонах, але зі сплатою додаткової пені).

Подібних виокремлень було чимало – все це «переконувало загал, що євреї не такі як усі, а гірші» [34].

Після введення обов'язкових повинностей для євреїв, їх як робочу силу використовували на очищенні міської каналізації, прибиранні майданів і вулиць, ремонті електромереж, будівництві житла для

прибулих німців, у завантажувально-вивантажувальних роботах на залізничних станціях у місті та його околицях.

Часто досить характерними були сцени знущання над євреями, які зазвичай перетворювалися на вуличні «спектаклі», де євреям відводили роль тварин або безсилим жертв, які не мали права оборонятися.

Масові вбивства відновилися з жовтня 1941 р., причому якщо раніше, влітку 1941 р. жертвами цих убивств були в основному євреї з-поміж інтелігенції та євреї-чоловіки, то тепер німецька поліція безпеки за участю української допоміжної поліції почала вбивати всіх євреїв без винятку [7].

Наступ на єврейське населення у всіх місцевостях Галичини став майже однотипним. Восени майже всюди почали створювати гетто.

Умови проживання у гетто були жахливими. Людям, яких заганяли туди, дозволяли мати лише речі особистого користування. В одній кімнаті розташовувалося кілька сімей. Вихід за межі карався смертю. Денний раціон був дуже мізерним, його ледь вистачало, щоб не померти голодною смертю.

Нищення євреїв у гетто Галичини відбувалося поетапно, окремими акціями. Перша каральна акція охоплювала переважно непрацездатне населення, людей старшого віку, хворих, жінок і дітей. Згодом ліквідації підлягали всі його мешканці.

Загалом упродовж 1941–1943 рр. було винищено близько півмільйона євреїв Східної Галичини.

Усі каральні операції супроводжувалися організованим пограбуванням їхнього майна. Особливо старалися, щоб євреї віддавали місцеву та закордонну валюту й усі коштовні предмети, наприклад, золоті та срібні прикраси, килими, дорогі меблі, кришталі тощо.

Практично все єврейське населення Галичини було винищене. Живими залишилися лічені десятки чи сотні. Вони або самостійно переховувалися в лісах, або ж їх укривали українські та польські родини, ризикуючи при цьому власним життям.

Отже, німці однозначно поводитися на території Галичини як окупанти та злочинці. Створивши окупаційну владу, планомірно втілювали в життя жорстоку расову політику щодо єврейського населення краю.

1.2. Львівське гетто та Янівський табір

Центром антиєврейської політики у Галичині було місто Львів.

Німецька влада 8 листопада 1941 р. організувала у місті гетто (додатки 2–6) (крім місцевих, сюди зігнали близько 140 тисяч євреїв

Східної Галичини), що проіснувало трохи довше ніж півтора року. Львівське було найбільшим за населенням гетто на окупованих радянських територіях.

Про особливості організації життя у ньому ми дізнаємося із книги Давида Кахане (додаток 7) «Щоденник Львівського гетто» [3]. Ось що він пише: «Я не сказав би, що указ про створення гетто виявився для нас повною несподіванкою. Кожний єврей знав, що рано або пізно те, що відбувається у всіх значних містах генерал-губернаторства, повинно бути також у Львові» [3]. Отже, львівські євреї просто очікували наказу.

Територію гетто було огорожено парканом і колючим дротом і, таким чином, ізольовано від міста.

Управління гетто здійснювали через Єврейську раду («Юденрат»), яка забезпечувала господарське життя, збирала контрибуції, відбирала кандидатів на роботи у трудових таборах, виконувала розпорядження адміністрації міста.

На території гетто були в'язниці – на вулиці Джерельній, 45, і на вулиці Вайсенгоффа (у районі вул. Замарстинівської і Хемічної, тепер не існує), діяв кримінальний відділ Єврейської поліції порядку.

Як свідчать різноманітні джерела [3; 5; 32], наприкінці 1941-го в гетто розпочався голод. Люди масово гинули повільною, болісною смертю.

Незважаючи на все, «...там продовжували жити десятки тисяч львівських євреїв, яким нічого було їсти. Зарплатня була сміховинно низькою. По суті, євреї працювали тільки для того, щоб мати робоче посвідчення. Продавати вже було нічого. Усе розграбували німці, те, що вдалося уберегти, було давно продано... На що ж залишалося жити євреям? Вони вмирили від голоду. То тут, то там можна було бачити трагічні жахливі картини, здатні примусити плакати навіть каміння» [3].

А в грудні 1941 р. там спалахнула епідемія тифу. Свідок Л. Гляндштейн на допиті Комісії із розслідування злочинів фашистів розповідала: «В має 1942 г. я заболела тифом, и меня положили в больницу, больные там спали на полу. Врачи к нам не подходили, еды и воды нам не давали, люди как мухи ежедневно умирали по 10–15 человек. Дети лежали вместе со взрослыми. Систематические крики детей просивших пить, душераздирающе действовали на нас, но воды детям никто не давал» [31].

Детальніше про особливості життя у Львівському гетто ми дізнаємося зі спогадів Д. Кахане: «Рано-вранці, між п'ятою і половиною

на сьому, весь єврейський район оживав. Вулиці заповнювалися людьми, що йшли на роботу. Вони йшли, виснажені, ослаблі від голоду, вдягнені у дрантя. Кожний ніс вузлик або мішечок із хлібом. Цей живий потік, що протікав вулицями гетто на роботу, на дев'яносто відсотків складався з людей із синіми, опухлими обличчями і темними плямами навколо очей, які злякано озираються навкруги...

Між сьомою ранку і п'ятою годиною пополудні жодна жива душа не з'являлася на вулицях, начебто всі жителі залишили гетто... Час від часу де-небудь з'являвся старий або стара, яких голод вигнав на пошуки шкоринки хліба. То тут, то там, як примара, налякана денним світлом, могла промайнути єврейська жінка..., мати родини, що біжить у напрямку єдиного єврейського ринку у надії всупереч усьому купити трохи овочів для своїх дітей.

О п'ятій годині вечора гетто знову оживало. Вулиці повільно заповнювали робітники, що поверталися додому... Виснажені, змучені, із запаленими очима. Вони йшли повільно, ледве тягли ноги, час від часу притуляючись до стінки, щоб відпочити. Особливо жакливо виглядали шістнадцяти-сімнадцятилітні юнаки: шкіра і кістки, кістяки, обіп'яті шкірою» [3].

Крім того, що євреї Львівського гетто помирали від жалюгідних умов свого існування, досить часто тут, як у всій Галичині, проходили акції зі знищення безробітних, чистки з виявлення нелегалів (під час їх проведення багато жителів гетто розстрілювали), відбувалися переселення до таборів.

Невід'ємною частиною історії Львівського гетто є Янівський табір (додатки 8–9), який спочатку був створений як концентраційний табір примусової праці: він обслуговував декілька підприємств військової промисловості, що їх було відкрито у місті негайно після його заходу нацистами. Вже в жовтні 1941 року Янів було сформовано у повністю закритий табір, оточений колючим дротом. Влітку 1942 р. це місце було остаточно перетворено з робочого табору на концентраційний табір знищення.

Янівський табір також став центром спеціальної підготовки командирів-есесівців. Тут навчали їх мистецтву вбивати й катувати свої жертви.

Умови проживання в Янові були просто нестерпними. Не вистачало елементарних засобів гігієни і медичної допомоги. В'язні спали на підлозі або на дошках. Казарми були обладнані вкрай примітивним опаленням. Їжі було недостатньо, враховуючи шестиденний робочий тиждень і важку фізичну працю ув'язнених.

Тортури і знущання над жертвами табору часто проводили під музику. З цією метою організували спеціальний оркестр з ув'язнених (додаток 10). Керувати оркестром примусили професора Штрикса та відомого диригента Мунда. Композиторам німці запропонували створити особливу мелодію, яку назвали «Танго смерті». Під її звучання і здійснювались екекуції. Очевидиця подій Яніна Гешелес у своїх спогадах пише: «В'язні Янівського табору молилися не за життя, а за влучний постріл, який приніс би швидку смерть і поклав би раз і назавжди край мукам» [32].

19 листопада 1944 р. Янівський табір було ліквідовано. Визначити точну кількість усіх жертв концтабору неможливо. Цифри, подані різними дослідниками, суттєво відрізняються. На основі зіставлення різних даних можна припустити, що загалом через Янів пройшло від 300 до 400 тисяч євреїв, а також українців, поляків і людей інших національностей.

Ми дійшли висновку, що на території дистрикту «Галичина» єврейське гетто та Янівський табір примусових робіт у Львові становили єдиний механізм та відігравали значне місце у системі «розв'язання єврейського питання». Львівське гетто вважається найчисельнішою резервацією єврейського населення на окупованій території СРСР. Унікальність Янова зумовлюється тим, що він був найбільшим за кількістю залучених до трудової повинності осіб та за кількістю жертв.

Розділ II. Роль митрополита Шептицького в рятуванні євреїв Галичини у часи Голокосту

В умовах протистояння двох режимів на території Галичини довелось жити і працювати у Львові тодішньому главі УГКЦ Андреєві Шептицькому.

Андрей Шептицький – це людина, що все своє життя принесла на олтар служіння Богові, просвітництву українців, їхньому добробуту. Шептицький був взірцем толерантного ставлення до інших конфесій, знання мов, звичаїв, історії народів Галичини. Митрополит знав іврит, їдиш, підтримував приязні стосунки з єврейським релігійним проводом.

У роки німецької окупації напівпаралізований митрополит Шептицький не лише виступив від імені своєї церкви проти німецької расистської політики, а й очолив акцію морального співчуття та рятування євреїв від неминучої смерті [6].

Це було зумовлено ще довоєнними близькими й приязними стосунками з євреями львівського регіону. Тому було цілком природно, що коли місто у червні 1941 р. опинилося під владою нацистського режиму, вони звернулися по допомогу саме до митрополита [1, с. 22].

То в чому ж полягає феномен гуманістичної діяльності митрополита Андрея Шептицького?

Згідно з оцінками дослідників Голокосту, завдяки Шептицькому було врятовано щонайменше 150 єврейських життів. Ізраель Барталя та Антоній Полонський називають вчинки Шептицького «виявом людяності, що яскраво вирізнявся на тлі загальної ворожості й розпачливого становища євреїв в умовах систематичного винищення» [1, с. 31].

За його ініціативою у структурі митрополії було створено групу надійних осіб: священників, мирян, монахів, які поряд із виконанням обов'язків, пов'язаних з їхньою безпосередньою роботою, займалися організацією переховування євреїв.

Насамперед це були духовні особи, які працювали у резиденції Шептицького: його секретар отець Володимир Грицай, керівник канцелярії Микола Галянт, ігумен монастиря студитів Климентій Шептицький – брат митрополита Андрея, парафіяльні священники, чернечі спільноти, зокрема, студитів, василіан.

У межах чинної церковної структури утворився таємний підрозділ, який займався захистом, переховуванням і навіть сприянням безпечному переходу євреїв через кордон до румунської та угорської зон окупації.

У 1941 р. А. Шептицький і його брат Климентій на прохання єврейської спільноти розпочали координацію потужної акції, скерованої на врятування переслідуваних фашистами євреїв.

16 липня 1941 р. за підписом митрополита від Митрополичого ординаріату до Українського центрального комітету у Кракові було надіслано листа з проханням про легальну організовану допомогу євреям. Відповідь, як і очікувалося, була негативною. Вона містила таке повідомлення: «Комітет займається лише справами українців, а згідно з розпорядженням генерал-губернатора від 27 квітня 1940 р. усі питання щодо євреїв перебувають у компетенції німецької влади» [6].

Добре відомий факт, що спочатку А. Шептицький навіть радо зустрів «побідоносну німецьку армію», та це досить швидко стало просто марною ілюзією.

Невдовзі у листі до Папи Римського, датованому 31 серпня 1941 р., він пише: «Тепер уся країна зрозуміла, що німецький режим, мабуть, навіть більше, ніж більшовицький, є злом, справжнім диявольським злом. Не було і дня без страшних злочинів. Євреї – перші жертви... Ніби згряя божевільних або скажених вовків накинута на цю бідну націю» [6].

Двічі митрополит звертався з протестом щодо нищення єврейського населення у Галичині до райхсфюрера СС Гімmlера (у грудні 1941 р. і лютому 1942 р.).

Крім того, як духовний провідник своїх вірних він вимагав «не використовувати української поліції в будь-яких акціях проти євреїв» [22, с. 92].

29–31 серпня 1942 р. написаний черговий лист до Папи Пія XII. Зокрема, в ньому митрополит абсолютно відкрито звинувачував нацистський режим: «Ця система брехні, обману, несправедливості, грабунку, спотворення всіх ідей цивілізації та порядку; ця система егоїзму, перебільшеного до абсурдної межі тотального божевільного націонал-шовінізму, ненависті до всього, що є красивим та добрим, ця система становить собою таке щось феноменальне, що найпершою реакцією при вигляді цього монстра є оніміле здивування. Куди заведе ця система нещасний німецький народ? Це може бути не що інше, як дегенерація людства, якої ще не було в історії» [35].

Реакція на такі кроки не забарилася. У 1942 р., після того, як митрополит надіслав листи-протести до Гітлера і Гімmlера, було віддано наказ про арешт Шептицького, але місцева німецька адміністрація, посилаючись на величезний авторитет митрополита і небезпеку втратити будь-яку лояльність українців, спромоглася стримати виконання наказу. Натомість багато священників із його оточення були арештовані, частими стали обшуки в соборі Святого Юра; за А. Шептицьким розпочалося стеження.

Та навіть у такій ситуації, ризикуючи своїм життям і життям підданих, він продовжував практичні дії з порятунку євреїв: це був не тільки духовний подвиг у славу людяності, а й акт протидії нацистській машині смерті.

Давид Кахане – рабин Львова, як і сотні, а чи навіть тисячі інших євреїв Галичини, був урятований від неминучої смерті саме завдяки діяльності митрополита та його сподвижників.

Із неприхованою симпатією він пише про шляхетну поведінку Андрея Шептицького під час війни у вже згаданому «Щоденнику

Львівського гетто»: «Я був брудний і вошивий. Мій одяг давно перетворився на дрантя. Піджак і штани, дані мені кимось у гетто, здавалися мені цілком пристойним вбранням, але за виразом очей ченця я зрозумів, що мій вигляд його налякав. Він повів мене до пивниці, де я зміг вимитися, опісля чого дав мені чисту білизну і верхній одяг.

...Коли я змальовував йому гетто і табір, те, в яких страшних умовах жили євреї, я бачив, як по його обличчю котилися сльози. ...Після цього він доручив мене турботам свого брата... Климентія Шептицького. ...На час мого перебування в палаці на горі Юра це місце стане моїм укриттям» [3].

Із метою безпеки іншим місцем перебування рабина пізніше став студитський монастир на вулиці Петра Скарги у Львові; згодом було повернення знову до резиденції митрополита.

У своїх спогадах Д. Кахане називає місця, де такі, як він, євреї-втікачі могли знайти допомогу та порятунк: «монастир на вулиці Петра Скарги, монастир Кушевича під Львовом, у Скнилові, в Уневі біля Перемишля був центральний студитський монастир, а також скит в селі Підлюте, парохіяльний дім у селі Коростів, осередки у Дорі (Гуцульщина). Були й жіночі монастирі: Личаківський монастир на вулиці Убоча, монастир в Якторові, що був приєднаний до Унева, і у Брюховичах, разом з його дитячим будинком. Жіночі студитські монастирі відкривали дитячі будинки – сиротинці, організовували дитячі садки – захоронки також поза монастирями» [3].

Під час однієї із зустрічей з митрополитом Д. Кахане попросив урятувати дітей, батьків яких убили нацисти. До розмови долучилися Климентій Шептицький, який керував монастирями, та ігуменя Джозефа – настоятелька жіночих монастирів. Вони відразу виявили готовність допомогти.

Акція відбулась 14 серпня 1942 р., коли понад 100 єврейських дітей, серед яких були й сини рабинів Хамейдеса та Левіна, а також донька рабина Кахане, було вивезено до монастирів. Про це пам'ятає водій митрополита Іван Гірний. Особисто він перевіз із митрополичих будинків до монастирів в Унів та Якторів понад 80 дітей [5].

Врятованим видали підроблені свідоцтва про хрещення як українцям із відповідними іменами.

Ігуменя Джозефа врятувала також дружину Кахане, видавши її за монахиню і виклопотавши їй посвідчення особи. Саме через неї Кахане налагодив зв'язок між гетто й монастирями. Коли гетто ліквіду-

вали, його дружина підтримувала контакти між єврейськими біженцями та керівництвом української католицької церкви [16, с. 30].

Кахане пригадує, що в 1943 р. митрополит казав йому: «Ми проти звірств, учинених нацистами, і зробимо все можливе, щоб обвинуватити їх у нелюдськості і святотатстві... Ми, як людські створіння, зобов'язані заявити свій протест і найсуворішим чином засудити переслідування євреїв та всі види расової дискримінації» [1, с. 33].

Постійне насильство з боку нацистів, а також розчарування німецькою політикою нищення спроб відновлення української державності не могло не вплинути на позицію митрополита. Шептицький висловлював свою стурбованість декілька разів.

21 листопада 1942 р. було опубліковане послання, яке стосувалося п'ятої Божої заповіді «Не убий!». У цьому пасторському посланні мова йде про будь-яку форму людинобивства. Хоча за приклад у ньому згадано політичне вбивство, та цілком очевидно, що в посланні осуджуються всі види вбивства.

Митрополит вважав за потрібне фактично повторити зміст попередніх «Послань», пов'язуючи їх із «часами», які переживало «супільство». Особистий водій митрополита А. Шептицького Іван Гірний під час візиту до Львова у 1997 р. згадував, що послання «Не убий!» мало вплив на віруючих. Послання Шептицького формували у священників і вірних їхню власну, індивідуальну поведінку. Послання впливали на етнічну поведінку окремої особи, священника, пересічного вірного, коли доводилося приймати своє власне рішення. Арешти десятків парохів, українських міщан і селян за допомогу євреям говорять самі за себе.

В умовах розгнужаної антисемітської пропаганди це був чи не єдиний доступний засіб прямого впливу на священників і вірних. І він мав свої добрі наслідки. Попри страшенну моральну наругу, послання діяли ще й тому, що жила традиція Пастирського обов'язку, сформована десятиліттями серед галицького греко-католицького духовенства. Поведінка священників, монахів, їхній особистий приклад протидії знущанням над євреями благотворно впливали на мирян [5].

У роки німецької окупації митрополит Андрей Шептицький врятував Курта Левіна (додаток 11) і його молодшого брата Натана – дітей львівського равина Езекиєля Левіна. Благословив їх на життя. Це благословення, говорив Курт Левін, супроводжувало і підтримувало його всі подальші роки.

Курт Левін із братом два роки перебували у львівських монастирях під опікою Климентія Шептицького і отця Марка Стека до приходу Червоної армії у Львів 1944 р.

Курта, який не був схожим на єврея, переховували як монаха-студита Романа Митку (додатки 12–13). Він згадував, що брат Володимир Поберейко під час його перебування без документів у монастирському скиті Лужки спеціально їздив з ним у Долину, щоб сфотографувати. «Потім, – пише Курт Левін, – кудись пішов і прийшов із документом, що я монах-студит. Я й досі не знаю, як він дістав те посвідчення в Українському комітеті». Фальшиве свідчення про хрещення Курту видав сам ігумен Климентій Шептицький. Натана, молодшого брата Курта, який мав яскраво виражені єврейські риси, переховували у монастирі Василіан у Підмихайлівцях, де ним опікувався отець Кипріян, згодом у соборі Святого Юра [6].

Не можна залишити поза увагою ще одну історію порятунку – історію Лілі Штерн. У холодну листопадову ніч 1943 р. маленька Лілі Штерн разом із мамою опинилася у львівському соборі Святого Юра. Молодий монах провів їх у теплу кімнату і попросив трохи зачекати. Через деякий час двері відчинилися і до кімнати на інвалідному візку ввезли Андрея Шептицького. На маленьку дівчинку він справив неабияке враження. «Це був гігантський чоловік, – згадує через 60 років після свого врятування громадянка Великої Британії Лілі Штерн-Польман. – Його лев'яча зачіска і довга біла борода надавали йому вигляду святого. Він нахилився до мене і, погладивши по голові, сказав українською мовою: “Не бійся, дитино, тобі не зроблять жодної шкоди. Тут ти в безпеці”» [6].

У соборі Святого Юра, резиденції українського митрополита, єврейській родині дали притулок, їжу та тепло. Через декілька днів, за наказом Шептицького, Лілі та її маму перевезли зі Львова в жіночий монастир студиток в Убоці. Там мати-ігуменя Юзефа забрала їх до себе додому. Оскільки мама Лілі не говорила українською мовою, настоятельниця запропонувала їй удавати з себе за глухоніму і видала їй документи на ім'я своєї родички. За наказом митрополита дівчинка повинна була постійно перебувати поруч із мамою.

Отже, є очевидним факт, що Андрей Шептицький рятував усіх, кому він міг надати допомогу, передусім дітей. Врятованим дітям давали фальшиві довідки про хрещення, українські імена, а потім розподіляли їх по жіночих та чоловічих монастирях і дитячих будинках.

Загалом за допомогою митрополита Андрея Шептицького було врятовано, за різними даними, від 150 до 200 євреїв.

Слід зазначити, що А. Шептицькому досі не надано високого звання «Праведника народів світу». Але велич подвигу таких людей, як митрополит, не потребує підтвердження чи схвалення навіть найвищою і найповажнішою інституцією. Сам факт організації системи допомоги жертвам Шоа у церквах та монастирях, власний приклад рятування десятків приречених на загибель євреїв однозначно зробив митрополита Андрея Шептицького символом гуманізму в протистоянні людожерській політиці нацистів, яскравим уособленням рятівника євреїв під час Голокосту.

Розділ III. Чому А. Шептицькому досі так і не надали звання «Праведник народів світу»?

3.1. Праведник народів світу: особливості надання статусу рятівникам євреїв

Праведник народів світу – звання, яке відповідно до Закону про увічнення пам'яті мучеників і героїв (1953 р.) надає Інститут Яд Вашем людям різних національностей, віросповідання, котрі в роки Другої світової війни рятували євреїв від нацистського переслідування.

Сьогодні Праведниками народів світу називають тих людей, які виявили співчуття до єврейського народу. Саме поняття «праведник» відображає етичну істину, закладену в Танасі й Талмуді. Розглядаючи питання про цінність життя, єврейські мудреці підкреслювали, що життя кожної людини – це цілий світ; вбивця губить не лише життя єдиної людини, а й тих, хто не зможе стати її нащадками. Тому, рятуючи одну людину, рятівник дає вижити і її потомству. Звання «Праведник народів світу» присуджує спеціальна Комісія Яд Вашем. У своїй роботі Комісія керується певними критеріями, скрупульозно вивчаючи всі документи, свідчення тих, що вцілів, та інших очевидців, оцінює історичні обставини і ризик для рятівника, на підставі чого вирішує, чи відповідає той чи той випадок необхідним критеріям.

Нагороджують Праведника грамотою і медаллю, на якій викарбувано текст: «Той, хто врятував життя, подібний тому, хто врятував цілий світ». А також їм надають право додати своє ім'я до

написаних на меморіальній стіні в Саду Праведників у Яд Вашем (останнє замість висадження дерев, від чого відмовились через брак місця) [35].

3.2. Причини невизнання А. Шептицького Праведником народів світу

Ім'я митрополита Андрея Шептицького у Яд Вашем викликає суперечки вже декілька десятиліть: заслуговує він чи не заслуговує звання «Праведник народів світу»? Вперше ще у 1964 р. спецкомісія почала розгляд питання про надання йому цього статусу. Відтоді комісія, до якої входять авторитетні історики та правники, збиралася 13 разів (востаннє – у 2007 р.), але жодного разу її члени не спромоглися дійти консенсусу.

Відомий ізраїльський історик Шимон Редліх вважає, що тяганина із наданням звання Праведника митрополитові є несправедливістю не лише щодо глави УГКЦ, а й щодо врятованих ним людей.

Що ж стоїть на перешкоді, щоб Андрея Шептицького визнали Праведником народів світу?

Кілька років тому у Яд Вашем озвучили список звинувачень.

Однією із основних суперечностей щодо невизнання митрополита Праведником народів світу є його начебто співпраця з нацистами. Критики Шептицького як головний аргумент тут використовують фразу з митрополичого послання від 1 липня 1941 р.: «Побідоносну німецьку армію, що зайняла майже цілий край, вітаємо з радістю і вдячністю за звільнення від ворога» [11, с. 106].

Так, було таке вітання німцям. Мова йде про Слово митрополита «До духовенства і вірних архієпархії», що було опубліковане 5 липня 1941 р. у газеті «Українські щоденні вісті».

Звертають увагу на «побідоносну німецьку армію», на необхідність послуху владі. А основне в короткому посланні – надія. Надія митрополита на соборну українську державу, задля якої як «живого, життєздатного, здорового, могутнього державного організму» потрібно злагоди, праці, навіть забуття партійних поглядів.

Окрім того, оминають той факт, що невдовзі після вступу німецьких військ на українські землі Шептицький розчарувався у намірах німців і, як ніхто з інших єпископів у Європі, відкрито й беззастережно виступив проти нацизму в багатьох своїх пастирських посланнях.

Ще однією причиною ненадання А. Шептицькому звання Праведника народів світу є твердження про те, що порятунок євреїв для нього був другорядною справою, що митрополит міг зробити значно більше. Але ми не погоджуємось із цим. Усім відомо і добре зрозуміло, що як митрополит він мав безліч релігійних справ. Та попри все, до того ж ще і паралізований, він, ризикуючи власним життям і життям своїх підлеглих, усіляким чином намагався просто допомогти або врятувати єврейське життя.

Є ще одне відоме звинувачення: Шептицький публічно не закликав українців не вбивати євреїв. Мовляв, чому в пастирських листах «Не вбивай» і «Про милосердя» він не написав чорним по білому «не вбивайте євреїв»? [24]

Відповідь є досить простою. Якби прозвучав прямий протест проти вбивства жидів, то нацистська влада цей крок сприйняла б вороже. Тому тут довелося вдатися до загального трактування п'ятої Божої заповіді «Не убий!», що втілилася в одному із його пастирських послань: «...Політичне вбивство не вважають гріхом, наче би політика звільняла чоловіка від обов'язку Божого закону та оправдувала злочин, протинний людській природі. Так не є. ...Людина, що проливає неповинну кров свого ворога, політичного противника, є таким самим чоловіковбивником, як людина, що це робить для рабунку, і так само заслуговує на кару Божу і на клятву Церкви... Чоловіковбивник не тільки, що не мав милосердя до вбитого, терплячого, ув'язненого, але ближньому зробив найтяжчу кривду, яку тільки міг зробити, відбираючи йому життя, і то може в хвили, коли той ближній, на смерть не приготований, стратив через неї всяку надію на вічне життя! Тим вчинком скривдив він усі діти вбитого, жінку, старих батьків, які без помочі вбитого, засуджені, може, на голод і нужду.

Та не тільки вбив ближнього, але й свою душу позбавив надприродного життя, Божої благодаті, та ввів її у пропасть, з якої, може, вже й не буде спасіння!..» [17]. Це був заклик до українців не брати участі в нацистській антиєврейській діяльності.

Ще одне звинувачення, яке приписують Шептицькому, – що він став, певною мірою, символом освячення греко-католицькою церквою створення дивізії СС «Галичина». Але на це треба дивитися в історичному контексті. На його думку, цю військову одиницю можна було б використати в майбутньому для створення незалежної української держави.

Шептицькому можна закидати скільки завгодно звинувачень, можна як завгодно довго, але факт залишається фактом: А. Шептицький сам безпосередньо та силами своїх однодумців рятував людські життя від загибелі. Ми вважаємо, що чаша хороших його вчинків значно переважає всі звинувачення. Хочеться вірити, що «єврейський народ ніколи не забуде праведників світу, які піддавали небезпеці власне життя для того, щоб врятувати євреїв від нацистських убивць та їхніх найманців. У своїх гідних похвали діях вони рятували честь людства».

Євреям має бути соромно, що із цього правила є виняток... [16, с. 41].

Розділ IV. Відзначення Шептицького за порятунок євреїв – крок до Праведника народів світу

Питання щодо надання звання Праведника народів світу А. Шептицькому залишається відкритим і досі. Комісія при Яд Вашем вже упродовж десятиріч не може прийняти ствердного рішення. Та поряд із цим перший крок зроблено: в Ізраїлі вже споруджено пам'ятник Шептицькому.

Цій людині віддали шану й українські євреї. Єврейська громада України 21 травня 2008 р. визнала Андрея Шептицького Праведником світу. «Ми хочемо віддати належне людині, що врятувала сотні євреїв», – сказав Моше Реувен Асман. «Ми маємо боротися не тільки з антисемітизмом, ксенофобією, а й пам'ятати своїх героїв, нагадувати про них підростаючому поколінню», – додав рабин [33]. У Києві біля центральної синагоги українці та євреї посадили дерево на честь Андрея Шептицького – так зване Дерево Життя (додаток 15).

Діяльність митрополита Шептицького схвально відзначив і канадський парламент. 24 квітня 2012 р. на засіданні Палати Громад одностайно ухвалено «визнати заслуги перед людством митрополита Шептицького і його мужність, гуманність та співчуття до переслідуваної єврейської спільноти його архієпархії, його постать слугує і слугуватиме незабутнім прикладом оборони засадничих людських прав, що є першим обов'язком людської спільноти» [23].

Рішення ухвалено за поданням міністра імміграції, громадянства та багатокультурності Джейсона Кіні.

Канадські парламентарі зазначили, що митрополит Шептицький був вшанований перш за все за свою жертвну поміч євреям у найтрагічніший час Голокосту. Ризикуючи власним життям, життям найдовірених помічників і «добробутом» своєї Церкви, митрополит врятував життя близько 150 євреїв – чоловіків, жінок, а здебільшого дітей. Більше того, непрямі докази, зокрема архівні джерела, вказують, що він не тільки був поінформований про рятункову діяльність свого кліру, а й координував її. Його дії були обдуманим кроком.

Особа митрополита Шептицького і його подиву гідні мужність та милосердя у роки німецької окупації стали прикладом того, що Україна у минулому має цінні для всього людства взірці моральної етичної поведінки [23].

Позитивно схвалюють діяльність Андрея Шептицького і за океаном. Антидифамацияна ліга – американська правозахисна суспільно-політична організація, що протистоїть антисемітизму та іншим формам нетерпимості стосовно євреїв, – 1 листопада 2013 р. удостоїла посмертно митрополита УГКЦ Андрея Шептицького нагороди імені Яна Карського за мужність і героїзм у порятунку євреїв у часи Другої світової війни. Відзнаку отримав родич митрополита – професор Єжи Вейман (додаток 16).

«Можна лише здогадуватись, скільки невинних життів було врятовано завдяки зусиллям цієї небайдужої людини» [24], – сказав Абрахам Фоксман, національний директор Антидифамацияної ліги, який пережив Голокост.

Також було наголошено, що митрополит Андрей Шептицький прямо виступав проти переслідувань євреїв у зверненнях і до вірян, і до нацистського керівництва. Він рятував євреїв не тільки особисто, а й опосередковано, завдяки своїй твердій моральній позиції, яка впливала на вчинки інших людей.

Отже, праведницьку діяльність А. Шептицького нарешті визнано: представники української, канадської та американської єврейських організацій удостоїли його нагород. Можливо, ці кроки стануть початком того, що в музеї «Яд Вашем» на Стіні Честі в Саду Праведників все таки з'явиться його ім'я поряд з іменами рідного брата Климентія і отця Еміліяна Ковча (мають статус Праведника народів світу), які з благословення митрополита Шептицького рятували переслідуваний нацистами народ, і ця Людина врешті отримає своє заслужене звання – Праведник народів світу?!

Висновки

Ім'я митрополита Андрея Шептицького належить історії українського народу, однак, якщо вдатися до гри слів, аж ніяк не відходить в історію. Його ім'я і його постать – посеред нас, тому що митрополит ставить нам запитання, на які ми ніяк не знаходимо відповіді. І головне із них: чому досі Андрей Шептицький, як його брат Климентій, не удостоєний почесного звання «Праведник народів світу»?

Під час дослідження, відповідно до поставлених завдань, за допомогою аналізу джерельної бази автор окреслив особливості нацистського окупаційного режиму на Галичині і його вплив на місцеве єврейство. Ми з'ясували, що «остаточне розв'язання єврейського питання» відбувалося тут спочатку від певних обмежень повсякденного життя: перепис населення, обкладання додатковими податками, сплата контрибуцій, відмітки на одязі та будинках, заборона користуватися поштою, громадським транспортом тощо, до масових убивств євреїв і їх тотального винищення.

Ми дослідили, що центром антиєврейської політики у Галичині було місто Львів. У Львівському гетто та Янівському таборі перебували не лише місцеві євреї, а й із інших навколишніх територій. Це була ціла організована система утримання єврейського населення з поступовим подальшим їх знищенням.

Саме в умовах жорсткого нацистського окупаційного режиму довелося жити і працювати голові УГКЦ митрополиту Андрею Шептицькому. Феномен цієї людини полягає в тому, що він паралельно релігійній діяльності розгорнув потужну кампанію з порятунку місцевого єврейського населення. Такі кроки були справді героїськими, адже на той період митрополит був у вже похилому віці й пересувався через хворобу на візку, та й нацисти карали не лише врятованих євреїв, а й рятівників та їхні сім'ї.

Ніхто з єпископів у Європі не виступав так відкрито й беззастережно проти нацизму та фашизму, як Андрей Шептицький. Засуджуючи переслідування євреїв, звернувся з протестом до Гімmlера проти нищення єврейського населення у Галичині, також написав листа до Папи Пія XII, в якому критикував окупаційну владу. За згодою Шептицького значна кількість євреїв переховувалася у монастирях і митрополичій резиденції у Львові. В листопаді 1942 р. опублікував послання «Не убий», в якому містилися заклики до примирення по-

літичних сил українського суспільства, засуджувалися політичні вбивства. Подібні заяви та звернення призводили до частих обшуків у соборі Святого Юра та митрополичих палатах. Навіть існувала загроза арешту А. Шептицького. Та ніщо не могло зупинити його самого та однодумців, адже на шальках терезів стояло людське життя.

Автор довів, що спроби порятунку були непоодинокими. Підтвердженням цього є спогади врятованих. Найбільш відомі з них ми згадали в роботі, зокрема, свідчення Д. Кахане, К. Левіна, Л. Штерн-Польман. У результаті його розпоряджень місцеве духовенство врятувало від загибелі півтори або дві сотні євреїв, переважно дітей. Автор не знайшов жодних даних про те, щоб хоч один із євреїв, яких переховували Шептицький або підлегле йому духовенство, був визначений і виданий фашистам.

Значне місце в роботі відведено визначенню причин, через які митрополитові досі не надали звання «Праведник народів світу». Було проаналізовано дослідження людей, що клопотали з цього питання. Автор зробив висновки, що найбільшою перешкодою є закиди Шептицькому щодо його «вітання німецької армії». Досить загальними, на думку автора, є звинувачення митрополита в тому, що порятунок євреїв він не ставив на першому місці, не закликав публічно українців не долучатися до акцій їх знищення.

Припустимо, що Шептицький і допускався якихось помилок у своїх діях, від цього ніхто не застрахований, але, на щастя, є достатньо життєвих доказів того, що він рятував життя євреїв.

Отже, на нашу думку, А. Шептицький має бути удостоєний високого звання – «Праведник народів світу».

Автор розуміє і цілком усвідомлює, що це дослідження не зможе переконати Комісію визнати митрополита Праведником народів світу, але він також впевнений, що ця робота переконає його друзів, однокласників, знайомих у тому, що А. Шептицький – людина, яка готова була ризикувати своїм життям для спасіння життя інших. У нього також жевріє іскорка надії, що в Рік митрополита світ отримає гідне визнання й ушанування Андрея Шептицького від Яд Вашем.

Список використаних джерел

1. Бусанг Ю. Митрополит Шептицький. Ще один погляд на життя й діяльність / Перекл. з англ. Роман Скакун. – Львів: Друкарські куншти, 2009.

2. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації. XIX–XX ст. – Київ: Генеза, 1996.
3. Кахане Д. Щоденник Львівського гетто. http://www.judaica.kiev.ua/Kahane/Kahane_20.html.
4. Ковба Ж. Вплив митрополита Шептицького на вірних у часи Голокосту // Проблеми історії Голокосту: науковий журнал. – 2007. – Вип. 4. – С. 127–151.
5. Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». – <http://www.judaica.kiev.ua/eg9/kovba/.htm>.
6. Ковба Ж. Роль Андрея Шептицького в рятуванні галицьких євреїв у часи Голокосту. http://www.cerkva.od.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=43&Itemid=41.
7. Круглов О. Винищення єврейського населення. http://holocaust-ukraine.net/ru/razdel_v.htm.
8. Крушельницький В. Митрополит Андрей Шептицький та звання «Праведник світу» // Пізнай правду: християнський часопис. – 2004. – № 5 (68). – С. 2.
9. Левін К. Мандрівка крізь ілюзії / Наук. ред. Ж. Ковба, відповідальні за випуск: М. Маринович, Л. Фінберг; Пер. з англ. – Львів: Свічадо, 2007.
10. Маринович М. Постаць Митрополита Шептицького у нелінійному просторі історичного часу // Проблеми історії Голокосту: науковий журнал. – 2007. – Вип. 4. – С. 81–87.
11. Мирський Р. Фактори толерантності у контексті визнання праведності митрополита Андрея Шептицького // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2006. – Вип. 17. – С. 105–108.
12. Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1941–1944 / Упор. Ж. Ковба. – Київ: Дух і Літера, 2003.
13. Подольський А. Ю. Уроки минулого: Історія Голокосту в Україні: Навч. посібник. – Київ: Сфера, 2007.
14. Рейхман Г. Достойн ли митрополит Шептицкий звания «Праведник мира»? <http://evreiskiy.kiev.ua/dostoen-li-mitropolit-sheptickijj-11182.html>.
15. Сурмач О. Митрополит Шептицький в порятунку євреїв під час німецької окупації. <http://www.ji-magazine.lviv.ua/seminary/2005/sem17-11/surmach.htm>.
16. Сусленський Я. Справжні герої. – Київ: Видавництво «Україна», 1993.
17. Терещук Г. «Я хотів би стати всім для усіх, щоб всіх спасти...»: вибір Андрея Шептицького. www.radiosvoboda.org/content/Article/1350914.html.

18. Феллер М. Про наших великих духом: есеї з україноюдаїки. – Львів: Сполах, 2001.
19. Феллер М. Пошуки, роздуми і спогади єврея, який пам'ятає своїх дідів, про єврейсько-українські взаємини, особливо ж про мови і ставлення до них. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1994.
20. Ходак І. Діяльність Андрея Шептицького під час Другої світової війни. http://www.cerkva.od.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=77&Itemid=87.
21. Шимон Р. Шептицький заперечував расистське мислення. <http://duh-i-litera.com/profesor-shymon-redlih-sheptytskyj-zaperechuvav-rasystske-myslennya>.
22. Щупак І. Митрополит Андрей Шептицький: особистість та «символ» в історії // Проблеми історії Голокосту: науковий журнал. – 2007. – Вип. 4. – С. 88–99.

Інтернет-ресурси

23. <http://zakarpattia.net.ua/Gromada/97354-Kanadskyi-parlament-otsinyv-diialnist-mytropolita-Andreia-Sheptytskoho->
24. <http://www.istpravda.com.ua/short/2013/11/4/139022>.
25. <http://www.mytropolyt.com.ua/statti/item/31-rol-mytropolita-sheptytskoho-v-riatuvanni-halytskykh-ievreiv-u-chasy-holokostu.html>.
26. http://www.novadoba.org.ua/sites/default/files/files/razom_na_odniy_zemli/5.4.pdf.
27. http://www.territoryterror.org.ua/uk/archive/photo-archive/themes/?ci_themeid=28,64,66.
28. <http://www.territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=169>.
29. <http://uamoderna.com/md/179>.
30. <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/10899/1/37.pdf>.
31. <http://www.lonckoho.lviv.ua/istoriya/istoriya-vyaznytsi/nimetska-okupatsiya-1941-1944>.
32. <http://www.territoryterror.org.ua/uk/projects/prisons/yaniv>.
33. <http://www.newsru.ua/ukraine/21may2008/sheptycky.html>.
34. <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/10899/1/37.pdf>.
35. http://uk.wikipedia.org/wiki/Праведники_народів_світу.

Додатки

1. Митрополит УГКЦ Андрей Шептицький (фото).
2. Львівське гетто (фото).
3. Львівське гетто (фото).
4. Вулиця Львівського гетто (фото).
5. Каральна акція у Львівському гетто (фото).
6. Єврейська адміністрація Львівського гетто (фото).
7. Давид Кахане (фото).
- 8, 9. Янівський табір (фото).
10. Музичний оркестр у Янівському таборі із ув'язнених євреїв, який виконував «Танго смерті» (фото).
11. Курт Левін (фото).
12. Курт Левін у монастирі студитів у с. Лужок (фото).
13. Фіктивне посвідчення послушника-студита, видане Курту Левіну на ім'я Романа Митки під час переховування у монастирі в с. Лужки у серпні 1943 р. (фото).
14. Медаль і Грамота, які вручають Праведникам народів світу (фото).
15. Головний рабин України з представниками християнських конфесій під час висадження біля центральної синагоги Києва «Дерева Життя» А. Шептицького (фото).
16. Єжи Вейман на церемонії вручення посмертної нагороди імені Яна Карського А. Шептицькому (фото).

МОЛОХ ГОЛОКОСТУ: ДОЛЯ ЄВРЕЇВ КАМ'ЯНСЬКО-ДНІПРОВСЬКОГО РАЙОНУ

Роботу виконала:

Чабаненко Лариса,
учениця 11 класу
Кам'янсько-Дніпровської
районної гімназії «Скіфія»
м. Кам'янка-Дніпровська
Запорізької області

Науковий керівник:

Олененко Людмила Василівна,
учителька історії
Кам'янсько-Дніпровської
районної гімназії «Скіфія»

ЗМІСТ

Вступ

Розділ 1. Джерельна база дослідження

Розділ 2. Історія євреїв Кам'янсько-Дніпровського району періоду
окупації

Розділ 3. Увічнення пам'яті жертв Голокосту Кам'янсько-Дніпров-
ського району

Висновки

Список використаних джерел і літератури

Додатки

ВСТУП

Актуальність дослідження. Проблема Голокосту єврейського народу залишається актуальною як для істориків – дослідників, так і для широкої громадськості. Необхідність збереження пам'яті про жертви геноциду безпосередньо пов'язана з вихованням толерантності у ставленні до представників іншої національності та людей з іншими поглядами, що набуває особливого значення у сучасних умовах, що склалися в Україні. Усвідомлення трагічних наслідків Голокосту має слугувати попередженням і стимулом для унеможливлення відродження цих явищ як для сучасників, так і для майбутніх поколінь.

Вивчення регіональних аспектів Голокосту дає змогу збагатити історію України новими фактами, розкрити загальні тенденції та виділити місцеву специфіку. Окрім того, вивчення історії Голокосту на мікрорівні має виховний аспект для учнів як учасників дослідницького процесу під час збирання усних свідчень, роботи з офіційними документами, що розкривають долю євреїв у роки Другої світової війни на території Кам'янсько-Дніпровського району.

Метою дослідження є висвітлення історії Голокосту в Кам'янсько-Дніпровському районі Запорізької області.

Для досягнення мети потрібно виконати такі **дослідницькі завдання:**

- охарактеризувати основні групи джерел дослідження;
- розкрити довоєнну історію євреїв Кам'янки;
- реконструювати події масового знищення місцевого населення, в тому числі єврейського;
- визначити основні способи рятування єврейського населення в роки окупації;
- відновити поіменний список євреїв, що стали жертвами Голокосту;
- встановити місця масового знищення мирного населення та їх поховань.

Методи дослідження. При проведенні дослідження було використано метод бібліографічної евристики для висвітлення історіографічної ситуації; архівної евристики для пошуку історичних дже-

рел; історико-генетичний метод для послідовного розкриття проблем Голокосту на території Кам'янсько-Дніпровського району в процесі історичного розвитку, для визначення причинно-наслідкових зв'язків та закономірностей історичного розвитку; історико-порівняльний метод для виявлення тотожного і відмінного у процесі масового винищення євреїв у Кам'янсько-Дніпровському районі, Південній Україні.

Практичне значення роботи полягає в тому, що результати дослідження та зібрані у процесі вивчення питання історичні джерела можна використовувати в навчально-виховному процесі загальноосвітніх навчальних закладів району та області при вивченні теми Голокосту на уроках всесвітньої історії, історії України та особливо історії рідного краю; у позакласній роботі з історії та виховній роботі під час проведення заходів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту, дня пам'яті жертв Бабиного Яру, днів пам'яті та примирення, дня звільнення Кам'янсько-Дніпровського району, дня прав людини. Окрім того, отримані результати дослідження стануть частиною екскурсійної програми шкільного та районного музеїв та будуть використані у публікаціях у місцевій пресі.

Апробація дослідження. Попередні результати пошукової та дослідницької роботи були представлені у формі виступу на шкільній конференції до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту в січні 2015 р.

Історіографія. Історіографія теми Голокосту в Україні досить значна. На сьогодні триває узагальнення матеріалів, їх деталізація. Деталізація пов'язана із введенням до наукового обігу нових, раніше не опрацьованих дослідниками історичних джерел, що можуть доповнювати, а то й змінювати усталені точки зору в історіографії. Зросла роль досліджень Голокосту на регіональному рівні. Це стосується і Запорізького краю. Зокрема, виділенню регіональних особливостей Голокосту на півдні України присвятив своє дослідження В. С. Орлянський [40]. Про роль і значення усної історії у збереженні пам'яті про Голокост іде мова у статті І. Щупака, який використав у своєму дослідженні усні свідчення Праведників народів світу – запоріжців [48]. Історія євреїв Запорізької області у період Другої світової війни висвітлювалась у роботах С. Ф. Орлянського [41; 42]. Але при цьому автор звернув основну увагу на випадки масового знищення євреїв у Запоріжжі, Бердянську, Новозлатополі та Молочанську. Події ж на території Кам'янсько-Дніпровського району в цих роботах відображення майже не знайшли. Побіжно події в нашому

краї у вказаний період висвітлено у статті О. Величко, яка вказує на масові розстріли в с. Велика Знам'янка [29]. Єдиним автором, хто вказав у своїх роботах дані про кількість загиблих євреїв у районі, є О. Й. Круглов [35; 36]. Але, як буде видно далі, ми внесли деякі корективи до підрахунку автора. Тож, бачимо, що історія єврейського народу Кам'янсько-Дніпровського району залишилася практично не розкритою і, відповідно, знайти в історіографії факти щодо Голокосту в районі дуже складно.

Розділ 1. Джерельна база дослідження

Джерельну базу дослідження склали офіційні документи (архівно-слідчі справи, акти та інші документи Надзвичайної державної комісії зі встановлення злочинів німецько-фашистських загарбників), що зберігаються у фондах архіву Управління Служби безпеки України в Запорізькій області, Меморіального комплексу Катастрофи та героїзму єврейського народу Яд Вашем, Державного архіву Запорізької області, усні свідчення, мемуарна та епістолярна спадщина учасників та свідків подій, візуальні джерела, періодична преса.

Серед означених джерел найбільш вагомими для проведення дослідження стали архівно-слідчі справи радянських каральних органів, які донедавна через обмежувальні грифи були недоступні дослідникам [2]. Ці справи створені в ході розслідувань діяльності арештованих органами держбезпеки СРСР місцевих мешканців, які добровільно співпрацювали з німецькою владою на окупованих територіях і брали участь у масових акціях зі знищення єврейського населення. Такі документи є інформативними для вивчення не лише проявів збройного колабораціонізму, а й історії геноциду єврейського народу. Саме в архівно-слідчих справах містяться матеріали щодо масових убивств за часів окупації, в тому числі євреїв.

Слідство щодо начальника поліції Кам'янки та інших поліцейських із місцевих жителів Кам'янки-Дніпровської, що велося в 1948 р. відділом охорони Міністерства державної безпеки, було об'єднано в групову справу. В архівно-слідчій справі, яка становить 668 сторінок, містяться матеріали оформлення арешту та обшуку; матеріали слідства, а саме протоколи допитів обвинуваченого та свідків, протоколи очних ставок, особисті свідчення обвинуваченого, постанови про висування обвинувачення, зміну міри запобіжних заходів; документація із характеристикою обвинувачених; матеріали оформлення слідства

на кшталт обвинувальних висновків, вироків; матеріали перегляду справи в пізніші роки. Архівно-слідчу справу мешканців Кам'янки-Дніпровської вперше введено до наукового обігу.

З огляду на характер роботи радянських слідчих органів, діяльність яких було продиктовано бажанням якнайшвидше знайти винних у співпраці з нацистами, постає питання достовірності поданих у кримінальних справах даних. Попри наведення фальшивих даних обвинуваченими для власного виправдання або через використання тортур і психологічного тиску, все ж за належного аналізу із використанням різних методів дослідження та порівняння різних видів джерел, архівно-слідчі справи є інформативними та достовірними джерелами з історії Голокосту.

Також джерелами дослідної роботи стали звітні документи Надзвичайної державної комісії зі встановлення злочинів німецько-фашистських загарбників (далі – НДК) [27; 44], присвячені висвітленню злочинів нацистів на території Кам'янсько-Дніпровського району. Акти цієї комісії зберігаються у фондах Державного архіву Російської Федерації, а копії, використані при написанні цієї роботи, – у фондах Меморіального інституту «Яд Вашем» [3]. Ці документи, складені на основі допитів свідків подій і проведення медичних експертиз, дають уявлення про масштаби злочинів та кількість загиблих євреїв, хоча також потребують критичного вивчення.

Підготовчі матеріали, зібрані Запорізькою обласною комісією сприяння в роботі Надзвичайної комісії, що стали основною для складання звітів, зберігаються у фондах Державного архіву Запорізької області [4–10]. Здебільшого фонди запорізького архіву містять акти голів колгоспів, донесення, свідчення очевидців, списки розстріляних та відправлених на примусові роботи до Німеччини. Примітним є те, що, незважаючи на наявність у документах даних щодо розстріляних у Кам'янсько-Дніпровському районі, інформацію про постраждалих євреїв не виділено, вони зараховані до загальної кількості загиблих, можемо припустити, що через їхню невелику кількість порівняно з усіма жертвами.

Крім офіційних документів, інформативним джерелом для дослідження долі євреїв на території Кам'янсько-Дніпровського району є усні свідчення місцевих мешканців [11–14]. При дослідженні історії Голокосту було проведено інтерв'ю з чотирма сучасниками подій часів окупації району та нащадками євреїв. При записі усних свідчень було оформлено паспорти інтерв'ю, картки фотодокументів та взято

згоди на використання матеріалів. Усні свідчення розкривають не тільки конкретні факти, пов'язані з долею євреїв району, підтверджують інформацію з офіційних документів, а і є відображенням колективної пам'яті про події часів Другої світової війни та ставлення до єврейського народу представників інших національностей.

Окреме місце серед використаних джерел посідають мемуарні. При дослідженні було використано щоденник мешканця Кам'янки-Дніпровської О. В. Савченка [24]. У цьому щоденнику автор крізь призму власних подій у житті та переживань змальовує історію не лише Кам'янки-Дніпровської, а й усього півдня України. При змалюванні долі євреїв під час Другої світової війни автор щоденника використовує як власне бачення ситуації, так і розповіді інших сучасників. Окрім того, інформативними джерелами для дослідження стали записані спогади жителів Кам'янки-Дніпровської А. Г. Мироненко, З. І. Тарасової, В. І. Рязанцева про особливості життя єврейського населення району.

До окремої групи джерел можемо віднести епістолярії. При підготовці роботи були використані листи сім'ї Якимових, члени якої були задіяні у порятунку дитини єврейської національності під час Другої світової війни [17; 18]. Такі джерела висвітлюють особливості цих подій та їх важливість для нащадків.

Візуальні джерела, а саме фотографії із сімейних архівів респондентів та районного музею [15], а також зроблені автором роботи, доповнили джерельну базу дослідження.

Загалом у роботі було використано джерела як офіційного, так і особового характеру. Критичного аналізу потребували обидві групи джерел: перші – через можливість фальсифікації даних, другі – через подання суб'єктивної інформації. Саме комплексне використання цих джерел і можливість порівняння інформації дають говорити про достовірність одержаних під час дослідження результатів.

Розділ 2. Історія євреїв Кам'янсько-Дніпровського району періоду окупації

2.1. Повсякденне життя єврейського населення у міжвоєнний період

Сучасне місто Кам'янка-Дніпровська, районний центр Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької області, єврейське населення яко-

го опинилося в центрі дослідження, було засноване наприкінці XVIII ст. Протягом двох століть назва населеного пункту декілька разів змінювалася: село Кам'янка (1781–1793, 1920–1934), село Мала Знам'янка (1793–1920), селище Кам'янка-на-Дніпрі (1934–1944), Кам'янка-Дніпровська (з 1944 р.), місто районного підпорядкування Кам'янка-Дніпровська (з 1967 р.). У 1923 р. було створено Кам'янський район із трьох волостей – Великознам'янської, Водянської і Кам'янської, що увійшов до Запорізького округу. З утворенням у 1939 р. Запорізької області район увійшов до її складу. З огляду на часту зміну назв населеного пункту та плутанину в назвах як у документах, так і в усних історіях, у роботі використовується назва Кам'янка.

На кінець 1923 р. в Кам'янці проживало 10 076 осіб [31, с. 340]. У 1934 р. кількість населення становила 9,8 тисячі осіб, перед війною у 1940 р. – 11,3 тисячі [31, с. 342]. Щодо національного складу, то дані стосуються цілком Запорізької області без деталізації по районах і містах. Так, за переписом 1939 р. в Запорізькій області проживали 1 мільйон 60 тисяч українців (66,2 %), 340 тисяч росіян (21,2 %), 89 тисяч німців (5,6 %), 43 тисячі євреїв (2,7 %) [30, с. 31]. Достовірних даних щодо кількості населення та національного складу по району та місту на сьогодні немає через неможливість їх перевірки. Так, можна послуговуватися лише непідтвердженими даними з сайту Російської Єврейської Енциклопедії, де зазначено, що в районі у 1926 р. проживали 1420 євреїв, а у самій Кам'янці перед війною у 1939 р. – 81 єврей.

Історія єврейського народу на території Кам'янсько-Дніпровського району ніколи не ставала об'єктом ані наукових досліджень, ані офіційних заходів. Проте необхідно зазначити, що, як свідчать опитування місцевих жителів Кам'янки, історію євреїв вони не відокремлювали від своєї власної. Це, звісно, мало об'єктивний вплив на відображення історії єврейського населення в довоєнний період. Люди похилого віку, до яких ми звертались, як правило, говорили про те, що протягом свого життя ніколи не ділили людей за національною ознакою, тому сказати щось про євреїв Кам'янки не можуть, оскільки не знають, хто саме з їхнього оточення належав до єврейського народу. Свідченням цього може бути факт інтеграції євреїв на півдні України [40, с. 76]. Тільки з розповідей окремих респондентів удалося зібрати інформацію щодо долі євреїв на території району в міжвоєнний період.

Респонденти підтверджували наявність єврейського населення в Кам'янці, проте зазначали, що їх кількість у довоєнний період була незначною [13]. Одним із основних завдань при проведенні опитувань було визначення ставлення до євреїв місцевого населення та його вплив на подальшу долю євреїв району. Опитані старожили повідомили, що серед довоєнних мешканців Кам'янки ставлення до євреїв було шанобливим. Їх вважали розумними, порядними. На думку місцевих мешканців, євреї «правильно» виховували своїх дітей [20]. Трое з опитаних [12; 20; 21] згадували аптекаря Олександра Володимировича Когана і характеризували його дуже позитивно. За їхніми словами, він був добрим і чуйним, до нього можна було звернутись у будь-який час, він завжди приходив на допомогу [12; 20]. Вдалося виявити, що дружину аптекаря звали Валентина Ізраїлівна, дочку – Олена [20] або Фіма [21] (за різними спогадами), вона навчалась до війни в школі № 1 (нині – гімназія «Скіфія») [20; 21]. Родина проживала у квартирі при аптеці (див. додаток А). Також в усних свідченнях спливали спогади про єврейську сім'ю Нікітіних, що виїхала з Кам'янки ще до війни.

Під час дослідження вдалося встановити, що в селі було два єврейські кладовища, що підтверджує факт тривалого проживання єврейського населення в Кам'янці. Одне з них нині лежить під водами Каховського водосховища. Інше кладовище, точніше, незначна частина території, яку воно колись займало, було розташоване на т. зв. «шпилі» або «єврейському шпилі». Цей місцевий топонім, яким позначають найвищу точку на березі Білозерського лиману, побутує дотепер. Скоріш за все, кладовище використовували до перших десятиліть ХХ ст., оскільки перед Другою світовою війною, за спогадами В.С. Суханова, там уже нікого не ховали, хоча він ще пам'ятає, що там стояли мармурові надгробки чорного і сірого кольорів [12]. Сьогодні вже ніщо не нагадує про те, що колись там було єврейське кладовище. Час, люди, природа зробили свою справу: залишки надгробків були використані при будівництві господарських споруд жителями навколишніх вулиць; води лиману, коли вирішено було збільшити площу його дзеркала з господарською метою, розмили і продовжують розмивати високий берег «шпиля» (див. додаток Б). Навіть люди середнього віку згадували, що на місці, де було кладовище, на березі лиману вони знаходили кістки, золоті зуби і «дукачики» [12].

Усні свідчення та візуальні джерела дають підставу стверджувати, що в Кам'янці, очевидно, ще до середини 1920-х рр. діяла сина-

гога (див. додаток В) – велика двоповерхова споруда, яку вже у 1930-х рр. перетворили на кінотеатр [15; 20; 22]. Пізніше, коли постала потреба в будівництві приміщення райкому партії, будівлю синагоги-кінотеатру розібрали. Очевидці розповідають, що стіни були такими міцними, що доводилось застосовувати спеціальну техніку, щоб їх розібрати [12].

Інформаційний потенціал історичних документів дав змогу виявити, що станом на 25 серпня 1925 р. в Кам'янському районі діяла одна єврейська релігійна організація [29, с. 243]. Окрім того, «Відомість про релігійні громади Кам'янсько-Дніпровського району Запорізького округу», датована травнем 1925 р., містить дані про те, що в Кам'янському районі існували «4 секти»: дві старообрядців, одна баптистів та одна єврейська. Всі вони були організовані задовго до революції, і з 1917 р. збільшення їх кількості не спостерігалось [29, с. 240–242].

Більше того, «Анкети релігійних громад» містять інформацію про с. Велику Знам'янку. Виявлена анкета Великознам'янської єврейської релігійної громади Кам'янського району Запорізького округу, складена 5 березня 1925 р., свідчить про те, що общину було засновано в 1881 р. На початку чисельність громади становила 120 осіб, станом на 1925 р. – 60, із них 25 чоловіків віком від 18 років і 35 жінок. За соціальним складом переважали торговці (10 осіб), службовці (8 осіб), кустарі й ремісники (15 осіб) та інші (27 осіб). При цьому примітним є те, що жоден представник цієї громади не належав до робітників або селян. За даними анкети, богослужіння здійснювали в молитовному будинку, пожертви, які використовували на дрібний ремонт, були основним джерелом коштів громади. Одним із цікавих пунктів анкети було запитання про ставлення до місцевої влади, яке стосовно Великознам'янської громади визначалося як лояльне.

16 липня 1925 р. було складено нову анкету цієї громади, проте вона містила вже значно менше запитань. Загалом інформація двох анкет майже ідентична за винятком деяких суперечностей, що вдалося виявити. Зокрема, у пізнішій анкеті зазначено іншу дату створення громади – 1874 р., а не 1881. Окрім того, в другій анкеті йдеться про те, що служитель культу кантор Меєров приїжджав із Нікополя двічі на рік – у вересні та до Пасхи [29, с. 243]. Обидві анкети підписані головою правління громади І. Цеханським і секретарем Б. Гіммельфарбом, прізвище останнього є в списках розстріляних у селі Велика Знам'янка у 1942 р. [9, 14 зв.].

Отже, усі виявлені факти дали змогу встановити, що на території Кам'янки та району в міжвоєнний період проживали представники єврейської національності, хоч і в незначній кількості. Стосунки з місцевими мешканцями, за свідченням респондентів, були приязними. Хоча й діяла релігійна організація в районі, проте, як і по всій території СРСР, відбувалися затухання єврейського національного життя та поступова інтеграція в українське суспільство.

2.2. Євреї та каральні акції нацистських органів влади

На території Кам'янсько-Дніпровського району з початком Другої світової війни євреїв спіткала така сама трагічна доля, як і на всій території окупації. З утвердженням окупаційної влади, зі створенням нових органів влади, основним завданням яких стала боротьба «проти жидівської, комуністичної влади» [2, 162 зв.], разом із комуністами, комсомольцями, активістами, бійцями винищувальних батальйонів, партизанами, яким не вдалося відступити разом із бійцями регулярної армії, парашутистами, євреї ставали першими жертвами арештів і масових розстрілів.

Під час окупації район входив до округу, центром якого було м. Нікополь Дніпропетровської області [4, 80 зв.] (див. додаток Г). Архівні документи свідчать, що «з приходом німецьких окупантів євреям на руки були надягнені білі пов'язки з чорними зірками» [9, 6 зв.]. Мова в документі йшла про село Олексіївку Кам'янсько-Дніпровського району, проте можемо зробити припущення, що така норма поширювалася й на інші населені пункти району.

Знищення місцевого населення села відбувалося від самого моменту окупації, тобто з вересня 1941 р. і до звільнення в лютому 1944 р. У цей час «періодично, вдень, а іноді і вночі, до протитанкового рову підходили автомашини і чуто було постріли» [3, 118]. За іншими відомостями, «майже кожного дня вивозили на машинах на розстріл і було чути постріли – 4-5 черг. Тобто розстрілювали невеликими групами по 3-5 осіб» [3, 123; 2, 98 зв.]. «Взагалі німці за участі поліцейських часто розстрілювали радянських громадян і вночі, і вдень на окраїні Кам'янки в протитанковому рову, недалеко від мого (поліція Мартакова. – *Авт.*) дому» [2, 180]. Масові арешти і розстріли великої кількості мешканців у Кам'янці відбувалися в першій половині 1942 р., а саме в лютому, червні й липні.

Вивчення слідчих справ та усних історій дало змогу визначити особливості заснування органів влади періоду окупації та участі міс-

цевого населення в їх роботі. Для активізації боротьби з ворогами нацистської влади та її регулювання в Кам'янку регулярно приїжджала «тройка» [13], «стройка» чи «загін спокою» [4, 81] із Запоріжжя, що складалася із офіцерів служби безпеки (СД), німецьких солдатів, перекладача та ін. Прикметним є те, що час приїзду представників нацистської влади завжди збігався із масовими арештами, облавами на парашутистів і розстрілами місцевих жителів.

Німецька влада, звісно, не могла обійтися без допомоги місцевих мешканців, тому, як і по всій окупованій території, набирала добровольців для служби на боці нацистів. Місцеву окупаційну владу в селі в період проведення масових акцій проти місцевого населення представляли шеф району Трамбовецький, шеф поліції Башмаков (пізніше – Гофман), начальник Кам'янсько-Дніпровської районної поліції А. Носенко, староста Кам'янки Є. Гречаник, гебітскомісар Ноль, комендант Надлер, секретар поліції В. Олейніков.

У розпорядженні начальника поліції А. Носенка було 48–50 поліцейських із місцевого населення [2, 15]. Причини колабораціонізму на території Кам'янсько-Дніпровського району були різні: хтось затаїв злобу на радянську владу, яка розкуркулювала їх або їхніх батьків, хтось утік із полону, повернувся додому і, щоб зберегти життя, вступив на службу до німців, хтось вірив, що німці прийшли назавжди, тощо [2, 22]. Спочатку поліцейські були одягнені у звичайний цивільний одяг, на руках носили білі пов'язки з написом «щуцман» [2, 71 зв.], пізніше, з вересня 1942 р. носили форму, яка складалася з шинелі темно-синього кольору, чорних брюк і кітеля, чорного картуза і взуття [2, 178 зв.]. Кожен поліцейський мав спеціальне посвідчення, з одного боку якого був текст німецькою мовою за підписом і печаткою німецького коменданта, з іншого – російською мовою за підписом старости і печаткою старостату [2, 32]. За свою службу поліцейські отримували зарплатню від 350 до 600 рублів або відповідну суму в марках. Німецька влада також видавала їм харчовий пайок – хліб і масло. Озброєні поліцейські зазвичай були радянськими гвинтівками-карабінами [2, 34; 2, 178 зв.].

Алгоритм роботи поліцейських органів був такий. Отримавши заяви від громадян, начальник поліції А. Носенко повідомляв про це шефа поліції Башмакова, пізніше – Гофмана, та старосту Є. Гречаника. Саме шеф поліції та староста вирішували, кого арештовувати, у кого здійснювати обшук і вилучення майна, а начальник поліції з поліцейськими організував і виконував їхні доручення [2, 45]. До

обов'язків поліцейських входили: охорона німецьких установ і об'єктів, чергування в поліції, жандармерії, проведення затримань громадян, етапування затриманих, проведення облав, обшуків і вилучення майна, пошук радянських парашутистів, спостереження і виявлення підозрілих, які могли нашкодити німецькій владі та ін. [2, 30]. Окремі поліцейські виконували свою роботу «добросовісно», інші, за свідченнями респондентів, намагались допомагати своїм односельцям – попереджали про облави чи арешти [11; 12]. Серед жителів міста навіть побутувала думка, що деякі поліцейські начебто були залишені радянськими органами для роботи в тилу. Так, на думку жителів Кам'янки, поліцейські Дерев'янку, Сметанін, Бровков залишилися в місті та вступили до німецьких органів влади саме з цієї причини [12]. Проте матеріали справи Сметаніна і Бровкова свідчать про те, що згадані поліцейські були засуджені до 25 років ув'язнення, що суперечить думці місцевих мешканців.

Серед поліцейських, за висловом начальника поліції А. Носенка, були як активні, так і не досить активні працівники. Матеріали слідчих справ свідчать, що найактивнішим був сам начальник поліції – у минулому офіцер царської армії. Проживав він у селі Зелене Херсонської області, мав землю, маслобійню, коня, використовував найману працю, і, як результат, його сім'я була розкуркулена, а сам він відправлений у заслання на десять років [2, 93 зв.; 2, 161 зв.]. У передвоєнні роки А. Носенко мешкав у селі Водяне Кам'янсько-Дніпровського району і після окупації району вступив на службу до поліції та організував усю роботу поліцейських [2, 30]. За свідченнями його підлеглих, А. Носенко ставився до поліцейських суворо, вимагав дисциплінованості і накладав стягнення навіть за те, що його не вітали. Начальник поліції був нещадний до комуністів, комсомольців, радянських активістів і євреїв [2, 192; 2, 198 зв.]. Виступаючи перед поліцейськими і своїм начальством, закликав боротися з «жидівською, комуністичною владою» [2, 162 зв.]: «Ми повинні вести боротьбу з комуністами, партійними активістами. Нас і наших батьків вони розкуркулювали, мене теж розкуркулили. Ми не повинні їм цього пробачити. Нам німецьке командування довіряє і ми повинні допомагати німецькому командуванню в боротьбі з більшовиками. Ми передова інтелігенція і з цим упорасмося» [2, 119]. Іншого разу він заявляв: «Я старий офіцер. Мене теж розкуркулили, але я своїх ворогів знайду» [2, 93 зв.]. Так, за його заявою був розстріляний житель с. Водяне Г. Ананьєв, який був причетний до арешту бра-

та Носенка: «Працюючи начальником поліції, я розраховувався з Ананьєвим, його арештували і розстріляли» [2, 162]. Ставши начальником поліції, А. Носенко жив у Кам'янці в будинку комуніста Зикова, який із сім'єю встиг евакуюватися ще до окупації села. Пізніше після звільнення з посади протягом десяти місяців мешкав з родиною в домі дружини свого земляка, єврея І. Й. Гітіна, розстріляного хоч і не за безпосередньої, але все ж за участі А. Носенка. Односельцям запам'ятався тим, що ходив у поліцейській формі з червоними лампасами і фашистською свастикою на рукаві та фуражці і завжди з пістолетом.

Аналіз джерел дає змогу говорити про те, що наприкінці вересня 1941 р. відбувся перший великий розстріл у Кам'янці, коли було вбито 31 людину [3, 1]. При цьому з великою часткою вірогідності можемо сказати, що це були євреї. Підтвердженням можуть слугувати показання на допитах місцевих жителів від 22 лютого 1944 р., що зберігаються в матеріалах НДК. Так, мешканка Кам'янки О. С. Іванова детально розповідає про цю подію і зазначає, що в кінці вересня 1941 р. по вулиці Сталіна, де вона проживала, рухалась група чоловіків єврейської національності в кількості 21 особи, яких начебто вели для переправи в м. Нікополь. Супроводжував колону легковий автомобіль із німецькими офіцерами. Біля її будинку колона зупинилася, і чоловіки попросили напитись води. Розпитавши прибулих, дізналась, що це жителі Миколаївської і Одеської областей, які намагались евакуюватись на схід, але були відрізані німцями в районі с. Велика Білозерка Кам'янсько-Дніпровського району. Через деякий час, близько четвертої години дня, вона почула постріли, автоматні черги біля протитанкового рову, що був у кінці вулиці в піщаних Кучугурах. Потім О. С. Іванова побачила ще одну групу з 11 чоловіків-євреїв, які теж були розстріляні в рову. Потрапити на місце розстрілу їй та іншим сусідам не дозволила поліція [3, 121–122]. Ці розстріли підтвердили й інші допитані, хоча показання щодо кількості розстріляних різняться: П. Печерикін називає 17-18 осіб [3, 117]. Проте достеменно перевірити достовірність цієї інформації, зафіксованої у свідченнях жителів Кам'янки, неможливо, адже в інших джерелах про цю подію не згадано. Хоча точка зору, що це були євреї, побутує і в історіографії [36, с. 41; 42, с. 42].

Очевидно, саме про такі випадки пишуть дослідники І. М. Шайкін і М. Н. Зябко щодо евакуації колоністів із єврейських землеробських колоній півдня України [47, с. 154, 168]. Як відомо, евакуацію

оголосили пізно, а з окремих колоній вона взагалі відбувалася під вогнем. Німецька авіація безжально бомбардувала переправи через Дніпро, скупчення військ і мирних громадян. Німецьке командування широко використовувало парашутні десанти, які перекривали дорогу до Дніпра. Значній частині колоністів за таких умов довелось повернутися додому, оскільки всі дороги на схід були відрізані. Євреям, розстріляним у Кам'янці, напевно, не вдалось ані повернутись додому, ані евакуюватись на схід – вони потрапили до рук німців і були знищені. Очевидці не називають жодного імені розстріляного, що може слугувати додатковим доказом того, що це були не місцеві жителі, а прийшли.

Першою жертвою серед місцевих євреїв за виявленими документами, очевидно, стала жінка на прізвище Жимова, яку вбили вночі 17 жовтня 1941 р. у Кам'янці начальник поліції Лещенко, його заступник Ганич і Косенко. Прізвище цієї жінки, скоріше за все, було у складеному ними списку зі 150 осіб, що підлягли знищенню. Після викриття всі убивці за самоуправство були звільнені з посад чи, можливо, навіть розстріляні [9, 68].

Джерела свідчать, що масові арешти і розстріли місцевих мешканців Кам'янки відбувалися, як уже було зазначено вище, в лютому, червні та липні 1942 р. [2, 25]. Низку акцій у першій половині 1942 р., що призвели до масової загибелі жителів села та району, серед яких були і євреї, було проведено за участю поліцейських Кам'янки.

Перш за все, слід зазначити, що в лютому з Кам'янки до Нікополя було відправлено близько 20 євреїв, яких було розстріляно там 28 лютого 1942 р. [36, с. 84]. Напевно, це були жителі не лише Кам'янки, а й інших сіл району, проте жодного прізвища в наявних джерелах не виявлено. Приблизно в цей самий час до Нікополя було етаповано близько 80 жителів Кам'янсько-Дніпровського району – членів винищувальних батальйонів, що залишилися на окупованій території. Після допитів і тортур їх розстріляли [4, 81; 2, 26]. Двом із них удалося втекти з-під розстрілу і повернутися додому [13; 2, 26]. У протоколі допиту одного з них, а саме К. П. Рукіна, згадується про тортури, що їх доводилося терпіти заарештованим, про знущання над євреями, що перебували у тій самій нікопольській тюрмі. «Закриють двері залізні, товщиною сантиметрів 10 наглухо, і тримають, поки почнемо задихатися, тоді відкриють. І говорять: “Ми тут євреїв сіркою душили”. Це, мабуть, правда, оскільки ми бачили на цементній підлозі раковини від сірки, що згоріла» [3, 110].

У червні 1942 р. у Кам'янці і прилеглих селах було проведено широкомасштабну акцію проти парашутистів, закинутих радянським командуванням у тил. Керівництво операцією здійснювала група представників окупаційної влади, що прибула із Запоріжжя, із застосуванням сил місцевої поліції.

Найтрагічніші події періоду окупації в Кам'янці відбулися 12 липня 1942 р. Історичні джерела дають змогу відтворити перебіг подій досить детально. Матеріали архівно-слідчої справи свідчать, що на початку липня 1942 р. в Кам'янку на двох автомобілях, легковому і вантажному, приїхали з м. Запоріжжя два офіцери СД, з ними чотири солдати-німці та перекладач Андерс, мешканець Запоріжжя. Заїхавши у двір поліції, вони наказали негайно знайти шефа поліції Башмакова і підшукати приміщення поблизу поліції для роботи на два-три дні. Неподалік поліції була контора машинно-тракторної станції, яку «виселили» на кілька днів і звільнили приміщення для приїжджих, де вони працювали три дні.

Цього стало достатньо для «результативної» роботи. Було складено список із майже 115 осіб, з яких 60–70 осіб були мешканцями села Кам'янка, інші – жителями сіл району. На сьогодні існують дві версії щодо того, хто складав цей список. На допиті 6 вересня 1948 р. про ці події начальник поліції А. Носенко розповів, що список був складений за допомогою лісника Мартинюка, який часто надавав подібну інформацію. Пізніше він дещо змінив показання, зазначаючи, що офіцери СД привезли із собою список тих, хто підлягав арешту. За його словами, отримавши такий список, шеф поліції Башмаков наказав покликати місцевих поліцейських для доповнення його комуністами і бійцями винищувальних батальйонів – тими, кого не було в списку. Проте залишається незрозумілим, чи з власної ініціативи поліцейські це робили, чи за наказом офіцерів. Так, за свідченнями А. Носенка, список СД із 60 осіб було доповнено ще такою самою кількістю за допомогою місцевих поліцейських [2, 38 зв.]. Цей факт підтверджує і поліцейський А. Мартаков у своїх показаннях, вказуючи, що в липні 1942 р. перед тим, як поліція провела масові арешти, від них вимагали назвати мешканців села – комуністів, комсомольців, радянських активістів, бійців винищувальних батальйонів і тих, хто займався розкуркуленням: «Питали всіх поліцейських і окремі писали заяви» [2, 182 зв.].

Тоді ж за допомогою поліцейських було складено окремо список євреїв, що проживали в Кам'янці. До списку були занесені євреї з

сім'ями і дітьми, всього близько 15 осіб. При цьому розстріляні були лише дорослі, дітей вдалося зберегти, віддавши родичам або знайомим. Винятком була лише Якімова, яка не погодилася віддавати дитину і була розстріляна разом із нею [2, 39].

Одразу після складання списку розпочалися арешти, які були проведені протягом 9–11 липня – і в районному центрі, і в селах [4, 84; 9, 39]. До цього долучились найбільш активні поліцейські, завданням яких був арешт тієї чи тієї особи [2, 26].

Ще під час складання списку поліцейській З. Нікітенко назвав Ісака Гітіна і його двох сестер, Соню і Пашу. Саме він їх і арештував. Поліцейський у показаннях засвідчив, що отримав наказ «про арешт двох єврейок і єврея, який жив з громадянкою Корнеєвою, а ці дві єврейки переховувались у Корнеєвої, оскільки були рідними сестрами її чоловіка. Отримавши наказ, я прийшов до Корнеєвої, чоловіка її вдома не було, він переховувався в полі. Я арештував двох єврейок, відвів у поліцію, посадив у підвал, а сам поїхав за чоловіком Корнеєвої, якого звали Ісак. Того ж дня ввечері я привіз Ісака. В поліції людей було набито, повні камери і підвал» [2, 198 зв.–199]. Підтверджує і уточнює ці факти на допиті як свідок дружина Ісака Гітіна – Д. М. Корнеєва. Вона, зокрема, зазначала: «В липні 9 числа 1942 р. біля третьої години дня прийшов до нас поліцейський Захар Іванович Нікітенко. У той час мого чоловіка вдома не було, він, остерігаючись арешту, пішов у степ, про що знав Нікітенко, оскільки жив поряд із нами... Він забрав сестер – Прасковію Гітіну і Соню Гальперович, відвів у поліцію, а потім поїхав у степ за моїм чоловіком, якого того ж дня ввечері привіз» [2, 192 зв.].

Із матеріалів архівно-слідчої справи стало відомо про обставини арешту Абрама Романовича Бабського, «єврея за національністю, за що він і був розстріляний» [2, 185]. Зокрема, поліцейський А. Мартаков повідомив, що влітку 1942 р. разом із поліцейським Д. Прищепою арештував Абрама Бабського, що проживав з ним на одній вулиці. До цього обидва поліцейські часто і подовгу бували у нього вдома, за їхніми словами, щоб купити тютюн або зіграти в карти. Арештувавши, доставив його у поліцію і здав черговому. Цей факт підтверджує свідок П. К. Усачов: «Коли Мартаков вів Бабського біля мого дому, я послідував позаду і пройшов за ними деяку відстань. Мартаков, конвоюючи арештованого, тримав гвинтівку в руках» [2, 280 зв.]. Під час арешту в домі перебувала дружина Бабського. Допитана як свідок у ході слідства, вона виклала свої думки щодо час-

тих візитів поліцейських у її дім і повідомила, що А. Мартаков і Д. Прищепка, озброєні гвинтівками, майже щодня приходили до неї в будинок і подовгу сиділи, спостерігаючи, щоб туди ніхто не ввійшов, думаючи, очевидно, що сім'я має зв'язок із партизанами і до них може хтось зайти. «Влітку 1942 р. в липні А. Мартаков прийшов до мене додому. Підійшовши до мого чоловіка Бабського, він заявив, що той заарештований. Я стала просити, щоб не відводив мого чоловіка в поліцію і запропонувала сказати там, що він не застав Бабського вдома, а за цей час мій чоловік зникне і в Кам'янці ніколи не з'явиться. А. Мартаков виставив наперед гвинтівку і крикнув мені, щоб я відійшла. Я не послухалась і вчепилась за чоловіка. Тоді Мартаков став тягти мого чоловіка до виходу, а я тяглась за ним. Біля порогу я впала, а Мартаков відвів мого чоловіка в поліцію. Більше той додому не повернувся. Після звільнення села при відкритті могил я впізнала серед розстріляних труп мого чоловіка Абрама Романовича Бабського» [2, 281 зв.–282].

Арештованих доставляли в поліцію, відразу ж викликали на допит до офіцерів СД. Після допитів було звільнено близько 20 осіб. Окрім масових арештів місцевих мешканців, СД практикувало й внутрішню чистку власних органів влади. Так, у перший день роботи СД було арештовано шефа поліції Башмакова.

На цьому робота німецьких служб не закінчилася. Перекладач Андерс наказав А. Носенку ввечері 11 липня зібрати в поліції всіх поліцейських і приготувати 15 лопат. Начальник поліції зібрав усіх поліцейських до себе в кабінет і сказав, щоб нікуди з приміщення поліції не виходили до особливого розпорядження, оскільки будуть виконувати особливо важливе доручення. Всім були видані гвинтівки. Пізніше серед поліцейських пройшла чутка, що вночі відбудеться розстріл [2, 115]. У призначений час – це була ніч із суботи на неділю – в поліцію прийшли приїжджі німецькі офіцери, солдати і перекладач. Було перевірено наявність усіх заарештованих – черговий у поліції звірив тих, хто перебував у камерах і підвалі, зі списком – їх було 93. Цю відповідність підтвердив і перекладач. На великому критому німецькому автомобілі два офіцери, четверо солдатів, перекладач, а також 23 озброєні поліцейські, з них 15 із лопатами, відвезли в кучугури Башмакова, де він був розстріляний. Після цього німці і вісім поліцейських повернулися на машині, взяли з камер поліції 42–43 заарештованих, відвезли на розстріл, потім повернулись знову і відвезли ще близько 40 людей. Востаннє вони повернулись

і забрали на розстріл євреїв [2, 32 зв.], які утримувались не в камерах, як інші жертви, а в підвалі приміщення, де розміщувалась поліція Кам'янки. Підвал, де тримали євреїв, охороняв окремий поліцейський [2, 35 зв.].

Розстріл відбувся на околиці Кам'янки в піщаних Кучугурах у протитанковому рову, за 150–200 метрів від крайнього будинку по вулиці Сталіна [2, 26 зв.]. Біля рову 15–20 поліцейських були розставлені кільцем, оточивши таким чином місце розстрілу. Начальник поліції попередив, щоб вони не пропускали туди нікого зі сторонніх і стріляли, якщо хтось із заарештованих намагатиметься втекти. Охорона була виставлена також і на шосейній дорозі, що проходила неподалік, щоб повертати тих, хто міг їхати чи йти на базар або до церкви. «Мене за селом поставили на дорозі, щоб не підходили сторонні люди, оскільки розстрілювали в неділю вранці, а на окраїні села було кілька хат і старі жінки йшли до церкви, я їх повертав» [2, 199]. Частина поліцейських їздила на машині для етапування на розстріл. Перед тим, як почали розстрілювати, А. Носенко спитав у німецького офіцера через перекладача, чи можна роздягати арештованих, і отримав ствердну відповідь. Коли все було підготовлено, арештованим, що були в машині, наказали стрибати з машини по трое. Тим, що зістрибнули, поліцейські, які були поруч, наказували роздягатись, і люди залишались у самій білизні. Потім давали команду «Вперед!», арештовані йшли в рів, що був за 3–4 метри від машини. Після цього їм наказували лягати обличчям униз, і німці розстрілювали приречених із автоматів [2, 112, 115 зв.], за іншою версією – розстрілював німецький офіцер по одному [2, 26 зв.].

Постріли, що лунали на околиці села, було добре чути мешканцям прилеглих вулиць, зокрема, вулиці Сталіна. Вони свідчили, що чули крики «Врятуйте нас!», плач і стогін. І дорослі, і діти були налякані, не спали через стрілянину [2, 112; 3, 24]. Присутній біля рову поліцейський П. Нагібін розповідав, що один із арештованих – Колесников, стрибнувши з машини, кинувся на поліцейського Єсаулова з вигуками «Паразит!» і тут же був застрелений офіцером. Арештовані подруги В. Щедрина і Н. Лосєва пішли в рів обнявшись [2, 115 зв., 292].

Присутні при цьому дійстві поліцейські у своїх показаннях називають прізвища окремих знайомих їм людей, які були розстріляні – Колесников, Таршикова, Щедрина, Лосєва, Каменєва та інші, проте цих прізвищ згадано катастрофічно мало, що утруднює роботу дослідників з увічнення пам'яті тих, хто загинув у Кам'янці в роки війни.

Нашу увагу привернула така деталь: майже у всіх показах обвинувачуваних-поліцейських знаходимо свідчення про те, що під час розстрілу 12 липня «від машини в рів пішла жінка, що тримала в руках дитину» [2, 115 зв.], «бачив жінку, що йдучи в рів, несла на руках дитину» [2, 122]. Поліцейський Нікітенко навіть заявив, що «впізнав жінку з дитиною» [2, 292], проте прізвища її не назвав. Ці люди достатньо довго працювали в поліції, не раз брали участь у таких акціях, але той факт, що цей випадок привернув їхню увагу, свідчить, на нашу думку, про те, що це була неординарна для нашого краю подія, коли розстрілювали дітей. Зіставивши наявні джерела, можемо з великою вірогідністю стверджувати, що тією жінкою була єврейка Якімова (в деяких документах – Акімова) зі своєю дитиною, яку з невідомих нам причин нікому її не віддала [2, 39].

Серед розстріляних, за словами начальника поліції А. Носенка, були Ісак Гітін, його дві сестри Соня і Паша, Якімова та її чотирирічна дитина [2, 26 зв.] – усі вони були євреями. Підтверджується це й документами НДК: у списку розстріляних у Кам'янці знаходимо ці прізвища під номерами 40, 41, 42, 38, 39 [3, 52–55], навпроти яких написано «єврей» або «єврейка». Заява М. Ф. Якімова, чоловіка розстріляної Якімової, від 22 лютого 1944 р. теж дає пояснення причини смерті його дружини та доньки: «Дружина моя Єлизавета Ізраїлівна була розстріляна тільки тому, що вона єврейка, а донька моя Олена Миколаївна тому, що вона має змішану кров» [3, 110]. В автобіографії, написаній місяць потому (зберігається в домашньому архіві сім'ї), М. Ф. Якімов зазначає, що його сім'ю розстріляли німецькі окупанти 12 липня 1942 р. [1].

Хоч як намагалися організатори акції приховати події, що відбувались за селом 12 липня, це було неможливо. Мешканці, які жили поблизу, почувши вночі гуркіт машини, а потім і постріли, зрозуміли, що відбувається, і почали підходити до місця страти. Серед них були ті, чийх рідних арештували напередодні. Зокрема, Н. Д. Каменева повідомила у своїх свідченнях, що разом із чоловіком вони побігли за село, заховалися в ямі і спостерігали за розстрілом. Коли поліцейські пішли, вони прийшли на місце розстрілу і «бачили, як кров просочувалась через пісок» [2, 26 зв.]. Після закінчення розправи основна маса учасників покинула це місце. Але напевно там залишили частину поліцейських, щоб не допускати рідних до рову. Згадуваний уже М. Ф. Якімов засвідчив, що через дві години він разом із іншими людьми, що втратили своїх рідних, прийшов до могили роз-

стріляних і відразу був заарештований поліцейським. Тільки після довгих умовлянь поліцейський відпустив його. Пізніше, хоча й неофіційно, доступ рідних до місця розстрілу було дозволено [3, 110].

Загалом у ніч з 11 на 12 липня 1942 р. приблизно з 3-ї до 4-ї години ранку були розстріляні на окраїні села Кам'янка в піщаних Кучугурах у протитанковому рову 92 людини [2, 26 зв.]. 93-му, прізвище якого, на жаль, невідоме, випадково вдалося врятуватися завдяки тому, що після арешту його посадили одного в окрему камеру. Пізніше до нього в камеру посадили ще арештованого Башмакова. А вранці колишнього шефа поліції забрали з камери і арештований залишився сам. При вивезенні на розстріл з інших камер про нього, вочевидь, забули. Після від'їзду німців із села, цього арештованого було звільнено [2, 27].

Після закінчення акції поліцейські отримали наказ засипати трупи землею (піском) за допомогою привезених із собою лопат [2, 35]. Але накидали її небагато, оскільки поспішали швидше закінчити, тому що вже зовсім розвиднілось. Можливо, через це навіть три дні потому мешканка села Лосева, перебуваючи на місці розстрілу, бачила, що «ями були закопані, але кров виступала через землю і продовжувала пузиритись, ніби кипіла» [2, 261].

Повернувшись уранці в поліцію, начальник наказав усім мовчати про події тієї ночі, «а якщо хто скаже, то сам там буде» [2, 116]. Черговому було наказано приймати передачі для арештованих, що вже були вбиті, щоб створити враження, що розстрілів не було. Але люди вже знали, вранці біля поліції було багато людей, вони плакали і неприємні, намагаючись прояснити долю своїх рідних [2, 116]. Довелось навіть оточити територію навколо поліції поліцейськими, які не пропускали людей.

Одяг розстріляних завантажили в машину, якою доставляли арештованих, привезли в поліцію і сховали в підвал. А через 2–3 дні завгосп поліції Устинов відвіз його в поліцію с. Михайлівка [2, 27]. Проте відвіз не весь одяг, а «що покраще», інший роздали поліцейським [2, 43].

Взагалі, вилучення майна розстріляних, обшуки і привласнення чужого були, очевидно, важливими складовими діяльності кам'янської поліції. Не раз у документах траплялися свідчення, що вказували на це. Маючи доступ до розподілу награбованого, начальник поліції А. Носенко не гребував привласненням матеріальних цінностей, що належали жертвам. Навіть звільнений зі своєї посади,

він був, як свідчили його підлеглі, за привласнення речей розстріляних і вилучених у громадян [2, 161], хоча сам він називав іншу причину – часті пиятики. Після звільнення з його подвір'я «гарбою вивозили привласнені ним речі – одяг і меблі» [2, 93 зв.].

Документи свідчать, що окупаційна влада намагалась контролювати процес вилучення речей у сімей розстріляних громадян, проте, наприклад, дружина Ананьєва засвідчила, що забрані у неї речі і шафу відвезли Носенку [2, 223 зв.]. Згадується й про вилучення майна «у однієї розстріляної єврейки» [2, 29 зв.]. Після масового розстрілу 12 липня ввечері Носенко приніс додому речі, які через два дні його донька Таїсія ходила прати на річку. «Із одягу, що з'явився у Носенка, були чорна сатинова сорочка, коричневі штани з чорною половою, які він потім носив, зелений плюшевий піджак, платки – це те, що пралось на річці. Крім того, у сім'ї з'явився й інший одяг, а також взуття» [2, 161], – свідчив очевидець. «Харьков ніс чоботи з убитих» [2, 290], – згадує події 12 липня один з поліцейських. Тобто добробут сімей поліцейських забезпечувався чи не в першу чергу за рахунок привласнення чужого майна. Слід врахувати ще й грошові кошти, пайок. Відомо, що жив начальник поліції, коли обіймав цю посаду, у великому будинку з садом, мав дві десятини землі. Сам він це пояснював як умову його вступу на посаду, односельці ж розглядали це як нагороду йому від німецької влади за «відданість і активну роботу».

Загалом, місцеві жителі, що вступили на службу до німецьких силових структур, брали активну участь у масових розстрілах на території району і не тільки району. Хоча цю інформацію кожен із затриманих поліцейських на допитах спростовував або навіть заперечував. Як свідчать арештовані у 1948 р. поліцейські Кам'янки, безпосередньої участі у розстрілах вони не брали. Їх діяльність зводилась до оточення та охорони місця розстрілу, конвоювання арештованих та закопування трупів розстріляних. Проте з тих самих показів нам відомо про їхню роль у складанні списків майбутніх жертв. Що ж до ролі пересічних мешканців, то якась частина з них, «вислужуючись», «продавала комуністів», інших людей зі страху за своє життя або із помсти за завдані їм самим раніше кривди [12, с. 12].

За період перебування на посаді начальника районної поліції А. Носенка, в селі було знищено близько 150 людей [2, 200]. Після звільнення його з посади масові знищення людей у селі припинились [2, 204 зв.]. Пояснень цьому можна надати багато, але не будемо

відкидати й того, що особисті якості й переконання відігравали в ті часи неабияку роль у діяльності людини. За свідченнями А. Носенка, саме на час, коли він очолював поліцію (з грудня 1941 до вересня 1942 р.), припадають масові арешти і знищення людей у Кам'янці. На допиті, відповідаючи на запитання, чому так сталось, переконливих пояснень про свою непричетність до цього він не зміг надати.

Отже, вивчення й опрацювання наявних із теми джерел дають підставу стверджувати, що геноцид єврейського народу, що відбувався на території України, торкнувся і єврейського населення, що проживало на кам'янській землі, хоч і в значно менших масштабах порівняно з іншими регіонами через нечисленність самого населення. Разом із комуністами, комсомольцями, парашутистами, активістами, євреї стали жертвами нацистів. Їх знищення відбувалось протягом усього періоду окупації. Причому знищували у цей період не лише місцевих, а й євреїв з інших територій. З'ясовано, що безпосередньої участі у розстрілах місцеві поліцейські не брали, але частина їх була причетна до виявлення та арештів євреїв. Виявлені причини колабораціонізму на території району свідчать, що у більшості випадків головну роль відіграло негативне ставлення до радянської влади. Масові акції зі знищення населення району відбувались за підтримки вищих окупаційних структур у лютому, червні та липні 1942 р. В інші періоди окупації розстріли відбувались, але у значно менших масштабах. Вивчення та аналіз документів дали можливість частково реконструювати події 12 липня 1942 р., коли було знищено 92 людини, в т. ч. і євреї.

2.3. Стратегії виживання євреїв Кам'янського краю в період окупації

Вивчаючи історичні джерела, вдалося не лише частково реконструювати жорстокі події знищення єврейського населення району в роки окупації, а й прослідкувати, як відбувалося рятування місцевих євреїв. Комуś із них вдалося зберегти життя, комуś, на жаль, тільки продовжити його на певний час.

Зокрема, вдалося знайти сім'ю Марка Володимировича Портнова (1940–2010) (див. додаток Е), який разом зі своєю матір'ю Олександрою Яківною Миргородською, 1912 р. н., упродовж періоду окупації проживав у Кам'янці. Інформацію про життя М. В. Портнова було зібрано завдяки проведенню інтерв'ю з його донькою І. М. Портновою. Наступного року після народження М. В. Портнова, його бать-

ка – Володимира Моїсейовича (див. додаток Д), який працював завідувачем магазину в Запоріжжі, було заарештовано за розтрату. Мати приїхала із сином у Кам'янку до рідних, і завдяки цьому змогла зберегти йому життя під час окупації. Респондентка, зі слів О. Я. Миргородської, зазначила, що один із її родичів, щоб уникнути відправки в Німеччину, видав бабусю поліцаям, а інший, який працював у поліції, навпаки, повідомляв її про облави та інші небезпеки. Місцем переховування батька респондентка називає т. зв. хутір – віддалену частину села, куди доводилося тікати до знайомих або родичів, сподіваючись, що поліцаї там не з'являться. Іншим місцем переховування О. Я. Миргородської із сином було кладовище неподалік від дому, а саме ями від запалих могил, куди можна було лягти з дитиною, присипатися листям і чекати, коли стане безпечно і можна буде повернутися додому. Переймаючись долею сина, боячись переслідувань навіть після війни, Олександра Яківна не дозволила повернутися у сім'ю батькові Марка. Після служби в армії і демобілізації він приїжджав у Кам'янку, намагався відновити сім'ю, але змушений був поїхати. Все життя прожив потім у Житомирській області із жінкою, яка виходила його після поранення на фронті під час війни. Бабуся ж усе життя шкодувала про те, що розсталася зі своїм першим чоловіком, хоча пізніше вийшла заміж удруге і прожила щасливе життя [11]. Підтверджує способи порятунку М. В. Портнова й інший респондент, зазначаючи, що мати врятувала його, переховуючи у рідних: «Прийдуть за ним, а його немає вдома, схований у родичів» [13]. Як бачимо, родинні стосунки були чи не основним мотивом у збереженні життя тих, кому загрожувала смерть. Прикладом може слугувати ще одна виявлена нами історія життя і спасіння, до якої був причетний мешканець села.

Зараз у Кам'янці проживає син М. Ф. Якимова – В. М. Якимов, із інтерв'ю з яким стало відомо, що наприкінці 1942 р. в будинку батька переховувалась його сестра Л. Ф. Якимова із онукою – Адою Якимовою, 1933 р. н. (справжнє прізвище – Карон). Напередодні війни дівчинка залишилась сиротою – її мати Іоланта була розстріляна у 1938 р., батько Юрій помер у 1939 р. [16, с. 3]. Спочатку Аду забрала до себе інша бабуся – батькова мати. Але з початком війни, після смерті інших членів родини – євреїв і перебування в гетто м. Козятина, звідки дивом удалося вирватися, бабуся відвезла дівчинку в Київ, сподіваючись врятувати її там. Опікуватись нею стала сім'я Якимових-Ріццолатті – записали на своє прізвище, переховували від

«цікавих» сусідів у знайомих. Коли стало зовсім небезпечно, направились у Кам'янку, сподіваючись на порятунок у своїх родичів. Вражає, що М. Ф. Якимов (див. додаток Ж), нещодавно втративши свою дружину-єврейку і доньку, переховуючись від окупантів (свідки говорили про те, що він зовні був схожим на єврея [13; 17]), прихистив у себе втікачів, надав їм дах над головою, забезпечив усім необхідним, знаючи напевне, кого він переховує і що за це буває у разі викриття. Сам же, за спогадами сестри, дуже болісно переживав власну втрату: щоранку ходив на могилу рідних, розмовляв із ними [17]. Потім сестра з онукою із Кам'янки поїхали до знайомих у Білу Церкву, пізніше жили в іншого брата у Києві [17]. Життя дівчинки було збережене завдяки турботі рідних. Зараз Ада Юріївна Драпей (Карон) проживає разом із сім'єю у Німеччині. Її ж рятівникам – бабусі, тітці і нашому землякові М. Ф. Якимову – 23 грудня 2002 р. фондом «Пам'ять жертв фашизму в Україні» (розпорядження № 55) було надано звання «Праведник Бабиного Яру» [37, с. 345; 18] (див. додаток З).

Ще одну історію спасіння єврейської дитини у Кам'янці знаходимо в матеріалах НДК. У заяві Олени Василівни Каценеленбоген [3, 44] пояснюється, що на початку липня 1942 р. її викликали в поліцію с. Кам'янка разом із сином Віталієм Ароновичем, якому було на той час два роки. Гестапівець Гай вимагав віддати дитину для розстрілу через єврейське походження батька, який до того ж перебував на фронті. Жінка категорично відмовилась це зробити, за що її побили. Пізніше хлопчика відібрали у матері силою і посадили окремо в підвал, де він перебував три доби. Після цього хлопчика повернули, але змученого та голодного, і лише за умови негайного виїзду з Кам'янки. Хлопчик зостався живим, про що свідчить заява, написана матір'ю вже після звільнення села 23 лютого 1944 р., де вказувалася кам'янська домашня адреса – с. Кам'янка, вул. Р. Люксембург, 20. Тож активна протидія з боку матері зберегла життя цій дитині.

На жаль, не всі спроби врятувати рідних-євреїв жителями нашого міста закінчувались успішно. В матеріалах архівно-слідчої справи містяться дані про арешт Ісака Яковича Гітіна в січні або лютому 1942 р. та його звільнення [2, 192–192 зв.]. На допиті його дружина Дар'я Михайлівна Корнеєва розповіла, що її чоловіка арештував заступник начальника поліції як єврея. Вона звернулася до начальника поліції А. Носенка з проханням звільнити її чоловіка за «винагороду». Оскільки А. Носенко добре знав і І. Гітіна, і Д. Корнеєву,

наступного дня його звільнили. За це Д. Корнеєва віднесла начальника поліції на квартиру «відріз чорного сукна на костюм і два відрізи шовку 6 метрів» [2, 192 зв.]. Окрім того, на прохання дружини А. Носенка, там само на квартирі вона пошила їхньому синові білизну. Таким чином, за винагороду І. Гітін був врятований під час свого першого арешту завдяки можливості дати хабара та особисто-му знайомству з начальником поліції. Але вже в липні 1942 р., переходячи у степу, він був заарештований удруге. Дізнавшись про це, дружина знову пішла до начальника поліції А. Носенка з проханням про звільнення чоловіка на тих самих умовах. Але цього разу він відмовив, мотивуючи тим, що в селі перебуває гестапо і вони знають про заарештованих: «Якби я арештував сам, то сам міг би і звільнити» [2, 192 зв.]. Очевидно, знаючи пунктуальність німців, він не став ризикувати (згадаймо перевірку кількості арештованих перед розстрілом 12 липня). Тож врятувати вдруге чоловіка-єврея дружині не вдалося.

Невдалою виявилась і спроба Д. Корнеєвої врятувати сестер свого чоловіка, які переховувалися в їхньому домі, – Прасковію Яківну Гітін та Соню Яківну Гальперович. Їх заарештував і відвів до поліції поліцейський Нікітенко. Як уже було зазначено, 12 липня 1942 р. разом із іншими євреями села ці жінки були розстріляні в протитанковому рову.

Як відомо, німці іноді відстрочували знищення т. зв. корисних євреїв, яких використовували у власних цілях для виконання певних робіт [27, с. 40]. Так сталося і в Кам'янці з начальником установи, що займалась заготівлею і обробкою шкір, ім'я якого, на жаль, не вдалося встановити. До кінця періоду окупації він займався своєю роботою та забезпечував шкіряними виробами німців. Уранці і ввечері його забирали на роботу і привозили назад на тачанці, і рідні вже сподівались, що таке становище вбереже йому життя. Проте перед відступом німців він був також знищений [13].

Отже, проаналізувавши джерела, можна констатувати, що на території Кам'янсько-Дніпровського району під час окупації врятувати життя євреям можна було завдяки особистим зв'язкам із поліцією; винагороді тим, від кого залежала доля конкретної людини; допомозі родичів чи сторонніх людей; активній протидії виконанню каральних дій; використанню природних схованок, особливостей планування населеного пункту; потребі німців у виконавцях певних робіт, що були необхідні окупаційним властям.

Розділ 3. Увiчнення пам'яті жертв Голокосту Кам'янсько-Дніпровського району

Друга світова війна – період, коли майже кожна сім'я втратила хоч одну людину – діда, батька, брата, близького родича. Війна покалічила долі мільйонів людей. Сім'ї євреїв, ромів, караїмів нацисти знищували повністю: від найменших до найстарших – рід майже повністю затухав. Ті, хто залишився живим, повинні знати це і пам'ятати. Адже кожна людина, незалежно від віри і національності, має право на пам'ять та ім'я.

Для відновлення поіменних списків розстріляних у Кам'янці, ми проаналізували відповідні документи, що дуже різняться вміщеною інформацією. Зокрема, в архівно-слідчій справі є список розстріляних у селі в кількості 19 осіб [2, 304 зв.], у списку перепохованих із протитанкового рову в братську могилу – 23 прізвища. Найповнішим є список, що міститься в акті, складеному 6 травня 1944 р. (через три місяці після звільнення села) комісією Кам'янської-на-Дніпрі селищної ради у складі чотирьох осіб «про злодіяння фашистів у період окупації» [3, 53], де зазначено: «Розстріляно членів партії і радянських активістів і євреїв у кількості 98 осіб». Перелік прізвищ має назву «Списки розстріляних німцями по Кам'янській-на-Дніпрі селищній раді». В документі налічується 98 осіб, хоча ми виявили певні неточності при складанні списку. Він містить такі колонки – порядковий номер, прізвище, ім'я та по батькові, рік народження або вік людини, причина розстрілу. Із 98 осіб – 77 чоловіків, 20 жінок. Одне прізвище «Попитайленко» без імені не дає можливості визначити стать цієї особи. Вік або рік народження наявний у 77 осіб. Найстаршому – 70 років, найменшому – 4 роки. Причини розстрілу визначені у 67 осіб і розподіляються таким чином: член партії, партійний – 25; партизан – 3; кандидат у члени партії – 2; актив – 18; безпартійний – 6; комсомолец, ВЛКСМ – 5; винищувальний батальйон – 1; безпартійний/актив – 3; єврей, єврейка – 4.

Проаналізувавши останню цифру, ми дійшли висновку, що насправді у списку зазначено не четверо, а восьмеро євреїв. Оформлюючи список, очевидно, секретар Т. С. Дерев'янка, а можливо, і хтось інший, оскільки вступна частина акта і сам список написані ризним почерком, причину розстрілу, принаймні, що стосується євреїв, записала тільки проти першого прізвища, проти наступного залишено пустий рядок. Так, за номером 38 зазначено «Якімова Лизавета, 38,

єврейка» [3, 54 зв.]. Наступний запис за № 39 – «Якимова доч Леля Н., 4 год» [3, 54 зв.], при цьому колонка з причиною розстрілу залишилась пустою. Оскільки ми маємо докази, що цією розстріляною була Олена Миколаївна Якимова, то можемо віднести її саме до списку розстріляних євреїв села. Така сама ситуація й із занесеними до списку за номерами 67 і 68 – Ольгою Бердичевською, 40 років, де зазначено, що вона єврейка, і Бердичевська (без імені), 60 років, без зазначення причини розстрілу. Вважаємо, її також можна віднести до списку євреїв. Очевидно, це були мати і донька. Звісно, у списку є й інші люди з однаковими прізвищами, але вони розташовані в різних частинах списку, а оскільки євреїв розстрілювали сім'ями, то і в таких списках їхні прізвища розташовувались поруч. Списки, які ми опрацювали, були складені саме так [3, 78; 9, 14 зв.].

Заслужують на увагу дослідників Голокосту і записи, зроблені комісією селищної ради за номерами 40, 41, 42, а також – 90 і 91. Так, за номером 40 записано «Гітін Ісак Якович, 50, єврей», за номером 41 – «Гітіна Прасковія, 30», за номером 42 – «Гітіна Софія, 35». Обидві жінки не мають запису «єврейка», але ми достеменно знаємо з інших джерел, що це були рідні сестри І. Я. Гітіна, що, вірогідно, не були мешканками села, а переховувалися в домі Корнеєвої, його дружини [2, 199]. На допиті вона підтвердила цей факт, розповіла про арешт сестер чоловіка і назвала їхні прізвища, імена, по батькові – Прасковія Яківна Гітіна і Соня Яківна Гальперович. У списку розстріляних за номером 90 – Соня Яківна Гальпірова, за номером 91 – Прасковія Яківна Гітіна. Отож, доходимо висновку, що Софія Гітіна і Соня Гальпірова (правильно – Гальперович) – це одна й та сама людина, яку помилково занесли до списку двічі. Те саме можна констатувати й щодо її сестри Прасковії, яка майже з однаковими даними занесена до списку двічі – за номерами 41 і 91. Отже, можемо внести деякі корективи до складеного комісією списку і говорити не про 98, а про 96 осіб, розстріляних у Кам'янці. Що стосується єврейського населення, то серед розстріляних у списку з позначкою «єврей» згаданий ще Ной Леонтійович Шмелько, 1876 р. н.

Отже, аналіз джерел дає змогу говорити, що серед жителів Кам'янки єврейської національності були розстріляні Єлизавета Ізраїлівна Якимова (див. додаток К), Олена Миколаївна Якимова (див. додаток Л), Ісак Якович Гітін, Ольга Бердичевська, Бердичевська, Ной Леонтійович Шмелько. Напевно, тимчасово проживали в селі і були розстріляні Прасковія Яківна Гітіна, Соня Яківна Гальперович (Гітіна).

Ймовірно, до згаданих осіб можна додати ще й Наума М. Табурянського, який зазначений у списку за номером 88. Проте точного підтвердження його належності до єврейства ми не виявили, тому правильним буде вважати, що на сьогодні підтверджено смерть вісьмох євреїв із Кам'янки в роки окупації. Таку саму цифру ми знаходимо і в дослідженні А. Круглова [35, с. 143], проте вважаємо, що автор помилково вказав про вбивство євреїв на початку 1942 р., оскільки ми довели, що принаймні п'ятеро з них були знищені 12 липня 1942 р.

Окрім названих восьми євреїв, розстріляних у Кам'янці, матеріали архівно-слідчої справи дали змогу визначити ще одного мешканця-єврея, який того ж дня був розстріляний, – Абрама Романовича Бабського. Проте він не згаданий ні в акті, ні в інших списках і, відповідно, не врахований дослідниками. Факт його смерті 12 липня 1942 р. підтверджують архівно-слідчі документи [2, 179 зв.; 2, 185] та, зокрема, свідчення дружини А. Р. Бабського С. О. Василенко про те, що при розкопуванні місця розстрілу вона впізнала його останки [2, 282]. Таким чином, список загиблих у нашому місті можна доповнити ще одним прізвищем єврея – А. Р. Бабського.

Також до жертв Голокосту можна віднести вищезазначену єврейку Жимову, прізвище якої не зазначено в жодному з відомих нам списків розстріляних [9, 68].

Встановивши імена частини розстріляних у Кам'янці євреїв, ми вирішили перевірити наявність даних про цих людей у Центральній базі даних імен жертв Шоа Яд Вашем, щоб уточнити та доповнити тими матеріалами, які ми виявили. Проаналізувавши Базу даних, ми з'ясували, що до неї внесено відомості про сімох із десяти осіб, які стали нам відомі. Дані про них взято із дослідженого нами акта. Не внесені до Базу даних Н. Л. Шмалько, А. Р. Бабський та Жимова. Якщо у випадку з останніми все зрозуміло – їхні імена були невідомі дослідникам раніше, то пояснити причину того, чому не згадано про Н. Л. Шмалька, складно, адже він є у тому списку, на основі якого були внесені дані в Базу про всіх інших. Тож завдяки проведеному дослідженню Зал Імен може поповнитися іменами ще трьох жертв Голокосту, які загинули в Кам'янці, – Ной Леонтійович Шмелько, 1876 р. н., Абрам Романович Бабський та Жимова.

Ознайомившись із матеріалами Базу, ми виявили, що всі наявні дані внесені про І. Я. Гітіна (ідентифікаційний номер 6187162), О. Бердичевську (6187191) та Бердичевську (6187203). У випадку з

П. Я. Гітіною маємо два ідентифікаційні номери (6187231 і 6187177), оскільки, як ми виявили, вона двічі внесена до списку НДК, із якого брали дані для Бази. На нашу думку, неправомірним є запис про постійне місце її проживання – Кам'янка, адже нам відомо, що сестри переховувались у сім'ї брата, тож, мабуть, проживали в іншому місці. Що ж до С. Я. Гальперович, то маємо теж два записи – один на Софію Гітіну (6187186), інший – на Соню Гальпірову (6187208) з тими даними, що були в списку. В першому випадку не внесено ім'я батька – Яків, у другому – вік – 35 років. Є. І. Якімова (6187154) внесена в Базу як Лизавета (правильно – Єлизавета), немає імені батька – Ізраїль, вік 38 років (правильно – 34). Крім того, завдяки пошуковій роботі в місцевому музеї та можливості працювати із сімейним архівом Якімових, ми виявили фотографії Є. І. Якімової та її доньки приблизно в 2–3-річному віці. Найбільше маємо можливість доповнити дані саме про дівчинку. Ми визначили повне ім'я – Олена (в базі – Лея), ім'я батька – Микола (в базі – М.), матері – Єлизавета (в базі – Лизавета), і дату її народження – 4 серпня 1938 р.

Сподіваємось, що всі матеріали, якими ми доповнили Базу даних імен, будуть після відповідної перевірки відображені в списку жертв Голокосту Яд Вашем, і це буде нашим невеликим внеском у збереження пам'яті про них.

Одним із напрямів роботи з увічнення пам'яті є визначення місць масових поховань. Документи, створені за результатами роботи НДК у 1944 р., свідчать, що масові розстріли у Кам'янці відбувались у двох місцях – на північно-західній околиці села у протитанковому рову в т. з. піщаних Кучугурах і на західній околиці в районі мосту через Білозерський лиман між селами Кам'янка і Велика Знам'янка [3, 1 зв.; 7, 9]. Це підтверджують і мешканці села, що проживали неподалік [3, 117, 121 зв.]. Жителів села та району розстрілювали також у місті Нікополь, про що також є свідчення і родичів загиблих, і тих, кому вдалося врятуватись [3, 168, 109; 12].

Проведеними НДК розкопками було встановлено, що місця розстрілів у Кам'янці являли собою ями завдовжки 50 метрів, завширшки 3 метри, глибина – 2,5 метра. Вони були заповнені трупами розстріляних, що лежали на глибині 1 метр униз обличчями, головами на схід, зі зв'язаними за спиною руками [3, 1 зв.]. В акті комісії зазначено, що це були трупи чоловіків у літньому одязі, без взуття, з проломами кісток черепа. Видається незрозумілим, чому мова йде тільки про чоловіків, адже достеменно відомо, що розстрілювали у

Кам'янці не лише чоловіків, а й жінок, дітей, і під час відкриття могил після війни родичі впізнавали розстріляних там рідних, у тому числі жінок і дітей [3, 110; 2, 261].

Що ж до сучасного міста Кам'янки-Дніпровської, то у старому парку міста розміщено братську могилу, де поховані перенесені із місць розстрілів жителі міста та району (див. додаток М). У роки окупації на цьому місці були поховані німецькі солдати, які загинули в цей період. Після звільнення села їхні могили відкрили, тіла завантажили на підводи і відвезли в Кучугури, де помістили до протитанковому рову, звідки були вивезені тіла розстріляних раніше жителів села та району [13]. Останки всіх розстріляних мирних жителів перенесли у міський парк, або «сад», як називали його у 1948 р. свідки по справі, і поховали у братській могилі поруч із такою самою могилою, де лежать воїни, які звільняли Кам'янку.

Місцевий скульптор О. В. Савченко, який був учасником війни, перебував у німецькому полоні, виготовив і встановив на братській могилі обеліск «Скорботна мати» в пам'ять про загиблих. На ньому напис: «Пам'ять про вас жива. 1941–1945». На могилі розміщена меморіальна дошка зі словами «Тут поховані громадяни м. Кам'янки-Дніпровської, по-звірячому замучені німецькими окупантами». У Кам'янсько-Дніпровському музеї зберігається неповний список похованих у могилі. Згідно з ним, усього поховано 384 особи, поіменні списки містять 23 особи, тобто 361 людину не було ідентифіковано.

Однак не всі жертви потрапили до братської могили. Могила О. М. Якимової та Є. І. Якимової (див. додаток Н) розміщена на обійсті, де проживає зараз сім'я одного із синів М. Ф. Якімова – М. М. Якімова. Як і коли вона там з'явилась? Із матеріалів НДК відомо, що через дві години після розстрілу своєї дружини і доньки М. Ф. Якімов був біля рову, але його заарештував поліцейський. У заяві він зазначає, що пізніше можна було потрапити до місця розстрілу. Можна припустити, що тоді чоловік якимось чином перевіз тіла доньки і дружини і поховав на своєму подвір'ї. Коли наприкінці 1942 р. у нього переховувалась сестра з онукою-єврейкою, могила вже була у дворі. Про це читаємо в листі від 24 лютого 2004 р. на ім'я В. М. Якімова від його двоюрідної сестри Л. Ф. Ріццолатті: «Це вже було після тієї трагедії. Твій батько розповідав моїй мамі про те, що німці ходили з плітками і забирали спочатку чоловіків-євреїв, а потім жінок... І, коли їх усіх розстріляли, він їх уночі знайшов і перевіз до себе на город і там поховав... Кожного ранку д. Микола йшов до

могили і з ними розмовляв». Тобто, можна зробити висновок, що перепоховання відбулось у період з 12 липня 1942 р. до кінця року. За свідченням іншого сина, В. М. Якімова, батько перевіз тіла наступної ночі після розстрілу. І навіть багато років потому, маючи іншу сім'ю і двох синів, батько подовгу сидів біля вікна, що виходило на город, й із сумом дивився на могилу, хоча майже нічого не розповідав про ті події рідним. Взагалі у сім'ї не прийнято було говорити про батькове минуле, хоча в окремому конверті після його смерті зберігаються до сьогодні фотографії 1920–1940-х рр. – і його самого, і першої дружини, і доньки. Окремі сімейні реліквії було передано до місцевого музею [14]. Так чи так, могила завжди доглянута, її відвідують рідні. В цій сім'ї зберігається пам'ять про трагічні події років війни, молоде покоління цікавиться і знає минуле свого роду. Переносити могилу на кладовище сім'я не планує.

Щодо місць безпосереднього знищення, маємо констатувати, що їх місцезнаходження майже невідоме мешканцям Кам'янки, там немає жодних знаків або написів. Побувавши на ймовірних місцях розстрілів, ми побачили, що на місці одного з ровів розташована господарська споруда, інший – це територія лісового господарства, засаджена соснами (див. додаток П). Нині намагаємось відновити документи, що підтверджують місцезнаходження протитанкових ровів: надіслали запит до Запорізької обласної інспекції охорони пам'ятників, щоб потім, маючи документальне підтвердження їх розташування, ініціювати встановлення пам'ятних знаків на місцях масових розстрілів наших земляків на рівні районної влади. Також спробували нанести на карту місця, пов'язані з історією єврейського населення нашого міста в період, що досліджується (див. додаток Р). Вважаємо, це сприятиме візуалізації знань про минуле краю, поширенню невідомих раніше епізодів із життя населення нашого міста, адже історія місцевих євреїв невіддільна від нашої історії, вона – частина історії всього українського народу.

Отже, проаналізувавши списки розстріляних у Кам'янці в роки окупації, ми виявили в них прізвища місцевих євреїв, доповнили їх новими іменами, виявленими у матеріалах слідчої справи, та відшукали додаткову інформацію про вже відомих осіб, фото окремих із них. З метою увічнення пам'яті про загиблих ми проаналізували зміст Бази даних імен жертв Шоа та доповнили його виявленими фактами. Ознайомились із місцями, пов'язаними з Голокостом у нашому місті, – братською могилою розстріляних і могилою

Є. І. та О. М. Якимових. Виявили, що місця масових розстрілів не визнані на офіційному рівні, а отже, невідомі мешканцям, тож намагатимемось знайти документальне підтвердження їх місцезнаходження з метою меморіалізації пам'яті жертв Голокосту в Кам'янці.

Висновки

Не можна оплакувати всі жертви Голокосту, треба оплакувати кожного окремо. Ця думка, вважаємо, є ключовою, коли мова йде про трагічні події нашого спільного минулого. Кожна людина має право на пам'ять про себе і серед своїх рідних, і серед чужих людей. Для цього ми повинні знати імена, події, факти, що стосуються історії свого краю, історії його мешканців. Звернувшись до проблеми Голокосту на теренах Кам'янсько-Дніпровського району, ми стикнулися з тим, що знайти в історіографії факти з цього питання неможливо, оскільки історія євреїв, що проживали на нашій території, залишається майже нерозкритою.

Тому вирішено було здійснити дослідження, яке б дало змогу відновити минуле краю, пов'язане з історією євреїв, реконструювати події Другої світової війни в районі, знайти імена людей, що були знищені в цей період, і тих, кому вдалося залишитися живими, дізнатися про способи їх виживання, встановити роль неєврейського населення в долі євреїв та місця розстрілів і вшанування пам'яті про численні жертви нацизму. Для цього були використані джерела як офіційного, так і особового характеру. До першої групи належать матеріали слідчої справи, акти комісії та інші документи з розслідування злочинів нацистської влади. До другої – інтерв'ю, спогади, щоденник, листи, фотографії. Комплексне використання цих джерел та можливість порівняння інформації дають змогу говорити про достовірність одержаних під час дослідження результатів.

На території Кам'янки та району в міжвоєнний період проживали представники єврейської національності, хоч і в незначній кількості. Стосунки з місцевими мешканцями, за свідченням респондентів, були приязними. Відбувалася поступова інтеграція єврейського населення в українське суспільство, що в подальшому вплинуло на протікання Голокосту в районі.

Євреї району стали жертвами нацистів разом із комуністами, комсомольцями, парашутистами, активістами. Прикметним є те, що на території району знищували не лише місцевих мешканців єврейської

національності, а й з інших територій України. Їх знищення відбувалось протягом усього періоду окупації – з 19 вересня 1941 р. до 7 лютого 1944 р. Але масові акції, під час яких постраждало найбільше людей, відбувалися в лютому, червні та липні 1942 р. за підтримки вищих окупаційних структур. У процесі дослідження визначено, що безпосередньої участі у розстрілах місцеві поліцейські не брали, але частина їх була причетна до виявлення та арештів євреїв. При цьому необхідно зазначити, що вони намагалися приховати факти розстрілів населення. Причиною колабораціонізму на території району в більшості випадків було негативне ставлення до радянської влади. Вивчення та аналіз документів дали можливість детально реконструювати події 12 липня 1942 р., які стали фатальними для населення Кам'янки. Саме в цей день було розстріляно найбільше євреїв.

Той факт, що серед місцевого населення масового антисемітизму не було, та інші чинники сприяли збереженню життя євреїв району. Під час окупації врятувати життя євреям вдавалося завдяки особистим зв'язкам із поліцією; винагороді тим, від кого залежала доля конкретної людини; допомозі родичів чи сторонніх людей; активній протидії виконанню каральних дій; використанню природних схованок, особливостей планування населеного пункту; потребі німців у виконавцях певних робіт, що були необхідні окупаційним властям. І хоч ми не виявили фактів збройного опору єврейського населення, можемо говорити, що саме завдяки спротиву декому з євреїв удалось вижити.

Із метою увічнення пам'яті про загиблих одним із завдань дослідження було визначення імен жертв Голокосту в Кам'янці. Проаналізувавши списки розстріляних у роки окупації, нам вдалося виявити прізвища місцевих євреїв. Робота з матеріалами слідчої справи, документами НДК та її територіальних відділень та іншими джерелами дала змогу уточнити й доповнити список розстріляних євреїв. Було знайдено імена А. Р. Бабського та Жимової, які не згадані в жодному офіційному списку. Окрім того, вдалося відшукати додаткову інформацію про вже відомих жертв, фото окремих із них тощо. Усю знайдену під час дослідження інформацію ми використали для доповнення Базис даних імен жертв Шоа Яд Вашем. Розуміємо, що це далеко не остаточні дані, проте подальші дослідження, сподіваємося, допоможуть встановити імена інших жертв.

Осмисленню уроків Голокосту місцевою громадою сприяє меморіалізація місць, пов'язаних із Катастрофою. У процесі пошукової

роботи ми виявили місця захоронення розстріляних у Кам'янці – братську могилу та могилу єврейської родини Якимових. Окрім того, нам вдалося визначити ймовірні місця масового знищення населення у Кам'янці та виступити з ініціативою про встановлення там меморіальних знаків. Для продовження роботи із увічнення пам'яті разом з науковцями почали працювати над підготовкою документів до публікації у науковому виданні, присвяченому жертвам Другої світової війни в запорізькому регіоні.

Погоджуємося із твердженням, що ми не відповідальні за минуле, ми відповідальні за пам'ять про минуле. Проведене дослідження є невеликим внеском у формування пам'яті про Голокост сучасної молоді, оскільки наш обов'язок – пам'ятати про загиблих, поважати тих, хто пережив Катастрофу. Толерантність, етнічна терпимість, милосердя, відповідальність є необхідними умовами для формування громадянського суспільства в Україні.

Висловлюємо щирі подяку всім, хто надавав допомогу і створював умови для проведення дослідження: респондентам, авторам спогадів, працівникам Яд Вашем, ДАЗО, Кам'янсько-Дніпровського державного історико-археологічного музею, Запорізької обласної універсальної бібліотеки ім. М. Горького, та особисто директору КЗ «Василівський історико-архітектурний музей-заповідник “Садиба Попова”» В. М. Стойчеву за надані матеріали з архіву СБУ.

Список використаних джерел і літератури

Джерела:

1. Автобіографія В. М. Якімова // Сімейний архів родини Якимових.
2. Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області. – Спр. 19326. Носенко он же Гайдай А.П. и другие. 1 грудня 1948 – 24 грудня 1955 р. – 668 арк. (у дослідженні використано копії, що зберігаються у фондах КЗ «Василівський історико-архітектурний музей-заповідник» ЗОР).
3. Государственный архив Российской Федерации. – Ф. 7021. – Оп. 61. – Д. 14. Материалы о злодеяниях (расстрелах, угоне в немецкое рабство и издевательствах) над советскими гражданами немецко-фашистскими захватчиками по Каменскому району Запорожской области. 1944 г. – 265 л. (у дослідженні використано копії, що зберігаються у фондах Яд Вашем).

4. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. 849. – Оп. 2. – Спр. 209. Хроніка важнейших событий, происходивших в населенных пунктах Запорожской области в период немецко-фашистской оккупации. 1946. – 230 арк.
5. ДАЗО. – Ф. 1662. – Оп. 1. – Спр. 1. Докладная записка об итогах учета ущерба, причиненного немецко-фашистскими захватчиками и их сообщниками Запорожской области. – 34 арк.
6. ДАЗО. – Ф. 1662. – Оп. 1. – Спр. 7. Акты о злодеяниях немецко-фашистских оккупантов в районах области. Листопад 1943 – липень 1944 рр. – 99 арк.
7. ДАЗО. – Ф. 1662. – Оп. 1. – Спр. 8. Материалы по учету злодеяний, причиненных немецко-фашистскими войсками и нанесению ими ущерба общественным организациям, колхозам, предприятиям и гражданам области. 10 листопада 1943 – 3 січня 1944 рр. – 234 арк.
8. ДАЗО. – Ф. 1662. – Оп. 1. – Спр. 9. Доклад о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков и их сообщников, совершенных на территории Запорожской области. 1 травня 1944 р. – 137 арк.
9. ДАЗО. – Ф. 1675. – Оп. 1. – Спр. 17. Хронологические справки важнейших событий, происходивших на территории Алексеевского, Большезнаменского, Благовещенского, Водянского, Дмитриевского, Ивановского, Ильинского и Каменского сельских советов Каменско-Днепровского района. – 75 арк.
10. ДАЗО. – Ф. 1675. – Оп. 1. – Спр. 18. Хронологические справки важнейших событий, происходивших в период временной немецко-фашистской оккупации на территории Нововодянского, Первомайского и Скелеватского сельских советов Каменско-Днепровского района. – 69 арк.
11. Інтерв'ю з І. М. Портною, 1968 р. н., м. Кам'янка-Дніпровська, проведене 19.03.2015 р. Л. В. Чабаненко.
12. Інтерв'ю з В. С. Сухановим, 1934 р. н., м. Кам'янка-Дніпровська, проведене 15.02.2015 р. Л. В. Чабаненко, Л. В. Олененко.
13. Інтерв'ю з П. В. Савченко, 1927 р. н., м. Дніпропетровськ, записане 22.03.2015 р. Л. В. Чабаненко, А. Г. Олененко.
14. Інтерв'ю з В. М. Якимовим, 1949 р. н., м. Кам'янка-Дніпровська, записане 07.03.2015 р. Л. В. Чабаненко, Л. В. Олененко.
15. Кам'янсько-Дніпровський державний історико-археологічний музей. – Колекція фотографій.
16. Криворучко И. Итальянки-Праведницы // Еврейские вести. – 2003. – Сентябрь. – № 17–18 [277–278]. – С. 3.

17. Лист Л. Ф. Ріццолатті В. М. Якимову від 24 лютого 2004 р. // Сімейний архів родини Якимових.
18. Лист Л. Ф. Ріццолатті В. М. Якимову від 27 січня 2004 р. // Сімейний архів родини Якимових.
19. Росинский Ю. Подвиг народа // Знамя труда. – 1986. – 25 января. – № 11. – С. 3.
20. Спогади Т. П. Воронкевич, 1935 р. н., м. Кам'янка-Дніпровська // Особистий архів Л. В. Олененко.
21. Спогади О. Г. Малофієнко, 1923 р. н., м. Нікополь // Особистий архів Л. В. Олененко.
22. Спогади В. І. Рязанцева, 1949 р. н., м. Кам'янка-Дніпровська // Особистий архів Л. В. Олененко.
23. Спогади З. І. Тарасової, 1959 р. н., м. Кам'янка-Дніпровська // Особистий архів Л. В. Олененко.
24. Щоденник О. В. Савченко // Сімейний архів родини Савченко.

Література:

25. Абрамова К. Катастрофа в Днепропетровске. <http://jr.zp.ua/download/file/101.html>.
26. Від першої особи: історія Голокосту у свідченнях очевидців: навчальний посібник / Упор. В. Бобров. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2014.
27. Голокост в Україні (1941–1945). Словник-довідник / Упор. О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. – Київ, 2012.
28. Дерейко І. Архівно-слідчі справи як джерельна база дослідження особистого виміру проявів збройного колабораціонізму в райхскомісаріаті «Україна» // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – Вип. 13 / НАН України, Ін-т історії України. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 33–39. http://history.org.ua/JournALL/war/war_2010_13/4.pdf.
29. Запорізький архів. Студії з історії євреїв Запорізького краю (XIX – I пол. XX ст.): Зб. документів і матеріалів / Упоряд. В. О. Бондар, О. Г. Величко, І. В. Колова. – Мелітополь, 2010.
30. Запорізький рахунок Великій війні. 1939–1945 / Ф. Г. Турченко, В. М. Мороко, О. Ф. Штейнле, В. С. Орлянський [та ін.]; Наук. ред. Ф. Г. Турченко. – Запоріжжя: Просвіта, 2013.
31. История городов и сел Украинской ССР. Запорожская область. – Киев, 1981.
32. Історія Голокосту: освіта та пам'ять: Посібник для вчителя. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2012.

33. Книга пам'яті України. Запорізька область. – Т. 5. – Дніпропетровськ: Січ, 1994.
34. Книга Скорботи України. Запорізька область. – Запоріжжя, 2000.
35. Круглов А. И. Катастрофа украинского еврейства. 1941–1944 гг. Энциклопедический справочник. – Харьков: Каравелла, 2001.
36. Круглов А. И. Хроника Холокоста в Украине. 1941–1944 гг. – Запорожье: Премьер, 2004.
37. Левігас І. М. Праведники Бабиного Яру / Переклад з російської С. Герус. – Київ: Етнос, 2008.
38. Миронова І. Трагедія єврейського населення Миколаївщини в період Великої Вітчизняної війни. http://jr.zp.ua/publ/about_publ/97.html.
39. Михальчук Р. Відеосвідчення Праведниці народів світу Марії Мосейчук як джерело вивчення Катастрофи та місцевої історії // Голокост і сучасність. – 2011. – № 2 (10). – С. 97–165.
40. Орлянский В. С. Региональные особенности Холокоста на юге Украины // Запорожские еврейские чтения (17–18 мая 2001 г.). – Вып. 5. – Запорожье, 2001. – С. 74–76.
41. Орлянский С. Ф. История евреев Запорожья: Пособие для изучающих историю еврейских общин Украины. – Запорожье: Премьер, 2000.
42. Орлянский С. Ф. Холокост на Запорожье. – Запорожье, 2003.
43. Подольский А. Проблема коллаборационизма на Украине в период Холокоста: некоторые аспекты исследования и историографии // Голокост і сучасність. – 2008. – № 1 (3). – С. 381–392.
44. Подольський А. Українське суспільство і пам'ять про Голокост // Голокост і сучасність. – 2009. – № 1 (5). – С. 47–59.
45. Подольський А. Уроки минулого. Історія Голокосту в Україні. – Київ: РІА «БЛІЦ», 2012.
46. Радченко Ю. «Його чоботи та есесівська форма були забризкані кров'ю...»: таємна польова поліція, поліція безпеки та СД, допоміжна поліція у терорі щодо євреїв Харкова (1941–1943 рр.) // Голокост і сучасність. – 2011. – № 2 (10). – С. 46–86.
47. Шайкин И. М., Зябка М. Н. Нацистский геноцид в еврейских земледельческих колониях юга Украины // Очерки по истории Холокоста и сопротивления в Украине / Ред.-сост. С. Я. Елисаветский. – Киев: Институт политических и этнонациональных исследований НАНУ, 1999. – С. 154–176.
48. Щупак И. Я. Евреи Запорожья: годы оккупации города 1942–1943 // Еврейское население юга Украины. – Харьков; Запорожье: Еврейский мир, 1998. – С. 262–266.

Список додатків:

- А. Будівля аптеки у Кам'янці, де працював О. В. Коган (фото).
- Б. Територія, на якій було розташоване єврейське кладовище у Кам'янці (фото).
- В. Будівля синагоги у Кам'янці (фото).
- Г. Печатка гебітскомісара Кам'янки (фото).
- Д. В. М. Портнов, 1939 р. (фото).
- Е. М. В. Портнов серед учнів 1-А класу Кам'янсько-Дніпровської початкової школи № 3, травень 1948 р. (фото).
- Ж. М. Ф. Якимов, 1930 р. (фото).
- З. А. Ю. Драпей у колі сім'ї з онуком, донькою, зятем і тіткою Л. Ф. Ріццолатті (рятівниця Ади, Праведник Бабиного Яру) (фото).
- К. Є. І. Якімова, 1926 р., 1930 р. (фото).
- Л. Якімова О. М. (1941 р.) (фото).
- М. Братська могила розстріляних у Кам'янці (фото).
- Н. Могила О. М. Якімової та Є. І. Якімової на обійсті родини М. М. Якімова (фото).
- П. Ймовірне місце розстрілів мешканців району (фото).
- Р. Карта Кам'янки-Дніпровської з позначенням об'єктів, пов'язаних із життям єврейського населення.

ДІТИ В ГЕТТО

Роботу виконала:

Савченко Олександра
КЗ «Спеціалізована школа
з поглибленим вивченням іноземних мов
I ступеня – гімназія № 11
м. Дніпродзержинська»,
Дніпропетровська область

Науковий керівник:

Козорог О. Г.,
вчитель історії

ЗМІСТ

Вступ

Розділ 1. Розвиток концепції «прав дитини» напередодні та після
Другої світової війни

Розділ 2. Права дитини в гетто: історичні аспекти дослідження

Висновки

Список використаної літератури

Вступ

Дитина, внаслідок її фізичної і розумової незрілості, потребує спеціальної охорони і піклування, зокрема, належного правового захисту, як до, так і після народження. На цю просту істину людство почало звертати увагу менше ніж сто років тому. Декларації про права дитини прийнято Лігою Націй і ООН відповідно в 1924 і 1959 рр. Пізніше у низці міжнародних договорів із прав людини та у сфері міжнародного гуманітарного права було закріплено конкретні норми про спеціальний статус дітей.

У період між двома світовими війнами було розроблено сучасну наукову концепцію про «права дітей». В її основі лежить переконання, що дитина є незалежною людиною, яка має свої потреби, інтереси і права; і що він або вона має право розглядатися не лише як об'єкт турботи і занепокоєння, а й суб'єкта, чий інтереси і права має бути дотримано. Згідно з цією концепцією дитина на певному етапі її розвитку здатна виражати свою думку, яку мають узяти до уваги. Але закріплення прав дитини міжнародними документами стало можливим саме завдяки тому, що в роки Другої світової війни відбувалось безпрецедентне їх порушення також і у вигляді катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводжень і покарань.

Тема прав дитини сьогодні є вельми актуальною. Важко було уявити, що порушення прав дитини матимуть для України не лише історичне значення, а стануть щоденною реальністю і багатьом нашим ровесникам, що опинились в умовах окупації та зоні бойових дій, і їм доведеться на особистому досвіді пережити те, що пережили діти в роки Другої світової війни.

Об'єктом дослідження є права дитини в гетто на окупованих територіях СРСР в роки Другої світової війни.

Предметом дослідження слугують умови проживання, реалізація потреб, можливості розвитку та доля дітей в гетто.

Мета роботи полягає в тому, щоб на основі писемних та візуальних джерел розкрити особливості правового становища єврейських дітей у гетто.

Завдання роботи зумовлені її метою і передбачають:

- вивчення стану наукової розробки теми та її джерельної бази;
- дослідження становища дітей у гетто та визначення основних загальних рис життя;
- з'ясування впливу набутого досвіду на світогляд, особистість і життєву траєкторію цих дітей;
- характеристику прав дитини та їх порушення за нормами сучасного міжнародного права.

Хронологічні межі роботи зумовлюються періодом окупації території СРСР нацистською Німеччиною і її союзниками, та існуванням на цих територіях єврейських гетто.

Методологічною основою при написанні цієї роботи є принципи об'єктивності та історизму, які базуються на писемній та візуальній (відеосвідчення) джерельній базі.

Практичне значення роботи зумовлюється тим, що її можуть використовувати учні та вчителі на уроках та позаурочних заходах з історії, правознавства, громадянської освіти для формування активної життєвої позиції, яка базується на гуманістичних, загальнолюдських моральних цінностях.

Структура роботи впливає з її мети та завдань і складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури.

Грунтовний аналіз злочинів нацистів через дослідження маловідомих сторінок, зокрема, таких, як становище дітей у гетто, буде певним внеском у переосмислення досвіду минулої війни, злочинів тоталітарної держави для того, щоб це не повторилося.

У країнах Західної Європи осмислення становища дітей під час Голокосту активно розпочалось із публікації щоденника Анни Франк. В українській історіографії суто «дитячі» сюжети історії Другої світової війни привернули увагу науковців тільки з початком нового тисячоліття. Але досі немає монографічних досліджень із «дитячої» історії чи досвіду часів Другої світової війни, зокрема, долі дітей у гетто. Також авторка роботи не знайшла й перекладених російською чи українською мовою подібних праць зарубіжних авторів. У загальних дослідженнях з історії Другої світової війни ці питання висвітлено лише фрагментарно, і деяку кількість публікацій присвячено вузько тематичним проблемам дитячого виміру війни. Суттєвий внесок у розгляд цієї проблеми зробила додаткова експозиція з історії Голокосту на теренах України «Єврейські діти України – жертви Го-

локосту», матеріали якої розкривають долі дітей різних регіонів України, які загинули під час Голокосту. Враховуючи вищезазначене, зміст дослідження ґрунтується, в основному, саме на джерелах – спогадах тих, хто пережив ці трагічні події – писемних та відеосвідченнях. Спогади, мемуари, щоденники з їхнім яскраво визначеним особистісним і психологічним забарвленням є цінними історичними джерелами для більш повного відновлення картини історичного минулого, допомагають подивитися на події «олюднено», через емоційно-особистісне сприйняття. Задля формування чіткішої картини щодо становища дітей у гетто в роки Другої світової війни важливо дослідити через спогади, що саме думали діти про ті ситуації, в яких вони опинялися, і проблеми, які їм доводилося вирішувати. Мотиви поведінки, їхні переживання, їхні оцінки свого досвіду та їх наслідків є різними. Лише врахувавши ці чинники, зможемо досягнути все розмаїття, складність і суперечливість поняття «дитина в гетто».

Отже, вивчення різних джерел, їх аргументована інтерпретація, а також загальне дослідження історіографії проблеми дає належні підстави для викладення теми цієї дослідницької роботи.

Розділ 1. Розвиток концепції «прав дитини» напередодні та після Другої світової війни

Для того, щоб сформувані чітко розуміння можливості застосування правових норм щодо оцінки становища дитини в гетто й визначити основні критерії аналізу цього становища, потрібно дослідити чинні міжнародні стандарти прав дитини.

Розуміння дитини як окремої та повноцінної істоти має не надто довгу історію. Лише із середини XVII ст. дитину почали сприймати не як «незрілого дорослого», а як людську істоту, що має свої особливості, статус, можливості й обмеження. З ідеями Просвітництва у другій половині XVIII та у XIX ст. у суспільну свідомість проникли погляди про потребу спеціального догляду, виховання, матеріальних речей і відповідальності дорослих за дітей та, поступово, – перед дітьми. Однак до початку XX ст. вважалося, що інтереси дітей природним чином збігаються з інтересами батьків, ба більше, батьки краще знають, чого потребує дитина, тому виділяти дітей в окрему категорію громадян немає потреби.

Незважаючи на те, що міжнародна, перш за все європейська, спільнота намагалася зафіксувати дитинство як певний юридичний

статус протягом століття, права дитини як окрема, специфічна категорія прав з'явилася лише наприкінці ХХ ст. з прийняттям Конвенції про права дитини 1989 р.

Першим міжнародним документом, в якому ставилася проблема прав дитини, була Женевська декларація 1924 р., спрямована на створення умов, що забезпечують нормальний фізичний і психічний розвиток дитини, право дитини на допомогу, належне виховання та захист. Принципи декларації передбачали, що:

- дитині мають надати засоби, необхідні для її нормального розвитку, як фізичного, так і духовного;
- голодну дитину потрібно нагодувати, хворій дитині потрібно надати допомогу, дитина має отримувати допомогу в тяжкий час випробувань в першу чергу;
- дитина має рости в атмосфері любові й бути захищеною від усіх форм експлуатації;
- дитину потрібно виховувати з усвідомленням того, що її найкращі якості мають слугувати на користь іншим людям.

Важливим документом стала прийнята 10 грудня 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН Загальна декларація прав людини (введена в дію з 1976 р.). У ній уперше зафіксовано основи захисту прав дітей. Свій розвиток Декларація отримала в пактах прав людини, що гарантували рівні права всім дітям і забезпечення розв'язання їх основних соціальних проблем.

Генеральна Асамблея ООН 20 листопада 1959 р. прийняла Декларацію прав дитини – документ, що регулює становище дитини у сучасному суспільстві. Головна ідея цього акта – «Добро-дітям». Декларація складається з 10 принципів, якими проголошено, що дитині, незалежно від кольору шкіри, мови, статі, віри, законом має бути забезпечено соціальний захист, надано умови та можливості, що дали б їй змогу розвиватися фізично, розумово, морально, духовно. Із соціального погляду висунуто вимоги щодо створення умов для здорової і нормальної життєдіяльності дитини, гарантування їй свободи й гідності. Дитина має бути першою серед тих, хто одержує захист і допомогу, а також захищеною від усіх форм недбалого ставлення до неї, не кажучи вже про жорстокість та експлуатацію.

Документом, де проголошено, що людство зобов'язане надати дітям усе найкраще, надійно забезпечити дитинство, яке гарантує в майбутньому розвиток повнолітніх громадян, стала Конвенція про права дитини, схвалена ООН 20 листопада 1989 р. Україна ратифіку-

вала Конвенцію в 1991 р. та внесла відповідні зміни до національного законодавства.

Конвенція ООН про права дитини – не просто декларація, а міжнародна угода, тож кожна країна повинна дотримуватися її вимог, спиратися на них, у тому числі шляхом внесення доповнень і змін до свого законодавства з метою захисту дітей від різного роду посягань. Конвенція є обов’язковою для виконання державами, що її ратифікували (на сьогодні це 192 країни), і має механізм контролю. Цей механізм полягає в тому, що в Женеві працює Комітет з прав дитини – 10 експертів, що контролюють дотримання урядами країн виконання положень Конвенції.

У Конвенції міститься 54 статті про права дитини, які можна поділити на три загальні категорії:

- захист, що гарантує безпеку дітей і охоплює конкретні питання, як от неприпустиме поводження, бездоглядність та експлуатація;
- забезпечення, що охоплює особливі потреби дітей, такі як освіта і медичне обслуговування;
- участь, що визнає здатність дитини приймати рішення і брати участь у житті суспільства в міру дорослішання і наближення до повноліття.

Отже, до періоду, що розглядається у цьому дослідженні, можливим є практичне застосування норм тільки Женевської декларації 1924 р., оскільки усі інші міжнародні документи були створені після війни. Декларація (від лат. слова *declaration* – «заява») – це документальне, офіційне оголошення від юридичної, приватної особи чи держави, це документ, офіційна заява, де проголошуються певні основні принципи діяльності. Специфічною рисою декларації як нормативно-правового акта є загальний, неконкретний характер тих положень, які в ній містяться, які вимагають додаткового законодавчого регулювання. Зобов’язати країни дотримуватись положень Женевської декларації було неможливо, тому виміряти обсяг порушень прав дитини в гетто чинними у тому часі й просторі правовими нормами дуже важко.

Однак саме жахливі злочини Другої світової війни, які мали безпрецедентний характер і вирізнялись особливою жорстокістю та негативними наслідками для людства, сформуvalи сучасну концепцію прав людини, а пізніше й механізми їх захисту. Тому авторка у межах історичного дослідження звертатиметься до визначення дотримання або порушення прав дитини в гетто через правові категорії, закріплені в міжнародних нормативно-правових актах пізнішого періоду.

Розділ 2. Права дитини в гетто: історичні аспекти дослідження

Починаючи з осені 1939 р. в Польщі та інших країнах Східної Європи нацисти почали переселяти євреїв до гетто. Таким чином планувалося ізолювати євреїв від решти населення та керувати їхнім життям.

Зазвичай гетто створювали в бідних районах міста. Євреїв переселяли в ці райони, і залишати їх було заборонено. Євреї змушені були розлучитися з усіма звичними речами – майном, житлом, знайомими вулицями, і переміститися у нове середовище, здебільшого, бідніше й обмежене [33].

Найбільшу кількість гетто на окупованій радянській території було створено на території України. В літературі і джерелах є відомості про 442 гетто на окупованій території України в межах на 22 червня 1941 р. Близько 60 % із них було створено на території республіки у «старих кордонах» (на 16 вересня 1939 р.). Близько 40 % становили гетто в румунській зоні окупації (у Чернівецькій, Вінницькій, Миколаївській та Одеській областях). Найбільшим на окупованій території СРСР і одним із найбільших у Європі було Львівське гетто. Це гетто разом із в'язнями (після чергових акцій) було остаточно ліквідовано наприкінці червня 1943 р. На підставі доповідної записки Кацмана головному начальнику поліції безпеки і СД генерал-губернаторства від 30 червня 1943 р. можна зробити висновок, що в гетто дистрикту «Галичина» упродовж 2 років перебувало не менше ніж 409 тисяч в'язнів.

На території Райхскомісаріату «Україна» (без віднесених до нього населених пунктів Білорусі) налічувалося близько 160 гетто. Лише деякі з них проіснували до початку весни 1943 р. Найбільше гетто було створено у генеральному окрузі «Волинь–Поділля». Одним із перших, 20 липня 1941 р. – гетто в Кам'янці-Подільському. Воно проіснувало понад півтора роки – до лютого 1943 р. Це гетто стало першим на окупованій території СРСР місцем депортації та знищення євреїв з інших країн. Уже до кінця липня сюди привезли 11 тисяч євреїв з Угорщини, які були біженцями з Чехословаччини і Польщі. В гетто зігнали також жителів навколишніх містечок. У результаті тут виявилось близько 30 тисяч людей.

Порівняно з іншими зонами окупації на території СРСР процес створення гетто в Райхскомісаріаті «Україна» та дистрикті «Галичина» розпочався пізніше і був розтягнутий у часі (осінь 1941р. – літо

1942 р.). В цій частині України деякі гетто проіснували довше, ніж в інших регіонах, окупованих німецькими військами.

В областях України, які повністю або частково опинилися на весь період окупації під контролем військової адміністрації, було створено не менш як 20 гетто. Питання про переселення до гетто євреїв Харкова було вирішено наприкінці листопада 1941 р., менш ніж через місяць після захоплення міста. Цікаво, що ініціатором тут виступила міська управа. Ще через півмісяця було підібрано район для розміщення понад 10 тисяч євреїв міста – бараки селища верстатобудівного заводу. Хворих і людей похилого віку розмістили в будівлі синагоги. Ці місця тимчасового утримання були ліквідовані разом із в'язнями вже на початку січня 1942 р.

До зазначеної вище кількості гетто не увійшли населені пункти на території сучасної України, включені до її складу після звільнення від окупантів. Чотири гетто і місця тимчасового тримання у зоні військової адміністрації (Ялта, Феодосія, Євпаторія, Джанкой) були створені в Криму, який входив до 1954 р. до складу РРФСР. Всі вони проіснували від декількох днів до декількох тижнів.

Близько 100 тисяч в'язнів виявилось в 11 гетто і таборах, створених у квітні 1944 р. німецькою адміністрацією після окупації Угорщини на території сучасної Закарпатської області. У другій половині травня – на початку червня ці місця примусового тримання було ліквідовано, а в'язнів вивезено до Освенціма [34].

Саме згадані вище території й створені на них гетто є просторовими межами дослідження становища дітей та реалізації їхніх прав і свобод.

Згідно з Конвенцією ООН, дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, тому коло осіб, свідчення яких використано в дослідженні, відповідають цим віковим межам.

Під час аналізу писемних і відеосвідчень на основі згадуваних респондентами умов перебування в гетто, ми визначили такі ключові проблеми.

1. Свобода пересування

Право на вільне пересування передбачає можливість вільно пересуватись та обирати місце проживання.

З 21 вересня 1939 р. начальник головного управління імперської безпеки Р. Гайдріх видав постанову щодо концентрації євреїв захоплених областей Польщі в окремих кварталах міст, використовуючи

термін «гетто». Мета нацистів полягала у концентрації та ізоляції єврейського населення, обмеженні свободи пересування для зручнішого маніпулювання євреями та створення своєрідної «стартової платформи» для подальших заходів з «розв'язання єврейського питання». Із просуванням німецької адміністрації процес геттоїзації поширився усією окупованою територією, і Україною також [15, с. 177].

Михайло Енгельман описує виселення євреїв села Дусине, Закарпатська Україна, через містечко Свалява до гетто Мукачєвого навесні 1944 р.:

«...Нас собрали и переписывали всех, выгнали з домов, сказали, что “Можете только взять немного продуктов и для переменки одѣжи”. Остальное опечатали дома. Опечатали скотский двор, значит, только оставили, кто может обслужить из местного населения. И посадили нас на подводах и повезли в район. Это был день как помню пятница. Нас, из нашего села, всех поместили в центральной синагоге. Большая синагога была. Там было 4 синагоги, но эта центральная была. Нас продержали до утра, а утром нас погнали с собаками и охраной. Били, где можно было. Если видели, значит, человек с бородой – так тянули за бороду, избивали. Посадили нас в вагонах и повезли в Мукачєво... и потом значит привезли на кирпичный завод. Там два кирпичных завода. Этот значит нас привезли на Шаевич... а перед тем как заходить через ворота в гетто ценные вещи, деньги, золото, серебро: там были такие бочки, ящики. Должны были бросать все, значит, ценности туда... Она было огорожено со всех сторон и вышки поставили. И ворота были значит усиленный...» [35].

Мір'ям Шустер (1935 р. н.) згадує про депортацію євреїв до Трансністрії: «Мне было шесть лет, когда началась война. Я помню, как в Зарожнах, где я родилась, нас вывели на улицу. Меня сильно ударили штыком. Потом один из них толкнул меня штыком к другому, тот обратно – штыком и прикладом. И так они толкали меня, ради смеха. Нас гнали пешком на Украину, потом вели обратно. Всю дорогу – они на лошадях, а мы бегом. Когда нас выгоняли из дома, мама, видимо, кое-что захватила с собой и не могла взять меня на руки. А я очень хотела спать. Она сказала мне: “Вейн ништ. Халт Мир, лойфун шлюф”. “Не плачь. Держись за меня, беги и спи”. После трехмесячного пути семья прибыла в лагерь Балки... Из тысячи евреев, оказавшихся в Балках, выжило несколько сотен» [36].

Свідчення Заєви Ратнера (8 років), Львівське гетто: «Важкий період настав для Львівського гетто після зведення стіни. Район гетто був

відтепер фізично відділений від арійської частини міста дерев'яною огорожею висотою в три метри. Ця перешкода остаточно відключила нас від усього, що відбувалося на арійській стороні, тому що, якщо раніше ми хоч якось могли стежити за тим, що відбувається там, то тепер нас і цього позбавили. А порядки в гетто ставали день від дня все жорсткіше. Німецький патруль постійно курсував уздовж стіни, не дозволяв нам навіть наблизитися до неї» [33].

Отже, можемо зробити висновок про те, що діти, які опинялися в гетто, були абсолютно позбавлені права на вільне обрання місця проживання та свободу пересування, а за спроби самовільно залишити гетто існувала загроза втрати життя.

2. Здоровий розвиток дитини

Умови, в яких опинялися діти в гетто, свідчать про неможливість здорового розвитку дитини, про брак медичної допомоги, важкі й небезпечні для життя умови, систематичні хвороби та недоїдання.

Зазвичай гетто створювали у бідних районах із великою скупченістю населення. Тисячі євреїв були переселені на зачинену, невелику за площею територію, і тіснява стала однією з головних проблем гетто. Одна квартира була поділена між декількома родинами, члени однієї сім'ї були змушені тулитися в одній кімнаті. Скупченість, важкі умови проживання, без мінімальних умов гігієни, голод – усе це призводило до спалахів різних хвороб.

Обмежувалось постачання продовольства в гетто, що спричиняло нестачу їжі й голод. У багатьох гетто видавали продовольчі картки, на які можна було отримати основні види продуктів, як-от хліб і картоплю. Надане продовольство було мізерним і не могло втамувати голод.

Той, у кого ще були гроші, міг придбати їжу на чорному ринку, але більшість мешканців гетто не мали коштів і були змушені займатися щоденними пошуками їжі.

Поліна Голуб згадує: «У Шаргороді нас помістили спочатку в свинарники. З лівого боку були свині, а з правого – ми на соломі, по якій бігали пацюки. Через кілька днів відвели в Шаргородське гетто. Тут ми жили в приміщенні синагоги без віконних рам і дверей. Я бачила порожні шафи, де має зберігатися Тора. Крім нас у синагозі було безліч людей. Ми лежали на підлозі, засипані соломкою, у нашій сім'ї була одна ковдра на всіх п'ятьох. Було дуже холодно, через отвори дверей та вікон до нас потрапляв сніг, і нікуди від нього поді-

тися. Пам'ятаю, коли мама могла ходити, вона ходила по хатах в гетто просити їжу для нас і приносила гарячу картоплю» [37].

Мір'ям Шустер згадує: «Мне было шесть лет, когда началась война. ...После трехмесячного пути семья прибыла в лагерь Балки. Это была конюшня, строение без окон, совсем не защищавшееся от холода. Но самым ужасным было видеть умерших, скрюченных, окостеневших, с отмороженными руками. ...Каждую минуту, до последнего мгновения ты только и мечтаешь о кусочке хлеба» [36].

Філіпп Борисович Клінов, 1912 р. н., уродженець міста Голованівськ, написав у своєму щоденнику: «Де раніше містилося двісті свиней, перебувало близько двох тисяч осіб. Замість підстилки для свиней залишилася тільки пріла солома, на якій лежали люди, а значна частина людей, в тому числі люди похилого віку і діти, перебували у дворі під відкритим небом» [38].

Філіпп Фріман зробив у своєму щоденнику такий запис про Львівське гетто: «Житлові умови в гетто були дуже важкими. Протягом багатьох тижнів чимало родин таборували просто неба, або жили у підвір'ях і сінях будиночків, перш ніж знайшли для себе дах над головою. “Полегшення” настало через декілька тижнів, коли частина “арійців” залишила гетто, а певна частина євреїв або померла, або була перебита у т. зв. перманентних акціях. Проте це не вирішило проблеми. Офіційно було дозволено одному мешканцеві гетто скористатися 3 куб. м житлового простору. Однак фактично залишилося недосяжною мрією здобути цей вкрай скупий простір для житла. В середньому в кожній маленькій кімнатці розміщувалося принаймні 10 осіб. Вночі стелили на підлозі, використовували для сну кожен куточок, споруджували риштовання з ліжок у двох рівнях, одне над другим, як койки на кораблі» [39].

Борис Забарко (1935 р. н.) в одному з інтерв'ю сказав: «У маленькій холодній кімнатці могли жити дві-чотири сім'ї. Так, дідусь, бабуся, мама, дядько, брат і я жили в одній кімнаті. В інших кімнатах і коридорах люди тулилися на підлозі і ще були задоволені, що у них є дах. Деякі в жахливих умовах перебували в холодній синагозі. У нашому домі оселилися лікарі, професори, адвокати. Тим не менш у першу зиму 1941–1942 від голоду, холоду та епідемії тифу померло майже сорок відсотків мешканців гетто. Люди гинули кожен день... І маленька дитина могла довгий час стояти поруч із мертвим тілом матері. Деколи, щоб вийти в туалет на вулицю, доводилося переступати через мертвого. Тіла щоранку виносили з будинків і складали

на віз, який відвозив їх на єврейське кладовище. Але тільки в березні, коли вдалося роздвобати ґрунт, тіла поховали» [40].

Аркадій Володимирович Вінер (1925 р. н.) згадує про Шаргородське гетто: «В кожную хату начинили по тридцять чоловік, за такої скупченості, повального голоду і відсутності нормальної питної води взимку в гетто почалася епідемія тифу, яка забрала життя півтори тисячі осіб. У гетто було 27 докторів, майже всі депортовані з Румунії, під час епідемії захворіли тифом 23 лікарів і 12 з них померло...

Влітку сорок другого року в гетто пригнали ще тисячу євреїв з околиць, і в гетто також шукали порятунку євреї, які втекли від масових розстрілів з “німецької зони окупації”. За наказом румунської адміністрації мізерну пайку хліба давали тільки тим, хто перебував у робочих командах, інші були приречені на голодну смерть» [41].

Діти говорили батькам: «Нехай краще нас уб’ють, немає сил терпіти, так хочеться їсти!» [42].

Клара Шнайдер (1932 р. н.) згадує про життя у Шаргородському гетто: «У січні 1942 року помер маленький брат Бурів в 1 рік і 8 місяців. Через два-три тижні помер мій п’ятирічний брат Натан. Він лежав у синагозі на снігу. Безліч людей померло в синагозі від холоду і голоду тієї зими» [37].

З опису життя Йосифа Лейбовича у Жмеринському гетто: «В гетто Йося перебував із матір’ю і двома сестрами, які були старші за нього. Батько до того часу вже помер. Маленька худенька жінка деколи жертвувала своїм 200-грамовим шматочком хліба – це єдине, що видавали німці в’язням гетто» [43].

Йосиф Лейбович (1929 р. н.) так описує своє перебування в гетто Жмеринки: «В гетто нас не годували, виручали речі, що залишилися, які мама могла проміняти на базарі на їжу: на мішечок гороху або картоплі, то на маленьку пляшечку масла, дуже рідко на хліб. Були віддані за їжу мамине кільце, сережки, браслет. Пам’ятаю, я макала шматочок хліба в масло на денці мисочки і їла. І я сказала: “Мама! Як ми не знали, що це так смачно! Адже у нас вдома було багато хліба і масла, а ми ніколи цього не їли. Ось війна скінчиться, ми приїдемо додому і будемо їсти масло і багато хліба”. Я завжди була голодною, скільки не їла. Мама ставила варити казанчик картоплі, і я кожную хвилину запитувала: “Ще не готово?” Ніколи не могла дочекатися. До війни мене просили поїсти, і це мені згадувалося в гетто» [43].

Діна Майданник і Хана Фельдман згадували про Чечелінське гетто: «...Зима 1941–1942 років була дуже тяжка, з великими снігами.

Люди в гетто ходили голодні, голі, вмирили десятками в день. Ми нарахували в один із днів, що винесли 24 померлих... Живі стягували з мертвих ганчірки і надягали на себе, щоб врятуватися... мої молодші сестрички Хана і Дора від недоїдання не могли ходити, не стояли на ногах. Тато, опухлий від голоду, лежав на нарах...» [44].

Свдокія Браїлівська згадувала Чечелінське гетто: «Зима 1942 року була суворою. Наші будинки майже не опалювалися: нічим було топити. Я пам'ятаю, моя мама щодня, накрившись селянською хусткою, ризикуючи життям, виходила за межі гетто і збирала соломку, рятуючи своїх дітей від холоду» [44].

Доня Пеккер і Наум Пеккер (1932 р. н.) згадували, що над дітьми в гетто проводили медичні дослідження: «...Дітям почали робити уколи, в руку, в ногу, під лопатку... Нам казали, що це потрібно для профілактики, щоб хвороби не повторювалися... Після такої "запобіжної" роботи знову почалися хвороби, зросла дитяча смертність» [44].

Олена Фурман (1934 р. н.) згадує про своє дитинство у Бершанському гетто: «Жили мы в сыром, тёмном подвале, полутёмном подвале; окна были – малюсенькие окошечки, только белый свет пробивался через них. Я [помню] в этом подвале жило 4 семьи. Значит, была там одна семья из Бессарабии, и спала я с одной из дочерей... Я поняла, что я ни мать, ни брата своего не увижу, и, очевидно, я смирилась с этой участью.

Семья эта, конечно, голодала, и одеться не во что было, но обо мне вообще речь не может быть. В чём меня мать оставила, в этом единственном платьице – в том я пробыла до прихода наших войск. Я не знаю, мыли меня или не мыли меня. По-моему я такая грязная, на мне кора грязи за все эти годы. И, конечно, первое я заболела брюшным тифом. И этот брюшной тиф я принесла в квартиру» [45].

Шарлін Шифф (1929 р. н.) розповідає про те, як діти проносили їжу в Горохівське гетто: «Мы додумались проделать две дыры в заборе, точнее, под забором, так что ребенок мог пролезть на другую сторону и, вы понимаете, снять с одежды звезду Давида, стараться вести себя, как обычный человек, и посмотреть, не получится ли добыть какой-нибудь еды. И время от времени детям удавалось пронести в гетто какие-то продукты. Я делала это много раз. Это было очень рискованно, потому что тому, кто попался, это стоило бы жизни. Я хочу сказать, что у них был приказ стрелять в людей, убивать нарушителей. Но мне всегда везло, и нередко я приносила домой кусок хлеба, или морковку, или клубень картошки, или яйцо, и это

было очень, очень большой удачей. Мама брала с меня слово, что я больше не буду рисковать, но я не слушалась» [46].

Галина Костелянець у своїй книзі пише: «Бабусиній винахідливості ми завдячуємо тим, що із звичайних пивних дріжджів у неї виходили коржі, які пахнуть справжньою печінкою, а з картопляного лушпиння – справжні деруни. Бабуся для всіх нас несподівано пристосувалась до нових тяжких умов побуту, в неймовірній тіснєві підтримувала скрупульозну чистоту, і несла цей тягар із гордістю, впертою витримкою» [25].

Слизавета Матвіївна Кацевман (1934 р. н.) згадує: «Усіх помістили в сарай. Ми лежали на підлозі покотом. Кому не вистачало місця в сараї, жили в льосі. На стінах погребка був лід. Ми з братом захворіли. Меддопомоги не було. Табір – сарай, це проміжний пункт. Потім переселили в Печору. Там були євреї з великого регіону (Кам'янець-Подільський, Турчин). Багато помирили від голоду та хвороб. Це був маєток Потоцьких, табір був великий, у кожній кімнаті було по 50–60 людей. Використовували й надвірні споруди. Там перебували лікарі, які ставили експерименти над людьми, роблячи їм щеплення хвороботворних ін'єкцій. Ми намагалися з ними не контактувати. Люди помирили тисячами. Тіла скидали у довгий рів і присипали землею, потім скидали нових. Із 50 тисяч людей залишилось тільки 3 тисячі» [9].

Михайло Абрамович Трейсер (1927 р. н.) про Мінське гетто: «Гетто. Перший період. Продукти добуваємо в обмін на речі, знайдені під руїнами нашого будинку. Я міняюся з німцями: мило на хліб, тютюн, сахарин. Торг чесний. Ми їм кидаємо свій товар у вікно другого поверху контори хлібзаводу, вони нам – свій. Годинами лежу в лопухах біля самого дроту (десь у районі нинішньої Ями). Унизу, за дротом, Свіслоч – її річище тоді проходило набагато ближче. Перед рікою – татарські городи, а далі – бруква, буряк, морква... словом, делікатеси. Лежу, як мисливець, виглядаю здобич. Нарешті, зблизу – нікого. Кидок під дріт, і у мішку – кілограм десять здобичі. Отже, ще кілька днів не помремо від голоду» [30].

3. Право на піклування батьків. Сімейні зв'язки

Майже в кожному з джерел, які ми дослідили, діти згадують про руйнівні соціальні перетворення, які сталися в роки війни: більшість із них втратила рідних через сплановану політику знищення єврейського народу. Деякі діти залишилися живими під час «акцій» випадково, втративши всю родину.

4. Свобода думки, слова, релігії

У період Катастрофи німці позбавляли євреїв багатьох прав. Для віруючих іудеїв думка, слово – це все було пов'язано з релігією, бо саме вона була їхньою найважливішою ідентичністю. В деяких місцях євреям взагалі було заборонено вести релігійне життя, а в інших, де ситуація була трішки краща, євреям складно було дотримуватись релігійних свят так, як вони звикли. В умовах голоду, хвороб і смертей відзначення релігійних свят витіснялося іншими, важливішими проблемами, наприклад, спробами здобути їжу.

В іудейській традиції обряд бар-міцви означав перехід від дитинства до повноліття. Бар-міцву святкували для хлопчиків у 13 років, а для дівчат – у 12 років. Підготовка до цієї церемонії інколи тривала понад рік; за цей час хлопчики вчилися співати розділ Тори. У день церемонії діти повинні були читати цей розділ у синагозі перед дорослими. Саме з цього часу вони вважались дорослими, повноцінними членами громади. Цей день святкують разом із родиною, дітям дарують подарунки.

Аналізуючи спогади, можна визначити, що лише небагатьом дітям вдавалося відсвяткувати бар-міцву, бо не було інколи ані Тори, ані синагоги, ані громади. Для тих, кому це вдавалося, це ставало особливою, визначною подією, пов'язаною з великим ризиком, а суворі умови ще більше ускладнювали проведення церемонії.

Свідчення Ізраєля Ернста (1928 р. н.): «Моя бар-міцва проходила в гетто, це було влітку... Я пам'ятаю, що я отримав у подарунок на свою бар-міцва. Від мого брата Йехезкеля, блаженної пам'яті, я отримав набір тфілін і молитовник, а від мами – бутерброд із редискою. Такою була моя бар-міцва» [47].

5. Право на ім'я

Як правило, в гетто не було необхідності приховувати своє ім'я, оскільки всі знали про єврейське походження людини. Проте варто зазначити, що часто створювали фальшиві документи на вигадане ім'я, коли людину рятували з гетто. Подеколи дитина, виживши під час Катастрофи в малому віці й втративши свою родину назавжди, втрачала й своє, отримане при народженні ім'я.

6. Дозвілля

Багато дітей у гетто змушені були працювати, шукати продовольство та допомагати близьким. Попри важке життя, діти знаходили

час і для ігор. Грали в настільні ігри, з м'ячем, у сніжки тощо. Інколи діти вигадували ігри самі – з тих матеріалів, що були в гетто.

Одним із разючих явищ у гетто була наявність культурного життя – незважаючи на голод, бідність і смерть. У деяких гетто створювали театри і ставили спектаклі, в яких брали участь як дорослі, так і діти. Для учасників вистав і глядачів потреба в духовному житті була не меншою, ніж в їжі.

Вінтер Березня (1936 р. н., гетто Чортків, Україна) пригадує: «На вулиці було небезпечно, а вдома тоскно. Тіснява і ніяких іграшок... Я вислизнула за двері у під'їзд і почала там носитися вгору-вниз навипередки з уявною подружкою...» [48].

Матвій Гейзер згадує про дитинство в гетто Бершаді: «Тисячі людей загнали в болотисту, смердючу долину річки Дохно. Був у мене друг Велвеле. Війна пригнала його з батьками в гетто. Вони були біженцями з Бессарабії. Я пам'ятаю, як плакав ридма Велвеле, і його крик “хочу в Бельці”. Він погрожував втекти “додому”. Батьки зі сльозами на очах втішали його і в якийсь день принесли клітку з пташкою. Пташка ця стала єдиною втіхою мого і Велвелиного дитинства, ми розмовляли з нею, годували з рук. Через кілька днів пташка літала по гетто, а ми бігали за нею. До вечора пташка поверталася в клітку, а ми з Велвеле, втомлені, верталися додому» [49].

Олександр Гельман (1933 р. н.) ділиться своїми спогадами: «Але мене від всього цього жаху рятувала гра. Я грав шалено, безперервно. Я навіть міг обходитися без всякого простору – все відбувалося в уяві. Вона породжувала події і ситуації, я був ким завгодно і де завгодно, але з особливою пристрасстю я грав у війну. Для того щоб грати, мені не потрібно було мати друзів. Я навчився грати безмовно. Я міг навіть і не рухатися. Все відбувалося всередині мене, і я грав усі три роки, які провів у гетто. Діти як божевільні – в тому сенсі, що вони не розуміють, що з ними відбувається і що відбувається навколо. Вони у владі інстинктів і уяви. Мінімальний досвід життя. В якийсь момент я почав думати, що іншого життя взагалі немає на світі. Я геть забув своє довоєнне життя. Не було запитання: а що було до цього? Є тільки гетто, і завжди буде тільки гетто. Коли я повернувся в Дондюшани, я насилу згадував: от дівчинка Клава, ось наш будиночок, наш двір – я все забув, і пам'яті довелося все заново відновлювати... Я знайшов соратників по грі, кілька хлопчаків та дівчат, в 1943 році ми проривали тунелі, такі глибокі, що можна було там сховатися. Ми забували про все інше. Гра ставала реальністю, а ре-

альність зникала. Приходиш у цей світ, після гри, в наш будиночок, де живе купа людей, тіснява, і цей реальний світ настільки гірше, що тільки і мрієш, щоб скоріше настав ранок, і можна було грати знову. Я пам'ятаю, що, лягаючи спати, я мріяв, як вранці ми знову підемо копати траншеї, вести розвідувальні дії... Ви могли б знайти один вичерпний образ, що таке гетто для 8–10-річного хлопчика? Мертві люди. Багато мертвих людей. Легкість смерті. Смерть як нісенітниця, як викурити сигарету» [50].

Слизавета Вишневецька (1934 р. н.) згадує життя у Чечелінському гетто: «Розваг у дітей було дуже мало. В сильний мороз ми вибігали на вулицю легко вдягнені, без рукавиць, каталися зі снігової гори і докаталися – я і мій брат відморозили кисті рук» [51].

Агарон Аппельфельд (1932 р. н.) написав у своїй книзі про гетто у Чернівцях: «В голодні дні в гетто, коли я вже залишився сам, траплялося, що я годинами сидів на східцях занедбаних будинків або біля якоїсь калюжі, або на площі разом зі старими людьми. Мої спостереження завжди приносили мені певне задоволення, схоже на забуття: балкон трикутної форми, старий, що раптом підняв свою палицю і вдарив собаку, жінка, що й грала в карти сама з собою... Час, проведений у спостереженнях, зазвичай не приносить нових думок, не наповнює тебе барвами, голосами, ритмом. Іноді година спостережень озброює арсеналом відчуттів, що супроводжують тебе багато днів. Справжнє пильне розглядання чимось споріднене з музикою, позаяк воно позбавляє конкретного змісту. В гетто, коли мені було вісім років, я мало над чим задумувався, мої думки були зайняті лише тим, як вижити. Бувало, я годинами сидів і вдивлявся у все довкола себе» [31].

Михайло Розенфальд (1937 р. н.) згадує історію, що сталась з ним у гетто Ялтушкове: «Я зі старшим братом граю в м'яч, м'яч відкочується до колючого дроту. Я біжу за ним. Лунає постріл. До кінця не зрозумів, що трапилось, втікаю назад, інтуїтивно відчуваю щось недобре. Хотів мене вбити охоронець або полякати – мені не дано знати. Зараз думаю, якщо б він хотів мене застрелити – не промахнувся б» [8].

Шалом Ейлаті так описав своє дитинство в Каунському гетто: «Цей період не запам'ятався мені, як час неробства і нудьги. Майже всі дні я проводив зі своїми друзями – Аркою, Мимкою та їхніми приятелями. Коли стояла добра погода і нам нічого не заважало, ми бігали на вулицю. О, скільки ігор ми знали! А коли холодає, йшов дощ або просто були “погані” дні, ми влаштовувалися в одній із

квартир. Взимку ліпили сніговиків і влаштовували справжні війни зі сніжками, як діти в усьому світі... Ми самі зробили санки, поклавши широку дошку на дві вузькі палиці, підточені знизу. Розганялися й ковзали, куди тільки можна. Влітку грали з м'ячем. Щоправда, справжніх м'ячів особливо не було... Коли грати в м'яч на вулиці стало неможливо, а шахи набридли, з'явилася нова гра – настільний футбол із кнопками. Його придумали самі діти 10–13 років у Каунському гетто... Проводили домашні матчі і цілі чемпіонати, де на кожній грі були присутні захоплені вболівальники».

7. Освіта

Попри важкі умови, євреї намагалися продовжувати життя в його сталому буденному розумінні. Для того, щоб діти не були залишені самі на себе й не тинялися, у гетто організовували навчальні заклади. В деяких гетто євреям дозволяли відкривати школи, в деяких навчання було підпільним. Для дітей школа була своєрідним прихистком, де можна було зустрічатися, навчатися, грати, а іноді й отримати трохи їжі.

Єлизавета Вишневецька (Фішер) згадувала: «Вечорами запалювали газову лампу, ставили її під стіл, вікна закривали віконницями і завішували щільною темною тканиною, щоб німці не бачили, чи є хтось в будинку. Старші діти вчили молодших алфавіту, математики, розучували вірші. Пам'ятаю вчительку – її звали Шура Спектор, яка вчила нас мови їдиш, за що я їй безмежно вдячна. Завдяки Шурі в кінці війни мене взяли відразу в третій клас (у березні 44-го), а через півроку – у четвертий» [44].

Арон Геллер згадував: «...В гетто з нами займався ребе на ім'я Пиня. Він організував хедер (єврейську школу) для 8–10-річних хлопчиків... з ребе ми читали, рахували і тим самим поповнювали знання» [44].

Іцках Рудошевський (1927 р. н.) так згадує своє ставлення до освіти у Вільнюському гетто, Литва: «[...]Після довгих роздумів я вирішив використовувати кожен секунду. Я повинен учитися, у мене все ще є відповідні умови, тому мені не можна зупинятися. Бажання вчитися стало для мене актом протидії реальності, яка ненавидить навчання і звеличує лише роботу, працю. Я вирішив: я живу завтрашнім днем, а не сьогоднішнім. Якщо зі ста дітей мого віку десять можуть учитися, я повинен опинитися серед цих щасливчиків. Я повинен використовувати цей шанс. Заняття стали для мене ще важливішими, ніж раніше» [52].

Спогади Єфраїма Декеля – директора школи у гетто Шауляй, Литва: «До моїх обов'язків належало керівництво школою в гетто. Це була єдина у своєму роді школа. Наші вороги заборонили навчання і виховання дітей. Тому школа існувала в підпіллі: ми організували дітей у невеликі класи, класи розосередили в різних приміщеннях гетто [...]. Клас за класом пробиралися діти в свою школу, тіснилися в кімнатах і впродовж двох годин слухали мудрості з вуст учителя, а потім таємно розходилися, щоб дати можливість учитися й іншому класу. Голодні й погано вдягнені приходили діти на навчання. Їхні вчителі лише раз на тиждень, по п'ятницях, могли запропонувати дітям теплу ванну і шматочок хліба з варенням. Незважаючи на це, ніколи не було у мене більш відданих своїй школі, своїм педагогам учнів, ніж діти гетто. Протягом 20 років моєї роботи не пригадую таке зосередження талановитих учнів у школі для дітей із бідних родин...» [53].

8. Економічна експлуатація

Незважаючи на свій молодий вік, у більшості гетто діти змушені були працювати на різних роботах. Для цього було декілька причин: інколи батька сімейства забирали на примусові роботи, інколи батьки не могли знайти роботу, але частіше за все, хоча мати й батько працювали, їжі на усіх членів родини не вистачало. Були й такі гетто, де всі діти зобов'язані були йти на роботу.

Роботи, до яких залучали дітей у гетто, не відповідали їхнім віковим можливостям, часто були небезпечними, завдавали шкоди здоров'ю, фізичному, розумовому, духовному, моральному та соціальному розвитку.

Спогад 17-літньої Менахен із гетто у Станіславові: «Ми переїхали в гетто, створене у місті Станіславові. Найважливішим було знайти роботу. Ті, хто працював, отримували їжу. Мій дядько, брат матері, був відомим у місті оббивачем, і німці взяли його працювати – оббивати меблі й шити фіранки у готелі, побудованому за межами гетто. Через кілька днів дядько сказав німецькому підряднику, що є один єврейський хлопчик, який завжди допомагав йому в роботі, і добре, якщо він працюватиме разом з ним. Він мав на увазі мене...

Щоранку, о 4-й, група з п'ятдесяти євреїв виходила працювати на арійській стороні. Ми йшли пішки на інший кінець міста. Мої товариші давали мені прикраси і невеликі цінні речі, а я втікав із роботи та обмінював їх на картоплю і овочі. Це було єдиною надією дістати ще трохи їжі для наших сімей у гетто. Я отримував невелику частку

від принесених продуктів і віддавав її моїм домашнім. Залишати місце роботи було заборонено. Німецькі солдати стерегли виходи з будівлі. Я зазвичай виходив із дверей, які знайшов у підвалі, і через них повертався з їжею...» [54].

Клара Кановська пригадує роботу в гетто Могилева-Подільського: «Мені пощастило – я потрапила в сільгоспартіль... Знову поліцейські били, знову непосильна праця, боса по снігу, єдине плаття з мішкови-ни; сирота сподівалася на диво – дожити до звільнення. Можна уявити, як треба було мені працювати, щоб господар ферми сказав поліцейському: “Не бийте її. У неї чисто в свинарнику, як у церкві...”» [54].

Григорій Басовський згадує своє дитинство у Звенигородському районі: «Помістили нас у свинарнику, спали на голій землі. Працювали на будівництві дороги і в кам'яному кар'єрі від зорі до зорі. Годували один раз на добу – давали якусь баланду і сто грамів хліба з проса. Після повернення з роботи нас ганяли навколо свинарнику і били гумовими палицями... потім відбирали ослаблених і розстрілювали...» [54].

Йосиф Лейбович (1929 р. н.) описує роботу в гетто Жмеринки: «Працювати змушували всіх. Ми, підлітки, теж працювали: пиляли дрова, прибирали, збирали траву. Коли нас водили на залізничну станцію, то там, поруч із гуртожитком для людей, які обслуговували транспортний вузол, були дві вигрібні ями, куди ми лазили в пошуках їжі. Іноді траплялося картопляне лушпиння або обсмоктаний качан кукурудзи, тюбики з-під німецької олії. Щоб вижити, вимінювали свої пожитки на що-небудь їстівне в українців» [43].

«Намагалися влаштувати на роботу дітей. Малолітнім підробляли документи, дівчаткам фарбували губи, одягали на них довгі сукні та взуття на високих підборах, робили дорослу зачіску. Відомі випадки, коли батьки ховали маленьких дітей у рюкзаках, попередньо приспавши, щоб не закричали» [55].

«Дітей заганяли на гору, де росли дикі трави та чагарники. Їм наказали зривати їх, щоб не могли сховатися євреї-партизани. Діти виконували цю роботу. Всі вони були ослаблі від голоду й перелякані. Не було сил, і часто крутилася голова. Перепочити не давали. Діти зривалися з обриву і гинули».

У своїх спогадах Олександра і Хана Коган з Білої Церкви розповідали, що їх, підлітків, пригнали з Білої Церкви в робочий табір, розташований у селі Антонівка Букського району Київської області. Тут в'язні працювали в кам'яному кар'єрі. Якщо дівчата не могли підняти той чи інший камінь, то їм передавали з рук до рук.

«...Була дитяча примусова праця і в Трансністрії. Румунська влада примушувала дітей працювати, забираючи їх зі школи. Найчастіше це було збирання сільгосппродуктів. За лінощі або повільну роботу дітей били батогами із телефонного кабелю. У Жмеринці дітей змушували працювати на складах, де вони сортували й складали у мішки чоловічий, жіночий і дитячий одяг. На одязі були сліди крові й дірки від куль, тож діти зрозуміли, що це одяг євреїв, розстріляних у Браїлові та інших місцях. У Могилеві-Подільському створили спеціальну дитячу трудову команду. Під ударами батогів і поліцейських палиць дітей змушували розбирати завали, чистити туалети, прибирати казарми та виконувати інші тяжкі роботи. Євреїв Томашполя виганяли на так звані “суспільні роботи”. Вони щодня з ранку до вечора працювали в каменоломні, на будівництвах, на цукровому заводі, на ремонті доріг, заготівлі дров та ін. Часто людей замість коней впрягали у вози, і вони по снігу, бруду тягли на собі камені, ліс, будівельні матеріали. Дітей, навіть 10–12-річних теж примушували працювати. Вони пасли худобу, реквізовану румунами, ходили на земляні роботи, а ще влітку всіх ганяли на цукровий завод чистити котли від накипу. Це була дуже важка і брудна робота» [56].

Зі спогадів Аркадія Володимировича Вінера (1925 р. н.) про примусову роботу: «Табір Печора розміщувався у Шпиковському районі Вінницької області і вважався робітничим, сюди звозили в’язнів із різних гетто: з Тульчина, Могилева-Подільського, Тростянця та інших, у цьому таборі фактично не годували, залишали здихати з голоду. Туди я потрапив після того, як мене схопили в облаві. На роботу в Печорі мою команду ганяли в кар’єр, і вже через кілька днів я зрозумів, що якщо звідси не втечу, то швидко “віддам кінці”. Це була страшна каторга, на всіх там чекала повільна смерть» [57].

Спогади Галини Костелянець (1924 р. н.), викладені в її книжці: «Наприкінці липня батько вирішив, що мені потрібно з’явитися на біржу праці, бо нишпорка Епштейн приведе туди силою... Нам дали відра, ганчірки і швабри й наказали драїти вікна житлового будинку, заляпані фарбою та вапном. Кожне вимите вікно Пауль перевіряв білою ганчіркою, і якщо на ній залишались сліди, випинав щелепу та кидав коротко: “швайнерай”... Драїли ми ці вікна з восьмої ранку до восьмої вечора... вгодований кухар хлюпнув нам на денце казанка по ложці чи то супу, чи то каші – горохової концентрат. Вікон було багато, і мити їх потрібно було зсередини також...» [25].

Спогади про працю Лева Лазаревича Губера (1926 р. н.): «І ось, одного літнього дня 1943 року пролунав черговий барабанный дріб у гетто (м. Бершадь). Це керівники гетто збирали молодих хлопців на каторжну працю – будівництво військового моста у Миколаєві. І мати знову з болем у душі та сльозами на очах збирає свого сина на каторгу... Його обстригли наголо, провели санітарну обробку та пішки погнали на каторгу...

...Їх погано годували, організми ослабли, одяг зносився. І ось, через шість місяців, пролунав стукіт у двері. Мати відчинила двері й побачила напівживого Лева. Його важко було пізнати: на ньому не було одягу, окрім тільки пов'язки, яка прикривала інтимні місця. Тіло у язвах, голова уся в прищах та гнидах... Життя було дуже важке. Працювали без відпочинку по 14 годин, дуже погано годували...» [11].

Єлизавета Вайсман згадує (гетто села Дзибівка, Вінницька область): «Старший брат ганяв коней на водопій, йому було 12 років. Одного дня вони з хлопчиком вирішили покататися на конях. За це його покарали: змусили взимку у мороз стояти босоніж у річці, а потім побили так, що він не міг ні лежати, ні стояти, вся його спина була у синцях» [11].

Олена Шерман згадує про свою працю у гетто, куди вона потрапила у 13 років: «Потом, со временем, начали нас гнать на работу. Ну, вот когда нас начали гнать на работу, мы стали строить дорогу. Там в селе протекала река Бакшала, и вот через эту Бакшалу мы строили мост – дорогу такую большую, двухэтажный дом. Это мы должны были копать землю, носилками носить, насыпь делать. Всё это рихтовать и всё. И вот если ты выполнял норму, две нормы тебе давали две булочки из овса, и вот я, мама и брат, мы, значит, должны были выполнять норму, но мы выполняли две нормы: мама копала и мы копали, и я с братом носила вот эти тяжёлые носилки с землёй, носили на верх, чтоб дорогу строить» [58].

Михайло Абрамович Трейсер (1927 р. н., Мінське гетто) згадує: «Одначе, треба якось жити. Треба влаштуватися на роботу, але хто візьме 14-літнього хлопця, та ще й без спеціальності. Отже, мені 16 і я – чоботар. Документи згоріли. ...На біржі праці в гетто мене обвели скептичним оком і записали у шевський цех бази ремонту обмундирування ВВС Західного фронту. Це – колишня фабрика “Жовтень”. Там, зрозуміло, здогадались, що я – такий самий чоботар, як і музикант, але не прогнали, і через місяць я вже був шевцем, причому не останнім. До кінця вересня мої колеги по верстату – і росіяни, і

євреї – визнали мене своїм. Майже два роки щоденно мене в колоні під конвоєм водили на роботу і жорстоко експлуатували за миску баланди, де “крупина за крупиною ганяється з дубиною”, і 150 грамів глиноподібного хліба» [30].

9. Честь, гідність. Фізичне та психологічне насильство. Сексуальна експлуатація

Особливо важкою і безвихідною у гетто була доля дітей. Вони, особливо абсолютно беззахисні діти молодшого віку, ставали першими жертвами психопатів, насильників і вбивць. Їх використовували для проведення нелюдських медичних експериментів, вони ставали об'єктами й жертвами морального та фізичного насильства та знущань.

Іцках Тательбаум згадував про свої почуття у Вільнюському гетто (йому тоді було 15 років): «Інколи мені здається, що я живу в консервній банці. Нема чим дихати. З усіх сторін заборони. У мене відібрали свободу, дім, рідні вулиці Вільнюса, котрі я так люблю. У мене відібрали все, що мені для мене було цінним» [20].

«16-річну Рівочку Х., школярку, банда мерзотників гвалтувала на очах у матері, яку змушували обливати доньку водою... Збожеволілу жінку розстріляли разом зі згвалтованою донькою» (село Череповичі, Житомирщина) [16].

Ілля Губер розповідає про працю та катування над Львом Лазаровичем Губером (1926 р. н.): «Життя було дуже важке. Працювали без відпочинку по 14 годин, дуже погано годували, і ось одного разу його забрали німці до себе. Вони були веселі й п'яні. Льва змусили надягти на шию диск від вантажного автомобіля, вагою 40 кг, і наказали переплисти річку завширшки 1 км, у холодній осінній воді. Лев плив, а німці під звуки губної гармошки, сидячи на березі, стежили за цією картиною і сперечались, хто переможе. І він переплив!» [11].

Галина Костелянець (1924 р. н.) пригадує випадок, що стався у Мінському гетто: «Нам, сімнадцятилітнім, напівобірваним, цнотливим дівчатам, ставало страшно, коли вони проходили повз і оглядали нас із тваринною хтивістю. Здавалось, усю доблесну німецьку армію від солдата до вирядженого офіцера гризе неситимий сексуальний голод, що вони свою статеву потенцію несуть із тією самою смертоносною силою, яка міститься в їхніх танках і літаках. “Фрейляйн, шпацірен!” (Дівчино, прогуляємося!) – чули ми повсюди, куди потрапляв німець, та йому, цьому представникові культурної нації,

було невтямки, чому голодні, непоказні панянки намагаються шуснути від них, ховаються» [25].

Михайло Абрамович Трейсер (1927 р. н., Мінське гетто) згадував: «Ходити можна тільки по бруківці. Побачив німця, метрів за 15 зняти капелюх. Одного разу взимку я заметушився, розв'язуючи шнурки свого “тривуха на риб'ячому хутрі”, не встиг його зірвати й отримав предметний урок чемності у вигляді ляпасів, які відкинули мене в кучугур.

Так що ж таке Голокост? Це стан людини, засудженої до смерті без вини та без надії на помилування. Це голод, але не той, коли просто хочеться їсти, а той, коли у голові немає жодної думки, окрім їжі, і коли ніяк не можеш зрозуміти: на землі стільки людей, і усі щось їдять. Невже всім вистачає?

Це холод, але не теперішній, від якого можна сховатися у магазині, метро чи кафе, а зловісний подих смерті, який заповзає під твою верхню одежку, і ти розумієш, що якщо не сховася від нього зараз, негайно, то тобі – гаплик. І ти готовий піти на смерть, якщо перед цим тобі дадуть зігрітися.

Це жива дитина чотирьох років, що лежить на куті Обувної та Шорної, роздута від голоду і водянки поки що, котрій не пощастило: карателі не помітили її в останньому погромі, де загинули всі її рідні, і вона виповзла, щоб померти на тротуарі під роєм мух. І ніхто не може їй допомогти, бо в тому самому погромі розстріляли дитячий будинок і лікарню – дітей, хворих (прямо в ліжках) і весь персонал» [30].

10. Право на життя

На окупованих нацистами територіях, особливо на радянських, ставлення окупантів до єврейських дітей було дуже жорстоким: у рамках доктрини про «єврейський більшовизм», який, за переконанням нацистських ідеологів, панував у СРСР, фізичному винищенню підлягали не лише дорослі євреї, а й діти як носії комуністичної ідеології на генетичному рівні. Бенджамін Б. Ференц, обвинувач від США на судових процесах у Нюрнберзі щодо воєнних злочинів айнзацгруп, пізніше згадував: «Головний звинувачуваний – генерал д-р Отто Олендорф – пояснював, чому його підрозділ знищив майже 90 тисяч євреїв... Але чому він сам, батько п'ятьох малюків, убив тисячі маленьких дітей? Сенс відповіді Олендорфа полягав у тому, що якби діти дізналися, що їхні батьки були убиті, то вирости б воюючими Німеччини; метою, таким чином, було гарантування безпеки в довготривалій перспективі» [15].

Тому єврейські діти розділили з дорослими трагічну долю, величезна кількість їх загинула від голоду, епідемій і згодом масових розстрілів під час ліквідації єврейських спільнот і гетто. Ба більше, фізичній ліквідації підлягали не лише «чистокровні» єврейські діти, а й діти від змішаних шлюбів, де лише один із батьків був євреєм. За попередніми оцінками (точну кількість нам не вдасться з'ясувати ніколи), в роки Другої світової війни у результаті здійснення нацистської політики загинули понад мільйон єврейських дітей і підлітків.

Матвій Гейзер згадує смерть свого друга Велве у гетто Бершаді: «Територія гетто була огорожена колючим дротом, і людей “випускали” лише на кладовище. Щаслива пташка не знала цих правил та одного разу, пурхнувши вгору, перелетіла “на той бік” гетто. Не замислюючись, Велвеле переліз через колючу огорожу і, весь закривавлений, побіг за пташкою. Поліцейський їхав на мотоциклі, зупинився, підійшов до Велвеле і вдарив його ногою в обличчя. Велвеле впав, поліцей зв'язав йому руки, після чого прив'язав мотузку до сидіння мотоцикла і помчав на повній швидкості. Пташка полетіла слідом за Велвеле. Пам'ятаю тільки крик Велвеле. Більше я ніколи його не бачив, але крик той виразно чую все життя. Він супроводжував мене і в години нічної роботи над книжкою.

У гетто я був ще дуже малий, і пам'ятаю, звичайно, не все, а тільки уривки. Що запам'яталося? Страх. Постійний страх. І крик. Мені здається, що в гетто весь час когось били. І вдень, і вночі» [49].

Михайло Гіль згадує випадок із гетто у Хмелінці: «Ця страшна картина і сьогодні перед моїми очима: поліцей Ліщук із ножем у руці женеться за матір'ю з одnorічною дитиною на руках. З усіх сторін лунають крики, стогони і плач. До нас у квартиру увірвався поліцей Білоус, багнетом від гвинтівки він пронизав паралізовану тітку Хану, яка лежала на ліжку, потім ударом прикладу вигнав матір на вулицю і на моїх очах буквально розірвав мою трирічну сестричку, піднявши її за ніжки і головою вдаривши об стіну» [59].

Борис Забарко (1935 р. н.) розповідає про смерть хлопчика у Бершадському гетто: «Одного хлопчика за те, що він вибіг за межі “поселення”, німець прив'язав мотузкою до мотоцикла і тягав за собою по дорозі, поки він не помер. Всі, хто вижив, згадують цей випадок» [40].

У Станіславському гетто: «...П'яні гестапівці та солдати “СС” безчинствували над невинними радянськими громадянами та знущались над молодими дівчатами, до того ж вправлялися в стрільбі по

живих цілях. Вони з другого та третього поверху кидали дітей та стріляли у них на льоту.

Сам бандит Грімм отримував задоволення, коли вбивав одним пострілом мати та дитину. Він заходив до кімнати, де були матір та її дитина, матері казали взяти на руки своє дитя, притиснути до себе, щоб серце матері та дитини вертикально та горизонтально були в одній точці, після чого намацував пульс лівої руки матері, стріляв у серце дитини, а вбивав обох одним пострілом...» [5].

Події у Львівському гетто описав Давид Кахане: «Події 4-го липня за своїми звірствами перевершили усі попередні жахи. В цей день фашистські людожери провели найжахливішу з акцій – дитячу. З 10-ї години ранку з'явилися на вулицях міста групи єврейських дітей 11–12-річного віку у супроводі есесівців. Маленьких діток несли на руках матері. Куди повезли основну масу дітей, я не знаю. На Стрілецькій площі було зібрано більше ніж 20 дітей різного віку від немовлят до 11–12-річних. Ми бачили, як діти грали, нічого не підозрюючи, коли почалася стрілянина з автоматів. Дітей та їхніх матерів розстріляли. Есесівські офіцери ходили між розстріляних і добивали тих, хто ще дихав. То було о 12-й годині пополудні, на очах у сотень людей. Із розказаної кривавої сцени в мене досі стоять перед очима двоє діток – кучерява дівчинка 2-3 років з великими чорними очима й того ж віку біленький хлопчик у блакитному костюмчику. На личках цих дітей, які грали до останньої хвилини, зберігся вираз грайливого настрою.

Похмурими були обличчя свідків тієї дикої сцени. Люди ховали очі. Вони боялися виявити перед катами свої думки. Вони боялися глянути в очі жахливій правді. Усього в тій акції загинуло більше ніж 3 тисячі дітей» [21].

Нейман Леонід згадує: «Скоріш за все, це було в Бродях, як зараз це називають – гетто, далі трапилось таке. До великої кімнати, де ми перебували, увійшли декілька німців. Один з них вистрілив у мою матір і маленьку сестричку, котра і була в матері на руках. Я, напевно від переляку, сховався під ліжком, і таким чином залишився живим» [12].

Грайфер Йосип Авсійович (1926 р. н., Мінське гетто) розповідає: «Це була ситуація, коли висмикнули людей двадцять, з якоїсь причини, я не знаю, повели до паркану якогось, стояли німецькі солдати, була команда стріляти. Очі не зав'язували, руки не зав'язували. Пролунав залп, і все, я більше не пам'ятаю. А потім я отямився, я лежу серед трупів цих. Чому, не знаю. Чи я впав раніше, ніж потрапили в

мене. Ніяких пояснень не було, сенс був – якомога більше вбити. Усе. Стріляли по дітях, за територією гетто солдати грались: біжить дитина, він прицілюється, стріляє в неї. Там же паркану суцільного не було, колючий дріт тільки. Кожну ніч когось вбивали, цілу родину або цілий дім знищували, туди заселяли інших.

...Ми взяли речі, зимові речі, все, що могли. Під час війни це не було цінністю, це необхідність. Цінністю було лише одне життя. Тож за годинник можна було придбати декілька життів. Я дивувався тільки згодом, згодом я зрозумів, що йому ж нічого не коштувало сказати “знімай”, і нікуди не подінешся.

Ви ж зрозумійте, що гетто було збудовано для знищення, не для життя, а для винищення. Увесь сенс був, так і вийшло, знищити, вбити. До цих акцій все одно кожен день когось вбивали, увесь час відвозили на цвинтар».

Під час Другої світової війни, в період Катастрофи, за місяці й роки мешкання в гетто до непізнаваності змінився світ дитини. І замість поняття «права дитини» до цього періоду логічним буде вживати поняття «відсутність прав дитини», а найжахливішим було те, що захищати ці права було нікому, тому що тоталітарні держави цих дітей «выводили» за межі тих, хто взагалі має права, та й міжнародних стандартів прав дитини й механізмів їх захисту, обов'язкових до виконання ще не існувало. Саме ці порушення стали прецедентом для створення тих стандартів прав людини, які існують сьогодні, для того, щоб людство ніколи більше не пережило цих страхів.

Висновки

Порушення прав дитини було невід'ємною складовою нацистської політики по всій території, окупованій Німеччиною.

Дитина, що зазнала насильства, одержує травматичний досвід, який супроводжується травматичними переживаннями, відтворюється у формі неадекватних поведінкових реакцій. Все це призводить до дезорганізованих поведінки й розвитку.

Дослідники зазначають, що діти, які пережили різні види насильства, мають проблеми з навчанням, невпевнені, мають відчуття тривоги, гніву, депресії, неповноцінності, порушення контакту з дорослими; часто мають психопатії та невротичний розвиток особистості, стійкі поведінкові порушення, розлади сну, апетиту. Наслідками насильства над дитиною є:

- 1) порушення сексуального розвитку;
- 2) безсилля, безпорадність і страх;
- 3) стигматизація: дитина відчуває себе неповноцінною і прагне сама нести відповідальність за те, що сталося (це викликає почуття провини, сорому, заниження самооцінки). Це призводить до недовіри та ворожості до інших людей. Діти втрачають дитинство як безхмарний, щасливий період життя, передчасно набувають досвіду дорослих розчарувань. Перенесене в дитинстві насилля залишає відбиток у свідомості людини на все життя.

Більшість спогадів дітей, що пережили гетто, завершуються такими словами: «Мені сняться погроми, сниться, що мене вбивають, сниться, що мене розстрілюють, сниться, що я намагаюсь втекти, сняться друзі, котрих немає серед живих, вони зі мною розмовляють...»; «Жити... Не залишаючи місця у голові для спогадів, – єдине, що я міг зробити».

У прагненні побудувати «нове суспільство», засноване на расових принципах, гітлерівський тоталітарний режим дітей тих, хто проголошувався «зайвим елементом», також сприймав як ворогів; оголошував їх підозрілими і винними априорі й унаслідок цього позбавляв елементарних прав: на захищене дитинство, на здобуття освіти, на рівні можливості з дітьми тих груп, які визнавалися расово «корисними», на базові права, аж до основного права – на життя.

«Права людини починаються з дуже невеликих місць, зовсім близько від дому. Ці місця такі маленькі, що їх не знайти на жодній мапі світу. Але ці місця – цілий світ для окремої людини: будинок, де вона живе, школа чи коледж, де навчається, завод, ферма або офіс, де вона працює... Це ті місця, де кожен чоловік, кожна жінка і кожна дитина домагаються рівного для всіх правосуддя, рівних можливостей, поваги та гідності без дискримінації. Якщо ці права не матимуть значення там, то вони навряд чи матимуть значення деінде. Якщо всі громадяни не діятимуть узгоджено, щоб домогтися дотримання прав людини поруч зі своїм будинком, чи у великому світі відбудуться зміни?» (Елеонора Рузвельт, фрагмент промови до десятої річниці прийняття Загальної декларації прав людини. 27 березня 1958 р., Організація Об'єднаних Націй, Нью-Йорк) [15].

Як зазначає голова Комісії ООН із прав людини Елеонора Рузвельт, права людини вплетені у тканину нашого буденного життя. Зараз вони сприймаються як даність, але їх визнання не завжди було таким очевидним. Хоча в історії вже були спроби визначити та сис-

тематизувати права людини, їх міжнародна систематизація відбулася лише внаслідок осмислення Другої світової війни та Голокосту. Осмислюючи жахливі наслідки цих подій, новостворена Організація Об'єднаних Націй присвятила свою діяльність встановленню міжнародного миру та прийняла Загальну декларацію прав людини. Ухвалена Асамблеєю ООН у 1948 р., декларація була побудована на основі «визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їхніх прав є основою свободи, справедливості та загального миру».

Після знищення нацистами та їхніми союзниками мільйонів життів (зокрема, внаслідок Голокосту), міжнародна спільнота осмислила, «що зневажання і нехтування правами людини призвели до варварських актів, які обурюють совість людства», погодила та систематизувала у праві невід'ємну цінність кожного людського життя для того, щоб забезпечити «соціальний прогрес» і свободу для всіх. Ця невід'ємна цінність та гідність людської особи сформували культуру поваги та можливості реалізації людиною свого потенціалу. Загальна декларація прав людини розвинула культуру прав людини на національному та міжнародному рівнях. Саме тому нині ми сприймаємо права людини та права дитини як даність.

Історичні приклади несправедливості та насильства, порушення інших прав дитини, мають допомогти усвідомити трагічний досвід минулого тоталітарних суспільств, який торкнувся не лише дорослих. Цінності життя дитини, її розвитку, свободи від дискримінації мають стати основою для розуміння загальнолюдських гуманістичних цінностей. Сподіваємось, що наше дослідження допоможе повернути увагу і розвинути почуття відповідальності за стан дитинства у суспільстві, за реалізацію усього спектра прав та застосування усіх механізмів їх захисту.

Список використаної літератури

1. Альбом «Чтоб знали и помнили. Память о Катастрофе в Яд Вашем». Сбор материала: Шира Порат и Нив Гольдберг, 2007.
2. Альтман И., Гербер А., Полторац Д. История Холокоста на территории СССР. – Москва: Фонд «Холокост», 2001.
3. Біль пам'яті: Навчально-методичний посібник до виставки «Голокост від куль: масовий розстріл євреїв в Україні» / Упоряд. О. Войтенко. – Київ: ТОВ «Майстер книг», 2011.

4. Брухфельд С., Левин П. Расскажите об этом детям Вашим. История Холокоста в Европе, 1933–1945. – Москва: Текст, 2000.
5. Витяг з інформації про масове винищення радянських громадян, який зберігається у фонді Станіславівської обласної комісії сприяння Надзвичайній державній комісії СРСР з обліку збитків і зlodіянь, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками та їх спільниками.
6. Державний архів Івано-Франківської області. – Ф. Р-98. – Оп. 1. – Арк. 142 зв.–143.
7. Від першої особи: історія Голокосту у свідченнях очевидців. – Київ: Український центр вивчення Голокосту, 2014.
8. Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту. Вип. № 1. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2008.
9. Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту. Вип. № 2. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2009.
10. Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту. Вип. № 4. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2011.
11. Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту. Вип. № 5. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2012.
12. Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту. Вип. № 6. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2015.
13. Виховуємо людину і громадянина: Навч.-метод. посібник / Упоряд. С. Буров, О. Войтенко, І. Костюк. – Дрогобич: Відродження, 2006.
14. Голокост в Україні (1941–1944): Словник-довідник / Упоряд. О. Гісем, О. Мартинюк. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – Київ: Сфера, 2007.
15. Де починаються права людини: уроки історії і сучасні підходи (Мультимедійний навчально-методичний посібник для вчителів загальноосвітніх навчальних закладів) / Авт.-упоряд. О. Войтенко. – Київ: ТОВ «Майстер книг», 2013.
16. Евреи в Украине: Учебно-методические материалы / И. Б. Кабанчик. – Львов, 2004.
17. Єврейські діти України – жертви Голокосту / Упоряд. А. Подольський, Ю. Смілянська. – Київ: Сфера, 2004.
18. Історія Голокосту: освіта та пам'ять: Посібник для вчителя. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2012.
19. Історія і уроки Голокосту: Збірник науково-дослідних учнівських робіт, 2006–2009 рр. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту; Зовнішторгвидав України, 2010.
20. «И дал им Память и Имя...»: Пособие по преподаванию темы Шоа-Катастрофы европейского еврейства. – Яд Вашем, 2002.

21. Кахане Давид. Щоденник Львівського гетто. – Київ: Дух і Літера, 2003.
22. «Тільки тут я відчув себе людиною...». Історичні та методичні матеріали до документального фільму «З Галичини до Ааргау». – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2014.
23. Транспорт: История одной депортации / Сост. И. Абрамски. – Єрусалим: Яд Вашем, 2011.
24. Катастрофа європейського єврейства: Навч. посібник: У 6 ч. / Пер. з івриту; Відкритий ун-т Ізраїль, Міжнар. Соломонів ун-т. – Київ: НВП «Вирій», 2001.
25. Костелянец Галина. От Украины до Белоруссии. История одной еврейской семьи. – Днепропетровск: Центр «Ткума»; Общественное Объединение «Республиканский Фонд “Холокост”»; «Лира», 2009.
26. Науковий часопис «Голокост і сучасність. Студії в Україні та світі». – Київ: Зовнішторгвидав, 2005–2011.
27. Подольський А. Уроки минулого: Історія Голокосту в Україні: Навч. посібник. – Київ: Сфера, 2007.
28. Поза межами розуміння: Богослови та філософи про Голокост. – Вид. друге / За ред. Джона К. Рота і Майкла Беренбаума. – Київ: Дух і Літера, 2009.
29. Світло в темряві: Розповідь Сімона Стерлінга, який пережив Голокост, розказана ним Філіс Стерлінг Якобс / Пер. з англ. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2012.
30. Спасенная жизнь: Жизнь и выживание в Минском гетто / Сост.: В. Ф. Балакирев [и др.]. – Минск: ООО «Лимариус», 2010.
31. Сторінки мого життя / Агарон Аппельфельд. – Київ: Саміт-книга, 2011.
32. Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. – Вид. друге / Упоряд. Ж. Ковба. – Київ: Дух і Літера, 2009.

Список інтернет-ресурсів

33. Дети в гетто. <http://ghetto.galim.org.il/rus/isolation>.
34. Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР. http://jhist.org/shoa/hfond_111.htm.
35. <https://www.youtube.com/watch?v=zG-lwwwzz8M>.
36. https://www.youtube.com/watch?v=2jvnt_-WJCY.
37. <http://www.holocf.ru/Editor/assets2/10s499-548texts81-90.pdf>.
38. http://www.yadvashem.org/yv/ru/education/lesson_plans/odessa.asp#3.

39. <http://www.mankurty.com/holocaust/friedmanu.html>.
40. <http://fakty.ua/211700-boris-zabarko-zlovecshie-mashiny-dushegubki-by-li-oprobovany-imenno-na-ukrainskih-evreayah>.
41. <http://mobile.iremember.ru/index.php?task=topic&id=1482>.
42. <http://www.netzulim.org/R/OrgR/Articles/Stories/Smilovitsky02.html>.
43. <http://www.veteranrb.ru/archives/9438>.
44. https://ru.wikipedia.org/wiki/Гетто_в_Чечельнике.
45. <https://www.youtube.com/watch?v=ТМyLKWYMJQ>.
46. https://www.ushmm.org/wlc/ru/media_oi.php?ModuleId=10005059&MediaId=247.
47. <http://ghetto.galim.org.il/rus/mitzvah/writing.html>.
48. <http://www.http.com.ua//ghetto.galim.org.il/rus/wings/writing3.html>.
49. <http://forum.j-roots.info/viewtopic.php?t=4291>.
50. <http://maxpark.com/community/3376/content/1985665>.
51. http://www.yad-vashem.org.il/YV/ru/remembrance/names/letters_chechelnik.asp.
52. <http://ghetto.galim.org.il/rus/school/writing.html>.
53. <http://ghetto.galim.org.il/rus/school/writing2.html>.
54. <http://felixkandel.org/index.php/books/283.html>.
55. <http://www.getto.ru/links.html>.
56. <http://jewishkrasilov.org.ua/prinuditelnyj-trud-evreev-vo-vremya-shoaxolokosta-na-ukraine-1941-1944.http>.
57. <http://iremember.ru/memoirs/pekhotintsi/viner-arkadiy-vladimirovich/>.
58. USC Shoah Foundation. Електронний підручник. <http://sfi.usc.edu/lessons/де-починаються-права-людини-уроки-історії-і-сучасні-підходи?tab=6>.
59. http://world.lib.ru/g/genis_d_e/pamyatkhemelnik.shtml.
60. Інститут Фонду Шоа при університеті Південної Каліфорнії, Лос-Анжелес, Каліфорнія, США. <http://college.usc.edu/vhi/ukrainian>.
61. Національний інститут пам'яті жертв Катастрофи (Шоа) і героїв Опору Яд Вашем, Єрусалим, Ізраїль. <http://www.l.yadvashem.org/yv/ru>.
62. Український центр вивчення історії Голокосту. www.holocaust.kiev.ua.

МОТИВИ І СПОСОБИ ПОРЯТУНКУ ЄВРЕЇВ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ НА ХАРКІВЩИНІ

Роботу виконала:

Мавродій Ірина,
учениця 9 класу
Харківської ЗОШ № 151

Науковий керівник:

Антоненко Людмила Юріївна

ЗМІСТ

Вступ

Розділ 1. Праведники народів світу. Особливості надання статусу рятівникам євреїв

Розділ 2. Праведники Харківщини

Розділ 3. Голокост у долі моєї родини

Висновки

Список літератури та джерел

Список додатків

Вступ

*І тому ми повинні знати про цих добрих людей,
що допомагають євреям під час Катастрофи. Ми повинні
вчитися у них та пам'ятати їх із вдячністю і надією.*

Проф. Елі Візель, лауреат Нобелівської премії

Під час Другої світової війни, протягом шести років, розгорталася трагедія – Голокост, знищення єврейського народу. За ці роки загинули приблизно 6 мільйонів євреїв. Фашисти поставили за мету знищити націю, єврейський народ. Населення різних країн ставилося до євреїв по-різному – від байдужості до ворожості. Були ті, хто співпрацював із нацистами, інші наживалися за рахунок конфіскованого єврейського майна. На тлі знищення, гонінь, смерті, злочинів, знайшлися люди, які простягнули руку допомоги, і це було величезним ризиком, тому що за допомогу єврею карали на смерть. Навіть за розмову з євреєм можна було потрапити до в'язниці або на розстріл. Ці люди – «Праведники народів світу».

Актуальність цієї роботи зумовлена тим, що в наші дні особливо важливо формувати гуманістичні принципи в суспільстві, сприяти зниженню насильства та агресії особливо серед молоді, адже кожен із нас може потрапити в ситуацію, коли доведеться зробити вибір: врятувати когось, принизити або вбити, або бути байдужим спостерігачем і пройти повз.

Відповідно до цього авторка поставила **мету**: на основі аналізу історій спасіння євреїв на Харківщині в роки нацистської окупації з'ясувати мотиви, якими керувалися рятувальники, і способи, що зберегли життя приреченим на смерть людям.

Для реалізації мети виокремлюємо такі **завдання**:

- визначити критерії надання звання Праведника народів світу;
- проаналізувати статистичні дані про Праведників;
- зібрати історії спасіння на Харківщині;
- дослідити способи, за допомогою яких рятували євреїв;
- охарактеризувати мотиви, якими керувалися рятувальники;
- дослідити історію своєї сім'ї, як частину історії народу, приреченого на знищення.

Об'єктом дослідження є явище Праведництва як складова стратегії виживання населення в умовах нацистської окупації.

Предметом дослідження є мотивація поведінки неєвреїв, які в роки війни опинилися перед небезпечним вибором.

Хронологічні рамки охоплюють період 1941–1943 рр.

Географічні межі – місто Харків і Харківська область.

Під час написання роботи авторка застосовувала такі методи дослідження: аналітичний, порівняльний, статистичний.

Наукова новизна дослідження полягає у здійсненні спроби за допомогою різноманітних джерел зібрати невідомі й не введені до наукового доробку факти, що доповнюють історію Харківщини.

У процесі дослідження авторка спиралася на архівні матеріали [25–30], праці вітчизняних [3; 9; 12; 14–18; 21; 22] і зарубіжних [1–3; 5; 7; 10; 11; 13; 19] авторів. Також були використані матеріали газет «Спектр», «Лехайм», «Дайджест Е»; фонди Харківського історичного музею; Центральної наукової бібліотеки Харківського Національного університету імені Каразіна, а також численні інтернет-ресурси [23; 24; 31; 32].

Велику допомогу надала Олена Ісаївна Щербова, колишня бранка харківського гетто, яка розповіла свою історію і подарувала фотографії з особистого архіву.

Авторка висловлює особливу подяку директорці Харківського музею Голокосту Ларисі Фалєївні Воловик за допомогу під час збирання матеріалів. Історії Праведників Харківщини стали відомі завдяки її подвижницькій роботі.

Матеріал, зібраний при дослідженні, вже застосовують на практиці в Харківській ЗОШ № 151. Матеріали і документи використовують на виховних годинах і уроках Пам'яті. Надалі ми плануємо продовжити збирати інформацію про Праведників Харківщини, знайти нові історії, приклади мужності, героїзму, людяності. Історія тієї далекої війни має навчити допомагати один одному. Адже не випадково на камені у Дробицькому Яру вибиті слова: «Тут місце, де мертві вчать живих».

Розділ 1. Праведники народів світу. Особливості надання статусу рятівникам євреїв

Залишайтеся людиною там, де не залишилося людей...

1.1. Критерії надання звання Праведника народів світу

Закон від 1953 р. щодо увічнення пам'яті жертв і героїв Катастрофи зобов'язує Яд Вашем шанувати пам'ять тих неєвреїв, які, перебу-

ваючи в поневоленних нацистами та їхніми посібниками країнах, ризикуючи життям, допомагали врятуватися переслідуваним євреям.

Поняття «Праведник Народів Світу» взято з єврейських джерел і в різні часи трактувалося по-різному. Одне з поширених трактувань має на увазі неєврея, що приходить на допомогу єврею в роки лиха і гоніння. Ізраїльське законодавство обрало саме це давнє формулювання, щоб відзначити подвиг тих, для кого порятунок євреїв став свідомим вибором. У 1963 р. при Яд Вашем заснували відповідну громадську комісію, і відтоді вона виробила такі **критерії для надання звання Праведника народів світу:**

- спроба порятунку єврея або активна участь у порятунку, незалежно від того, чи була спроба успішною;
- наявність реального ризику для життя, якому піддавала себе людина, що рятує єврея;
- порятунок із гуманних загальнолюдських спонукань;
- безкорисливість;
- свідчення самого врятованого або наявність документів, що заслугують на довіру [23].

1.2. Статистичні дані про Праведників на 1 січня 2016 р.

На сьогодні Праведниками визнано 26 119 чоловіків і жінок із різних країн. Ця цифра не відображає справжні масштаби допомоги, отриманої євреями від неєврейського населення окупованих країн. Значна частина історій порятунку досі залишається невідомою, або ж вони, з тих чи тих причин, не отримали офіційного визнання з боку Яд Вашем. Ці причини можуть бути такими: історія порятунку не відповідає критеріям, затвердженим в Яд Вашем; багато хто з очевидців Катастрофи пішли з життя у післявоєнні роки, так і не встигнувши розповісти про історію свого порятунку; психологічні проблеми, які є у багатьох людей. Через важкі спогади про страх, пережиті переслідування і приниження, вони не бажають говорити про минуле. В одній тільки Голландії в укриттях ховалося близько 22 тисяч євреїв, а в Яд Вашем праведниками визнані 5516 голландців (на 1 січня 2016 р.). 26 тисяч євреїв урятувалися у Бельгії, більшість із них – завдяки допомозі місцевих жителів, а лише 1707 бельгійців удостоєні звання Праведника. Те саме можна сказати про Францію і Італію – країни, де більшість євреїв вижили (понад 200 тисяч – у Франції, 35 тисяч – в Італії). Це сталося також завдяки активній допомозі місцевого населення. У Польщі, де загинула найбільша кіль-

кість євреїв за роки Катастрофи, в укриттях урятувалися до 40 тисяч євреїв, а лише 6620 жителів Польщі удостоєні звання Праведника. Це перше місце в світі. І подібні приклади можна знайти в кожній країні, що пережила нацистську окупацію.

Із наведених даних видно, що Україна посідає четверте місце – 2544 Праведники. Їх кількість могла бути набагато більшою, однак у радянські часи про це не говорили, і перші Праведники були визнані, коли багатьох уже не було в живих. Найбільше Праведників було визнано наприкінці 1990-х і на початку 2000-х рр.

1.3. Історії спасіння в Україні

Загиблих могло бути набагато більше, якби не люди, що, ризикуючи собою і близькими, рятували своїх друзів, знайомих, рідних, а іноді зовсім чужих, яким просто потрібна була допомога.

Однією з перших Праведницею була визнана *Олена Григоришин*, на честь якої росте дерево на Алеї Праведників у Яд Вашем.

Доня Розен народилася у 1930 р. в містечку Косів Станіславської (нині Івано-Франківської) області, в Україні. З початком війни прийшов кінець спокійного життя. Після того, як сусіди на очах дідуся і бабусі Доні розграбували їхнє майно, вони змушені були тікати з села до родичів у Косів. Незабаром у Косові почалися погроми. Під час масового вбивства, яке сталося 16–17 жовтня 1941 р., Доні та її бабусі вдалося втекти. Переслідувані місцевими вбивцями, вони стукали до знайомих. Нарешті, одна добра жінка впустила їх до хати. Минув ще рік, і 25 вересня 1942 р. було знищено всіх євреїв Косова. Дванадцятирічна Доня вибралася з містечка і почала блукати від села до села, ночуючи в сараях і харчуючись подачками жалісливих селян. Одна жінка, пожалівши Доню, відвела її на околицю села Микитинці; у крайньому будиночку біля самого лісу жив Степан Григоришин зі старшою сестрою Оленою. Степан погодився залишити дівчинку, і з цього дня Олена Григоришин взяла Доню під свою опіку. Проста, бідна жінка, якій під час війни було більше ніж 60 років, оточила єврейську сироту людським теплом і любов'ю. Степан, брат Олени, пошкодував про свою згоду взяти в будинок єврейку і вигнав їх обох. З наближенням холодів, коли неможливо було спати під відкритим небом, Олена повернулася додому до брата, а потім, потайки від Степана, привела Доню. Обидві вони жили в постійному страху перед місцевими поліцаями і сусідами, які могли донести на них владі. Їм знову довелося сховатися в лісі, де Олена викопала для Доні

землянку, замаскувавши її сухими гілками і травою. У цій землянці дівчинка провела зиму 1942–1943 рр. Щоночі Олена відвідувала її, приносила їжу і зігрівала своїм тілом. Навесні 1944 р., коли Червона армія була вже зовсім близько, місцевий поліцай виявив її укриття. Їй вдалося вирватися, добігти до річки Прут і стрибнути у воду. Перепливши річку, Доня натрапила на іншому березі на радянських солдатів. Вони переправили дівчинку подалі від зони бойових дій. Вона жодного разу більше не бачила свою Олену.

У 1948 р. Доня Розен іммігрувала до Ізраїлю. На основі її спогадів в 1965 р. Олена Григоришин була удостоєна звання «Праведник народів світу». На її честь Доня Розен, перший керівник створеного у Яд Вашем відділу «Праведники народів світу», посадила дерево в саду Праведників [33].

Марія Григорівна Тиква була родом із села Шолохове, що в Дніпропетровській області. В середині 1930-х рр., будучи зовсім юною дівчиною, вона вирушила на заробітки до Києва і з часом влаштувалася нянею в сім'ю Дінкевич, у якій ріс маленький Льоня. Коли почалася Друга світова війна, батько Льоні, Йосип Дінкевич, був мобілізований до лав Червоної армії. Після окупації Києва і початку переслідувань євреїв мати Льоні попросила няню відвезти дитину до себе в село, де ніхто не знав про його національність.

У Шолоховому Марія і її вихованець проживали в будинку батьків Марії, Тикви Григорія Андрійовича і Шолудько Оляни Самійлівни, і були на їхньому утриманні до самого кінця війни. Незабаром отримали листа від Льоніної тітки. Вона турбувалась про племінника і повідомляла, що його мати жива – вона зуміла евакуюватися на схід. Тітка також повідомляла адресу польової пошти свого брата, Йосипа Дінкевича. Потім повернулася з евакуації мати врятованого хлопчика і відвезла його до Києва. Пізніше до них приєдналася Марія Тиква. Вона жила в родині Дінкевич до повноліття Льоні, потім ростила дітей в інших сім'ях. Леонід Дінкевич підтримував із нею тісний зв'язок і всі післявоєнні роки доглядав за своєю рятівницею.

22 червня 2008 р. Яд Вашем удостоїв Марію Тикву почесного звання «Праведник народів світу» [34].

Православний священник *Ігнатій Грогуль* проживав у селі Великі Загірці на околицях Дубна, на Волині. З ним жила дружина Варвара і діти Степан та Євген. У 1942-му, приблизно через рік після початку німецької окупації, священник Грогуль зустрів у Дубні єврея Ар'є-Лейба Якіра. Якір шукав надійний притулок для своїх дітей за

межами гетто, і Грогуль погодився прийняти молодшу дочку, дев'ятирічну Маню у пастушки. У селі Великі Загірці дівчинка жила відкрито, її називали тепер не єврейським ім'ям Манечка, а по-місцевому – Маруся.

Через якийсь час Ігнатій Грогуль повіз дівчинку до Дубна, але ні батьків Марусі, ні старших брата із сестрою там не виявилось. І Маруся повернулася до села. Коли вона вже майже звикла до думки, що залишиться у Грогулів назавжди, знайшовся її двоюрідний брат Еліях Якір. Вони з дружиною Іреною удочерили Марусю і разом із нею виїхали на Захід. У 1949 р. після декількох років, проведених у таборах для переміщених осіб на території Австрії, сім'я Якіра прибула до Ізраїлю.

27 січня 1993 р. Яд Вашем удостоїв священника Ігнатія Грогуля, його дружину і дітей почесного звання «Праведник народів світу». Нагороди були вручені Степану Грогулю під час його візиту до Ізраїлю того ж року [35].

Отже, ми дійшли висновку, що допомога євреям була результатом заздалегідь обдуманого рішення взяти на себе відповідальність за порятунок, усвідомлюючи всю пов'язану з цим небезпеку. Йдеться про людей, що несподівано для себе опинилися в критичній ситуації, яку неможливо було просто проігнорувати і яка вимагала негайних дій.

Були випадки, коли порятунок був результатом усвідомленого, раніше прийнятого рішення. Це відбувалося після того, як людина особисто ставала свідком жорстокості німців щодо євреїв, і це спонукало її зробити що-небудь, щоб допомогти переслідуванім. Ризикуючи власним життям і життям своїх близьких, вони намагалися рятувати і рятували.

Розділ 2. Праведники Харківщини

2.1. *Нацистська окупація Харкова, початок «розв'язання єврейського питання»*

Я хотіла б спорудити монумент – пам'ятник заввишки до неба, який побачив би весь світ – не з каменю або мармуру, а з добрих справ.

Доня Розен

Залишений Червоною армією Харків окупанти зайняли 24 жовтня 1941 р. Це було одне з перших великих міст, у якому державні плани евакуації було виконано повністю: вивезено все устаткування

заводів, усі запаси хліба, «щоб нічого не залишити ворогові». Все, що не змогли вивезти, знищили: підірвали електростанцію, водоканал, розграбували продовольчі склади. Населення Харкова залишилося без роботи, без інформації, без засобів до існування і змушене було відправитися на «мінку» в села Харківської області. Життя євреїв у перші місяці окупації не відрізнялося від життя інших харків'ян. Коли у місті почалися каральні операції у відповідь на диверсійні акти, заручниками зазвичай брали євреїв, які вже не поверталися додому. Після того, як у місті злетів у повітря будинок на вул. Садовій, в якому загинули німецький генерал і 28 офіцерів, німці по радіо оголосили, щоб 500 євреїв із документами прийшли в готель «Інтернаціонал», де будуть заручниками, поки не знайдуться винні партизани, а потім їх випустять [18, с. 142].

На початку грудня 1941 р. було оприлюднено оголошення Харківської міської управи трьома мовами про проведення реєстрації всього населення Харкова до 8 грудня. Пункт 8 оголошення приписував: «Єврейське населення міста проходить реєстрацію окремо від решти населення – за окремими списками. За проходження реєстрації з кожного дорослого жителя стягується плата в розмірі 1 карбованця, а з євреїв – 10».

Реєстрація євреїв у Харкові проходила на заздалегідь заготовлених аркушах жовтого кольору. Звідси і назва «жовті списки». Запис у графі «національність» у деяких списках ставили звичайний – єврей, єврейка, в інших агресивний – жид, жидівка [17, с. 85]. 12 грудня 1941 р. реєстрацію населення було закінчено. Є архівні довідки німецькою та українською мовами з переліком національностей і їх кількісним складом. Євреїв – 10 271 особа [15, с. 67], а в акті Держкомісії від 5 вересня 1943 р. з розслідування збитку, заподіяного німцями, наведено понад 15–16 тисяч загиблих тільки у Дробицькому Яру [18, с. 257]. У спогадах згадують іноді цифру 30 тисяч. Це пояснюється тим, що багато євреїв-харків'ян умисно ухилилися від реєстрації, разом із харків'янами були знищені і євреї-біженці з інших областей, які потрапили до Харкова, сподіваючись поїхати далі, і розділили трагічну долю харківських євреїв.

14 грудня 1941 р. у Харкові вийшов наказ німецького коменданта про переселення до 16 грудня всіх євреїв у 10-й район міста – бараки Тракторного і верстатобудівного заводів. І всі занесені до «жовтих списків» вирушили в гетто. У Дробицькому Яру до початку січня 1942 р. було розстріляно всіх мешканців гетто, крім тих, кому вдало-

ся врятуватися. «Жовті списки» – це нині єдиний документ, за яким можна встановити особи тих, хто загинув під час окупації Харкова [16, с. 55].

2.2. Історії порятунку на Харківщині

*Можливо, я дію врозріз із волею мого уряду,
але в іншому випадку я б пішов проти волі Божої.*

Т. Сугіхара

Катерина Антонець і її чоловік Григорій жили зі своїми трьома дітьми в селі Таранівка. Катерина була вчителькою у місцевій школі. Однією з її колег була єврейка Рада Цукерман. Наприкінці жовтня 1941 р., після того, як німці захопили область, Катерина і ще одна вчителька свідчили, що Цукерман – сербка. У лютому 1942 р., коли влада почала перевіряти національність Цукерман, Катерина та її чоловік Григорій покликали її до себе в село, де народився Григорій. Там Цукерман жила як член їхньої сім'ї та була зайнята на сезонних польових роботах. Ніхто в селі не знав, що вона єврейка. Після звільнення у вересні 1943 р. Цукерман рік працювала вчителькою, а потім переїхала до Харкова. Після війни упродовж багатьох років вона була у дружніх стосунках із родиною Антонець. 1 грудня 1996 р. Яд Вашем удостоїв Катерину та Григорія Антонець почесного звання «Праведник народів світу» [30].

Пан Юн Шун, уродженець Китаю, приїхав до Росії в 1916 р. в пошуках заробітку і залишився у країні після Жовтневої революції. Він одружився і виростив двох синів, які пізніше були вбиті на фронті. Коли почалася війна, Пан Юн Шун жив у Харкові в комунальній квартирі. Разом із ним проживали Олександра Бабаєва з чотирирічним сином і Єлизавета Талдік (уроджена Дворкіна) з десятирічною донькою Людмилою, які в грудні переселилися в місцеве гетто. На початку січня 1942 р., Пан побачив на порозі своєї квартири Людмилу, яка тремтіла від холоду і страху. Дівчинка втекла з гетто разом із групою молодих євреїв. Не маючи іншого вибору, вона попрямувала до свого колишнього будинку. Пан Юн Шун та Олександра Бабаєва вирішили, що врятують єврейську дитину. Вони ховали Людмилу близько року, протягом якого дбали про дівчинку. Близьче до кінця 1942-го Пан та Олександра почали підозрювати, що їхнім сусідам усе відомо про дитину. Тому Людмилу перемістили в будинок до Митрофана і Надії Попельнюків, де вона ховалася протягом восьми

місяців, взагалі не виходячи на вулицю. Після визволення Харкова Людмила (у заміжжі Лур'є) повернулася до рятівників. Пан Юн Шун помер у 1974 р. у віці 85 років, і до самої смерті дбав про Людмилу як про рідну дочку. 19 січня 1995 р. Яд Вашем удостоїв Пан Юн Шуна, Олександру Бабаєву, Митрофана і Надію Попельнюків почесного звання «Праведник народів світу» [27].

Напередодні початку німецької окупації *Зінаїда Логвиненко* жила в Харкові і працювала нянею у сім'ї Шиманських. 16 грудня 1941 р. сім'я перебралася до гетто. З першого дня Логвиненко приходила до гетто і приносила єврейській родині продукти харчування. Під час одного з відвідувань Зінаїда розповіла Шиманським, що містом ходять чутки про те, яка страшна доля незабаром спіткає євреїв. Почувши про це, Розалія Шиманська та її дочки Олена та Ірина на початку січня 1942 р. таємно покинули гетто. Спочатку вони вирушили до себе додому, але Розалія вчасно збагнула, що цим вона наражає їхнє життя на небезпеку, адже всі вони мали виражену єврейську зовнішність. Потім Розалія повернулася додому і попросила свою сусідку *Олександру Белову* забрати дівчаток. Олена залишилася у Белової, журналістки, яка залишилася під час війни без роботи. Олександра продавала свій одяг і майно, щоб прогодувати себе і дітей. Олена пробула у неї два тижні, а потім сусіди почали щось підозрювати. Дівчинку перевели в будинок до Галини Зозулевич, матері двох дітей, яка ховала Олену протягом місяця. Зрештою Белова зв'язалася з місцевим підпіллям і з їх допомогою дістала для Розалії фальшиві документи, вона стала Лопатинською Ксенією Борисівною.

Весь цей час Ірина жила у Зінаїди Логвиненко, а її подруга *Олександра Гладченко* дістала для дівчинки документи, в яких говорилося, що її батько був росіянином, що Олександра була хрещеною матір'ю Іри. Зінаїда Логвиненко та Олександра Гладченко дбали про Ірину аж до серпня 1942 р., коли Розалія забрала її в село, в якому вона ховалася разом з Оленою. Пізніше Розалії і її дочкам довелося поневірятися по селах, поки в 1943-му цю територію не звільнили.

У лютому 1942 р. на Олександру Белову написали донос, і її заарештували. Її визнали винною у допомозі євреям і в підпільній діяльності. У березні того ж року її стратили. Коли німецька армія відступила, Розалія та її діти повернулися до Харкова. Зінаїда Логвиненко продовжила працювати нянею обох дівчаток. Вона стала членом сім'ї Шиманських і жила з ними до самої своєї смерті.

20 серпня 1995 р. Яд Вашем удостоїв Зінаїду Логвиненко, Олександру Белову, Галину Зозулевич і Олександрю Гладченко почесного звання «Праведник народів світу».

В особистій бесіді Олена Ісаївна розповіла про те, що її 44-річний батько, який отримав перелом під час риття окопів, не міг ходити і покинути гетто разом із дружиною і дочками і був розстріляний в Дробицькому Яру. Сім'я Квасенків із хутора Хорол, що на Сумщині, ховала Олену від німців у родичів на хуторі Придушине. А потім у кукурудзі на полі понад тиждень. 12-річна дівчинка не боялася залишатися одна вночі на полі, адже йшлося про життя. Уляна і Коля Квасенки, ровесники Олени, вночі приносили їй їжу. Уляна після війни стала вірною подругою і сестрою Олени Ісаївни, їй було надано звання Праведника України.

Олена Ісаївна розповіла про те, як відразу після приходу німців до Харкова їхня сусідка написала на дверях: «Тут живуть Юде», хоча сім'ї до війни дружно жили багато років, їхні діти навчалися в одному класі, мама Олени лікувала сусідську дівчинку, коли та хворіла. Війна поставила людей перед вибором, перевірила на людяність. На жаль, не всі пройшли цю перевірку на співчуття чужому горю.

Рідний дядько Олени Аренберг був одружений із росіянкую. На початку війни він був мобілізований. Дружина з трирічними хлопчиками-близнюками і літньою матір'ю залишилася в Харкові. В окупованому місті вижити було важко, не було продуктів, тому жінка відправилася в село, щоб обміняти речі на їжу. Повернувшись, вдома нікого не застала. Виявилося, що її мати з маленькими онуками – в гетто. Сусіди «переконали» жінку, яка звикла в радянській час виконувати всі розпорядження влади, віддати єврейських хлопчиків, щоб уникнути проблем, інакше вони на неї донесуть. Так бабуся з онуками опинилася в бараках у районі ХТЗ. На щастя, вчасно повернулася мама і вивела дітей і стареньку з гетто. Входити і виходити можна було за паспортом, і поліцай, перевіривши документи, без проблем випустив «росіян».

Українська родина Боганчів проживала в Харкові, на вулиці Кацарській. Прокіп Пилипович і Євдокія Миколаївна Боганчі виростили двох синів, Віктора і Миколу. З початком війни старший син, Віктор, пішов на фронт. Молодший, 14-річний Микола, ще вчився в школі, був найкращим учнем у класі. Серед його однокласниць була сусідка по вулиці Жанна Аршанська – обдарована піаністка, яка із сім'єю переселилася в гетто. 1 січня 1942 р. у двері будинку Боганчів

постукали. Євдокія Миколаївна одразу впізнала Жанну Аршанську – вона була не лише однокласницею сина, а й місцевою знаменитістю. Жанна розповіла, як їй вдалося непомітно вийти з колони євреїв, яких вели на смерть, завдяки батькові, котрий підкупив охоронця, віддавши тому свій годинник. Майже добу вона добиралася до Харкова, заночувала у зовсім незнайомих людей, які, ні про що не питаючи, прихистили і нагодували її. Жанна спочатку прийшла до своєї найближчої подруги. Господарі через поріг попросили її піти і не наражати їхню сім'ю на смертельну небезпеку. Вона звернулася до Боганчів, зневірившись знайти притулок у близьких друзів. Син і чоловік Євдокії Миколаївни підтримали і схвалили її вчинок. Виявилось, що сусіди знали секрет. Через три дні Прокіп Пилюпович повернувся додому разом із Фріною, молодшою сестрою Жанни. Ще цілий тиждень сестри Аршанські жили під дахом Боганчів, хоча і їм, і рятівникам було зрозуміло, що сусідам відомо про це. Боганчі допомогли дівчатам потрапити в дитбудинок: тільки там вони могли отримати довідки на вигадані імена, бо жодних документів у них не було. На горищі дитбудинку знайшли старе піаніно. Інструмент негайно налаштували, і дівчатка почали виступати перед публікою.

Ганна та Марина Морозови (нові імена Жанни і Фріни) мали велику популярність, і з наближенням фронту німці вирішили вивезти сестер на Захід. Звільнення вони зустріли в Австрії. Після війни дівчатка опинилися в США, де продовжили свою музичну освіту, створили сім'ї. Сьогодні Жанна Доусон і Фріна Болдт – відомі піаністки. Від часів війни вони не були більше на Україні і не мали зв'язку зі своїми рятівниками. Євдокія, Прокіп і Микола Боганчі пішли з життя, не знаючи, що врятовані ними дівчинки вижили і їхні долі склалися щасливо. 5 грудня 2007 р. Яд Вашем удостоїв Прокопа і Євдокію Боганчів почесного звання «Праведник народів світу» [33].

Ольга Боева та її дочки-близнючки, Люба і Надя, проживали в Харкові. Серед їхніх друзів була єврейська дівчина Марія Коса, якою Боеви опікувалися після смерті її матері в 1937 р. У перші дні німецької окупації міста батько Марії, Самуїл Косий, потрапив в облогу і був повішений німцями разом з іншими заручниками. У грудні 1941 р. 15-річні Люба і Надя проводжали Марію Косу до гетто, а потім упродовж тижня носили їй продукти харчування. 19 грудня Марія зважилася на втечу. Покинути гетто було нескладно; набагато важче було знайти притулок у місті. Скрізь висіли оголошення з погрозою страти євреям, виявленим поза гетто, а також тим, хто нава-

житься їх ховати. Боеви не побоялися прийняти у себе Марію Косу, яку оберігали і ховали протягом двох місяців, до лютого 1942 р. За цей час було знищено все єврейське населення Харкова та околиць. Наприкінці лютого 1942 р. Марія Коса вирішила покинути сім'ю своїх рятівників і рухатися на схід, щоб спробувати вийти до своїх. Вона повернулася в рідне місто вже після війни і зберегла дружні стосунки з родиною Боевих на все життя. 21 січня 2007 р. Яд Вашем удостоїв Ольгу Боеву та її дочок Любов і Надію почесного звання «Праведник народів світу» [29].

Ольга Білоусова з батьками і братом проживала в Харкові. В січні 1942 р. 16-річна Ольга зустріла на ринку 6-річного Володимира Аму-сина. Володимир, батько якого був євреєм, а мати – росіяною, до війни жив по сусідству з тіткою Ольги Білоусової. Тепер він на самоті блукав вулицями і був щасливий побачити знайоме обличчя Ольги. Він взяв її за руку і попросив їжі. Ольга відвела Володимира в будинок своєї тітки Параски Пищик, де хлопчик розповів про те, що його разом із батьком переселили в гетто. Одного разу його батько пропав. Але прийшла мама і витягла хлопчика з гетто. Вони вдвох ховалися в різних знайомих, а також у спорожнілих будинках. Одного разу мати Володимира пішла, щоб заробити що-небудь на життя, і не повернулася. Під час пошуків мами Володимир і зустрів Ольгу Білоусову, і відтоді до травня 1942 р. він ховався в маленькій квартирі Параски Пищик. Протягом усього цього часу Володимир не виходив з дому. У травні 1942 р. Ольга Білоусова зустріла матір Володимира, яка не могла розшукати сина, і була впевнена, що його вже немає в живих. Мати забрала сина з дому Параски. Вони оселилися в селі, де залишалися аж до звільнення в серпні 1943 р., а потім повернулися до Харкова. Вони підтримували дружбу з Ольгою Білоусовою (у заміжжі Дев'ятко) і її тіткою, Параскою Пищик, упродовж довгих років після цих подій. 23 грудня 1999 р. Яд Вашем удостоїв Ольгу Дев'ятко (уроджену Белоусову) і Параску Пищик почесного звання «Праведник народів світу» [30].

Татарка *Аліма Шатоха* жила зі своїм чоловіком Іваном і маленькою донькою Раєю у комунальній квартирі в Харкові. Крім них, у квартирі жила сім'я Федорових, що складалася з чоловіка-росіянина і його дружини-єврейки Дори (уродженої Есілевіч). Почувши наказ усім євреям Харкова покинути свої будинки й переселитися на територію тракторного заводу, Шатоха відправилася до своєї єврейської невістки, чоловік якої, брат Аліми, також був на фронті. Шатоха від-

дала Ізмайловій своє посвідчення особи і переконала її покинути місто. Потім вона повернулася додому і вмовила Дору не підкорятися цьому наказу. Аліма поставила за шафою кушетку, на якій Дора спала разом із донькою Аліми. Ця шафа була прикриттям для сходів, якими Дора, у разі необхідності, забиралася на горище. Наступного дня Аліма сказала сусідам про те, що Дора пішла на збірний пункт разом з іншими євреями. За весь час окупації Дора жодного разу не вийшла назовні, вона читала або займалася з донькою Аліми Расю. Чоловік Аліми Іван був хворий і прикутий до ліжка.

Федоров брав участь у битві за місто і після звільнення відправився додому. Сусіди розповіли йому, що його дружину вбили. Якою була його радість, коли, зайшовши в квартиру, він побачив Дору, живу і неушкоджену! До 1969 р. Федорови і Шатохи жили в одній квартирі. 28 листопада 1994 р. Яд Вашем удостоїв Аліму Шатоху почесного звання «Праведник народів світу».

Марія Целінська у грудні 1941 р. впустила до будинку свою подругу Беллу Штерн і ховала її протягом довгого часу, незважаючи на те, що це було вкрай небезпечно. Белла ніколи не виходила за межі будинку, а Марія поводитися вкрай обережно, однак сусіди незабаром дізналися про те, що вона ховає єврейку. Побоюючись того, що весь район буде колективно покараний за дії Марії, вони не видали її поліції, але вимагали, щоб Целінська негайно вигнала небезпечну єврейку. Белла упродовж місяця спала у друзів або в спорожнілих будинках, а потім повернулася до Целінської. Белла Штерн і Марія Целінська залишилися близькими подругами на багато років. 26 січня 1998 р. Яд Вашем удостоїв Марію Целінську почесного звання «Праведник народів світу».

Іван Перемот і його дружина Тетяна жили в селі Мерефа Харківської області. До війни Іван був директором школи, викладав математику і фізику, а дружина займалася домашнім господарством. Два їхні дорослі сини на початку війни евакуювалися на схід. Перемоти були змушені звільнити дві з трьох кімнат у своєму будинку і розмістити в них німецьких солдатів. Вони також ховали Віктора Рудника, університетського друга їхнього сина. Рудник прийшов до них 10 грудня 1941 р., хворий, з явними ознаками недоїдання. Віктору вдалося втекти з полону, деякий час він поневірявся округою, а потім прийшов до Перемотів. Іван і Тетяна сказали німцям, що Віктор – їхній син, якого відпустили з табору для військовополонених, де він тяжко хворів. Віктор Рудник, прийшовши до тям, вирішив відпра-

витися на схід, щоб перейти лінію фронту і приєднатися до Червоної армії. Іван Перемот віддав Вікторові Руднику зимовий одяг і документи одного зі своїх синів. У середині січня 1942 р. Віктор дістався до частин Червоної армії. Після війни він відновив зв'язок із Перемотами. 26 січня 1998 р. Яд Вашем удостоїв Івана та Тетяну Перемотів почесного звання «Праведник народів світу».

Олександра Карнаухова жила в Харкові зі своєю молодшою сестрою Параскою. На початку листопада 1941 р. сестри зустріли в міському парку маленьку дівчинку. Вона була одна, без дорослих, і виглядала дуже самотньою. Олександра покликала Дарину переночувати у них вдома, незважаючи на те, що її сестра була проти. Незабаром дівчинка зізналася, що вона і справді єврейка, що її звать Дора Морська, і що вона народилася інвалідом. Дора та Олександра вирішили, що краще не розповідати про це Парасці. Через подругу, яка працювала в поліції, Олександрі Карнауховій вдалося дістати тимчасові документи для своєї підопічної. У травні 1942 р. через тиск з боку Параски, яка наполягала на тому, щоб вигнати дівчинку з їхньої квартири, Карнаухова дістала медичний висновок, і Дору помістили в Будинок інвалідів у місті Красноград Харківської області. Морська пробула там аж до самого звільнення, і ніхто так і не здогадався про її єврейське походження. Після війни Карнаухова і Морська залишилися жити в Харкові і з плином часу стали близькими подругами. 28 листопада 1994 р. Яд Вашем удостоїв Олександрю Карнаухову почесного звання «Праведник народів світу».

У Харкові 85 осіб визнано Праведниками інститутом Яд Вашем, багато удостоєні звання «Праведник України». Кожна історія – особлива, адже особливими були і люди, і обставини. Незалежно від національності, освіти, соціального статусу, вони пройшли найголовніший життєвий тест – на людяність. Вони могли зробити й інший вибір: пройти, не помітити або навіть донести владі. Таких випадків було багато. Навіть в одній родині були різні погляди. Іноді для порятунку однієї людини або сім'ї потрібні були зусилля кількох різних людей. У сім'ї, що рятувала єврея, праведниками ставали всі члени, навіть неповнолітні. Більшість рятівників не дожила до визнання, але не це було мотивом їхніх учинків. Рятуючи тих, хто потребував допомоги, вони не вважали, що роблять щось надзвичайне, і про це нікому не розповідали.

Ми постійно стаємо перед вибором. Кожного дня люди вирішують для себе: допомогти чи ні. Перед таким вибором часто опиня-

ються мешканці мого рідного міста – Донецька. Моя бабуся розповідала мені, як забирали і грабували квартири, били людей, стріляли на вулиці. Все це звучить дуже страшно, але були люди, які в такий нелегкий час селили у себе абсолютно чужих людей, що втратили житло. Минають десятиліття, і я хочу, щоб люди, прочитавши історії врятованих під час Катастрофи, історії нашого часу, робили правильний вибір і допомагали іншим.

Розділ 3. Голокост у долі моєї родини

За свої 15 років життя я ніколи не думала, що страшне слово «Голокост» пов'язане з багатьма близькими і рідними мені людьми. Свою історію я дізналася від дивовижної жінки, берегині сімейної історії, моєї бабусі – Ревеки Борисівни Бистрицької, 1926 року народження, яка багато мені розповіла вже після того, як я опинилася в Харкові. До війни моя бабуся з її батьками Бертою Абрамівною Токарівською і Борисом Бистрицьким жили в Харкові, в будинку № 27 по вулиці Артема. Коли почалася евакуація підприємств із Харкова, вони виїхали на Урал разом із заводом, де працював мій прадід Борис. Він пропонував поїхати і своєму тестеві Абраму Токаревському та його родині. Але літня людина залишилася в Харкові. В окупованому місті було дуже важко вижити, особливо євреям. Вони голодували, боялися виходити на вулицю. Одного разу Абрам пізно ввечері вийшов винести сміття і не повернувся. Його застрелили біля будинку і викинули в сміттевий бак за два «гріхи»: перший – він порушив комендантську годину, другий – він був євреєм. Його дружина Зінаїда Токаревська і сестра Роза Токаревська за наказом німецького коменданта 14 грудня 1941 р. мали зібрати всі цінні речі і йти колоною в район ХТЗ, де в бараках зібралось кілька тисяч єврейських сімей. Тільки там вони зрозуміли, що нікуди вони більше не поїдуть, побачили рів, де пізніше їх розстріляли.

Не менш трагічною була доля сина Абрама – Льва Токаревського. Він був одружений із дівчиною-українкою Оленою Петренко, у них було двоє дітей, Алла і Едуард. Чому Лев залишився у Харкові, сімейна історія замовчує. Олена приховувала його деякий час, але як тільки німці вивісили наказ про те, що потрібно видавати всіх євреїв, їх сусідка одразу ж донесла на Лева, хоча до війни їхні сім'ї були в добрих стосунках. Незабаром його знайшли і розстріляли, а Олена з дітьми втекла в село і дивом врятувалася. Залишатися в місті було

небезпечно, адже сусідка могла донести на дітей. Пізніше Олена відправила свого сина Едуарда до рідної сестри – Мані Петренко, яка жила в Сочі, бо вона не могла прогодувати двох дітей. Едуард усе життя прожив у цьому місті, одружився з російською дівчиною, виростив п'ятьох дітей, але зі своєю родиною в Харкові майже не спілкувався. Помер у 1990 р.

Алла жила в Харкові, нині – в Німеччині. У неї є дочка Олена. Саме завдяки їй ми зуміли відновити наші сімейні історії. Також у Алли є син Сергій та онуки Таїсія і Юрій. Всіх їх могло і не бути, якби в роки війни не допомога багатьох, на жаль, невідомих нам людей, що рятували, а іноді просто «не помічали» євреїв не заради винагороди, а завдяки своїй людяності.

Після визволення Харкова моя бабуся з батьками повернулася додому. Але їхню квартиру вже зайняла інша родина, і вони оселилися в будинку № 10 по вулиці Басейній, де до війни жила родина відомого лікаря Дубінського, розстріляного у Дробицькому Яру. Родини Бекерових, Басовських, Уманських, які були сусідами бабусі до війни і не виїхали з міста, після переселення в гетто не повернулися. Їхні імена занесені до мартиролога імен загиблих у Дробицькому Яру [17, с. 184]. Після війни моя бабуся Ревека (Рита) Борисівна Бистрицька закінчила Харківський інженерно-будівельний інститут і поїхала до Сталіно – таку назву тоді мав Донецьк. Там вона зустріла грека В'ячеслава Мавроді. Вони одружилися, і згодом з'явився на світ мій тато Сергій. Прізвище довелося змінити, щоб урятуватися в роки сталінських репресій (додаток Є).

Моя сім'я інтернаціональна, в мені тече українська, грецька, єврейська, російська кров, і я не розумію, як могло статися, що цілий народ був приречений на знищення. Ще два роки тому для мене слово «війна» означало події далеких років, але сьогодні на багато речей я дивлюся по-іншому. Бомбардування, постріли, воронки від снарядів, переселенці – це слова не з минулого, а із сьогодення.

Висновки

З історії Голокосту можна зробити багато висновків, які допоможуть зберегти мир і просто допоможуть у взаєминах із людьми. Ми не повинні бути байдужими до горя людей, що перебувають поруч із нами. Ми не повинні вбивати і мучити людей тільки тому, що нам хтось сказав це робити. Ми повинні розуміти, що якщо одна людина

якоїсь національності зробила нам зле, це не означає, що всі люди цієї національності погані. Немає народів «гарних» і «поганих».

Проаналізувавши різні історії спасіння, можна виділити основні мотиви, якими керувалися люди, коли вирішили допомогти євреям:

- 1) співчуття – коли незнайомі люди не лише давали євреям притулок, а й ховали їх протягом тривалого часу, ототожнення себе з людиною, що потрапила в біду (Перемот, Зозулевич);
- 2) сімейне виховання, моральні цінності й гуманне ставлення до представників інших національностей (Пан Юн Шун, Шатоха);
- 3) порятунок родичів, знайомих і друзів завдяки особистим, професійним, зв'язкам (Боганча, Антонець, Целінська);
- 4) батьківські почуття у випадку порятунку дітей (Боева, Білоусова, Карнаухова);
- 5) реальна загроза смерті (участь у підпільних організаціях, партизанських загонах – Белова);
- 6) подяка за надання допомоги з боку євреїв раніше (лікарі, медсестри – Девятко, Логвиненко);
- 7) надія на допомогу собі та своїм дітям у схожій ситуації в майбутньому (Гладченко);
- 8) наявність умов для порятунку – багатодітні сім'ї могли врятувати дитину, яку було легше приховати серед інших дітей (Попельнюк);
- 9) випадки, коли людина просто не думала про небезпеку (Пищик).

На основі аналізу історій спасіння на Харківщині можна визначити найпоширеніші способи, за допомогою яких рятували євреїв.

1. Надання притулку – найбільш поширений спосіб порятунку. Мова йде про випадки, коли врятовані переховувалися у будинку свого рятівника або в безпосередній близькості від нього, у спеціально підготовленому укритті-схованці, прихованому від оточення і сусідів. Найчастіше для цього використовували підвали й льохи, горища, будинки, сарай або хлів. Укриттям слугували занедбані нічий будинки, виробничі приміщення, школи і монастирі, і навіть кладовища, дупла дерев, шафи.

У всіх цих випадках євреї були цілком безпорадні й повністю залежали від доброї волі тих, хто надав їм притулок. Людей, що перебували у схованці, треба було годувати, лікувати і давати їм можливість задовольняти хоча б елементарні гігієнічні потреби, – все це повністю лягало на плечі рятівників і членів їхніх сімей. Тисячам врятованих довелося провести в подібних схованках від декількох місяців до двох років (Перемот, Пан Юн Шун, Боганча, Антонець,

Целінська, Боева, Карнаухова, Белова, Логвиненко, Попельнюк, Піщик, Гайдукова, Шатоха).

2. Допомога у приховуванні факту єврейства полягала в тому, щоб не тільки дати людині інше ім'я, а й вигадати правдоподібну біографію, навчити місцевих звичаїв і релігійних правил, роздобути нові документи, що засвідчують особу. Крім того, необхідно було підшукати людині житло й роботу. Власники окремих німецьких фабрик і заводів, де працювали євреї, також робили спроби порятунку (Антонець, Карнаухова, Белова, Гладченко та ін.).
3. Втечі організовували з метою таємного переправлення євреїв у безпечніші місця (Боганча, Білоусова).
4. Окремо варто згадати про порятунок єврейських дітей. Найчастіше він був пов'язаний із розлукою з батьками – і в тих випадках, коли батьків депортували, і в тих, коли вони ховалися в укритті, жили за підробленими документами або шукали безпечного місця. Іноді це робили завчасно, коли самі батьки заздалегідь домовлялися з друзями, яким-небудь дитячим закладом (Пан Юн Шун, Боганча, Боева, Білоусова, Карнаухова та ін.).

Ризик, пов'язаний із порятунком євреїв, був неминучим. Хоча нацисти і не говорили прямо про те, що чекає на депортованих у табори євреїв, вони не приховували своїх намірів щодо долі, уготованої єврейському народу. У Східній Європі німецька влада поширювала застереження, звернені до місцевого населення, із заборону під загрозою смертної кари надавати будь-яку допомогу переслідуваним євреям. Порушників цієї заборони або розстрілювали на місці, або відправляли в концентраційні табори. Наприклад, Олександр Белову розстріляли за спробу порятунку єврейки та підозру в підпільній діяльності.

Небезпека була з боку не лише окупантів, а й співвітчизників. Не треба забувати також про «простих» любителів легкої наживи, що хотіли збагатитися за рахунок переслідуваних. Вони вистежували євреїв, які перебували в укриттях або ховалися під чужими іменами, і вимагали гроші у них і у їхніх рятівників, видавали свої жертви владі, не гидуючи винагородою (грошима, продуктами, можливістю вселитися у звільнені квартири). Моя 90-річна бабуся, яка залишилася в Донецьку, розповідала, що в наші дні також відомі такі випадки: до квартир, залишених переселенцями, вселяються люди, що вирішили скористатися ситуацією і «поліпшити свої житлові умови». Усього цього мали остерігатися Праведники, щоб не дати владі виявити себе. Під постійною загрозою викриття перебували вони самі, їхні сім'ї і приховувані ними євреї.

Авторка опрацювала відомі історії Праведників Харківщини, але обсяг дослідницької роботи не дає змоги навести всю зібрану інформацію. Її відображено в окремій брошурі.

Я вважаю, що людина повинна залишатися людиною і протягувати руку допомоги, не розраховуючи на винагороду. Я впевнена, що не всі історії Праведників ще відомі, і з кожним роком можливість щось дізнатися зменшується, але це обов'язково потрібно робити. Тих, хто пережили Голокост, яким вдалося вижити, пройшовши через жахи гетто і нацистських концтаборів, не так багато залишилося. Ці люди будуть із нами не вічно, але пам'ять про те, що вони пережили, повинна залишатися з нами, щоб не дати повторитися злу, втіленням якого стала Друга світова війна.

Минуле зіткнулося із сучасністю на моїх очах. Велике значення особисто для мене має вже те, що я багато дізналася про свою сім'ю, про минуле міста, де зараз живу.

Єврейська легенда свідчить: світ тримається на 36 праведниках. Ніщо не відрізняє їх від простих смертних. І часто їм самим невідомо, хто вони. Але якби не було хоча б одного з них у кожному поколінні, людство захлинулося б у зойку відчаю.

Список літератури та джерел:

1. Альтман И. А., Гербер А. Е., Полторак Д. И. История Холокоста на территории СССР. – Москва: Фонд «Холокост», 2001.
2. Анна Франк. Урок історії / Товариство «Анна Франк». – Амстердам, 2001.
3. Беренштейн Л. Люди из легенды. Воспоминания и размышления. – Киев, 2004.
4. Брухфельд С., Левин П. А. Передайте об этом детям вашим... История Холокоста в Европе 1933–1945 / Правительство Швеции. Проект «Живая история». – Москва, 2000.
5. Венді Лауер. Творення нацистської імперії та голокост в Україні. – Київ: Зовнішторгвидав України, Український центр вивчення історії голокосту, 2010.
6. Гутман И., Галиль Н. Катастрофа и память о ней. – Иерусалим: Яд Вашем, 2007.
7. Дослідження та викладання історії Голокосту. Україна, Нідерланди, Бельгія: Збірник матеріалів міжнародного проекту «Історія Голокосту в Україні та Нижніх Землях». – Київ: Дух і Літера, 2010.

8. Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 30–31 жовтня 2006 р. – Київ: Зовнішторгвидав, 2007.
9. Забарко Борис. Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. Свидетельства и документы. Кн. 3. – Киев: Дух и Литера, 2007.
10. И дал им Память и Имя: Пособие по преподаванию темы Шоа-Катастрофы европейского еврейства. – Изд. 9-е. – Яд ва-Шем, 2002.
11. Ирит Абрамская. Стоящие в стороне или стоящие рядом. – Международная школа Яд Вашем, 2007.
12. Кабанчик И. Б. Евреи в Украине: Учебно-метод. материалы (Приложение к курсам «История Украины» и «Всемирная история»). – Львов: Центр «Ткума», 2004. – (Серия «Украинская библиотека Холокоста»).
13. Катастрофа европейського єврейства: Навч. посібник: [У 4 кн.] / Пер. з івриту ; Відкритий ун-т. Ізраїль, Міжнар. Соломонів ун-т. – Київ: НВП «Вирій», 2001–2005. – Кн. 2, ч. 3: Винищування євреїв: нацистська індустрія смерті.
14. Ковба Жанна. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «Остаточного розв'язання єврейського питання». – 3-е изд., исправ. и доп. – Київ: Дух і Літера, 2009.
15. Круглов А. И. Хроника Холокоста в Украине. 1941–1944 гг. – Днепропетровск: Центр «Ткума»; Запорожье: Премьер, 2004.
16. Ляховицкий Ю. Холокауст на Украине и антисемитизм в перспективе. «Желтая книга». – Харьков, 1992.
17. Ляховицкий Ю. Попраная Мезуза. «Книга Дробицкого Яра». Свидетельства, факты, документы о нацистском геноциде еврейского населения Харькова в период оккупации 1941–1942. – Харьков: Основа, 1991.
18. Скоробогатов А. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). – Харків: Прапор, 2006.
19. Феллер Мартен. Пошуки, спогади, роздуми єврея, який пам'ятає своїх дідів, про українсько-єврейські взаємини, особливо про нелюдське і людяне в них. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1998.
20. Фрейман Наум. Очерки из истории евреев Харькова. – Харьков: Еврейский мир, 1999.
21. Холокост и судьба человека / Л. Яковлев, Б. М. Каган. – Харьков: Каравелла, 2003.
22. Щупак І. Я. Голокост в Україні: Пошуки відповідей на питання історії: Навч. посібник для учнів старших класів серед. загальноосвіт. навч. закладів. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2005.

Список використаних інтернет-джерел:

23. <http://www.holocaust.kiev.ua>.
24. <http://www.yadvashem.org/yv/ru/holocaust/encyclopedia/83.asp>.
25. <http://www.lechaim.ru/ARHIV/199/yanovickiy.htm>.
26. <http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/about.asp>.
27. http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/commemorative_sites.asp.
28. http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/about_program.asp.
29. http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/history_program.asp.
30. <http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/about.asp>.
31. <http://fakty.ua/127542-prezident-evrejskogo-soveta-ukrainy-sobiraet-materialy-o-lyudyah-spasavshih-evreev-vo-vremya-vojni>.
32. http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/photos/ukrain/bogancha_1.jpg.
33. <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/hryhoryshyn.html>.
34. <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/tykva.html>.
35. <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/grogul.html>.

Список додатків

Додаток А. Фото медалі та свідоцтва Праведника народів світу, таблиця даних про кількість Праведників на 1 січня 2016 р. Фото меморіальних місць у Харкові.

Додаток Б. Короткі відомості про Праведників України.

Додатки В, Г. Список визнаних Інститутом Яд Вашем Праведників, що рятували євреїв під час нацистської окупації в Харкові та Харківській області, їхні короткі історії та фото тих, хто досі живий.

ГЕНОЦИДИ ХХ СТОЛІТТЯ:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ ПОГЛЯД
(на прикладі геноциду вірмен і Голокосту)

Роботу виконав:

Мурадян Мхітар,
учень 10 класу
Новокостянтинівської ЗОШ І–ІІІ ст.
Братської районної ради
Миколаївської області

Науковий керівник:

Більченко О. В.,
вчитель історії

ЗМІСТ

Вступ

1. Геноцид як явище історії ХХ ст.
2. Причини геноциду вірмен
3. Причини Голокосту
4. Організація геноцидів
 - 4.1. Геноцид вірмен
 - 4.2. Голокост
5. Періодизація геноциду вірмен
6. Періодизація Катастрофи європейського єврейства
7. Родинна історія

Висновки

Список використаної літератури

Вступ

XX століття – століття науково-технічного прогресу. Ніколи раніше людство не досягало таких вершин свого технічного та інтелектуального розвитку, яких воно досягло у XX столітті. На самому його початку вчені змогли проникнути у світ атома, і відтоді вони не припиняють досліджувати невідомий людям інших століть мікросвіт, роблячи у ньому нові відкриття.

Завдяки досягненням хімії люди навчилися створювати і широко використовувати нові штучні рослини і матеріали, яких не існувало в природі. Досягнення біології не лише розкрили таємниці життя, а й допомогли людям сконструювати механізми, які будовами і функціями нагадують живі органи. Дивом того часу можна вважати також проникнення у механізм спадковості і структуру мозку. На цій основі маємо також разючі досягнення в галузі генетики й медицини.

У багатьох країнах люди справді почали жити краще, досягли гарантованого забезпечення своїх демократичних прав і свобод. З політичної карти світу зникли домініони і колонії. Значно розширилося співробітництво між різними народами, і в багатьох випадках відносини між ними стали більш цивілізованими.

Разом з тим, XX століття можна назвати століттям великих розчарувань. Це розчарування, насамперед, в ідеї прогресу, в можливостях людей свідомо творити свою історію, підпорядковуючи її інтересам самої людини. XX століття стало також і століттям потрясінь і війн, що показали реальні масштаби загрози існуванню людству.

Саме у XX столітті майже буденним явищем стала загибель мільйонів і мільйонів людей. Найжахливішою трагедією XX століття стали геноциди.

Тема цієї роботи – «Геноциди XX століття. Порівняльний погляд (на прикладі геноциду вірмен і Голокосту)». Порівнювати трагедії, що їх пережило людство в XX ст., – дуже важко, їх не можна співвіднести, в них немає права першості. Будь-яка трагедія – це незагойна рана, тому ми повинні проаналізувати загальні тенденції, що привели до організації і здійснення геноцидів, визначити їх зміст, антигуманну спрямованість.

Метою цього дослідження є вивчення явища геноциду та розгляд його проявів у першій половині ХХ ст. на прикладі історії вірменського геноциду та геноциду єврейського народу.

Для реалізації цієї мети були поставлені такі **завдання**:

- на основі вивчення наукових праць проаналізувати геноцид як явище;
- дослідити причини вірменського та єврейського геноциду;
- провести паралелі в історії масового вбивства та виявити зв'язок між двома злочинними;
- розглянути суть німецького та турецького шовінізмів, зробити аналіз нацистських дій на окупованих територіях;
- дослідити прояви геноциду на прикладі рідинної історії.

Об'єктом дослідження є геноцид як суспільно-політичне явище.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють першу половину ХХ ст.

Територіальними межами дослідження є колишня Османська імперія і Європа.

1. Геноцид як явище історії ХХ ст.

9 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію, яка відома як Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. Конвенція набула чинності 12 січня 1951 р.

Стаття II Конвенції визначає геноцид як «будь-які з таких дій, здійснюваних із наміром повністю або частково знищити національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку:

- (а) вбивство членів цієї групи;
- (б) заподіяння тяжких тілесних або психічних ушкоджень членам такої групи;
- (с) навмисне створення членам групи життєвих умов, які розраховані на повне або часткове знищення групи;
- (д) дії, розраховані на унеможливлення народження дітей у середовищі групи;
- (е) насильницьке передання дітей цієї групи іншій групі».

Стаття III визначає злочини, за які передбачено покарання відповідно до Конвенції:

- (а) геноцид;
- (б) змова з метою здійснення геноциду;
- (с) пряме і публічне підбурювання до здійснення геноциду;

- (d) замах на здійснення геноциду;
- (e) співучасть у геноциді.

Поява Конвенції значною мірою була зумовлена політикою Голокосту в роки Другої світової війни. Автором терміна «геноцид», як і його змістового наповнення, був польський юрист єврейського походження Рафаель Лемкін. Слово «геноцид» (від грецьк. *genos* – рід, плем'я, латин. *caedere* – вбивати) означає найважчий міжнародний злочин проти людства.

Уперше на офіційно-правовому рівні термін «геноцид» вжито в жовтні 1945 р. в обвинувальному висновку Нюрнберзького процесу – Міжнародного воєнного трибуналу над нацистськими злочинцями, що *«здійснювали навмисний і систематичний геноцид, тобто винищення расових і національних груп, винищення цивільного населення частини окупованих територій із метою знищення певних народів і класів, визначених національних, етнічних і релігійних груп, особливо євреїв, поляків і циган, а також інших»* [5].

Геноцид вірмен – фізичне винищення і депортація без умов для виживання, здійснене в 1915 р. турками на прикордонні з Османською імперією. У спільній Декларації від 24 травня 1915 р. Велика Британія, Франція і Росія, тодішні союзники, визнали масові вбивства вірмен злочином проти людства. Нині геноцид проти вірмен визнано 21 державою, окремими регіонами та провінціями.

Голокост – геноцид євреїв, здійснений нацистами під час Другої світової війни. Особливості цього геноциду: застосування расистської теорії до євреїв як неповноцінної нації, внаслідок чого їх масово знищували в концтаборах [9].

2. Причини геноциду вірмен

До початку ХХ ст. більша частина історичної Вірменії входила до складу Османської імперії. Крім вірмен і турків, тут проживали багато курдів, арабів, греків, болгар, євреїв. У лавах османського офіцерського корпусу важливу роль відігравали араби, а вірмени посідали провідні позиції у найосвіченіших шарах суспільства й торгово-промислової буржуазії. Проте вірмени, як немусульмани, були другорядними громадянами: вони не мали права носити зброю, свідчити у суді, платили вищі податки. Ворожість до вірмен посилювалась і великим припливом мусульманських біженців із Кавказу після російсько-турецьких воєн і з новоутворених балканських держав.

Геноцид вірмен є першим геноцидом, що відбувся в історії ХХ ст. Політичні причини знищення вірмен в Османській імперії зумовлені передусім неприйняттям її правлячими колами політики держав Заходу, спрямованої на захист інтересів цієї національної меншини. В умовах кризи Османської імперії, що тривала декілька десятиліть і супроводжувалася перетворенням імперії на напівколонію, намагання європейських політиків лобіювати інтереси християн сприймалися в Туреччині як черговий маневр для подальшого втручання держав Заходу в її внутрішні справи. Таке переконання посилювалося після 1878 р., коли на переговорах у Сан-Стефано й Берліні представники Франції, Англії, Австро-Угорщини та Росії домоглися від турецької влади зобов'язань щодо проведення реформ у віластах (основна адміністративно-територіальна одиниця Османської імперії) Західної Вірменії та Кілікії [2].

Підтримка вірменами ідеї перетворень стала каменем спотикання у їхніх взаєминах із державою. Оскільки згадані зобов'язання Османська імперія прийняла під тиском зовнішніх сил, шах, а згодом представники младотурецького тріумвірату, вважали їх такими, що сприяють втручання іноземців у внутрішні справи.

Невдоволення позицією вірменської громадськості, на рівні політичної еліти Османської імперії, зумовлювалося й іншими причинами. Зокрема, тим, що освічена частина вірмен підтримувала реформаційний курс влади (танзімат) – основні закони Туреччини, опубліковані султаном Абдул-Меджидом 3 листопада 1839 р. при сходженні на престол.

На тлі традиціоналістського мислення турків лідери вірменської общини вирізнялися не лише рівнем освіти, а й світськістю та своєю прозахідною орієнтацією. З'ясовуючи причини геноциду вірмен в Османській імперії, варто звернути увагу на ще один факт, а саме – зростання агресії щодо них з боку турків. Це було зумовлено втраченою Османською імперією територій унаслідок Балканських війн 1912–1913 рр. і повстань християн, які прагнули звільнитися з-під володарювання ісламської держави. Тому вірмени, як і інші християни, сприймалися як потенційні зрадники Османської імперії. Саме в цей час вірмени знову порушили питання про права меншин, які було гарантовано їм Берлінським договором. У лютому 1914 р. Османська імперія змушена була підписати договір із західними державами, що викликало невдоволення лідерів младотурків. Ці події відбувалися на тлі стрімкого зростання шовінізму в Османській імперії. Саме тоді країну охопила боротьба з усім не турецьким.

Аналізуючи громадсько-політичні настрої, що панували в імперії й провокували агресію майбутніх убивць, слід врахувати неоднозначну позицію, яку мали вірмени під час Першої світової війни. Частина з них служила в турецькій армії, інша ж – на боці Російської імперії. Росії симпатизувало чимало вірмен – факт, який не подобався младотуркам. Вірмен звинувачували в симпатіях до ворогів-росіян на Кавказькому фронті і в планах створити об'єднану Вірменію під протекцією Росії.

Геноцид вірмен постав як злочинний засіб утримання територій, де вони компактно проживали у складі Османської імперії, адже головна мета її правлячих кіл полягала у збереженні цілісності країни. Це завдання набувало особливого звучання, коли йшлося про східну частину Анатолії – територію, що межувала з Росією і на яку остання висувала свої претензії. Водночас велику роль відіграв соціально-економічний чинник, який полягав у тому, що вірмени посідали вагомі позиції в економіці Турецької держави, а їхній бізнес і власність викликали задрість частини представників титульної нації.

Особливу увагу слід звернути на неоднозначну реакцію світу на події в Туреччині. Зокрема, у країнах Антанти преса детально описувала знищення вірмен на території Туреччини. Проте в Німеччині, яка була союзницею Османської імперії, влада здійснювала сувору цензуру повідомлень у пресі про масові вбивства вірмен. Офіційні документи німецького уряду, які стосувалися цих подій, були опубліковані тільки після закінчення війни.

Держави Антанти реагували на події в Туреччині дуже повільно й неефективно. 27 квітня 1915 р. посол Росії ініціював прийняття спільної декларації, в якій би засуджувалися дії турецької влади. Але в результаті довгих переговорів, спричинених різними політичними інтересами держав-союзниць, і редагувань тексту спільну Декларацію Англії, Росії та Франції було прийнято й опубліковано лише 24 травня 1915 р. У Декларації дії турецького уряду визначалися як злочин проти людства й цивілізації. Особиста відповідальність за цей злочин покладалася на всіх членів турецького уряду, а також на тих його місцевих представників, які виявляться причетними до злочину [4].

Наслідки геноциду вірмен мали далекосяжний характер. Фактично ця подія стала прецедентом і провокаційним прикладом для наступних організаторів геноцидів. Адольф Гітлер добре знав про геноцид вірмен. Пишучи в Оберзальцбургу листа своїм генералам напередодні нападу на Польщу, він розкрив свої плани: «Чингісхан з

власної волі і з веселим серцем винищив мільйони людей. А історія вбачає в ньому тільки великого державного будівника. Я послав на схід свої підрозділи “Мертва голова” з наказом нещадно вбивати чоловіків, жінок і дітей польської раси та мови. Тільки так ми здобудемо вкрай потрібний нам *Lebenstraum*. Хто, зрештою, згадує сьогодні про вірменську різанину?» [7].

Після поразки Османської імперії, у 1918 р. країни-переможниці зажадали від Туреччини покарати винних у злочинах проти військовополонених і вірмен. У грудні 1918 р. було створено Спеціальний військовий трибунал, який працював до 1920 р. Він прийняв рішення вважати доведеним, що депортації вірмен не були продиктовані воєнною необхідністю або дисциплінарними причинами, а були задумані центральним комітетом партії младотурків, і поклав на них відповідальність за факт організованого вбивства вірмен. Ще до початку роботи трибуналу основні керівники младотурків втекли за межі Туреччини. Майже всі вони, а також безпосередні керівники каральних акцій (кількістю 41 особа) до 1922 р. були вбиті в різних містах Європи активістами вірменської партії «Дашнакцутюн».

Після утворення Турецької республіки політична та інтелектуальна еліта не відчувала будь-якої потреби дистанціюватися від знищення вірменської громади чи від людей, які керували погромами і масовими вбивствами, оскільки більшість із них були колишніми функціонерами партії младотурків і перебували в коаліції з регіональними лідерами і племінними вождями, які отримали великий прибуток від депортації вірмен. А після приходу до влади Мустафи Кемалю критичне обговорення подій 1915–1918 рр. було заборонено під загрозою кримінального переслідування.

Міжнародна оцінка цих подій протилежна офіційній турецькій. У спільній Декларації від 24 травня 1915 р. країн-союзниць (Велика Британія, Франція і Російська імперія) вбивства вірмен було вперше визнано злочином проти людства. Геноцид вірмен визнали Рада Європи (1998, 2001), Європарламент (1987, 2000, 2002, 2005), Підкомісія ООН із запобігання дискримінації і захисту меншин. На сьогодні офіційно визнали вірменський геноцид 21 країна світу, 43 штати США, Каталонія, Країна Басків, Шотландія, Уельс, Північна Ірландія, а також Верховна рада Автономної республіки Крим.

У 2001 р. спільна турецько-вірменська комісія з примирення звернулася до Міжнародного центру з питань правосуддя перехідного періоду для незалежної експертної оцінки, який на початку 2003 р.

надав висновок, що події 1915 р. підпадають під усі визначення геноциду і вживання цього терміна є цілком виправданим.

Здійснений у Туреччині геноцид вірмен завдав величезної шкоди матеріальній і духовній культурі вірменського народу.

Пережита вірменським народом трагедія відбилася на всіх сторонах життя і суспільної поведінки вірменського народу, міцно осіла в його історичній пам'яті. Вплив геноциду зазнало як покоління, що стало безпосередньою його жертвою, так і наступні покоління.

3. Причини Голокосту

Причини Голокосту полягають передусім в антисемітській політиці нацистів і їхньому сповідуванні расової теорії. Останню використовували для обґрунтування ідеї про «природність» панування Німеччини в світі. Відводячи арійцям першість у ньому, Гітлер і його однодумці перетворили постулат «раса над усе» на наріжний компонент своєї ідеології. Вони розділили раси на три групи. Перша з них – арійська, яку оголошено культуротворчою. Другу групу, на переконання нацистів, формували раси культуроносні. Найнижча раса – культуроруйнівна. До неї й було віднесено євреїв [4].

Ставлення нацистів до євреїв визначалося критеріями расової теорії. Євреї стали жертвами не за політичними поглядами в країні, де вони проживали, переслідування і вбивства відбувалися згідно з теорією «нового порядку», в якому одні були панівною нацією, а інші просто не мали права на існування. Саме євреїв гітлерівська пропаганда звинувачувала у підриві могутності Німеччини в Першій світовій війні через участь у революційних виступах («удар у спину») [8]. Крім політичних причин, варто зазначити й економічні. Позбавлення євреїв власності й передання її арійцям здійснювалися в нацистській Німеччині та на окупованих нею територіях як один із засобів фізичного знищення жертв. Держава проводила цю політику і робила все можливе, щоб створити умови, несумісні з життям (відбирання власності, переселення до гетто).

4. Організація геноцидів

4.1. Геноцид вірмен

Організатором злочину був уряд країни. Вірмени в Османській імперії зазнавали переслідувань ще за правління Абдул-Хаміда II. За

час його володарювання (1876–1909 рр.) практика упередженого ставлення до вірмен у судах, при визначенні розміру податків стала типовою. Сформувавши з курдів нерегулярні підрозділи, султан, починаючи з 1891 р., санкціонував тероризування ними неугодних.

Взимку 1895 р., тобто ще задовго до початку геноциду, вірмен масово вбивали і грабували в усій східній частині Османської імперії. Кількість жертв за різними оцінками сягнула від 50 до 100 тисяч осіб [1].

У 1907 р. владу в Османській імперії захопила партія младотурків, офіційною ідеологією якої був пантюркізм, а метою – створення тюркської імперії від Балкан до Алтаю. Перешкодою у цьому, на їх думку, була Західна Вірменія, яка відділяла Туреччину від тюркомовного Азербайджану.

Вступ Туреччини в Першу світову війну в серпні 1914 р. дав, на думку младотурків, «унікальний шанс» для остаточного розв'язання «вірменського питання». В умовах введеного військового положення почалася депортація вірменського населення східних турецьких провінцій углиб країни, а будь-які прояви протесту жорстоко придушували. Вступ Туреччини на територію Росії і Персії розширив територію репресій проти вірмен: з листопада 1914 до квітня 1915 р. їх було вбито 27 тисяч [4].

Одним із перших кроків у геноциді вірмен була мобілізація вірменських чоловіків віком від 18 до 45 років. Частина призовників на фронті, а іншу частину в робочих підрозділах розстріляли за особливим спеціальним наказом Енвера-паші. За короткий час було розстріляно більш ніж 60 тисяч вірменських воїнів.

Провина за поразки турків у боях узимку 1915 р. керівництво Туреччини покладено на вірмен, які служили в османській армії. У лютому близько 100 тисяч їх було роззброєно і більшість жорстоко вбито. Роззброєння мирного населення також супроводжувалось тортурами і вбивствами. Роззброєння вірмен зробило можливими репресії проти них по всій території Османської імперії: вірмен почали масово виселяти в пустельні райони не лише з прикордонних областей, а й із великих міст країни.

24 квітня 1915 р. за наказом тріумвірату турецьких диктаторів було розпочато депортацію вірмен зі Стамбула, Александретти і Адана. Основними організаторами геноциду були, як вважають, лідери младотурків Талаат, Джемаль та Енвер, а також керівник «Особливої організації» Бехаеддин Шакір. Протягом подальших трьох

років загинули понад півтора мільйона вірмен, інші втекли або були виселені турками в пустелі Месопотамії, Лівану, Сирії, де більшість із них загинула через голод і хвороби. Більш ніж мільйон вірменських біженців було розсіяно по всьому світу.

Геноцид чинився за допомогою армії, поліції, жандармерії і «Спеціальної організації» (Тешкілата Махсус), створеної для цієї мети за ініціативи Центрального комітету правлячої партії.

Для здійснення злочину із різних в'язниць імперії були відібрані й звільнені тисячі кримінальних злочинців і рецидивістів, які, за задумом організаторів, не повинні були проявити жалю й милосердя ні до жінок, ні до дітей.

Кривава різанина відбувалася у шести провінціях Анатолії та Трапезундської провінції безпосередньо силами Третьої армії, на чолі якої стояв генерал Махмуд Кемаль. Для всіх інших було обрано інший метод – депортації – безкінечні піші переходи через пустелю [4].

Із початком французького наступу на Дарданелли 24 квітня 1915 р. в Стамбулі були заарештовані 235 представників вірменської еліти. Аналогічні заходи розпочались в Едірне, Александретті та Адані. Наступного дня в Стамбулі було заарештовано ще 600 вірмен, потім ще 5 тисяч. Більшість із них було вбито на околицях міста.

У травні 1915 р. меджліс Туреччини ухвалив «Закон про депортацію», який узаконив виселення всіх без винятку вірмен із місць їх компактного проживання в усіх провінціях Туреччини. На нових місцях проживання чисельність вірмен не мала перевищувати 10 % мусульман у регіоні, їм заборонялось переїжджати до інших населених пунктів, відкривати власні школи. У провінції Ван, єдиній, де вірмени становили більшість населення, депортація супроводжувалася масовими убивствами кількох десятків тисяч вірмен, які, на думку влади, становили потенційну загрозу Туреччині. Головну роль у вбивстві вірмен відіграла 34-тисячна «Особлива організація», яка складалась в основному із випущених зі тюрем злочинців, і ескадрони смерті, створені спецслужбами Туреччини.

4.2. Голокост

Свій шлях до диктатури Адольф Гітлер почав у 1919 р., приєднавшись до невеликого політичного угруповання націонал-соціалістів, що виникло в Мюнхені. Незабаром він став керівником партії, однією з програмних цілей якої було проголошено державний антисемітизм. Економічна депресія, крайній націоналізм як реакція на поразку у

Першій світовій війні, революційні потрясіння, розчарування в демократії пробудили в багатьох німців агресивний націоналізм.

Скориставшись загальним невдоволенням і економічними труднощами, Гітлер відкрито розвивав расистську теорію. Фюрер вважав себе месією, покликаним урятувати світ від «єврейського засилля». Він закликав до нещадної боротьби проти євреїв, що порушують чистоту «арійської раси». Прихід нацистів до влади в Німеччині означав насадження антисемітизму в державному масштабі.

У квітні 1933 р. було інспіровано загальнонімецьку антиєврейську акцію. Нацисти пікетували магазини, адвокатські бюро, лікарські кабінети, що належали євреям. Державна і партійна пропаганда прагнула використати всі можливості для демонізації образу єврея.

Під час Голокосту було планомірно знищено мільйони людей на великому географічному просторі. Для цієї мети було збудовано табори смерті в багатьох країнах Європи, де запроваджували систему винищення людей.

Для здійснення Голокосту застосовували ефективні й нові на той час методи знищення людей, зокрема, нові види хімічних і механічних засобів убивства, будували крематорії, використовували рахувальні машини з перфокартами для контролю над кількістю знищених.

Нацистський Голокост вирізнявся своєю жорстокістю. Існують численні приклади використання полонених для медичних експериментів, тортур тощо.

Спочатку нацисти прагнули депортувати євреїв із країни, проте часто їм було просто нікуди їхати. Міжнародна конференція з питань біженців в Евіані (Франція) в липні 1938 р., скликана з ініціативи президента США Франкліна Рузвельта, закінчилася повним провалом. Крім Домініканської республіки, жодна з 32 країн не дала очікуваним біженцям із Німеччини та Австрії ні найменшого шансу. До того ж Британія обмежувала приплив мігрантів у підконтрольну їй Палестину. Початок переслідуванням поклав бойкот євреїв з 1 квітня 1933 р. і наступна хвиля расових законів, спрямованих на євреїв, які працювали в державних установах або за певними професіями. «Нюрнберзький закон» від 15 вересня 1935 р. поклав кінець рівноправності євреїв у Німеччині й визначав єврейство в расових термінах. Антиєврейська істерія в Німеччині призвела у 1938 р. (в ніч із 9 на 10 листопада) до масових погромів, що ввійшли в історію як «Кришталева ніч» (через друзки скла, якими були виспані вулиці німецьких міст). До прийняття рішення про повне фізичне знищення

євреїв німці застосовували таку схему «розв'язання єврейського питання»:

- концентрація єврейського населення у великих міських районах – гетто;
- відокремлення їх від неєврейського населення – сегрегація;
- повне витіснення євреїв з усіх сфер суспільного життя;
- конфіскація їхнього майна, витіснення євреїв з усіх сфер економічного життя і розорення;
- доведення євреїв до стану, коли рабська фізична праця стане єдиною можливістю для виживання.

Це рішення не афішувалося, і мало хто в той час міг повірити, що в ХХ столітті таке можливо. Євреїв Німеччини, Франції, Голландії, Бельгії посилали на схід, у табори і гетто Польщі та Білорусії, розповідаючи їм про тимчасовість такого переселення. У Польщі створювали табори смерті, які взагалі не були розраховані на проживання великої кількості людей – тільки на швидке знищення новоприбулих. Місця для будівництва перших із них (Хелмно і Белжець) були обрані ще в жовтні 1941 р. Знищення євреїв Польщі отримало назву «Операція Рейнхард» на честь убитого в травні 1942 р. у Празі Рейнхарда Гейдріха. На початку грудня 1941 р. почав діяти перший табір смерті в Хелмно. Там євреїв вбивали чадним газом у закритих вантажівках – «душогубках». У липні 1942 р. почалися масові депортації з гетто Варшави (найбільшого з усіх створених) до табору смерті Треблінка. До 13 вересня 1942 р. були депортовані або загинули в гетто 300 тисяч євреїв Варшави. В гетто міста Лодзь утримувалось до 160 тисяч євреїв. Це гетто було знищено поступово: перша хвиля депортацій в Хелмно відбувалася між січнем і травнем 1942 р., потім ряд подальших депортацій в Хелмно і інші табори, а 1 вересня 1944 р. його було остаточно ліквідовано. Брак робочої сили й водночас економічно безглузде вбивство мільйонів людей викликали в 1943–1944 рр. сумніви у нацистській верхівки щодо правильності підходу до «остаточного розв'язання єврейського питання».

5. Періодизація геноциду вірмен

Геноцид вірмен було проведено в декілька етапів:

- 1) із 1 листопада 1914 р. до 20 квітня 1915 р.;
- 2) із 20–24 квітня до грудня 1915 р., у цей час переважно було здійснено депортацію та фізичне знищення західних вірмен;

3) грудень 1915 р. – жовтень 1918 р., у цей час тривало насильницьке звернення до мусульманства і знищення решти західних вірмен. Одночасно під час походів, зроблених турецькими військами на Східну Вірменію, розпочалися винищення східних вірмен.

Вірменоцид мав кілька стадій:

- роззброєння вірменських солдатів;
- вибіркова депортація вірмен із прикордонних районів;
- прийняття закону про висилання;
- масова депортація і вбивства вірмен.

Деякі історики додають до нього вбивства 1890-х рр., різанину в Смирні й дії турецьких військ у Закавказзі в 1918 р.

6. Періодизація Катастрофи європейського єврейства

Згідно зі свідченнями в Міжнародному трибуналі співробітника СС Дітера Вислічені, переслідування і знищення євреїв поділялося на три етапи.

До 1940 р. – розв’язати єврейське питання в Німеччині та зайнятих нею областях за допомогою планового виселення.

Друга фаза (1940–1942) – концентрація всіх євреїв у Польщі та інших зайнятих Німеччиною східних областях, причому у формі гетто.

Третім періодом було планомірне знищення єврейського народу. Вислічені стверджував, що під терміном «остаточне розв’язання» розуміли саме фізичне знищення євреїв.

7. Родинна історія

Історія геноцидів – це трагедія людини, не просто нації, а конкретної людини з її болем і пам’яттю. Для мене геноцид вірменського народу і геноцид єврейського народу асоціюється з долею конкретних людей.

З історією геноциду я вперше ознайомився з родинної історії. Упродовж багатьох років у нашій родині зберігають пам’ять про трагічні події, які мали місце на початку ХХ ст. Моя прабабуся *Мурадян Аригназ* (дівоче прізвище Гуняян, 1909–1978), у дитинстві пережила геноцид 1915 року. На той час вона жила у Вірменії, в с. Вартаніс (місцевість Муш, сьогодні це територія Туреччини). Їй було 6 років, коли відбулася ця трагедія. Аригназ разом із мамою (її звали Берсаб) та іншими жителями села турецькі військові зігнали до сараю і під-

палили його. Мама викинула дівчинку з охопленої полум'ям будівлі, однак військові помітили це і жбурнули її до сараю. Мама змогла викинути дівчинку вдруге. Оскільки вона була непритомною, то на неї вже не звернули уваги. Майже всі жителі села загинули, лише дивом маленька дівчинка вижила. На все життя їй залишилися сліди – опіки на тілі.

Батько Аригназ – Сагаг (Хандлі) – був добровольцем у вірменському добровольчому загоні, перебував у війську Андраніка-паші.

Прабабуся Аригназ, яку врятували добрі люди, потрапила до дитячого будинку. Пізніше, після завершення Першої світової війни, її розшукав батько (він помер у 1950 р.). Вони оселилися в с. Ахурік (сьогодні це с. Ахурік Ахурянського району Ленінаканської області, Вірменія).

Ця трагедія торкнулася і родини мого прадідуся – Гегама Мурадяна (1903–1943). У 1915 р. під час різанини вірмен загинули його мати Нубар і батько Мхітар. До їхнього поселення увірвалися турецькі військові, батьків забрали, а Гегам сховався. Батьків та інших жителів села вбили. Пізніше Гегам одружився з Аригназ. Вони продовжили свої знищені роди. Мали семеро дітей. У роки Другої світової війни, коли вже проживали на території Вірменської РСР, Гегама Мурадяна призвали до Червоної армії, він воював із перших днів війни. Останній лист від нього надійшов із Севастополя. Потім родина одержала похоронку. В 1943 р. під час оборони Севастополя мій прадідусь Мурадян Гегам загинув.

У моїй родині зберігають пам'ять про трагедію вірменського народу, із покоління в покоління передають розповіді про цю трагедію, а в пам'ять про загиблих називають новонароджених дітей їхніми іменами. Тому в кожному поколінні в нашій родині є Мхітар, Гегам, Нубар, Аригназ, Берсаб. Мій тато – Гегам, Я – Мхітар, а мою сестру звуть – Аригназ.

Трагедія єврейського народу для мене, як і інших жителів нашого села, пов'язана з долею місцевої вчительки – єврейки Берти Мусіївни Козуненко. В середині 1930-х місцевий житель Стефан Ананійович Козуненко привіз додому в село молоду дружину – БERTY. Вона пішла працювати в місцеву Новокостянтинівську семирічну школу, де викладала українську та німецьку мови. За спогадами її учениці Марії Онуфріївни Курінної, 1924 р. н., уродженки села Новокостянтинівка, це була дуже гарна жінка, яка завжди привітна, уважна, дуже гарно зі смаком одягалася. Діти дуже любили її. І в селі, і в школі її називали люблячи і ніжно – Бетя Мусіївна. Вона любила дітей, весь

свій час віддавала школі. Вона вчила дітей не лише української та німецької, а й співати, вишивати. Родина Козуненків була заможною, жили дружно. Поруч із молодими проживав і батько Стефана – Ананій. У щасливого подружжя народилося двоє дітей – хлопчик Льоня і дівчинка, молодша за братика на два роки. В 1942 р. їм було відповідно 5 і 3 роки. Слово «єврейка» ніколи не звучало, чи то дітям це було байдуже, чи й не знали його.

Та все змінилося у 1941 р., коли розпочалася війна. Чоловік Берти Мусіївни Стефан пішов на фронт. Там і загинув, захищаючи рідну батьківщину. А вдома залишилася з дітьми дружина. Та чорна хмара Голокосту докотилася і до нашого маленького села. Лихі люди, поліцаї зі своїх же місцевих розповіли про вчительку-єврейку. Одного сніжного грудневого дня 1942 р. місцевий поліцай приїхав на санях, в які була запряжено двійко коней, до будинку Берти Мусіївни і наказав взяти документи, коштовності й цінні речі та їхати з ним в управу до Братського. Сіли до саней. Хтось із сусідів, зважаючи на холодну сніжну пору, запропонував теплий кожух, але Берта Мусіївна відмовилась, відповівши: «Там, куди я їду, кожухи не потрібні». Вона все знала і добре розуміла, що на них чекає. А старенький свекор Ананій Козуненко плакав і падав до ніг поліцає з проханням залишити онуків. Та його ніхто не слухав. Через два дні поліцай повернувся в село і, будиши напідпитку, розповів знайомим про те, що Берту Мусіївну і її малолітніх дітей розстріляли в урочищі Птиче, неподалік від Братського.

Доля маленької людини в страшні часи геноцидів... Чого варте було людське життя тоді, коли воно могло в одну мить обірватися.

Пам'ять залишилась У серцях односельців, біль від цієї жахливої трагедії, коли загинула улюблена вчителька і її діти. Три маленькі піщинки в морі людської трагедії під назвою Голокост.

Висновки

Проаналізувавши причини, сутність і реалізацію геноцидів, можемо дійти таких висновків.

1. Великий вплив на перебіг подій спричинили війни: Перша світова – на час геноциду вірмен, підготовка й розв'язання Другої світової – під час Голокосту.

2. Геноциди насамперед є результатом політики держави, що починає експлуатувати суперечності, упередження, стереотипи, які існують у суспільстві.

3. Обидві трагедії були жахливими, ідеології і практики їх здійснення мали антилюдську спрямованість.

Геноцид вірмен запланувала і здійснила Оттоманська імперія в 1915–1916 рр. В результаті геноциду було припинено більш ніж 2500-річну присутність вірменського народу на своїй історичній батьківщині. Здійснений у Туреччині геноцид вірмен завдав величезної шкоди духовній і матеріальній культурі вірменського народу. У 1915–1916 і наступні роки було знищено тисячі вірменських рукописів, що зберігалися у вірменських монастирях, зруйновано сотні історичних та архітектурних пам'яток, спалюжено святині народу. Пережита вірменським народом трагедія позначилася на всіх сторонах життя і суспільної поведінки вірменського народу, міцно осіла в його історичній пам'яті.

Голокостом називають геноцид єврейського народу під час Другої світової війни. Коли у 1933 р. націонал-соціалісти прийшли до влади, німецькі євреї одразу зіткнулися з дискримінацією та насиллям. Нацисти вбачали в євреях загрозу для німецької і світової культури, вони боролися з ними як зі злом. Але вороже ставлення, ненависть до євреїв зародилися ще в ранньому середньовіччі, а наприкінці XIX ст. загострилися. Тому дискримінаційна політика щодо євреїв не є витвором гітлерівців, вони лише розвинули ці ідеї, але в небачених раніше масштабах, і вчинили найбільший злочин проти людства – геноцид євреїв (Голокост), який у своїх цілях і масштабах перевершив усі злочини, здійснені людством до нього і після. Адже його метою було повне винищення єврейської нації як такої. І якщо під час геноциду вірмен можна було хоч якось врятуватись чи вижити, то євреї у таборі смерті був приречений.

4. Спільними в обох геноцидах були соціально-політичні чинники, за яких існували вірмени на початку XX ст. та євреї до першої половини 1940-х рр. (хоч вони й не були визначальними).

Вірмени в Османській імперії і євреї в Німеччині та в окупованих нею країнах були і національними меншинами, і релігійними (відповідно – в мусульманському та християнському оточенні). І вірменам, і євреям висували звинувачення у «нелояльності» до держави, на теренах якої вони жили упродовж століть. Ці звинувачення мали переконати етнічну більшість Османської імперії та Німеччини у необхідності застосування насильства до визначених жертв.

Крайній націоналізм і шовінізм створювали сприятливу атмосферу для насильства.

Єхуда Бауер зазначає: «Відіграли свою роль розчарування через втрати Оттоманської імперії в Європі і крайній націоналізм, що з'явився внаслідок цього. В ролі підбурювачів та організаторів убивств виступила інтелігенція, яка дісталася влади. Вона скористалася воєнною ситуацією і задля здійснення масового вбивства вдалася до послуг найпримітивніших за рівнем свого розвитку прошарків суспільства та кримінальних елементів, пройнятих садистськими інстинктами, пожадливістю та хтивістю. Релігійні чинники... певною мірою слугували мотивуванням для втілення державної політики. Однак самі младотурки дотримувалися... антирелігійних поглядів. Згодом турецькі апологети стверджували, що різанина виникла внаслідок вірменського повстання або ж його загрози. Це вочевидь не відповідає дійсності...» [1].

5. Спільними особливостями геноциду вірмен та Голокосту стало використання технологічних досягнень для здійснення масових убивств.

Відмінними рисами геноциду новітньої доби є, по-перше, ідеологічне «обґрунтування» винищення певної людської спільноти. По-друге, масове вбивство холоднокровно планувалося злочинною політичною владою. По-третє, саме новітні технологічні досягнення ХХ ст. і високий рівень суспільної організації дали змогу створити спеціальну «машину смерті», яка стала системною та вбивчо ефективною.

«Різанину було сплановано центральними органами, – зазначає Є. Бауер, – а для її здійснення використовувалися сучасні технології (телеграф, транспортування військ залізницею, найновіші засоби пропаганди та дезінформації, передові бюрократичні процедури)... Аналогії з Голокостом надто очевидні. Для здійснення Голокосту використовувалися ефективні та нові на той час методи знищення людей» [1].

Що ж до відмінностей двох трагедій, то, передусім, організатори геноциду вірмен оголосили про своє рішення «нести на своїх плечах тавро ганьби, що могло б заплямувати Оттоманську історію». Вони розглядали вбивство вірмен як вчинок в інтересах турецького народу, але водночас розуміли, що вбивство не може бути виправдане посиленням на національні інтереси, і взяли на себе відповідальність за те, що, на їхній погляд, важко було виправдати.

Це принципово відрізняється від настанов нацистів щодо «остаточного розв'язання єврейського питання». Один із нацистських

вождів Гімлер під час відомої промови 4 жовтня 1943 р., говорячи про «внищення єврейського народу», назвав цей факт «сторінкою слави, якої ніколи не було й не буде в нашій історії». Убивство єврейського супротивника було для нацистів моральним обов'язком, а не, як у вірменському випадку, «практичною необхідністю», яка суперечила нормам, прийнятим навіть організаторами вбивства.

Крім того, у творах турецьких політичних лідерів не було розроблено антивірменської ідеології, і вірмен не вважали загальною загрозою. Нацисти ж убачали в євреях чи не головну проблему світової історії, від розв'язання котрої, мовляв, залежало майбутнє людства; якби міжнародному єврейству не було завдано поразки, це призвело б, на думку нацистських ідеологів, до загибелі людської цивілізації.

Вірмен карали за їхню політичну поведінку, а геноцид євреїв – це вбивство за те, ким вони були.

Расовий фактор у геноцидах відігравав визначальну роль лише у випадку з євреями, яких нацисти намагалися знищити поголовно.

І ще одна відмінність. Під час різанини вірмени могли врятуватися, якщо їм вдавалося втекти на територію, яку контролювали російські війська, або знайти притулок у будь-якій європейській країні, де їм ніщо не загрозувало. Деяких вірменських жінок вивозили родичі; дітей викрадали й виховували як турків; когось залишили в селах; у Стамбулі та Ізмірі доволі велику кількість вірменів було залишено живими, головним чином, завдяки близькості іноземних представників. Нарешті, вірменин міг врятувати життя, якщо приймав іслам... Євреї врятуватися в окупованих нацистами країнах Європи не могли, тому що на цих територіях також проводили політику винищення євреїв.

У цьому контексті наведено розлогу цитату з роботи вже згаданого історика Майкла Беренбаума: «Дослідження аналогій між вірменським геноцидом і Голокостом дозволяють виокремити кілька висновків, що є ключовими для моральних уроків Голокосту. Приміром, Гітлер скористався байдужістю, виявленою світом до страждань вірмен, як приводом, аби примусити замовкнути опозицію своєму кабінетові та отримати дозвіл на вирішення на свій розсуд питання про знищення євреїв, не боячись постійних негативних наслідків. Якщо наша мета полягає в тому, аби донести до нащадків, що пам'ять про Голокост може унеможливити майбутню катастрофу, яка стосуватиметься не лише євреїв, а й інших народів, то чи потрібно шукати прецедент, доречніший за вірменський?» [3].

Геноциди вірмен і єврейського народу – акції, що спрямовані на досягнення конкретних злочинних цілей, що дає підстави кваліфікувати факт його зумисного здійснення як злочин проти людства, злочин, жертвами якого стали безневинні люди. Як і будь-яка подія, геноцид має своє завершення. Геноцид вірмен закінчився з поразкою Туреччини у війні, геноцид євреїв – поразкою Німеччини у Другій світовій війні.

Геноциди, в якому жертв переслідували за національною та релігійною ознаками, мали б стати уроком для всього людства. Сучасне суспільство багатоманітне за своєю національною, релігійною, культурною суттю, тому геноцид за національною ознакою – це загроза полікультурності світової спільноти.

Важливу роль у здійсненні геноцидів відіграв націоналізм. Історичні уроки першого геноциду ХХ ст. полягають у тому, що націоналізм може виступати ідеологією, яка провокує міжетнічні конфлікти. Вони є результатом бачення такого світу, що розмежований поняттями «свій» – «чужий». Націоналізм турків, пантюркізм – це той ідейний компонент, на якому вибудовувалась ідеологія нищення вірмен.

В історії Голокосту особливо яскраво прослідковується роль етнічних стереотипів, піднятих до рангу етнічних упереджень. Такі упередження мають властивість переростати в етнічні забобони, основані на протиставленні й жорсткій опозиції «свого» і «чужого», що супроводжується накопиченням негативного емоційного заряду, який погано піддається корекції навіть під впливом позитивної інформації.

Спадщина геноцидів визначається загальнолюдським і національним вимірами, бо геноциди ігнорують факт цінності людського життя. Жертвами геноцидів у ХХ ст. стала величезна кількість безневинних людей.

Оскільки геноцид – це злочин, його організатори й виконавці мають бути покарані. Має відбутися акт історичної справедливості, але не менш важливе те, що покарання – важливий засіб запобігання злочинам проти людства в майбутньому.

Папа Римський Іоанн Павло II у грудні 2000 р. сказав: «...Геноцид вірмен став прелюдією до наступних жахів: двох світових війн, незліченних регіональних конфліктів і навмисно організованих кампаній із винищення людей, у результаті яких втратили життя мільйони віруючих».

Стереотипи, упередження, негативне ставлення одного народу до іншого породжуються незнанням про історію народів.

На нинішньому етапі розвитку людства, міждержавних і міжнаціональних відносин у світі наріжним каменем у цих відносинах мають бути права кожної людини, незважаючи ні на колір обличчя і розріз очей, ні на віросповідання. Наш розквіт – у різноманітності. Ми всі різні, але ми всі рівні.

Список використаної літератури

1. Бауер С. Місце Голокосту в сучасній історії. <http://ua.judaicacenter.kiev.ua/wp-content/uploads/2011/06/Bauer.pdf>.
2. Барсегов Ю. Геноцид армян – преступление против человечества (о правомерности термина в юридической квалификации). <http://www.armeniangenocide.org/barsegov/genocide-ru/crime.html>.
3. Беренбаум М. Унікальність і загальність Голокосту // Поза межами розуміння. Богослови та філософи про Голокост. – Київ: Дух і Літера, 2009. – С. 164.
4. Гон М. Геноциди першої половини ХХ ст.: причини злочинів проти людства. – Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 2009. – С. 40.
5. Горовська Н. Геноцид як феномен ХХ століття. www.vestnik.com.
6. Дадрян Вааги. Дети как жертвы геноцида. <http://www.genocide.ru/lib/dadrian/children.htm>.
7. Десятов Д. Методика вивчення історії геноцидів у шкільному курсі історії: Навч.-метод. посібник. – Миколаїв: ОПППО, 2014. – С. 76.
8. Катастрофа європейського єврейства: Навч. посібник. – Київ: НВП «Вирій», 2005. – С. 109.
9. Онуфрїїв М. Голодомори й інші геноциди в контексті міжнародного права. <http://www.istpravda.com.ua/columns/2012/12/21/104618>.

ЗАЛИШАТИСЯ ЛЮДИНОЮ

Роботу виконали:

Сивоглаз Оксана, учениця 11-Б класу,
Корбаш Ксенія, учениця 10-А класу,
Тимошенко Жанна, учениця 10-А класу
Новгород-Сіверської гімназії
ім. К. Д. Ушинського

Науковий керівник:

Силенок Вікторія Василівна

ЗМІСТ

Вступ

Передмова

1. За п'ять хвилин до війни
2. Знедолені. 1941–1943 роки
 - 2.1. Трагедія протитанкового рову
 - 2.2. Ті, кому пощастило вижити
3. Табір смерті
 - 3.1. За мурами старого монастиря
 - 3.2. «Шевченківська тюрма»
4. Повернення з евакуації

Висновки

Список використаних джерел

Додатки

Вступ

Актуальність теми. Жодне суспільство не є й не може бути однорідним. Воно складається з людей різних не лише з погляду їхнього етнічного походження, політичних поглядів, віросповідання, а й із погляду віку, статі, інтересів, матеріального становища тощо. Саме тому першочерговим завданням сучасної освіти є виховання майбутнього покоління на принципах толерантності. І особливо важливим аспектом у цьому питанні є формування культури міжетнічних відносин. Толерантне ставлення до людей різних національностей проявляється у повазі до інтересів, прав, самобутності великих і малих народів, готовності й умінні йти на компроміси з різними етнічними, релігійними групами заради соціального миру в державі. Виховання національно свідомої молоді є не просто одним із пріоритетних напрямів освіти й виховання, цей процес є засобом синтезу етнічної та загальнолюдської системи цінностей.

Свою чергою вивчення й дослідження історії Голокосту, розуміння й усвідомлення причин і наслідків цього явища, а також інших конфліктів минулого дає змогу уникнути їх у майбутньому.

Мета роботи – вивчити політику Голокосту на території Новгород-Сіверщини в 1941–1943 рр., дослідити долю євреїв міста й району під час окупації, визначити масштаби та наслідки трагедії єврейського населення Новгород-Сіверщини, відзначити на прикладі родини Шура Семена Афроїмовича вагомий внесок представників єврейського народу у становленні української нації.

Реалізація мети передбачає виконання таких конкретних завдань:

- опрацювати наукову, довідкову літературу з цієї теми;
- зібрати й опрацювати свідчення очевидців, що так чи так стосуються життя єврейського населення в період окупації;
- показати антигуманний характер ідеології нацизму, методи реалізації політики знищення «расово неповноцінного населення»;
- відтворити життя єврейського населення в Новгороді-Сіверському, починаючи з 26 серпня 1941 р.;
- дослідити регіональні особливості геноциду єврейського населення на території району;

- зібрати й систематизувати всю інформацію з дослідженої теми;
- з'ясувати кількість жертв політики Голокосту на Сіверщині, демографічні наслідки;
- показати, що єврейське населення – це невід'ємна й значуща частина українського народу.

Об'єкт дослідження – єврейське населення Новгород-Сіверського району.

Суб'єкт дослідження – трагічна доля єврейського населення в період окупації німцями території Новгород-Сіверського району.

Хронологічні межі дослідження обмежуються періодом окупації фашистами Новгород-Сіверщини в 1941–1943 рр.

Методи: вивчення та аналіз відповідної наукової літератури, проблемно-пошуковий, бесіда, опитування.

Новизна дослідження полягає в тому, що це одна з найперших спроб вивчення історії Голокосту на Новгород-Сіверщині, яке стало можливим завдяки дослідницько-пошуковій роботі ініціативної групи учнів Новгород-Сіверської державної гімназії імені К. Д. Ушинського, опрацюванню, аналізу і об'єктивній оцінці свідчень очевидців.

Практичне значення роботи полягає у тому, що систематизовані в дослідженні матеріали можуть бути використані при написанні робіт з історії рідного краю, для проведення культурно-просвітницької роботи серед населення, педагогами у навчально-виховному процесі, студентами історичного факультету, а також у краєзнавчій роботі.

Передмова

«Кожна людина має право на життя...» – Конституція України. Здавалось, такі зрозумілі й прості слова для кожної людини ХХІ століття, що сприймаються як основа для будь-якої європейської держави. І важко навіть уявити, що сімдесят років тому вони були лише відлунням далекого майбутнього. Неможливо усвідомити, як те, що ми нині вважаємо найціннішим, у ті далекі воєнні роки стало зброєю у незрозумілій політичній грі.

Раніше я навіть не замислювався над спогадами свого дідуся. Вечорами, коли розмова раптово зачіпала минуле, він починав згадувати ті жахливі роки злочасної війни. Видно було, що йому важко й боляче. Щоразу він зупинявся, занурюючись у спогади і, здавалось, забував, що я сиджу поряд. Дідусь часто згадував про свою родину, розповідав, як його батько був двічі поранений у боях і нагородже-

ний медалями «За відвагу», як важко жилося під час окупації на чужій стороні. А ще важче було отримувати звістки про розстріляних рідних. Усю сім'ю його дядька німці розстріляли, не пожалівши навіть дітей. Друзів, близьких, знайомих жерла ненаситна війна. Мені ставало сумно і важко від цих спогадів. А дідусь, мабуть, відчувши мій настрій, обіймав, плескав по плечу і говорив: «Головне – завжди залишатися людиною!». А потім брав у руки баян, і хатою линули веселі акорди.

Тоді я був просто ще малим. А зараз, вчитуючись сотні разів у Конституцію, я розумію, наскільки безмежною і абсурдною може бути ненависть до людини. Не просто до людини, а до цілого народу. І щоразу гострим лезом стає для мене почуте слово «Голокост». Як можна зрозуміти причини цього страшного явища? Як пояснити, як виправдати сотні, тисячі, мільйони безневинних смертей і загублених життів?

Можливо, порятунок у прощенні... Я пишаюся своїм дідом, який, незважаючи ні на що, повернувся на рідну землю і все своє життя присвятив школі й дітям. Він намагався кожен свій день зробити кращим, він давав можливість кожній дитині повірити в себе. Завжди там, де він був, лунала пісня.

Прямуючи шкільним коридором, я відчуваю на собі його погляд. Дідуся вже немає з нами, але, як незмінне правило, закарбувалися в серці слова: «Завжди залишатися людиною...».

Олександр Шур, випускник Новгород-Сіверської державної гімназії імені К. Д. Ушинського

Новгород-Сіверський – найпівнічніше місто України, яке через зручне й вигідне географічне положення в роки Другої світової війни перетворилося на стратегічний пункт фашистського окупаційного командування. Розташоване місто на високому правому березі Десни, яка своєю чергою стала не лише важливою транспортною артерією, а й великою природною перепорою для просування військ. Не можна недооцінювати і те, що Новгород-Сіверський був лінією сполучення зі стратегічною залізничною магістраллю Київ–Москва. На території міста розміщувались німецька комендатура чотири-тисячного військового гарнізону, що підпорядковувалася польовій комендатурі № 194 та безпосередньо начальнику прифронтового оперативного штабу «Південь», і табори для військовополонених.

У місцевих музеях і архівах збереглося багато наукових робіт, свідчень і матеріалів, пов'язаних із воєнним періодом. Але жодного дослідження з теми Голокосту на території Новгород-Сіверського району. Саме тому з 2014 р. ініціативна група учнів Новгород-Сіверської державної гімназії імені К. Д. Ушинського «Нашадки Ушинського» розпочала вивчення політики Голокосту на Новгород-Сіверщині в 1941–1943 рр. Зусилля пошукової групи були спрямовані на дослідження архівних документів краєзнавчого відділу музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім», архівного відділу Новгород-Сіверської районної державної адміністрації, опрацювання науково-дослідницької літератури з цього питання, а також пошуки очевидців подій 1941–1943 рр.

Єдиними офіційними документами з вивчення цього питання є «Акт Новгород-Сіверської районної комісії з розслідування злочинів, учинених німецько-фашистськими окупантами» від 20 червня 1944 р. (додаток 1) і документ, надісланий СБУ в 2004 р.

Але, мабуть, найвагомішою причиною обрання для дослідження цієї теми стала необізнаність учнів нашої гімназії у питаннях геноциду щодо мирного населення єврейської національності. Ми вважаємо, що трагедія Голокосту – це трагедія усього людства і мало знати лише визначення. Ми повинні подавати «приклад культури пам'яті», виховувати в майбутнього покоління толерантне ставлення до міжнаціональних відносин, вчити поважати і шанувати життя кожної людини.

Поштовхом для написання роботи стала багатуща педагогічна спадщина нашого викладача Семена Афроїмовича Шура. Ця людина для багатьох поколінь стала не просто наставником, а надійною опорою й вірними другом. «Від вдячних учнів» – мабуть, ці слова на портреті є найбільшим визнанням для вчителя. Пройшовши війну, окупацію, втрати, він зміг наповнити багато дитячих сердець любов'ю й добром.

1. За п'ять хвилин до війни

Семен Афроїмович Шур народився 2 лютого 1932 р. в м. Новгороді-Сіверському. Батько – Афроїм Гільович Шур – працював на льонзаводі, напередодні війни був призначений директором шкіряного заводу, але саме підприємство запустити не встигли. Мати – Ніхама Єхислівна – була домогосподаркою. У сім'ї було троє діток: дві доньки – Роза та Соф'я, і наймолодший – Семен.

На долю батьків Семена Афроїмовича випало чимало випробувань. Важкими для новгород-сіверських євреїв були 1918–1920 рр. – період громадянської війни. Саме в цей час Україною прокотилася хвиля так званих єврейських погромів. У результаті антисемітизму чисельність єврейського населення міста скоротилася. На 1939 р. у Новгороді-Сіверському проживало 982 євреїв, що становило 8,6 % населення міста.

Місцеві євреї були об'єднані у громаду, яка активно підтримувала єврейські родини. (У подальшій нашій роботі ми спробуємо детальніше дослідити становище єврейської громади на передодні Другої світової війни.)

Важким ударом для Афроїма Гільовича і Ніхами Єхислівни стала звістка про вторгнення німецьких військ на територію України. Уже в червні батько Семена Афроїмовича був призваний до лав радянської армії. Досить швидко дійшли чутки про жорстокі вбивства німцями і поліцаями єврейського населення. Постало питання про евакуацію. І вже 26 серпня 1941 р. Ніхама Єхислівна Шур разом зі своїми дітьми виїхала до Новоросійського району Саратовської області в село Орлов-гай. Саме в цей день німці вторглися в Новгород-Сіверський.

Почалися важкі роки окупації...

2. Знедолені 1941–1943 роки

2.1. Трагедія протитанкового рову

Територію Новгород-Сіверського району було окуповано майже на місяць раніше, ніж центральні райони області. Уже 26 серпня до міста увійшли фашистські війська. Тут розмістилась гарнізонна комендатура, що підпорядковувалась польовій комендатурі № 194 та безпосередньо начальнику прифронтового оперативного тилу «Південь». Його представником у місті був ортскомендант майор Пауль фон Пальм – головний організатор таборів для військовополонених на території Новгород-Сіверського. За документами, наданими краєзнавчим відділом музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім» (додаток 19), встановлено, що комендантом міста був майор Пауль фон Пальме, його заступник – Науман, начальник цивільної жандармерії – Вітиман. Обербургмістр міста – Корольов М. І., бургомістр Новгород-Сіверського району Полторацький і Дахно [13].

Встановлення окупаційної влади на території Новгород-Сіверського почалося з репресій проти партійних і радянських працівників, а також проти мирного населення єврейської національності. Уже в перші дні окупації у місті було оголошено реєстрацію місцевого населення, а саме: службовців партійних і радянських органів, а також євреїв, незалежно від віку й статі [8, с. 139]. Старший науковий співробітник краєзнавчого відділу Новгород-Сіверського музею Павло Володимирович Провозін розповідав: «За спогадами Корбовського В. П., Нелюбової 29 серпня по місту були розклеєні листівки, у яких євреям було наказано носити спеціальні пов'язки з зіркою Давида та з'явитися для реєстрації в приміщення телефонної станції, зараз територія пристані. Усіх євреїв, які з'явилися в назначений день, було розстріляно» (додаток 2).

Друга хвиля терору пов'язана з датою 7 листопада 1941 р. Таким чином, німці намагалися відзначити «жидобільшовицьке свято». Саме цього дня усім новгород-сіверським євреям було наказано з речами з'явитися на збірний пункт, нібито для переселення на нове місце проживання. Жителів, які з'явилися, вивезли за р. Десну і розстріляли у протитанковому рову біля села Коротченкове (колишнє село Погрібки). Тих, хто не з'явився на місце збору, наступного дня знищили карателі у власних оселях. Усього за цей період було розстріляно 174 мешканці Новгорода-Сіверського єврейської національності [8, с. 139]. Саме таку цифру зазначено в офіційному документі, наданому Управлінням Служби безпеки України в Чернігівській області від 7 червня 2004 р. На підтвердження звертаємося до архівних документів, що надав історико-культурний музей-заповідник «Слово о полку Ігоревім», а також до книжки «Хроника Холокоста в Украине» А. І. Круглова, де зазначено: «В Новгород-Северском (Черниговская область) подразделение 10-го полка 1-й мотопехотной бригады СС расстреляло всех оставшихся евреев – ок. 160 человек. 7 ноября 1941 г.» [9].

Також збереглися протоколи допитів новгород-сіверців, які співпрацювали з окупантами й перебували на службі у місцевій поліції. За свідченнями Коршунова Миколи Сергійовича, 1904 р. н.: «З розмови начальства бургомістрату я дізнався, що 7 листопада гестапо буде проводити масові арешти й розстріли євреїв. А вже 14 листопада 1941 року я з поліцейським Макєєнком за наказом бургомистра Корольова ходив опечатувати єврейські будинки по вулиці Тарелкіна. Єврейські родини, що проживали в цих будинках, були розстріля-

ні гестапо» [11] (додаток 3). Провозін В. П. надав важливу інформацію про спогади Шура Хоні Гільовича. Цей чоловік розповідав, як у 22 роки повністю посивів, тому що 7 листопада 1941 р. карателі розстріляли всю його сім'ю й рідних, не пожалівши навіть дітей. У Книзі Скорботи України зазначено шість представників родини Шурів, що були розстріляні в протитанковому рову разом з іншими євреями. Хоня Гільович переховувався в місцевих ровах до 1943 р. Інформацію про розстріли євреїв також підтверджують дані Державної надзвичайної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів від 20 червня 1944 р.

У пошуках старожилів с. Коротченкове нам вдалося поспілкуватися з головою сільради Михайлом Яковлевичем Линком, який надав нам таку інформацію: «Мешканець с. Коротченкового Даниленко Аркадій Амбросович 1933 року народження розповідав, як, будучи хлопчиськом, бігав до с. Остроушки, туди, де розташовані протитанкові рови, і бачив, як біля дороги за столом сидів німець, записував усіх, кого приводили на розстріл, забирав документи й гроші. Людей роздягали, а потім розстрілювали» (додаток 4).

Події 7 листопада стали проявом політики знищення, на думку німецьких окупантів, «расово неповноцінного населення», трагедією не лише для єврейського населення міста, а й для всього єврейського народу.

Варто зазначити, що в Книзі Скорботи України місцем поховання євреїв, що були розстріляні в протитанкових ровах у роки окупації, зазначено село Коротченкове [8, с. 141–188]. Хоча ближче до цього місця розташоване село Остроушки, і саме це село згадують майже всі очевидці, описуючи події 1941–1943 рр. Наприклад, серед свідчень мешканців Новгород-Сіверського району, що зберігаються в архівному відділі Новгород-Сіверської районної адміністрації, ми знайшли спогади Артеменка Миколи Івановича, 2 січня 1936 р. н., який повідомляє: «...Розстрілювали євреїв. У районі ріки Віть, у бік Остроушек був викопаний протитанковий рів. Німці його використовували для розстрілів. Зараз на тому місці стоїть обеліск...» [13] (додаток 5). За результатом досліджень Яд Вашем, у наданій інформації про події 7 листопада також згадано с. Остроушки. Можливо, такі розбіжності можна пояснити тим, що це історичне місце, де відбувалися масові розстріли єврейського населення і де зараз встановлено пам'ятник, прив'язували до адміністративного центру сільради, який розташований у с. Коротченкове.

За свідченнями очевидців, що зберігаються в архівному відділі Новгород-Сіверської районної державної адміністрації, можна зробити висновки, що розстріли єврейського населення відбувалися і в прилеглих селах. За спогадами Макеєнко Ірини Наумівни, 20 листопада 1931 р. н., німці, зайнявши село Вороб'ївка, одразу розстріляли єврейську сім'ю, літніх батьків і доньку (додаток 6). Мешканка села Лизунівка Пусь Парасковія Денисівна, 27 жовтня 1929 р. н., розповідала про розстріл карателями євреїв Фені і Лізи Теплицьких, а також їхнього батька (додаток 7). Такі самі відомості збереглися і про загибель Горбаткіна Якова Іудовича, 1884 р. н., Горбаткіної Зінаїди Моїсеївни, 1886 р. н., і їхньої доньки Рахіль Яківни, 1927 р. н., жителів села Лісконоги [13] (додаток 8). У книзі «Хроника Холокоста в Україні 1941–1943 гг.» А. І. Круглова також згадано про розстріли трьох євреїв у с. Грем'яч 25 листопада 1941 р. [9].

Розстріли єврейського населення на Новгород-Сіверщині, як і по всій Україні, мали масовий характер, але і в таких жорстоких життєвих умовах були люди, які змогли вижити.

2.2. Ті, кому пощастило вижити

Неймовірною знахідкою стала родина Кузьомкіних. Надія Василівна Кузьомкіна, 1955 р. н., розповіла про бабусю й дідуся свого чоловіка (Кузьомкіна Валерія Федоровича, 1950 р. н.), яким вдалося вижити в період окупації міста ворожими військами. За даними, які надала нам Надія Василівна, уся сім'я напередодні війни проживала на вулиці Свободи, остання хата з лівої сторони в кінці спуску. Дід – Піщик Самуїл Борисович, баба – Піщик Фаїна Ізраїлівна, батько Валерія Федоровича – Кузьомкін Федір Якович, 1913 р. н., мати – Кузьомкіна (дівооче прізвище – Піщик) Марія Самійлівна, 1917 р. н., і дві їхні доньки – Раїса й Людмила. Дізнавшись про вторгнення німецьких військ на територію України, батьки Валерія Федоровича прийняли рішення про евакуацію. Кузьомкін Федір Якович вивіз дружину й дітей до Путивська, звідти вони потягом виїхали в Казахстан, а сам він відправився на фронт. Літні батьки Федора Яковича залишилися в Новгороді-Сіверському, мабуть, тому, що батько був паралізований. В їхньому будинку розмістили німецького солдата, якого Фаїні Ізраїлівні доводилося обслуговувати. Самих же господарів переселили до льоху, куди перенесли два ліжка, на яких і довелося ночувати стареньким весь період окупації. Ще на початку війни

у господарстві була корова, німці забирали майже все молоко. Увесь берег було заміновано, тому що метрів 60 від будинку Піщиків проходив канал, по якому напередодні війни ходили баржі, а ліворуч від будинку були довоєнні торгові склади. Уздовж «Джгані» (місцева назва берега вздовж каналу) був натягнутий колючий дріт, а на пагорбах від монастиря до пристані встановлені кулемети. Була комендантська година. На наше запитання, чому німці не розстріляли подружжя, Надія Василівна сказала, що, мабуть, не доповіли, що вони євреї. У 1943 р., коли радянські війська увійшли в Новгород-Сіверський, Самуїл Борисович помер, все ж таки дочекавшись визволення рідного міста. Правнук Самуїла Борисовича, Кузьомкін Ігор Валерійович, нині живе в Ізраїлі. Нам стало відомо, що він також має інформацію стосовно своєї родини, але, на жаль, зв'язатися з ним нам не вдалося. У подальшому все ж таки сподіваємося встановити зв'язок з Ігорем Валерійовичем (додатки 9, 18).

Це непоодинокий випадок, коли євреям вдавалося вижити. Дуже рідко, але фашисти залишали в живих так званих цінних євреїв. У краєзнавчому відділі Новгород-Сіверського музею «Слово о полку Ігоревім» ми натрапили на прізвище Корбовського Вадима Прокоповича, який у роки окупації, працюючи в драматичному гуртку, співпрацював із підпільною комсомольською молодіжною групою Смолянського (додаток 10).

Непоодинокими були випадки в історії України, коли мирне населення ціною власного життя намагалося врятувати від смерті євреїв. Нам пощастило в с. Коротченкове познайомитися з Макаренко Уляною Ігнатівною, яка розповіла, що її мати, Козлова Лідія Михайлівна, співпрацювала з партизанами і що одного разу їй вдалося врятувати вчителя – єврея новгород-сіверської школи, переправивши його на с. Івот. На жаль, прізвища вчителя вона не пам'ятає. Та і далися взнаки роки, більше інформації отримати не вдалося. Але зачіпка є, тому дослідницька робота триває.

Багато мешканців міста єврейської національності врятували своє життя і життя своїх близьких тим, що виїхали з Новгорода-Сіверського. В основному це були жінки й діти, чоловіки ж відправлялися на службу до радянської армії. Нам вдалося зібрати свідчення очевидців, які під час окупації перебували з родинами в евакуації. Жеребцова Ася Львівна розповіла нам, що 1941 р. вона разом з матір'ю Жеребцовою Софією Мосієвною та сестрою Дорою Давидівною (зараз Дора Давидівна має прізвище Барбицька і є головою

єврейської общини Новгород-Сіверського) виїхали з міста Грем'яч Новгород-Сіверського району й повернулися лише у 1946–1947 рр. Созонова (дівооче прізвище – Бугасенко) Лариса Іванівна також разом із мамою Людмилою Яківною перебувала в еміграції у Казахстані до 1946 р. Шур Семен Афроїмович із матір'ю й сестрами перебували в евакуації в селі Орлов-Гай Новорепенського району Саратовської області. Повернулися в 1943 р.

3. Табір смерті

Аналізуючи всі джерела й документи, які ми опрацювали, досліджуючи тему Голокосту в нашому районі, ми повинні згадати й про фашистські табори для військовополонених на території Новгород-Сіверщини. Адже за документальними підтвердженнями серед в'язнів таборів також були представники єврейської національності. Місцевих євреїв німці через свою заощадливість одразу розстрілювали. У самих же таборах перебували євреї, пригнані разом з іншими в'язнями.

Посилаючись на той самий акт № 141 Новгород-Сіверської районної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів від 20 червня 1944 р. (додаток 11), а також на свідчення очевидців, робимо висновки, що на території міста табори для військовополонених були у декількох місцях: на території Спасо-Преображенського монастиря, на подвір'ї колгоспу ім. Шевченка м. Новгород-Сіверського (район Покровщини), у Новгород-Сіверській в'язниці. Однак мешканці міста згадують ще одне місце – Джгань (на березі р. Десни). «...Але добре закарбувалося в пам'яті таке. Разом із подругами я прийшла до Новгород-Сіверського в надії знайти серед військовополонених свого брата – Казору Василя Павловича. Ми направилися на Джгань. По периметру ділянка була обнесена колючим дротом. Охорону несли солдати в зеленій формі з собаками. Військовополонених тримали просто під відкритим небом у грязюці...», – згадує Мойсієнко Катерина Павлівна, жителька с. Мамакине 1920 р. н. (додаток 12).

Табір проіснував від серпня 1941 р. до початку жовтня 1941 р. За однією з версій, його розстріляла радянська авіація. Хоча є свідчення очевидців про те, що за 15 хвилин до початку обстрілу вся охорона відійшла від території табору. Окрім того, уздовж усієї річки на пагорбах були встановлені зенітки, які не підпустили б ворожі літаки

так близько [11]. У статті Олексія Пагіря «Місця нацистського терору на території Чернігівської області, 1941–1943 рр.» також зазначено, що цей табір розстріляла німецька авіація. Саме тому ми все ж таки схильні вважати, що авіація була німецька.

В «Акті Новгород-Сіверської районної комісії...» згадується інше місце розташування табору – Новгород-Сіверська в'язниця. Але на основі свідчень Грачової Т. В. і Жучкіна А. Ф. місцеві краснавці схильні вважати, що приміщення Новгород-Сіверської в'язниці напевно використовували як розподільник. Питання щодо табору на території Новгород-Сіверської в'язниці залишається відкритим.

Окремо потрібно згадати Покровські рови, у яких також утримували військовополонених.

3.1. За мурами старого монастиря

Табір, створений восени 1941 р. на території Спасо-Преображенського монастиря, був, як вважають дослідники, одним із найбільших у Чернігівській області. Кількість полонених, яких тут утримували, встановити точно неможливо. За свідченнями очевидців, коли військовополонених гнали до табору, голова колони була в монастирі, а хвіст – у найближчому селі Комань, це відстань у 6 км. Надходили полонені з різних фронтів, із різних місць.

Охорона табору оселилася в будинках поряд із монастирем, вигнавши місцеве населення. Монастир був оточений в три кільця цілодобово. В охороні табору були німці та поліцаї.

Військовополонені виконували важку фізичну роботу: заготовлювали ліс, навантажували і розвантажували залізничні ешелони, ремонтували дороги, будували військові об'єкти.

Утримували в'язнів у холодних мурованих спорудах або під відкритим небом у будь-яку пору року роздягненими й голодними. Годували юшкою з гнилою мерзлою картоплі, напували просто брудною водою один раз на добу. Три рази на день усіх виганяли на подвір'я й кожного 5-го або кожного 10-го розстрілювали. Особливо жорстоко ставилися до командирів Червоної армії та євреїв. Це підтверджують у свідченнях колишні військовополонені. Наприклад, Машир Філіп Іванович згадує, що євреїв і політсклад Червоної армії утримували в підвалі. Їх щодня в будь-яку погоду роздягнених і босих виводили по 10 осіб і били палками, поки вони не втрачали свідомість.

В'язні часто хворіли. Щоденно з монастиря вивозили й звальювали у величезну яму трупи військовополонених. А щоб ніхто не за-

лишився живим, трупи протикали металевими прутами. Коли яма заповнювалася доверху, копали наступну.

Зі спогадів Ковальчук Марії, дружини керівника підпільної комсомольської організації Й. Смолянського: «Життя в монастирському концтаборі було нестерпним. Спали на мокрій землі, роздягнутими. Не мали ніякого захистку над головою: дощ лив прямо на людей. Картопля, капуста, буряки – оце і все. Люди із сіл приїздили шукати родичів, привозили продукти, кидали їх полоненим. В'язні хапали їжу, одержуючи за це кулю або удар палицею. Втечі здійснювалися щонаочі, однак майже всі сміливці гинули» (додаток 13).

Табір припинив існувати навесні 1943 р.

3.2. «Шевченківська тюрма»

Військовополонених, які залишилися живими після розстрілу авіацією на Джгані, було перегнано в урочище «Мочунне» у районі Покровщини. Табір розташовувався поруч із дорогою, яка йшла від с. Шептаків, а за 300–400 м праворуч починалася вулиця Лісова, яка вела до глибоких ярів, що оточували місто з північно-західної сторони. Саме в цих ярах і було влаштовано ще один табір військовополонених, який проіснував з початку жовтня до середини листопада 1941 р. Кількість військовополонених сягала 8–9 тисяч. Були нестерпні умови перебування, людей майже не годували, вони перебували під відкритим небом. За спогадами І. Я. Бірюкова, В. М. Кулика і багатьох інших жителів Покровщини, радянських військовополонених приганяли сюди тричі величезними колонами. Полонені були на дні яруги, а зверху пильнували охоронці. Територія табору була величезна. Чимало полонених, які ще мали сили, вночі ярами утікали з табору, але більшість була приречена на смерть, бо умови існування полонених тут були жахливішими, аніж в інших таборах.

Свідчення Жучкіного Олексія Федоровича, 1921 р. н., якому вдалося втекти з табору: «...Десь 25 жовтня нас привезли до Новгород-Сіверського у районі теперішньої автостанції і добре обшукали. Потім відправили у міську в'язницю, звідти – у рів. За моїми підрахунками, там у страшній тісняві перебували близько 8 тисяч військовополонених. Годували раз на добу, даючи по картоплині, а іноді й нічого. Допомогали місцеві жителі. Зверху рів був обнесений колючим дротом. Навколо – окопи, у яких встановлені кулемети...» (додаток 14).

Із загальної маси полонених німці одразу вибирали політруків, командирів і євреїв. Відводили їх на інший бік яруги під круті схили й там розстрілювали.

Щерба Єлизавета Федорівна, згадуючи події 1941–1943 рр., розповіла нам, що вночі зі сторони табору було чути стогін людей. Навіть страшно було наблизитися до цього місця.

У цей час ішли холодні дощі, і тому люди рили якісь ямочки, щоб хоч трохи сховатись. Почалися морози, смертність людей ще більше зросла, і це змусило німців шукати інше місце для розташування табору.

У середині жовтня 1941 р. полонених перевели на подвір'я колишнього колгоспу ім. Т. Г. Шевченка. Збереглися також спогади Жорової Марії Сергіївни, жительки Новгород-Сіверського, 1929 р. н., про концтабір, розміщений на подвір'ї колгоспу ім. Шевченка: «...Наша сім'я проживала через дорогу від подвір'я колгоспу ім. Шевченка. На початку листопада 1941 року колгоспний двір був перетворений на табір для військовополонених, а згодом і на велику братську могилу для сотень людей. Особливо важкими були умови перебування полонених на початку існування табору. Багато людей розмістили в конюшнях, корівниках, свинарниках, а інші викопували в землі великі канави, де і перебували. Людей майже не годували.

Табір був огорожений колючим дротом. Охорона становила близько 300 осіб. Повз табір проходила дорога, якою проїжджало багато важкої військової німецької техніки. Для розчищення дороги, особливо коли йшли дощі, та для штовхання машин німці використовували військовополонених, але найчастіше людей єврейської національності, яких потім штовхали під колеса машин...» (додаток 15).

Остаточної цифри загиблих у таборах досі через зрозумілі причини встановити неможливо, але за офіційними даними, наведеними в акті комісії з розслідування фашистських злочинів, у період окупації в таборах знищено 17 830 людей.

Нацистська політика на окупованій Новгород-Сіверщині призвела до скорочення чисельності єврейського населення. Більшій частині євреїв вдалося емігрувати або вступити до лав радянської армії. Ті, хто залишився на окупованій території, були розстріляні. Єдиним місцем масового поховання євреїв у Новгороді-Сіверському вважають протитанковий рів за р. Віть біля с. Островушки. За офіційними даними, там було розстріляно 174 євреї. Нині там стоїть обеліск (додаток 16).

Характерною рисою Голокосту на Новгород-Сіверщині є те, що знищення єврейського населення відбувалося і в таборах для військовополонених, які розташовувалися на території міста.

4. Повернення з евакуації

26 серпня 1943 р. війська Центрального фронту (командувач К. К. Рокосовський) у ході Чернігівсько-Прип'ятської операції провали оборону ворога і 3 вересня 1943 р. вийшли до р. Десни на південь від Новгорода-Сіверського, вступивши на територію області. Успішно розвиваючи наступ, центральні частини фронту 16 вересня 1943 р. визволили місто [8, с. 140].

Цього ж року Шур Афроїм Гільович, отримавши звільнення, приїхав до Новгорода-Сіверського. Він звернувся до міськвиконкому, щоб отримати дозвіл на повернення своєї сім'ї. А сам продовжив службу в радянській армії до 1946 р. Незважаючи на два поранення, Афроїм Гільович був нагороджений орденом Червоної Зірки, медаллю «За перемогу над Німеччиною» та двома медалями «За бойові заслуги».

Семен Афроїмович, повернувшись разом із родиною з евакуації, продовжив навчання у школі № 1. Після закінчення школи служив в армії в Ленінграді. У 1956 р. закінчив педучилище. Починаючи з цього часу, усе життя Семена Афроїмовича було тісно пов'язане з Новгород-Сіверською школою-інтернатом.

На педагогічній ниві він пропрацював 55 років, випустивши з-під свого крила не одне покоління. Уже в 1978 р. Семену Афроїмовичу надали звання старший вчитель. А в 1987 р. нагороджений значком «Відмінник народної освіти». Досвід його роботи з використання технічних засобів навчання на уроках фізичної культури вивчали в Чернігівському інституті удосконалення вчителів і широко використовували в навчальних закладах району та області.

У 2011 р. Семен Афроїмович пішов із життя. Для школи це була величезна втрата. Адже він як справжній майстер міг змусити сяяти кожну дитину, він вселяв у душі дітей впевненість у собі, вчив довіряти, любити і бути собою. Багатьом вихованцям він замінив батька.

У 2015 р. за ініціативи випускників гімназії шкільна галерея поповнилася портретом Семена Афроїмовича Шура (додаток 17). «Життя не кінчається смертю, якщо залишається сад». Сад вдячних

сердець, сповнених поваги й любові, залишив після себе цей вчитель. І варто брати приклад та пам'ятати головні слова великого педагога: «Завжди залишатися людиною».

Під час дослідження на основі зібраного матеріалу виникла ідея створити документальний фільм, який дає можливість відтворити події окупаційного періоду на території Новгород-Сіверщини. У фільмі висвітлено трагічні події осені 1941 р., пов'язані з масовими розстрілами місцевого єврейського населення, перебування євреїв у таборах для військовополонених, а також евакуацію багатьох єврейських родин. До роботи над фільмом долучилися не лише учні гімназії, а й випускники, педагогічні працівники, працівники краєзнавчого музею. Важливу допомогу в створенні цієї роботи надало регіональне телебачення.

Висновок

У процесі нашої науково-дослідної роботи ми впритул наблизилися до трагедії Голокосту на Новгород-Сіверщині. Переосмислення явища геноциду на основі реальних прикладів із життя людей нашого району дало змогу нам не просто відтворити події 1941–1943 рр., а й відчутти увесь біль знедоленого єврейського народу. Результати дослідження ще раз доводять антигуманний характер ідеології нацизму, яка призвела до різкого скорочення мирного населення єврейської національності, закарбувавши в пам'яті тих, хто вижив, постійний страх і тривогу.

Роботу з дослідження Голокосту на території нашого району розпочато, але так багато залишилося нез'ясованих сторінок. У подальшому ми плануємо спрямувати нашу роботу на пошук українців, які не просто спостерігали, а ціною власного життя намагалися врятувати людей єврейської національності. Плануємо дослідити питання участі євреїв у Новгород-Сіверській комсомольській підпільній групі Смолянського, а також про співробітництво з партизанськими загонами на території району.

Частково дослідженим залишається питання знищення єврейського населення у населених пунктах Новгород-Сіверського району. А враховуючи те, що теперішнє с. Грем'яч раніше було окремим районом і важливим опорним пунктом окупантів, плануємо в подальшому окремо дослідити й з'ясувати усі історичні моменти політики нацистів щодо єврейського населення Грем'яча в 1941–1943 рр.

Щоб наші діти ніколи не були жертвами або байдужими спостерігачами проявів ворожнечі, ми повинні постійно пам'ятати трагічні події 1941–1943 рр. Тепер, коли Голокост відходить у минуле, нинішнє покоління має продовжити естафету пам'яті й обстоювати життя і гідність кожної людини.

*Спочатку вони прийшли за комуністами,
І я промовчав, адже я не комуніст.
Потім вони прийшли за євреями,
І я промовчав, адже я не єврей.
Потім вони прийшли за членами профспілок,
І я промовчав, адже я не член профспілки.
Потім вони прийшли за католиками,
І я промовчав, адже я не католик.
Потім вони прийшли по мене,
І вже не лишилося нікого,
Хто міг би заступитися за мене.*

(Мартін Німеллер, німецький протестантський пастор)

Список використаних джерел

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 181.
2. ДАЧО. – Ф. Р-2350. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 1зв.–2.
3. ДАЧО. – Ф. Р-2350. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 14 зв.
4. ДАЧО. – Ф. Р-3013. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 12.
5. ДАЧО. – Ф. Р-3013. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 7–12.
6. Євреї Лівобережної України. Історія та культура / Ред. кол. С. Г. Бельман, С. Л. Ласевський та ін. – Чернігів, 2013. – С. 45–52.
7. Из истории Новгород-Северского. (Документы и материалы) / Ред. кол. В. М. Половец, Ю. Н. Кеда, А. Б. Коваленко, А. Д. Тютюник. – Чернигов, 1989. – С. 94.
8. Книга скорботи України. Чернігівська область / І. О. Герасимов, І. Т. Муковський, П. П. Панченко та ін. – Чернігів, 2005. – С. 138–188.
9. Круглов А. І. Хроника Холокоста в Украине 1941–1943 гг. – Запоріжжя, 2004.
10. Машира Ф. За мурами старого монастиря // Радянське Полісся. – 1965. – 10 червня.
11. Морозова А., Полетун Н. Документи з історії євреїв у Державному архіві Чернігівської області: Довідник. – Ніжин, 2003.

12. Фонди архівного відділу Новгород-Сіверської районної державної адміністрації.
13. Фонди краєзнавчого відділу Новгород-Сіверського історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім».

Список додатків

Додаток 1. Акт Новгород-Сіверської районної комісії по розслідуванню злочинів, вчинених німецько-фашистськими окупантами (документ із фондів краєзнавчого відділу історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім»).

Додаток 2. Свідчення Провозіна Павла Володимировича, старшого наукового співробітника краєзнавчого відділу Новгород-Сіверського музею «Слово о полку Ігоревім».

Додаток 3. Рис. 1. Свідчення Коршунова Миколи Сергійовича 1904 року народження (документ із фондів краєзнавчого відділу історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім»).

Рис. 2. Свідчення Коршунова Миколи Сергійовича 1904 року народження (документ із фондів краєзнавчого відділу історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім»).

Додаток 4. Свідчення Линок Михайла Яковлевича.

Додаток 5. Свідчення Артеменка Миколи Івановича 2 січня 1936 року народження (з фондів архівного відділу Новгород-Сіверської районної державної адміністрації, 23.04.2015 р.).

Додаток 6. Свідчення Макеєнко Ірини Наумівни 20 листопада 1931 року народження (з фондів архівного відділу Новгород-Сіверської районної державної адміністрації, 23.04.2015 р.).

Додаток 7. Свідчення Пусь Прасковії Денисівни 27 жовтня 1929 року народження (з фондів архівного відділу Новгород-Сіверської районної державної адміністрації, 23.04.2015 р.).

Додаток 8. Документ, що містить відомості про загибель сім'ї Горбатких (з фондів архівного відділу Новгород-Сіверської районної державної адміністрації, 23.04.2015 р.).

Додаток 9. Свідчення Кузьомкіної Надії Василівни 1955 року народження.

Додаток 10. Портрет Карбовського В. П. (із фондів краєзнавчого відділу історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім»).

Додаток 11. З фондів краєзнавчого відділу історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім».

- Додаток 12.* Свідчення Мойсієнко Катерини Павлівни 1920 року народження (з фондів краєзнавчого відділу історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім»).
- Додаток 13.* Свідчення Ковальчук Марії (з фондів краєзнавчого відділу історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім»).
- Додаток 14.* Свідчення Жучкіна Олексія Федоровича 1921 року народження (з фондів краєзнавчого відділу історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім»).
- Додаток 15.* Свідчення Жорової Марії Сергіївни 1919 року народження (з фондів краєзнавчого відділу історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім»).
- Додаток 16.* Пам'ятник загиблим євреям біля с. Остроушки.
- Додаток 17.* Портрет Шура Семена Афроїмовича (Новгород-Сіверська державна гімназія імені К. Д. Ушинського).
- Додаток 18.* В будинку Кузьомкіної Надії Василівни.
- Додаток 19.* Зустріч учнів із науковим співробітником історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім» Радченко Оленою Петрівною.

АНТИЄВРЕЙСЬКА ПРОПАГАНДА НА ТЕРИТОРІЇ
НАШОГО КРАЮ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Роботу виконала:

Ходарченко Ганна,
Миколаївська ЗОШ № 28
I–III ступенів

Науковий керівник:

Моторкіна Ольга Миколаївна

ЗМІСТ

Вступ

1. Політика нацистів щодо національних меншин на території окупованого Миколаєва
 - 1.1. Початок окупації. Газета «Українська думка» та її антисемітські статті
 - 1.2. Посібник антисеміта, або «наукова стаття» Ф. Сапіги
 - 1.3. «Різнобарвність агітаційного мистецтва»
 2. «Новая мысль» на старий лад
 - 2.1. «Великі люди» та антисемітизм
- Підсумки. Образ єврея в антисемітській пропаганді
Список використаних джерел і літератури

Вступ

Сьогодні важко уявити, що якийсь громадянин відкрито закликати-ме ненавидіти і вбивати когось лише за їхню національну належність, при цьому не зазнавши покарання або хоча би банального осуду громадськості. Таке немовби залишилось ще в Середньовіччі, однак лише сім десятиліть назад не вважати повноцінними людьми представників інших народів, зокрема, євреїв і циган, було звичною справою.

Ба більше, подібна зневага і презирство стали однією з основ німецького націонал-соціалізму, який завіряв тисячі людей, що євреї – проказа, хвороба усього людства, тому не мають жити.

Ці ідеї насаджували за допомогою пропаганди: у газетах, кіно, на радіо та театральних виставах. Будь-де лунала нездорова теорія Гітлера та інших нацистів.

Пропаганду використовували не лише на території Німеччини, а й на окупованих нацистськими військами землях. Зокрема, вживання таких термінів, як «жидобільшовицька», «жидокомуністи» та ін., мало закріплювати у свідомості людей неприязнь, створювати «корисні міфи», що працювали б на ідеологію.

У цій роботі я розглядаю основні теми антисемітської пропаганди на території міста Миколаєва: які образи змальовували і використовували, як події описували журналісти і якими способами намагалися нав'язати свою думку нацисти у різні окупаційні роки. Мета: порівняти, як змінювалися основні «тенденції» агітації упродовж окупації, визначити всю різножанровість робіт пропагандистів.

1. Політика нацистів щодо національних меншин на території окупованого Миколаєва

Окупація Миколаєва розпочалася 16 серпня 1941 р. Саме в той день у місто ввійшли війська Третього Райху і розпочалася пропагандистська і репресивна діяльність, спрямована на винищення усього єврейського та циганського населення, боротьба з партизанським рухом і переслідування червоноармійців, а також усіх, хто пов'язаний із радянською владою.

Задля цього використовували безліч засобів, найпоширенішими із яких були різноманітні періодичні видання тих років. Достеменно відомо, що на підконтрольній німцям частині СРСР випускали приблизно 460 газет, із них понад 300 – в Україні, ще 100 – у Білорусі, а решту – в Росії.

1.1. Початок окупації. Газета «Українська думка» та її антисемітські статті

Із приходом німців, у 1941 р. почала виходити газета «Українська думка», де публікували статті антисемітського характеру, в яких висміювали та звинувачували у всіх бідах єврейське населення.

Наприклад, стверджувалося, що «жиди – є смертельними ворогами не-жидів» [3], «скрайно шкідливий елемент для кожного іншого народу» [3], докладно «пояснювалася» так звана мода на антисемітизм. Окрім цього, у тій самій статті автор заявляв: «...Стараючись запанувати світом та не маючи сили, щоб його завоювати збройно, жидова вибрала другий шлях: розкладати з нутра народи один за другим, знищити і ослабити їх, в кінці захопити в свої руки та заставити служити собі»; «...В газетах жидки пишуть, що Бога немає і з церкви треба магазин зробити (тямте: з церкви, не з жидівської синагоги), пишуть, що не треба побиратися чоловікові з жінкою...»; «...вони в управах, в фабриках, в школах, скрізь. Хочеш піти кудись, – мусиш перед жидом склонитися. І так мусиш тепер продати жидові душу: тепер будеш йому служити; він буде наживатись твоїм мозолитим трудом...» [3].

У статті «На шляху відродження школи» німецькі пропагандисти розповідали про радянську владу, насамперед, про запроваджену ними шкільну освіту, «непомітно» назвавши офіційну владу «жидо-московською» [12], а через кілька абзаців: «...Цей рік обмежується лише масовою 4-х річною школою, що повинна охопити всіх дітей віком від 7 до 11 років (крім жидівських)».

Я. Дніпровець писав 29 жовтня: «...Продукти харчування жиди забирали у селян за мізерні копійки, а за ці самі продукти з робітників в містах дерли п'ять шкір...» [21].

У статті «Полтава» стверджувалося: «...Не було б в варварський спосіб організованих масових голодів, диявольських знущань, вбивств і скрайніх злиднів. Не було б ЧК, ГПУ, НКВД, ні кровавого садиста Сталіна. Не гострили б ніж запроданці жидо-Москви...» [16].

Цікаво те, що ця стаття була про Швецію та європейську культуру, у ній також ішлося про СРСР і його порівняння з усім іншим світом, однак так звані журналісти навмисне використовували призириле «жид», навіть там, де, на перший погляд, воно недоречне. Це вкотре демонструє планомірність і спрямованість пропаганди, намір утвердити в головах звичайних людей хвору думку про «поганих жидів» та їхню підтримку радянської влади.

Тобто найперше, що вирішили зробити загарбники – це знеславити офіційну владу в очах простого люду, скориставшись їхньою недостатньою освіченістю й актуальними проблемами масового зубожіння й голоду, які принесла війна, а разом із цим почати переконувати людей у винуватості євреїв у цих проблемах.

Паралельно поширювали новини з фронту, але під цим наче «шляхетним вчинком» крився прихований сенс – висміяти, оббрехати інші країни, ворожі Райху; скористатися влучними моментами, щоб продемонструвати чужі проблеми й «викрити у подібному винуватість євреїв».

Приміром: «...Та при величезних втратах англійського флоту американська допомога не врятує Англію. І англійські і американські заводи разом не зможуть надолужити втрат. Так, що ані система корабельних караванів, ані війна Німеччини з більшовиками, завдання якої було допомогти англійцям, не врятують їх. Все вужче і вужче стикається кільце німецької блокади, в якій задушаться запроданці інтернаціональної жидівні – англійські плутократи» [6].

«Згідно з останніми повідомленнями, що наспіли з Естонії, число жертв у цій країні внаслідок жидо-московського червоного терору далеко більше, ніж було подано спочатку. Так виявляється, що кількість злочинно замордованих та засланих естонців складає 160.000... Між ними знаходяться колишні естонські державні діячі і проповідники естонської церкви. Інших естонських діячів замордувало НКВД... Такі сліди полишали жидо-московські головорізи, скрізь, де вони побували» [18].

«По примеру всех государств, в которых господствует так называемая демократия, и Соединённые Штаты полностью оказались под владычеством жидов. Всей внутренней и внешней политикой управляют жидаы, руководствуясь при этом директивами мировой еврейской плутократии. Это станет особенно ясно коль скоро мы бросим беглый взгляд на переполненные жидами различные американские министерства, входящие в состав правительства Рузвельта.

Во главе государственного департамента стоит Кордель Холл, женатый на еврейке, а его советником по хозяйственным делам стоит жид Герберт Фейс. Отделом корреспонденции и регистрации государственного департамента заведует жид Давид А. Саломон, а делами восточной Азии и Филиппин – жид Ирль Якоб.

...Управление финансами страны Рузвельт доверил своему другу жиду Генриху Моргентау-младшему.

...Жид Моргентау заинтересован в том, чтобы руководствующие посты были заняты жидами – американцы там элемент нежелательный...» [14].

«Нам відомо, що ця людина зі своїми жидівськими прибічниками вже багато років бореться проти Японії тими ж самими засобами... Ми знаємо, яка сила стоїть за Рузвельтом. Це той вічний жид, який вважає, що його час наступив, щоб з нами робити те, що ми з жахом бачимо в советській Росії. Ми всі тепер ознайомились з жидівським раєм на землі. Мільйони німецьких солдат особисто бачили цю країну, де той інтернаціональний жид зруйнував і знищив и людей, і майно» [15].

Слід зазначити, що окупанти спеціально спекулювали темою національного визволення українського народу з-під гніту СРСР, зазначаючи, що у всіх поразках і невдачах винні безпосередньо євреї або ж вони приклали до цього «руку»: «...жидо-москалі знищили 7 мільйонів українців (злочинними розстрілами та спровокованим голодом), заславши інші мільйони, хотіли винищити решту “мирними засобами”»: виголоджуючи та виснажуючи їх. Ціль одна: знищення українського народу, щоб загарбати його багатства».

«...Отож чи біла Москва, очолювана царськими сатрапами, чи червона більшовицька, очолювана жидо-комуністами, не залежно від її офарблення, Москва була і є найзапеклішим ворогом України...» [1].

«Понад двадцять років як московські червоні монголи, керовані хижою більшовицькою бандою злочинців окупували Україну... Московсько-більшовицькі банди, що побратались із міжнародними карними злочинцями-жидами, запровадили на Україні дикий, нечуваний червоний терор. За двадцять років окупації жидо-більшовицькі червоні звірі замордували в катівнях ЧК, НКВД мільйони українців...» [22].

Дедалі частіше можна було помітити у текстах газети заклики на кшталт таких: «...Настав час, коли український нарід за допомогою німецького народу зможе скинути з себе дике московське окупаційне

ярмо з їхніми жидо-більшовицькими ненажерливими садистами, бути вільними у колі культурної європейської сім'ї» [4].

«...Школа і сім'я повинні протиставити брехливому жидівсько-комуністичному вихованню націоналістичне. Треба розкрити перед дітьми правду історії, що ми нащадки слави запорожців, що ми найживучіший народ, той народ ім'я, якого – українці. Школа і сім'я повинна подолати якнайшвидше московсько-жидівський матеріалістичний світогляд...» [13].

Газета «Українська думка» була дуже вигідною для пропаганди нацистів, оскільки на той момент це було єдине джерело інформації для громадян. Вони не мали змоги ще десь дізнатися новини, тільки таємно від знайомих або родичів на непідконтрольних німецькими військами територіях.

1.2. Посібник антисеміта, або «наукова стаття» Ф. Сапіги

Із плином часу деякі громадяни починали цікавитись достовірністю наведених фактів або просто не вірили побрехенькам у пресі, тож потрібно було якнайкраще і «правдивіше» переконати їх у зворотному.

Тому згодом Ф. Сапіга (журналіст, який перейшов на бік нацистів) написав статтю (з двох частин), присвячену так званій істоті жидівства, намагаючись пояснити, чому ж усі люди так не люблять євреїв (і чому їх слід не любити):

«Протягом майже чверті століття жидівсько-більшовицькі “просвітители” всіма силами намагалися згладити віковичну ненависть до паразитуючого племені жидів. Під час свого панування більшовики всіма силами сприяли ідеї захоплення жидами влади у всьому світі, бо самі були природженими жидами і невід’ємні один від одного.

Розберемо істоту жидівства, справжнє його обличчя.

Переглядаючи історію людства, мимоволі звертаєш увагу, що протягом сорока століть, всі народи безупинно переслідують жидів, намагаючись скинути з себе нарости жидівської корости. За 2000 років до Р.Х. в Єгипті вигнали жидів і останні, покидаючи Єгипет, обібрали місцеве населення, забравши золото, срібло, одіж (“Ісход”, гл. 12, ст. 35). Жиди згодом проникли у всі куточки світу і всі народи, розібравшись у злодійстві цього племені, намагаючись позбутися його.

На протязі довгих віків жидам заборонялося жити в окремих місцях, але там, де вони були потрібні російським царям, їх насаджували, дозволяли відкривати шинки для споживання українського козацтва, якого Росія боялася і не гребувала нічим, щоб позбутися небезпечного війська.

Цар Олександр II в 1862 році дав великі права жидам. Жиди заволоділи всім. В їх руках опинилися фабрики, заводи, банки, торгівля, і їхнє панування призводило до зубожіння християнського населення. Цей стан призвів до вибуху народного гніву в 1905 році – погромів.

І це не випадковість, це історія на протязі сорока віків – погроми і намагання всіх націй позбутися жидів. В чому ж причина цього? Причину слід шукати в самому жидівському племені...» [20].

Такі заяви змушували певну частину звичайних людей справді вірити в те, що німці роблять «гарну» справу, рятуючи інші народи від «поганих жидів» або «більшовиків, які підтримували жидів». Таким чином підживлювали страх і нелюбов, яка потім ставала відвертою ненавистю й нетерпимістю до національних меншин – не тільки євреїв, а й циган, кримських татар.

Журналіст свідомо намагався видати за наукове, «достовірне» пояснення думку про те, що деякі люди не здатні прийняти і жити з усвідомленням «різності особистостей», тобто того, що всі люди відрізняються одне від одного. Однак винними в цьому він зробив саме тих людей, на яких і були спрямовані ці ненависть і відраза.

Будь-яка ворожість до іншої культури починається з внутрішніх проблем людини, ірраціонального бажання знайти того, хто винен у всіх негараздах, тому зазвичай ми вибираємо тих, хто не здатен захиститись і дати нам відсіч.

1.3. «Різноманітність агітаційного мистецтва»

Зауважимо, що популярними були не тільки статті, наукові праці тощо, а й різноманітні художні твори. Це вірші, пісні, фейлетони, карикатури, траплялися казки, анекдоти, «дотепні життєві історії». Специфічний «бум» на наукове і наче аргументоване гоніння на євреїв був лише в 1941 р., в подальшому ж пропагандисти використовували «смішні» викривальні гуморески, зменшивши кількість явної і радикальної відрази до «жидів».

У виданнях 1940-х рр. були, зокрема, такі пісеньки:

*Гоп мої гречаники,
Усі жиди начальники,
Усі пани у тюрмі,
А селяни у ярмі.
У колгоспі добре жить,
Один робить, десять спить,
Ні корови, ні свині,
Тільки Сталін на стіні.
Мала баба одну козу,
Та й ту взяли до колгоспу,
Ще й одного цапа має,
Та й про того Сталін знає [5].*

Якщо порівняти газети, наприклад, 1941, 1942 і 1943 років, можна помітити, що вплив на свідомість суспільства стає прихованішим, неначе «м'якішим». Із приходом окупантів почалося неминуче і безкомпромісне насаджувannya своїх ідей та ідеалів, однак через кілька років вектор впливу змінюється. Такі зміни сталися, передусім, через успіхи радянських військ на фронті. На мою думку, можливо, нацисти вирішили, що українцям вже добре «промили мізки», тому тепер можна не так агресивно насаджувати ідеї нацизму.

2. «Новая мысль» на старий лад

Газету «Новая мысль» видавали у 1943 р. у Миколаєві, російською мовою. Особливістю цієї газети була спеціальна рубрика «Юмор», де друкували сатиричні твори й анекдоти. Найвідоміший із них – «Тетя Рива и Ко» із трьох частин.

Зразки жартів із «Новой мысли»:

«Єврею Абраму Соловейчику пришла повестка из военкомата. Абрам в это время был на базаре, и повестку у посыльного выхватила жена еврея, Сара. Прочла и воскликнула:

– Ой, уже поздно!

– Почему? – удивился посыльный.

– Здесь, в тылу, только тело моего Абрама, а душой он уже весь на фронте.

На приёмном экзамене в вуз секретарь партийного совета-еврей спрашивает студента:

– Вы сын попа?

– Нет, я сын священника.

– А какая же разница?

– Примерно такая же, как и между евреем и жидом.

...В вуз, конечно, студента не приняли» [11].

«Британский главнокомандующий палестинскими вооруженными силами жалуется на то, что еврейские рекруты, ушедшие в отпуск после боев в Калабрии, так и не возвратились обратно на фронт» [10].

А ось зразки анекдотів із «Прибузьких вістей», де час від часу теж друкували невеликі жарти чи історії:

«В жидівській школі вчитель пояснює учням правила поведінки під час повітряної тривоги.

Як тільки я крикну: “Літак, ховайтесь!”, ви всі повинні заховатись. Ну, давайте, спробуємо. “Літак, ховайтесь!”

Всі учні заховалися під парти і тільки один Менгель Фейгенбаум стояв біля своєї парти.

– Чому ти не заховався?! – закричав учитель.

– А, що ж, ви думаете, що на світі уже більше нема героїв?» [7].

«Якийсь громадянин в советський час був оштрафований на 100 карбованців за слово “жид”. На трамвайній зупинці він зустрівся з другом.

Друг: Що ти тут робиш?

Потерпілий: Под’євреїваю трамвай, щоб поїхати в аптеку за буровською єврейкістю.

– Що?!

– Тсс... Я скажу тобі на вухо: піджидаю трамвай, щоб поїхати за буровською жидкістю. Сказати вголос – це може знову обійтись дорого» [7].

«– Ой, вейзмір, що ми будемо робити?

– Що з тобою, Мойше?

– Як, що зі мною! Ти не бачиш, що ми наближаємося до Сибіру і там повинні будемо зустрітись з усіма засланими!» [7].

Якщо проаналізувати все це, то можна легко помітити вже згадану пропаганду ще й проти радянської влади, що розкривалась через «життєві» сцени. На мою думку, це пояснюється загальною неосвіченістю.

Людині без освіти легше щось нав’язати за допомогою буденного, їй зрозумілого і звичного, того, з чим вона постійно стикається. А у той час таке було легко здійснити: брак інших джерел інформації, нестача фактів і свідчень, брак критичного мислення, неабияка довірливість громадян робили справжнє диво.

2.1. «Великі люди» та антисемітизм.

Цю частину присвячено розповіді про статті з «Новой мысли», в яких нацисти звертаються до минулого, шукаючи в ньому відбиття сьогодення.

Ось яскравий зразок:

«Великий русский писатель Ф. М. Достоевский с гениальной прозорливостью, за несколько десятков лет до наших дней, в своих художественных произведениях (“Бесы”) и в “Дневнике писателя” предвидел наступление большевизма.

Его предвидение было обусловлено пониманием глубин жизни как современной ему России, так и Европы. Приводим его высказывания о подготавливаемой жидами кровавой революции в России:

“Безбожный анархизм близок: наши дети увидят его...”

Интернационал распорядился, чтобы европейская революция началась в России, и начнётся, ибо нет у нас надёжного отпора ни в управлении, ни в обществе. Бунт начнётся с атеизма и грабежа всех богатств, начнут низлагать религию, разрушать храмы и превращать их в казармы, в стойла, зальют мир кровью, и потом сами испугаются...

Евреи сгубят Россию и станут во главе анархии. Жид и его кагал, это заговор против русских. Предвидится страшная, колоссальная, стихийная революция, которая потрясёт все царства мира, с изменением лика мира сего. Но для этого потребуется сто миллионов голов, весь мир будет залит реками крови...” (Том XI, 63–66 стр.).

Да, новый дух придёт, новое общество восторжествует. В этом не может быть никакого сомнения. И этот злой дух близко, наши дети узрят его. Мир спасется уже после посещения его злым духом (Том XI, 381 стр.)» [19].

Ще приклад:

«1. Один из персидских ученых древности пишет в “Коране”: “Ты никогда не должен устать разоблачать еврейские обмань. Они обманщики почти все без исключения”».

2. Жилляни, ученый мусульманского мира: “Евреи... крепко держатся друг друга, они – хитрые, полные ненависти к людям и опасные существа, с которыми надо бороться как с ядовитой змеей...”

3. Бруно, знаменитый итальянский мыслитель, последователь Коперника: “...они (евреи) представляют собой племя, разносящее собой столь сильную заразу, нравственно столь прокажённное и опасное, что заслуживают, чтобы их уничтожали ещё до рождения”».

4. Мартин Лютер, основатель лютеранського вероисповедання: “Солнце никогда ещё не освещало более кровавого и мстительного народа, который воображает себя народом Божиим потому, что должен душить и убивать иноверцев”.

5. Наполеон I Бонапарт: “Французское правительство не может равнодушно смотреть на то, как низкая... способная на всякие преступления еврейская нация захватывает во своё исключительное владение... прекрасные провинции... Вред, причиняемый евреями, не происходит от отдельных лиц, но от всего этого народа в целом”.

6. Эмиль Золя, прославленный французский писатель: “Евреи – это проклятая раса, устраивающаяся в каждом народе, как паук посредине своих сетей, чтобы высасывать кровь из всех, жиреть за счёт чужих жизней!” [8].

Як бачимо, нацисти намагалися переконати читачів у тому, що всі завжди ненавиділи євреїв, зокрема, великі люди: вчені, філософи, письменники, політичні діячі.

«Отже, напевно, проблема справді в цій нації, а не в оточенні, – подумає пересічна людина, – адже чи може Наполеон або визнаний усім світом письменник Достоевський помилятися?!».

На жаль, були серед людей такі нетямущі дурні. Вони заклали це хибне твердження в голови своїх нащадків, а ті, своєю чергою, прищеплювали подібне вже своїм дітям...

Ще я хочу звернути увагу на статтю «За что евреи получают ордена?», оскільки, на мою думку, вона найкраще демонструє намагання нацистів дискредитувати як образ Сталіна, так і саме єврейство, спекулюючи на темі війни (мовляв, євреї не воюють, бо для цього є всілякі Іванови та інші, а вони можуть залишитися в безпеці):

«Сталин не скуп на ордена. Ежедневно московская “Правда” печатает списки награжденных. Просматривая эти списки, внимательный читатель может сделать один весьма любопытный вывод – среди награжденных орденами и медалями за боевые заслуги совсем нет евреев. Берем номера “Правды” за 9 и 11 августа.

В них печатается “Указ президиума Верховного совета СССР” о награждении медалями и орденами рядового, сержантского и вольнонаемного состава военно-воздушных сил Красной армии. В списках 68 награжденных орденом “Красной звезды”. И среди них ни одного еврея. Есть лейтенанты Воронов и Исаев, майор Мухин, Орловы и Крыловы, но ни одного Вульфсона, ни одного Штейнберга.

Недолюбивают что ли евреев-летчиков? Не в этом дело. А родись только “под солнцем сталинской конституции” еврей-летчик, хоть плохонький, только бы на У-2 мог держаться – ходил бы весь в орденах и медалях...

В воздух и в мирное время подниматься опасно, а теперь, когда стреляют немецкие зенитки и летают “Мессер-шмидты”, и того страшнее. Пусть летают Орловы и Вороновы, пусть они прыгают на парашютах с горящих самолетов, – евреи на земле, особенно на советской, найдут место, где им будет прекрасно, тепло и сытно...

Таким теплым местечком для евреев оказались, например, заводы наркомата авиационной промышленности... Здесь и тепло, и фронт далеко, и летать не надо, а ордена получать можно. В “Правде” от 10 августа напечатали список... Из 12 награжденных “Знаком почета” – 4 еврея: Шейнгауз, Тейпак, Штейнберг, Шнейдер...

Среди награжденных евреев нет ни одного рабочего. Все они или директора, или заместители директоров, начальники или заместители начальников. Чисто еврейское распределение труда: Богданов и Ветров – слесари, Шейнгауз и Штейнберг – начальники.

С горящих самолетов будут падать Мухины и Орловы, выполнять всю чёрную работу на заводах – Богдановы и Ветровы, а начальниками и директорами в тылу будут Вульфсоны и Ароновы, и Сталин не обойдет их орденами...» [9].

Підсумки. Образ єврея в антисемітській пропаганді

Підбиваючи підсумки, ми вже можемо скласти детальний портрет єврея у пропаганді націонал-соціалістів і визначити, через які медіазасоби велась пропаганда.

По-перше, на території Миколаївщини було три основні джерела агітації – це газети «Українська думка», «Прибузькі вісті» і «Новая мысль». У цих періодичних виданнях друкували новини щодо ситуації в місті, на фронті, в політиці; відбувалися «окультурення», «просвітлення» щодо певних тем (наприклад, нариси і оголошення про вистави в театрі та заклики допомагати бібліотеці) і, звісно, масова пропаганда.

Пропаганда нацистів «виліплювала» в уяві людей образ ворога. Він міг мати різні імена, прізвища, професію, місце проживання тощо (це не має суттєвого значення), але обов’язково мав бути єврей, з якого навмисне робили справжнього покидька. Він начебто ненави-

дів увесь світ, тому і намагався зіпсувати і нашкодити іншим людям, котрих, безперечно, вважав дурнішими за себе, а отже, гіршими.

Однак він не відкидав можливості підтримувати ворогів Третього Райху (адже Гітлер та інші нацисти вже давно зрозуміли його гнилу натуру) і разом із ними боротися проти націонал-соціалістів. Євреїв, за запевненнями газет, підтримувала радянська влада, отже, вони були найголовнішим ворогом.

У своїх статтях пропагандисти найчастіше використовували:

- спекулювання війною, людським горем, бідністю і голодом;
- «гру» на національних і патріотичних почуттях людей;
- паплюження влади чужих країн, «викриття» їхньої підтримки євреїв;
- псевдонаукове обґрунтування антисемітизму.

Наостанок зазначу, що у наш час неприпустимо ненавидіти когось тільки через його національність (стать, релігію або зовнішність). Ми повинні жити в мирі, намагаючись не конфліктувати й допомагати один одному.

Звісно, щось ми ніколи не зможем пробачити іншим людям, але кожен із нас зобов'язаний із розумінням і повагою ставитися до всіх. Поважати і брати до уваги чужу думку, навіть якщо ти віриш у іншого бога, живеш в іншій країні або народився з іншою статтю.

Тому я сподіваюся, що тепер – у XXI столітті – людство нарешті зможе перебороти віковічні стереотипи і забобони, оскільки від цього залежить наше із вами майбутнє.

І кожен із нас мусить зробити цей перший крок примирення зі своїм ближнім, не зважаючи на те, хто він за національністю. Бо саме це і означає бути людиною – приймати інших такими, якими вони є.

Список використаних джерел та літератури

1. Б. А. // Українська думка. – 1941. – 6 грудня.
2. Б. а. // Українська думка. – 1941. – С. 5.
3. Б. а. // Українська думка. – 1941. – С.4.
4. Б. а. // Українська думка. – 1942. – 31 травня. – № 23 (34).
5. Б. а. // Українська думка. –1941. – 8 жовтня. – № 5.
6. Б. а. Безвихідне становище Англії // Українська думка. – 1941. – 30 вересня.
7. Б. а. Герой // Прибузькі вісті. – 1942. – № 23 (34).
8. Б. А. Душой и телом // Новая мысль. – 1943. – 2 грудня.

9. Б. А. За что евреи получают ордена // Новая мысль. – 1943. – 11 листопада. – С. 12.
10. Б. А. Иудейские герои // Новая мысль. – 1943. – № 1.
11. Б. А. Какая разница? // Новая мысль. – 1943. – 12 грудня.
12. Б. а. На шляху відродження школи // Українська думка. – 1941. – стр. 2.
13. Б. А. На шляху нової школи // Українська думка.
14. Б. а. Ожидовление правительства Рузвельта // Прибузькі вісті. – 1943. – 27 листопада. – № 66 (77).
15. Б. А. Політика фальсифікатора Рузвельта // Українська думка. – 1941. – 31 грудня.
16. В. Б. Кий. Полтава // Українська думка. – 1941. – 30 вересня.
17. Высказывания великих людей о евреях // Новая мысль. – 1943. – 24 жовтня. – № 2.
18. Ке-Де. Замордовано 160.000 естонців // Українська думка. – 1941. – 25 жовтня.
19. Предвидение Ф. М. Достоевского // Новая мысль. – 1943. – 19 жовтня. – № 1.
20. Ф. Сапіга. Жидівський кінець // Українська думка. – 1941. – 5 жовтня. – № 4.
21. Я. Дніпровець. Держава-спекулянт // Українська думка. – 1941. – 29 жовтня. – № 11.
22. Як грабували // Українська думка. – 1941. – 5 жовтня. – № 4.

ДЕПОРТАЦІЯ ЄВРЕЇВ БУКОВИНИ ДО ТРАНСНІСТРІЇ В ОСОБОВИХ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ

Роботу виконали:

Злотар Катерина,
учениця 11 класу,
Ткачук Юлія,
учениця 9 класу
СШ ОРТ № 41 м. Чернівців

Науковий керівник:

Герасим Наталя Павлівна

ЗМІСТ

Вступ

Відображення процесу депортації євреїв Буковини до Трансністрії у
свідченнях очевидців

Спогади очевидців про життя буковинських євреїв у Трансністрії

Листи депортованих євреїв Буковини про «пекло Трансністрії»

Висновки

Список використаних джерел та літератури

Додаток. Карта «Депортація євреїв Буковини до Трансністрії»

Вступ

XX століття увійшло в історію як епоха кардинальних змін для всього людства. Друга світова війна та Голокост, як окрема її складова, стали найтрагічнішими сторінками цього часу.

В історії Буковини події Голокосту відбилися особливим чином. Край, що протягом століть вирізнявся міжетнічною та міжконфесійною толерантністю, став ареною антилюдської політики «очищення територій», яку здійснювала окупаційна влада. Її наслідки були надзвичайно трагічними. У дослідженнях румунських істориків фігурують тези, що кожні дві хвилини з 1213 днів румунської окупації в Бессарабії, Північній Буковині та Трансністрії вбивали одного єврея, що на кожному квадратному кілометрі цих територій лежать кістки десятиох знищених євреїв [29, с. 14].

Реалізація політики «очищення територій» на Буковині розпочалась у липні – вересні 1941 р., коли в багатьох селах, містах і містечках були організовані акції винищення єврейського населення. Однак переважну частину буковинського єврейства було ліквідовано не на території його проживання, а під час депортацій до Трансністрії, що проводились у 1941–1942 рр. (додаток).

За підрахунками науковців, вижити у пеклі Трансністрії змогли лише близько 10 % євреїв Буковини [20]. Досвід кожного, на чю долю випали ці випробування, був унікальним. Він відобразився у різних джерелах персональної історії – листах, спогадах, мемуарах, щоденниках, усних свідченнях, записаних на аудіо- чи відеоносіях. Такі джерела дають змогу доповнити офіційну історію, що міститься у підручниках і наукових працях. Вони допомагають подивитися на минуле очима тих, хто безпосередньо брав участь у історичних подіях або спостерігав їх.

Саме тому **об'єктом** нашого дослідження ми обрали відображення депортації євреїв губернаторства Буковина до Трансністрії в особових історичних джерелах.

Метою дослідження є:

- аналіз відображення депортації євреїв Буковини до Трансністрії у джерелах персональної історії;

- зіставлення долі конкретних людей із долею єврейської громади Буковини;
- залучення листів, спогадів і свідчень людей, що пережили Голокост, як важливого історичного джерела для висвітлення локальної історії та історії повсякденності.

Основним джерелом нашого дослідження стали особові історичні джерела. Опрацьовані нами матеріали складають три групи:

- писемні спогади буковинців, що пережили депортацію до Трансністрії;
- аудіо- та відеосвідчення очевидців та учасників тих подій;
- листи депортованих із Буковини, написані у 1941 р.

Спогади, використані для написання роботи, були записані та опубліковані в різний час. Частина з них зібрано товариством єврейської культури ім. Е. Штейнбарга, Асоціацією в'язнів фашистських гетто і концтаборів та Державним архівом Чернівецької області. Інші – Національним меморіалом Катастрофи (Шоа) і героїзму «Яд Вашем» та Центром досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства НаУКМА.

Відеосвідчення були записані упродовж 1996–1998 рр. Інститутом Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії, а також учнями шкіл м. Чернівців у 2014–2016 рр.

Листи, які були опрацьовані під час роботи над дослідженням, написані у 1941 р. та зберігаються у Державному архіві Чернівецької області. Частина з них опубліковано у журналі «Архіви України».

При написанні роботи ми використали також архівні та опубліковані документи, фонди та матеріали експозицій обласного краєзнавчого музею та музею історії та культури євреїв Буковини, монографії та статті українських та зарубіжних науковців, інтернет-ресурси.

У процесі виконання роботи ми застосували пошуковий та аналітичний методи дослідження. Також ми прагнули до використання результатів своєї дослідницької діяльності у проєктах просвітницького та соціального характеру.

Напередодні Другої світової війни на території Буковини (згідно з переписом населення у Румунії у 1930 р.) жили приблизно 92 400 євреїв, що становило 10,8 % загальної кількості населення. Більшість із них проживали у північній частині краю. Євреї відігравали важливу роль у розвитку економіки та культури Буковини.

Буковинські євреї були найбільш урбанізованою етнічною групою. 73,9 % із них жили у містах [18]. Вони посідали значне місце у місцевій економіці та культурі.

Територія Північної Буковини була серед тих земель, які нацистська Німеччина віддала під безпосереднє управління Румунії, як плату за участь у війні на боці фашистського блоку. З липня 1941 р. на цю територію поширювалася диктатура І. Антонеску.

Політика окупаційної влади на Буковині спрямовувалася на насадження «румунських порядків», створення адміністративного апарату та «простору безпеки», економічне визискування та румунізацію всього життя. Особливе місце в цій політиці займало «єврейське питання». Румунія була єдиною із союзників нацистської Німеччини, яка мала власний план знищення єврейського населення. Буковина та Бессарабія, на думку І. Антонеску, мали стати зразком для «розв'язання єврейської проблеми» у Старому королівстві. 18 червня 1941 р. кондуктор наказав генералу Константину Васіліу провести по всій Буковині «очищення території» [2, с. 38], прагнучи відродити «Велику Румунію» та знищити євреїв як етнічну, економічну та ідеологічну «загрозу».

Реалізація політики «очищення території» на Буковині здійснювалась у два етапи. Протягом липня – вересня 1941 р. руками солдатів, жандармів та частини місцевого населення окупаційна влада намагалася якнайшвидше розправитись із буковинськими євреями. В багатьох селах, містах і містечках були організовані акції винищення єврейського населення. Однак переважну частину буковинського єврейства було ліквідовано не на території його проживання, а під час депортацій до Трансністрії, що проводились у 1941–1942 рр.

Депортацію євреїв Буковини до Трансністрії режим Антонеску розглядав як проміжний етап. Відповідно до секретного протоколу до німецько-румунського договору від 30 серпня 1941 р. планувалося «через деякий час, коли рейх буде готовий», передати німцям євреїв, що перебували в Трансністрії для депортації у генерал-губернаторство, де їх знищили б у таборах смерті.

Переміщення буковинських євреїв у Трансністрію відбувалося у три етапи. Спочатку їх товарними потягами або пішки доправляли у транзитні гетто і табори Північної Бессарабії.

На другому етапі євреїв пішки гнали до Дністра в райони населених пунктів Атаки та Сороки. Там їх переправляли через річку та концентрували у районі Могилева-Подільського та Ямполя.

На останньому етапі відбувалося «розміщення» євреїв у гетто і таборах, поспіхом організованих у селах і містечках на території сучасних Вінницької та Одеської областей.

Із губернаторства Буковина румунською владою упродовж 1941–1942 рр. до Трансністрії було депортовано більше ніж 90 тисяч євреїв. Повернулися на батьківщину із «пекла Трансністрії» лише 9 тисяч [20].

Тим не менш, у Трансністрії євреїв вижило набагато більше, ніж у гетто, розташованих у зоні німецької окупації. За даними досліджень Яд Вашем, з євреїв, які перебували в Трансністрії, вижити вдалося приблизно третині.

Відображення процесу депортації євреїв Буковини до Трансністрії у свідченнях очевидців

Трагічні події реалізації політики «очищення територій» на Буковині міцно закарбувалися в пам'яті очевидців. Спогади про них дуже подібні. Більшість очевидців згадують про жорстоке поводження, знущання та вбивства.

Для багатьох євреїв Буковини початком жахливого шляху, сповненого болю та крові, стала концентрація у гетто й таборах. Уже в липні 1941 р. окупаційна влада зганяла єврейське населення із сіл краю до повітових містечок. Тут здійснювалась ізоляція єврейського населення від решти жителів Буковини. У Сторожинці, Сокирянах, Хотині, Вижниці, Новоселиці, Вашківцях, Лужанах були створені гетто «відкритого типу» [1, с. 85]. В них призначали старосту або створювали юденрат. Пересування євреїв обмежувалось. Самих бранців та їхні будинки маркували. Такі гетто були тимчасовими і створювалися для винищення євреїв або їх депортації.

Фріда Чечик із села Драчинці розповідала: *«Після того, як в перші дні війни перебили майже півсела, євреям наказали зібратися в канцелярії. Прийшли ті, хто вцілів, кого переховали українці. Підійшли вози. Нас посадили на них... Доїхали ми до Сторожинця. Там нас поселили у велику будову, дво- чи триповерхову. Це був концтабір чи пересильний табір. Ми там прожили недовго, дець біля місяця. Умови були жахливі. Антисанітарні умови. На підлозі ми сиділи та спали. Не годували нас... голодували, і багато хто почав пухнути»* [11].

Григорій Клейман згадував про подібні події у Новоселиці: *«Коли в липні 1941 р. Новоселицю зайняли німці, вони зігнали всіх євреїв на*

територію колишньої військової частини... Наші будинки спалили, а нам не дозволили нічого взяти... До вересня нас тримали там. А потім погнали до Сокирян» [19].

Євреїв Кїцманщини сконцентрували у гетто, яке створили на території зруйнованого цукрового заводу в Лужанах. Протягом кількох місяців тут утримували майже 1,5 тисячі осіб. *«В Лужанах ми залишились без своїх речей. У нас забрали все. Залишилось лише те, що було на нас і біля нас» [8].* Через деякий час бранців цього гетто відправили на роботу в Польщу. Пізніше вони повернулися у Лужани, а згодом були відправлені до Єдинців [27, с. 64].

Велвел Вайнштейн із с. Шилівці Хотинського району згадував: *«...11 липня нашу сім'ю та інших 50 єврейських сімей загарбники відправили в концтабір м. Новоселиця. Через тиждень з Новоселиці нас погнали в концтабір м. Сокиряни» [28, с. 19].*

У Бричанах Хотинського повіту було оголошено, що всі євреї повинні вийти з будинків наступного ранку, взявши із собою речі, які зможуть нести на собі, та зібратися на великому футбольному полі за містом. *«На площі солдати сказали нам, що ми підєм... в гетто чи концентраційний табір. Дали нам зрозуміти, що ми приречені, що ми повністю позбавлені всіляких прав, що нікому... не вижити», – розповідала Гедалі Розенталь [16, с. 261].*

У гетто Чернівців [26]

У Чернівцях було створено гетто «закритого типу», що передбачало переселення всіх євреїв у визначене місце, огороження його та

охорону з внутрішньої та зовнішньої сторін. Про облаштування гетто в Чернівцях залишилось багато спогадів та свідчень: «...На нашій вулиці влаштували гетто, а біля нашого будинку зробили ворота. Відтепер євреї не мали права вільно виходити в місто» [15, с. 20].

«Уздовж усієї вулиці було споруджено глухий дощатий паркан висотою три або чотири метри, який було увінчано колючим дротом. З зовнішнього боку стояв один охоронець, а з внутрішнього – другий, румунський солдат...» [15, с. 95].

«У будинку, де ми жили, було багато євреїв. Вулиця була перегорожена високим 5-метровим парканом. Щоб зайти до будинку, з двору пробили хід до підвалу і далі піднімалися на поверхи» [6].

Створення гетто та переміщення євреїв до них супроводжувалися жорстокими знущаннями та розправами.

Меєр Аккерман згадував про те, що відбувалося у м. Новоселиці: «Вдень солдати увірвалися до нашого будинку і нас вивели на вулицю. Разом з усіма євреями нас погнали до будівлі птахофабрики. Біля воріт лежало велике простирадло, окупанти наказали, у кого є золоті речі, кидати їх на простирадло, а хто не здасть та сховає, буде розстріляний. Ми пролежали цілу ніч під відкритим небом. Вранці прийшов офіцер із жандармами та наказав усім встати. Він почав нас рахувати, і кожного десятого відводили вбік. Набрали 37 юнаків, їх розстріляли» [13].

Румунські солдати та місцеве населення Бричан формують колони євреїв для депортації (Архів Яд Вашем. № 5845/1)

У Бричанах Хотинського повіту, згадував Хайм Розенталь, «за наказом румунської воєнної комендатури, на центральний стадіон вигнали все єврейське населення – від малого, до великого. Жандарми обходили всі будинки і пристрілювали хворих, які не могли вийти на стадіон. Нас вишикували в довгу колону і погнали по дорозі на Сокиряни.

Хворі люди, матері з дітьми, які відставали від конвою, безжалебно відстрілювались на місці. У кого жандарми бачили гарний одяг або взуття, того тут же безцеремонно роздягали. Привали робили поблизу рік і маленьких річок. Липнєве сонце пекло нещадно. Стомлені люди валились з ніг. Чого тільки не пливло по річці: сміття, трупи, нечистоти та інше, а стомлені люди в безвихідному становищі пили цю брудну воду» [28, с. 65–66].

У вересні 1941 р. буковинські євреї були сконцентровані також у таборах: Сокиряни (понад 10 тисяч осіб), Єдинці (понад 12 тисяч), Вертюжани (близько 12 тисяч), Садгора (майже 700 осіб) [22, дод. С].

Умови перебування у таборах були нестерпними. Брак елементарних санітарних умов породжував епідемії дизентерії, тифу, холери. Нерідкими були випадки суїциду.

Марія Зерман так згадувала про життя у таборі Сокиряни: «Жили по декілька сімей в одному будинку, без освітлення. Важко доставали воду. Антисанітарія привела до того, що почалась важка епідемія черевного тифу, який забрав велику кількість людських життів. Наша сім'я в цьому гетто втратила дідуся і бабусю. Частина міста, де ми жили, була відокремлена дротом. Ми не мали права виходити за межі цього району, бо такі дії каралися розстрілом. Неможливо не згадати ринок м. Сокирян, куди дозволялось заходити євреям на одну годину: за цей час необхідно було продати через дріт якусь річ і встигнути щось купити, якщо хтось трохи затримувався, того жандарми забивали нагайками. Це жахливе життя тривало більше ніж 3 місяці».

Не кращими були умови у таборі Вертюжани: «У будинках не було дверей, вони були зняті за особистим розпорядженням полковника Агапі. Люди були виснажені, більшість голодували, тому що все, що мали з собою, вже розпродали чи обміняли на їжу, гостро не вистачало питної води. Найсмівливіші чоловіки вночі спускалися до берега Дністра й набирали воду, ховаючись у кущах тютюну, які росли на схилах річки», – згадувала Любов Креймерман [27, с. 54].

Депортація євреїв Буковини відбувалася кількома хвилями. Перші депортації розпочалися 13 липня 1941 р. у Сокирянському та Кельменецькому повітах.

Друга, наймасштабніша хвиля депортацій буковинського єврейства, відбувалася восени 1941 р. З 1 вересня 1941 р. до Румунії перейшли території між Дністром і Південним Бугом. Таким чином, з'явилися умови для здійснення плану, який не вдався влітку, – виселити за Дністер усіх євреїв Буковини. На початку жовтня 1941 р. був виданий наказ Антонеску щодо депортації протягом 10 днів усіх євреїв Буковини «в область на схід від Дністра» [17, с. 451].

Переправа євреїв через р. Дністер у Трансністрію. Вересень 1941 р. [26]

Румунська влада прагнула не просто виселити з території Буковини євреїв. Її метою було знищення якомога більшої їх кількості. Це підтверджує свідчення лейтенанта Августина Рошке із жандармського легіону «Роман», якому доручили «евакуацію» євреїв із Сокирян, про суть спеціального наказу щодо організації «евакуації» євреїв до Трансністрії: *«За наказом генштабу ті, хто буде відставати від конвою через безсилля чи хворобу, повинні бути знищені. Мені було наказано посилати за 2-3 дні до відправлення конвоїв сержанта... для підготовки ям приблизно на 100 людей у зручних місцях, подалі від сіл, щоб не було чути криків та пострілів... Ями слід було рити через кожні 10 кілометрів, де й збиралися ті, які відставали від колони. Ті, хто навіть не міг дійти до ями, піддавались “АЛЕКСЯНУ” (кодове слово, яке означало страту на місці)...*

Переправа євреїв Буковини у Трансністрію в районі Хотина. Червень 1942 р.
(http://www.yadvashem.org/yv/ru/holocaust/ussr/chapter_7/images/01.jpg)

У першій ямі, що була вже через 5 кілометрів, я залишив приблизно 50–60 осіб, яких охороняли 6 жандармів, і які залишилися там до вечора, а потім всіх стратили. Через дітей, жінок, людей похилого віку колони просувалися повільно, з великими труднощами та неорганізовано. Приблизно 120 євреїв з першого конвою були поховані в інших ямах. У кожному з наступних трьох конвоїв ми вбили 120 осіб... а всього приблизно 500...» [17, с. 451].

У спогадах очевидців також знаходимо підтвердження справжньої мети та антилюдської суті політики «очищення територій»:

«Із Сокирян для переправи через Дністер у Могилів-Подільський нас доправляли в Атаки. Для цього нас розділили на три групи. Перша група (кілька тисяч чоловік) не дійшла до Атак – всіх розстріляли в полі, кілометрах у 50 від Сокирян. Ров попередньо викопали місцеві селяни. Розстріл тривав майже добу. Людей примушували спускатися в яму, після чого розстрілювали. Наступні лягали на вбитих та поранених, хто ще дихав... Через два дні депортували другу групу... » [16, с. 410–411].

«Через добу всіх, хто міг ходити, вивели із Сокирян. Значна частина – старі і діти – залишились. Їм був обіцяний транспорт. Але коли ми були вже в кількох кілометрах від Сокирян, то почули кулеметні черги. Нам стало ясно, що фашисти всіх знищили» [28, с. 20].

У спогадах багатьох очевидців наведено приклади жорстокого ставлення румунської влади до депортованих, трагічних ситуацій, пережитих під час депортації. Час, що минув від тих страшних подій, не зміг стерти їх із пам'яті.

«Вранці приїхали. Ранок був сонячний. Почали розвантажувати. З одного боку гора, з іншого – гора, посередині – поїзд. Всі вийшли, і натовп опинився між горою і поїздом. Наказали йти вперед. Всі почали рухатись. Дорога вузька... Коли натовп пішов по цій вузькій дорозі, пустили поїзд. Хто встиг притиснутися до гір з боків колії, той урятувався. А ті, хто старі, хворі, не могли швидко рухатися, так і попали під колеса. Тут же молотили їх страшно! Це була жахлива картина!...» [10].

«...Всіх євреїв вигнали з будинків і наказали зібратись на плацу. Хто не підкорився – розстрілювали на місті. Виникла велика паніка, було чути постріли у різних місцях. Людей зібрали від малого до великого. Хто не міг вийти із будинку – розстрілювали. Брати з собою особисті речі, одяг не дозволялося. На плацу нас протримали три дні під проливним дощем, потім створили колону і під конвоєм повели всіх у сторону Дністра. Людей літнього віку, які не в стані були йти, розстрілювали на місці» [28, с. 24].

«Люди були вкрай виснажені. Дехто ніс на руках мертвих дітей, щоб поховати їх на іншому березі. Боячись перевантаження човнів, жандарми викидали у Дністер трупи, а також людей із померлими родичами на руках» [16, с. 411].

«Нас гнали сотні кілометрів пішки, у грудні без одяжі, без їжі, без будь-яких грошей. Привал організовували на відкритих місцях, щоб охороні було зручніше стежити за нами. Ми повинні були ночувати у свинарниках, корівниках, конюшнях, без вікон, дверей, підлоги, а іноді просто на полі чи у лісі. Потім нас знову гнали сотні кілометрів, від одного села до іншого, а потім знову назад, щоби ми якнайшвидше вимерли. Часто, коли на шляху траплялись ліси, гаї жандарми розстрілювали нас» [3].

«Колону гнали в молдавське м. Атаки... По дорозі частину колони було відділено, бідні жертви копали собі ями, і їх тут же розстрілювали» [28, с. 37].

На шляху колон під час депортації до Трансністрії створювали транзитні гетто. За межами населених пунктів огорожували певні частини території. Їх охороняли солдати. Інколи ці гетто перетворювали на місця знищення євреїв.

Відеосвідчення Йосипа Ельгісера характеризує подібні гетто: *«Наш шлях проходив до містечка Єдинці. Близько тисячі осіб було у нашому транспорті. Нас зупинили у полі. Біля єдиної в цьому місці криниці нас обнесли колючим дротом і там ми мали перебувати... Ми були просто на землі, під відкритим небом. Нас просто огородили колючим дротом. Охороняли нас румунські солдати та жандарми. Через тиждень усі без винятку вже лежали і марили. Всіх заразили тифом. Була одна криниця, всі пили воду з неї, і всі в один день захворіли. Потім охорона пішла. Вони нічим не ризикували. Куди ми могли дітися! Там нас було біля тисячі, а звідти пішло близько 300»* [8].

Депортація євреїв Буковини до Трансністрії крім фізичних страждань залишилася в пам'яті очевидців і як спроба принизити, позбавити людину гідності, перетворити її на істоту без емоцій та почуттів.

«...Нас розмістили на майданчику сухої землі біля маленької річки. Загородили територію мотузкою та попередили, що вихід за огорожу карається розстрілом на місці. Річечка була джерелом води для пиття, приготування їжі, миття та купання, а також великим туалетом під відкритим небом. Спочатку ми трохи соромились, особливо жінки, потім перестали, мабуть тому, що швидко зрозуміли: ми вже не люди, а поки що живі істоти, яких ведуть на забій» [16, с. 262], – так описує пережите у транзитному гетто в Північній Бессарабії Гедалі Розенталь.

Співзвучні цим спогади, описують ситуації під час транспортування до Трансністрії:

«Повантажили нас у брудні вагони після перевезення худоби та відправили в м. Атаки, де ми чекали черги на понтонній переправі через Дністер. У місті не було жодного цілілого будинку – одні руїни. Там ми пробули кілька днів. Примусили всіх роздягтися до спідньої білизни та влаштували справжній контроль, щоб у нас не залишилось нічого цінного. Після конфіскації всього спалили документи. Ми фактично залишились без прізвища, без імені, без роду і племені... Нас повантажили в човни, а німці й поліцаї стояли на понтонному мості. Під час переправи поліцаї заради розваги викидали у воду наші речі і голосно реготали, коли все це попливло за течією» [16, с. 457–458].

«Коли ми прибули в Атаки, забрали у нас всі документи, які були. І перед нами зразу розірвали їх. Я питаю у офіцера: “Навіщо ви це робите. У мене ж там документи про освіту”. На це він відповів

мені: “Вам вже не потрібні ніякі документи...” Така була відповідь. Більше нічого було казати. Тож ми, люди без документів і без нічого, були направлені через Дністер» [9].

Депортація євреїв з вокзалу Чернівців. Осінь 1941 р. [4]

«Коли нас депортували з чернівецького гетто до Трансністрії, на вокзалі було багато заплаканих дітей, сльози в очах дорослих, і, найжахливіше, солдати з багнетами... Це було жахливо! Адже ми увесь час читали по-німецьки і по-румунськи, а з нами раптом почали поводитись не як з людьми, а як із тваринами! Адже ми просто перетворилися на худобу, яку відтак відправляли у Трансністрію».

Спогади очевидців про життя буковинських євреїв у Трансністрії

Єврейське населення Буковини та Хотинщини, депортоване у 1941–1942 рр. до Трансністрії, розселили у 164 населених пунктах Вінницької, 62 – Хмельницької, 11 – Миколаївської, 3 – Одеської, 3 – Івано-Франківської областей, у Чорткові на Тернопіллі та у 3 селах Молдови [22, с. 137].

У румунських таборях і гетто діяв режим, який Я. Галан охарактеризував як режим «повільної, але неминучої смерті». «Тут вмирали від голоду, холоду, тифу та кров'яного поносу» [24, с. 197].

Спогади очевидців містять чимало інформації про умови життя у Трансністрії. Ці умови дещо відрізнялися в різних місцях. Але ніде вони не були сприятливими.

«Ми жили в таборі разом з чотирма іншими сім'ями у великій кімнаті. Поступово всі чотири родини померли від тифу» [15, с. 20].

«Нас розмістили у підвалах і школах. 6–7 місяців ми спали у великому спортивному залі разом із двадцятьма іншими родинами. Ми самі змайстрували собі ліжка з дощок і так жили. Люди мали у своїх рюкзаках різний одяг та інші речі, і все це поступово вимінювалося у селян на харчі...».

«Приїхали ми на Вінниччину, коли вже випав сніг. А ми не вдягнути, не взуті, холодні, голодні, хворі. Спочатку ми спали під відкритим небом, а потім хтось знайшов свинарники... Там хоч сіно було, але не було ні вікон, ні дверей... Ми лягли прямо на підлогу... притулились із братиком один до одного. На ранок я відчула, що мені дуже холодно. Покликала тата. Він підійшов, подивився, а коло мене лежить мертвий братик» [5].

«Нас загнали в свинарник, где не было даже соломы. Страшная теснота. Фашисты не дали нам воды, не говоря уже о какой-нибудь пище... Вскоре в амбаре началась сильная эпидемия тифа. Мертвых из барака вывозили на тележках. Их не хоронили, просто бросали в конюшине. Здесь сильно заболела и умерла моя мама. Я и брат старались не ложиться, потому что тот, кто ложился, уже не вставал. Мы превратились в ходячих трупов. Даже ходить было тяжело...» [16].

«Когда начались холода, люди стали массами умирать от голода, холода и болезней. Многие, истощенные и изможденные, лежали на цементном полу, укрывшись лохмотьями, и покорно ждали смерти. В нашей комнате мы как-то держались... Перед глазами до сих пор стоит эта комната. У одной стены располагалась наша семья, у других стен были еще четыре семьи. Спали на полу, на ночь не раздевались, никакой бани, никакого мытья. Так, лежа на полу у стены, вся наша семья, кроме отца, переболела брюшным тифом. Отец как-то держался и ухаживал за всеми нами. Остальные жильцы комнаты тоже переболели, без лекарств и без термометра. Единственным лекарством был чай с сушеной морковью, а главное – наше терпение» [16, с. 264].

Життя депортованих у Трансністрії було регламентоване наказом губернатора Трансністрії Г. Алексяну № 23 від 11 листопада 1941 р. Своє існування євреї мали забезпечувати власними засобами та працею. Їх залучали до примусових робіт.

Роботи були важкими. Виснажені, голодні та хворі люди ледве витримували навантаження. Проте на їхні потреби й не думали зважати. Вони були лише ресурсом для забезпечення існування держави-загарбника. О. Суровцев у своїх публікаціях наводить такі спогади про це: *«Щодня за нами приходили жандарми. Навколо Могилева було багато зруйнованих будинків, і ми повинні були приводити їх до ладу. Ми мусили виходити на роботу щоденно. Взимку багато людей вмирало, і щодня приходило двоє чи троє, які вантажили цих покійників, наче дрова»; «...групу в'язнів гетто із Акмечетки, майже виключно жінок, познали будувати переправу через річку Буг. Було холодно, напівголі, босі, виснажені жінки, звичайно, не могли впоратися із такою важкою роботою... Коли керівнику робіт вказали на те, що робота босих людей у снігу неминуче приведе до відмороження ніг, він відповів: “Але ж їх все одно завтра знищать”»; «...у трудовому таборі м. Теплик існувала збрійна охорона, щоденна переключка, жінки й чоловіки перебували разом, спали на нарах, працювали шість днів... на німецьку організацію ГОДТ, займалися ремонтом доріг... Кожного тижня приїжджав німецький офіцер (капітан Швезер) і забирав на розстріл тих, хто не міг працювати» [24, с. 199–200].*

Олександр Трахтенберг також згадував про примусові роботи, до яких залучали в'язнів гетто м. Лучинець Вінницької області: *«...узників-мужчин гетто стали использовать для принудительной работы, чаще всего на торфяных разработках и лесоповале. Среди них были мой отец и старший брат. Иногда их кормили пустым супом, он лишь немного заглушал голод. От непосильной работы и издевательств люди слабели и заболевали. Тех, кто не в состоянии был вернуться в гетто, расстреливали. Трупы не закапывали. Зимой отец вернулся с отмороженными пальцами ног и рук...» [16, с. 413].*

Нерідко примусові роботи використовували як засіб для реалізації політики «очищення територій». Такого висновку доходить у своїх спогадах Карол Фуксман: *«Из села людей часто брали на работу на станцию Вапнярка, где заставляли носить известняк из одного места в другое, пока руки не превратились в сплошное кровавое месиво. Затем заставляли носить известняк обратно. Потом людей отпускали на несколько дней. И снова брали на работу. Характерно, что известняк никуда не отправляли и ничего с ним не делали. Просто заставляли евреев работать по 14 часов в сутки, выполняя никому ненужный труд.*

В Ваньярке был настолько изнурительный труд, что многие умирали, а многие, в том числе и мой отец, просили надзирателей лишить их жизни. Но там хотели, чтобы работающие сами умирали страшной мучительной смертью» [16, с. 458].

Проте, незважаючи на важкі умови життя в Трансністрії, тут вдалося вижити частині депортованих. Дослідники пояснюють це низкою причин: румунська влада менш послідовно, ніж німецька, здійснювала знищення євреїв; українське населення менше боялося румунських репресій і тому більше допомагало євреям; існувала можливість контрабанди продовольства; євреї Буковини зберегли риси общинної організації життя, що допомогло їм об'єднатися заради виживання та швидше адаптуватися до важких умов, тощо.

Спогади очевидців значною мірою підтверджують ці висновки науковців.

У багатьох свідченнях тих, хто вижив у таборах і гетто Трансністрії, згадано обставини, дії, вчинки, стратегії поведінки, що допомогли вижити. Шанс вижити, насамперед, мали ті, хто вмів виконувати роботи, потрібні для щоденного існування. Йосип Ельгісер у своєму відеосвідченні з цього приводу казав так: *«Хто не вмів нічого робити, гине, тому що раніше чи пізніше він втрачав засоби для існування... Батько в нас був майстром на всі руки... Спочатку він склив вікна у Мар'янівці, бо багато людей із настанням холодів потребували цього... Потім він став робити прядки... Багато жінок стали прясти, щоб пошити який-небудь одяг... Коли батька забрали на примусові роботи... стали у пригоді наше з сестрою вміння малювати... Окупаційна влада наказала у кожному домі мати ікони... Ми малювали... Нам принесли фарби та папір... Також там було прийнято фотографувати покійників. Але фотографів не було. То ми змальовували покійників на прохання близьких... Ще нам замовляли портрети з маленьких паспортних фотографій...» [8].*

Подібна інформація міститься також у відеосвідченні Макса Гевірца: *«У Гальчинці ми мали самі подбати про своє виживання... Влітку ходили збирати гриби... Інколи нас наймали збирати полуницю чи обробляти посадки тютюну... Восени збирали дрібну картоплю, яка залишалася на полях, або колоски... Легше було тим, хто мав спеціальність кравця чи шевця... Місцеве населення зверталося... Я виживав тим, що лікував людей (Макс Гевірц був фармацевтом. – Авт.)... Мене називали “наш лікар”... Звичайно, якщо б про це дізналася поліція, мене б розстріляли...» [9].*

Такі самі способи виживання згадано у свідченнях, наведених О. Суровцевим: *«Що нам наказували, те ми й робили. Ми обрізували дерева в садах, згрібали листя, ремонтували будинки... Ми тягали всіляке залізниччя. Але ми були задоволені, що мали що їсти»; «Я працював на меблевій фабриці. Кожного дня я щось виносив звідти, скажімо, після роботи брав із собою трохи дров. Дрова я продавав за марки, і за це купував собі трохи хліба»* [24, с. 198].

Дехто заробляв на існування, обслуговуючи потреби місцевого населення та євреїв. Так, Ф. Розенблюм згадувала: *«Мій брат був добрим шевцем. Його завжди забезпечували роботою, люди приносили йому сала, м'яса, хліба... так нам вдалося вижити»* [27, с. 63]. А. Розенберг розповідала: *«Я мала там швейну машинку, отож перешивала та шила різний одяг. За це мені часто давали трохи кукурудзяного борошна»* [27, с. 58].

Знедолені та виснажені люди нерідко змушені були вдаватися до дій, які суперечили їхнім моральним принципам. Зокрема, у деяких спогадах згадано про крадіжки, які здійснювали для порятунку рідних від голоду. А. Трахтенберг розповідав про «спосіб добування продуктів», який винайшла його мама: *«Глядя на мучення детей, мама придумала способ добывания продуктов. Из одной–трех картофелин она варила так называемый суп, чтобы хотя бы раз в день “покормить” семью и притупить мучительное чувство голода. А способ был прост, но наказуем – воровство с благородными намерениями. Мама ходила на толкучку, якобы для того, чтобы обменять вещь на продукты, поднимала одной рукой небольшие мешочки с картошкой – вроде бы для определения веса, а когда опускала мешочек на землю, в ее руке оказывалась картофелина, прикрытая тыльной стороной ладони. И этот поступок – я часто при этом присутствовал, чтобы отвлечь внимание хозяйки, – совершала моя мама, честная женщина, всю жизнь делавшая добро и помогавшая людям. Помню, как до войны она пекла по пятницам немного больше плетенок, чем было нужно для нашей семьи, и вечером отдавала их бедным еврейским женщинам»* [16, с. 414]. А Раїса Воробйова, щоб допомогти хворій мамі, сама наважилася на крадіжку [10].

Дехто з буковинських євреїв намагався врятуватися жебракуванням. Але це було дуже небезпечно, оскільки законодавство Румунії передбачало за жебракування розстріл або побиття 25 ударами палиць [24, с. 197].

Ще одним способом вижити була можливість отримати гроші або продукти від родичів із Румунії або Буковини. Про таку допомогу розповідав у своєму відеосвідченні Йосип Бурсук: «...хоч би як було важко нам, ми збирали речі, щоб відправити їх у Трансністрію. У со-рок третьому році ми почали шукати своїх родичів, які жили в Ата-ках у Бессарабії. Більшість із них загинули... А ось дві сестри... вони опинились у Могилеві-Подільську, в гетто, і ми з ними відновили зв'язок. І хай нам було важко, але нам було набагато легше, ніж їм. Я пам'ятаю, що навіть німець один, офіцер, приходив до нас додому і приносив листа від сестри, що вона отримала стільки-то грошей... А батько давав ці гроші, і ми таким чином допомагали... Посилки посилати було не можна, але знайшлися такі передачі через посе-редників...» [7].

Згадуючи способи порятунку та виживання, депортовані євреї Буковини часто наводять приклади допомоги місцевого населення:

«Тим небагатьом, які лишилися в живих, допомагали українські селяни. Вони приносили нам картоплю чи хліб, часом лише картоп-ляне лушпиння, яке можна було підсмажувати і їсти. Очевидно вони співчували нам, тому що нерідко давали нам харчі без усякої плати» [15, с. 66].

«Наш сусід, який раніше попередив нас про небезпеку, приніс мі-шок борошна і кинув його на воза. З ним ми поїхали... Доїхали до Сторожинця... Цей мішок борошна був для нас справжнім спасін-ням. Мама ділилася з сусідами. З ложки борошна робили такі зати-рухи, і цим спасались. Там українці жаліли нас, приносили хто, що міг: хто суп, хто борщ, хто шматок хліба...» [11].

«...Досвід від спілкування з українцями був різний, але я винесла звідти найкращі враження. Власне кажучи, українці врятували мене. Селяни були дуже гостинні і ввічливі, завжди давали нам мис-ку юшки, коли обідали самі» [15, с. 36].

«Своим спасением и жизнью я обязан доброму сердцу крестьянки из села Плоское Дарьи Михайловны Рудко. Рискаю жизнью, она вывела меня из гетто – в лохмотьях, вишивого, обросшего, истощен-ного, тяжелобольного. У себя во дворе раздела догола, обстригла ножницами волосы, даже брови обрезала, потому что я был весь во вшах, и все это сожгла. Потом выкупала с мылом в горячей воде, уложила на печь и дала теплого молока. Впервые за последние два года я спал в чистой постели и не на голодный желудок. А баба Даша всю ночь шила мне новую одежду – штаны и рубашку из своей юбки

и кофты. Около месяца не выпускала из дому, откармливала, чтобы, как она говорила, на меня можно было смотреть без слез. Баба Даша держала корову – и выходила парным молоком меня, умирающего мальчишку... А по понедельникам... мы с бабой Дашей ходили в гетто и относили родителям продукты» [16, с. 415–416].

Особливо яскраві спогади залишилися у пам'яті людей, що пережили депортацію до Трансністрії, про епізоди чудесного рятування в ситуаціях, коли, здавалося б, уже ніщо не зможе врятувати. Згадуючи їх, очевидці наголошують на важливості моральних якостей і загальнолюдських цінностей:

«...Мене врятував один німець... я попросив його, щоб він дозволив нам поїхати до моєї бабусі... О четвертій годині ранку... він відвіз моїх батьків і мене до моєї бабусі. Моя мати мала діамантовий перстень, який йому дуже подобався. Вона подарувала йому цей перстень. Але ж він міг і так забрати його, а нас розстріляти. Проте він був порядною людиною! Він врятував нам життя» [15, с. 31].

«Коли ми чекали у Могилеві, батько пішов дізнатися, куди нас поженуть далі. В цей час один жандарм підійшов до мене і почав відбирати рюкзак. Я став з ним сваритися. Мені вже було байдуже, що буде. Я розумів, що, віддавши йому останню нитку, ми ризикуємо померти з голоду. Так залишалася хоч якась надія обміняти речі на шматок хліба. Жандарм наставив на мене зброю і почав погрожувати, що вб'є. В цей час підійшов сержант і спитав, що тут коїться. Коли я розповів йому все, він наказав жандармові іти звідти. Той був дуже лихий. Хороша людина попалася» [9].

«Коли нас гнали до Трансністрії, йшли дощі, скрізь було болото. Одна німецька частина застрягла на шляху. На вантажній машині стояв оркестр та грав “Весільний марш” Мендельсона. Ми йшли повз них. Я зупинився і сказав капельмейстеру по-німецьки: “Чому ви граєте цей марш? Його ж написав єврейський композитор! Краще б ви грали траурний марш з «Кільця Нібелунгів» Вагнера. Він вам більше підходить!” Капельмейстер відповів: “Ти дуже добре розумієшся на музиці, хлопче”, і дав мені хлібину... Ця хлібина допомогла нам в цей день вижити» [8].

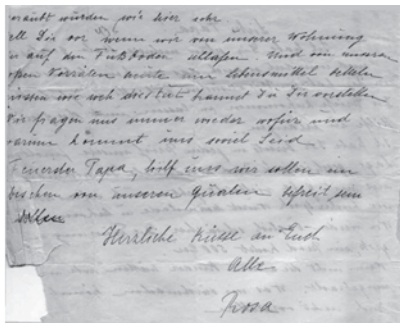
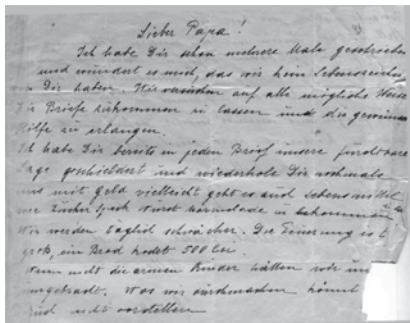
Спогади та свідчення очевидців, що пережили Голокост, є важливим історичним джерелом дослідження процесу депортації євреїв Буковини до Трансністрії, умов їх проживання у гетто та таборах, стратегій виживання. Інформація, що міститься в них, дає можли-

вість з'ясувати деталі локальної та персональної історії, відчуті «людський вимір» трагічних подій періоду Голокосту.

Листи депортованих євреїв Буковини про «пекло Трансністрії»

Становище євреїв, депортованих до Трансністрії, значною мірою відображено у листах, які були написані у 1941 р. родичам та знайомим, що уникли депортації. Їх прагнули передати до Чернівців, Радівців та інших населених пунктів Буковини з єдиною метою – розповісти про важкі випробування, що випали на долю авторів, та попросити про допомогу.

160 листів, на жаль, не дійшли до адресатів: їх було конфісковано жандармами залізничного посту в м. Чернівці. Більшість послань має вигляд записок, написаних на клаптиках паперу олівцем і чорнилом, румунською або німецькою мовами, а також на їдиш. Щодо деяких із них можна чітко ідентифікувати авторів і адресатів. Авторів деяких встановити неможливо через стан, в якому ці листи потрапили до архіву.

Лист Розі з концтабору батькові К. Швіцу в Чернівці. Фото авторів

Співробітниця Чернівецького державного архіву, де зберігаються ці документи, Марія Никирса та Наталя Масіян переклали й опублікували деякі листи. У листі Сусі Крайсель п. Рудіху в Радівці, без дати, вони знайшли інформацію про Зігфріда Єгндорфа, чернівецького інженера, генерального директора товариства «Bukowiner Forstindustrie», який під час війни працював на одному із заводів Могилева-Подільського. Він облаштував на заводі спеціальне місце для листів, а згодом переправляв їх адресатам.

Листи, надіслані з Трансністрії, через особисті переживання, емоції, ситуації змальовують загальну картину життя не лише їхніх авторів, а й інших бранців гетто і таборів.

Більшість листів, які ми опрацювали, мають приблизно однакову структуру: опис ситуації, яку переживають автори, та прохання до адресатів.

Зокрема, в усіх листах міститься інформація про пережиті авторами потрясіння:

«Наше становище покращилось, так що ми маємо надію залишитися на цьому місці, де ми перебуваємо і не бути гнаними далі. Люди, які не мають цього шансу, сходять від страху з розуму. Дай Боже, щоб наші надії справдилися...»

Геніальний письменник не зміг би описати реальність картин горя та злиднів. Люди самого благородного походження, доброго матеріального статку просять допомоги через холод, голод, пригноблення, залякування. Велика кількість знайомих і незнайомих вмерли з голоду і з кожним днем вмирають...» [12].

«В Атаках ми втратили все, якби нам не допоміг Бубі, то невідомо, де ми би були, чи були би дотепер взагалі живі...»

Наїдатися досита ми не маємо можливості. Діти виглядають жахливо і постійно просять їсти... Ми тут живемо як в пустелі. Холод, голод і воші» [12].

«Неможливо собі уявити, що ми переживаємо. Нас тут дуже тяжко обібрали. Уяви собі, якщо ми пішли з наших домівок і спимо тут на підлозі, а харчі вимушені просити ті, що беруть з наших запасів, як це болить, лишень уяви собі» [12].

«На жаль, змушена повідомити, що я в дуже критичному стані. Після Єдинецького пекла вичерпалися всі кошти...» [12].

Ці рядки дуже яскраво характеризують не лише те, що пережили автори, а й їхній емоційний стан. У кожному рядку – страх, біль, пригнобленість, депресія і зовсім слабка надія на порятунок.

У деяких листах, крім опису подій, міститься певна оцінка ситуації:

«Ми перебуваємо в Могилеві, куди прибули тільки з тим, що мали в руках. Гроші ми витратили повністю. Діти дуже ослабли, а Неллі уже 4 тижні хворіє... У нас всіх перспектива – вмерти з голоду...» [12].

«Наше становище, наша нужда, наші страждання, наші муки, наше пригноблення не піддаються описанню... Смерть тут має добрий врожай, адже вона і є метою нашого заслання» [12].

Інформація, викладена в листах, дає можливість відтворити деталі існування буковинських євреїв у Трансністрії. В багатьох листах описано повсякденне життя бранців, наведено конкретні розрахунки, завдяки яким ми можемо робити висновки щодо матеріального становища авторів, їхніх щоденних потреб і клопотів. Зокрема, частину інформації присвячено опису умов, у яких перебували автори:

«В нашій колонії 600 людей... 10 людей в одній невеликій кімнаті, без їжі, в жахливих санітарних умовах – не життя, а ясна і близька смерть

Нужда з кожним днем набирає все страхітливіших форм... На карбованці вже нічого не можна дістати. Люди хочуть тільки одягу, білизни, взуття, мила, тощо. Але звідки це брати? За подушку можна одержати в кращому випадку хлібину. За в'язку дров, кілограмів 25–30, треба платити 500 леїв. Я шляховий робітник і одержую 1 кг хліба за 5 крб, і цим ми повинні жити втрьох. Коли у нас до цього є цибулина, ми щасливі...» [12].

«Тут усе дуже дорого. Заробити нема можливості. Люди падають на вулицях від голоду. Щоденно по 20–30 людей... За одну буханку хліба вчора просили 500 леїв. У нас гроші закінчуються. Нас 9 осіб, а отримати дозвіл на те, щоби залишитися, тут коштує багато грошей. Треба кожен день 1500 леїв, щоби не голодувати. Наїдатися досита ми не маємо можливості. Діти виглядають жахливо і постійно просять їсти. Рятуюмося чудом. Які ви щасливі, що спите на власному ліжку, і маєте можливість вмиватися...» [12].

«Ми перебуваємо в Могилеві, куди прибули тільки з тим, що мали в руках. Гроші ми витратили повністю. На базарі нічого не дістанеш... Тут навіть хліба нам не вистачає. Вартість від 300 до 400 леїв за одну хлібину» [12].

Прохання до адресатів також є дуже подібними:

«Якщо ви можете, то пришліть хоч яких-небудь продуктів...» [12].

«...Допоможи нам грошима, продуктами харчування...» [12].

«...Прошу взяти гроші за матерію і хустину і вислати за першою нагоди...» [12].

Незважаючи на всі випробування долі, автори знаходять у собі сили співчувати іншим та будувати плани власного порятунку:

«У мене тільки одне-єдине бажання – я хочу вийти звідси живою чи мертвою. І, при цьому, я підкреслюю, що тут є люди, які живуть в мільйон разів гірше, і що ми належимо, до числа тих, кому можна позаздрити» [12].

«Я звертаюся до Вас з великим людським егоїзмом. Можливо Вам вдасться переслати 5 кг вовни через фірму Рудіка “Пивоварня”. Я могла би в’язати рукавиці та капюшони і заробляти трохи грошей» [12].

Цінність листів депортованих євреїв Буковини як історичного джерела є надзвичайно великою. Вони значною мірою змальовують портрет епохи, під час якої були створені. І водночас вони є своєрідним автопортретом тих, хто їх писав.

Висновки

Депортація євреїв до Трансністрії була складовою політики «очищення територій», яку проводив на Буковині диктаторський режим І. Антонеску. Її метою було прагнення відродити «Велику Румунію» та знищити євреїв як етнічну, економічну та ідеологічну «загрозу». Саме під час депортацій 1941–1942 рр. загинула більша частина єврейського населення краю.

Відтворити та наповнити деталями події минулого, зрозуміти взаємозв’язок між ними й долями окремих людей, усвідомити специфіку емоційного стану та світосприйняття учасників та очевидців трагічних подій допомагають особові історичні джерела. Особливо важливою є роль таких джерел при вивченні локальної та повсякденної історії.

Досліджуючи відображення депортації євреїв Буковини до Трансністрії в особових історичних джерелах, ми опрацювали три групи документів:

- писемні спогади буковинців, що пережили депортацію до Трансністрії;
- свідчення очевидців та учасників тих подій, записані на аудіо- та відеоносіях;
- листи депортованих із Буковини, написані у 1941 р.

Кожна із груп документів має свою специфіку. Зокрема, спогади буковинців, що пережили депортацію до Трансністрії, були записані через певний час (іноді досить тривалий) після подій. В основному їх зібрано та опубліковано у 1990–2000 рр.

Відеосвідчення очевидців, які пережили Голокост, записував Інститут Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії протягом 1996–1998 рр. Аудіоінтерв’ю були зібрані Чернівецьким товариством в’язнів гетто за підтримки Фонду ім. Генріха Бьоля та опубліковано у 1998 р.

Свідчення, записані учнями, ще більше віддалені від подій, про які в них йдеться.

Листи депортованих написані у 1941 р., в той час коли їхні автори переживали особливо важкий період свого життя і потребували підтримки та допомоги.

Працюючи над дослідженням, ми дійшли таких висновків:

- Те, що від часу пережитого до моменту фіксації спогадів і свідчень минуло близько півстоліття, не могло не відбитися на їхньому змісті. Конкретні деталі подій, імена, дати могли забутися. У пам'яті закарбувалося насамперед те, що було пов'язане з емоційними потрясіннями. Оцінка пережитого формувалася протягом тривалого часу, зокрема, знання та досвід, що були здобуті в подальшому житті.
- Спогади та свідчення осіб, які пережили Голокост, містять чимало інформації про депортацію єврейського населення Буковини в Трансністрію. Завдяки їм ми можемо не лише реконструювати процес реалізації політики «очищення територій», а й «побачити» його зсередини, очима жертв цієї політики. Ми можемо також відчувати ті почуття, емоції, переживання, які свідки подій пронесли крізь усе своє життя та відобразили у своїх споминах.
- Загалом спогади та свідчення очевидців мають суб'єктивний характер, оскільки кожна людина з перспективи власного життєвого досвіду оцінює історичні події. Працюючи з такими джерелами, необхідно зважати на це та критично осмислювати їх зміст.
- Листи, які були написані безпосередньо тоді, коли відбувалися події, є джерелом важливої деталізації минулого. Завдяки приватності листування ми маємо можливість повніше зрозуміти деталі подій та особистість тих, хто листувався.
- Завдяки аналізу джерел персональної історії можна отримати уявлення про те, як формується історична пам'ять окремих груп людей.

Переважної більшості тих, чий спогади та листи ми опрацьовували, вже немає в живих. Завдяки їхнім свідченням та листуванню ми маємо можливість відкрити для себе світ цих людей. Робота із цими джерелами дала нам можливість відчувати цінність для кожного та в кожному історичну епоху людської гідності, життя, любові, співчуття, милосердя.

Список використаних джерел і літератури

1. Альтман И. А. Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР. – Москва: Фонд «Холокост», 2002.
2. Ангрік А. До питання про німецький вплив на національну політику в Чернівцях до початку та під час реалізації плану «Барбаросса» // Голокост і сучасність. – 2007. – № 1 (7). – С. 9–61.
3. Архів Яд Вашем. – Ф. О.3. – Спр. 4409. – Арк. 15 (Спогади Єфраїми Мирошнік, 1923 р. н., м. Хотин).
4. Архів Яд Вашем. – Ф-6734/3.
5. Відеоінтерв'ю Клари Кац, записане 29.11.1914 р. у Чернівцях учнями ЗОШ № 8.
6. Відеосвідчення Германа Айзінгера, записане 29.07.1996 р. в США Інститутом Фонду Шоа.
7. Відеосвідчення Йосипа Бурсука, записане 11.04.1997 р. в Чернівцях Інститутом Фонду Шоа.
8. Відеосвідчення Йосипа Ельгісера, записане 6.04.1997 р. в Чернівцях Інститутом Фонду Шоа.
9. Відеосвідчення Макса Гевірца, записане 12.02.1998 р. в Нижньому Тагілі Інститутом Фонду Шоа.
10. Відеосвідчення Раїси Воробйової, записане 15.09.1997 р. в Чернівцях Інститутом Фонду Шоа.
11. Відеосвідчення Фріди Чечик, записане 27.11.1998 р. в Івано-Франківську Інститутом Фонду Шоа.
12. ДАЧО. – Ф. 1061. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1, 3, 32, 43–44, 53, 80–83, 124 (Листи буковинських євреїв з таборів і гетто Трансністрії).
13. ДАЧО. – Ф. Р-2833. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1 (Спогади колишнього в'язня концтаборів Меєра Мордковича Аккермана, зібрані товариством єврейської культури ім. Е. Штейнбарга, Асоціацією в'язнів фашистських гетто і концтаборів та Державним архівом Чернівецької області. 22.12.1990).
14. ДАЧО. – Ф. Р-2833. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 28–30 (Спогади колишнього в'язня концтаборів Валентина Ізраїловича Айзенфранца, зібрані товариством єврейської культури ім. Е. Штейнбарга, Асоціацією в'язнів фашистських гетто і концтаборів та Державним архівом Чернівецької області. 18.10.1991).
15. Колись Чернівці були гебрійським містом. Свідчення очевидців. – Чернівці: Молодий буковинець, 1998.

16. Мы хотели жить... Свидетельства и документы. Книга 2. – Київ: Дух і Літера, 2014.
17. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 гг. – Киев: Ин-т иудаики, 2002.
18. Солонарь В. Ставлення до євреїв Буковини з боку радянської та румунської адміністрацій у 1940–1944 рр. // Голокост і сучасність. – 2010. – № 2 (8). – С. 118–119.
19. Спогади Г. Клеймана, записані по скайпу у квітні 2016 р. учнями США ОРТ № 41 м. Чернівців.
20. Суровцев О. Геноцид буковинського єврейства в роки Другої світової війни (за статистичними даними) // Матеріали Першої всеукраїнської науково-практичної конференції «Інноваційний потенціал української науки – ХХІ сторіччя». 2008. <http://nauka.zinet.info/1/surovtsev.php>.
21. Суровцев О. Гетто та депортації єврейського населення Північної Буковини у 1941–1942 рр. // Буковинці в трагічні роки Другої світової війни: статті, спогади та документи. – Чернівці: Технодрук, 2013. – С. 29–50.
22. Суровцев О. Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни: Дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2006.
23. Суровцев О. Процес депортації єврейського населення Північної Буковини 1941–1942 рр. як складова антисврейської політики румунської окупаційної влади // Проблеми історії Голокосту: Науковий журнал. – Вип. № 3. – Дніпропетровськ: Пороги, 2006. – С. 131–146.
24. Суровцев О. Спогади буковинського єврейства – важливе джерело у дослідженні подій Голокосту // Питання історії України. – 2013. – Т. 13. – С. 193–201.
25. Тарнавський І. С. Адміністративний поділ та органи управління на території Південно-Західної України за часів румунської окупації (1941–1944 рр.) // Історичні і політологічні дослідження. – 2010. – № 3–4 (45–46). – С. 209–212.
26. Фонди Чернівецького музею історії та культури євреїв Буковини.
27. Черновицкое общество еврейской культуры. Вестник. Люди остаются людьми. Свидетельства очевидцев. Вып. 1. – Черновцы, 1991.
28. Черновицкое общество еврейской культуры им. Е. Штейнберга. Вестник. Люди остаются людьми. Свидетельства очевидцев. Вып. 2. – Черновцы: Прут, 1992.
29. Шафран А. Сопротивление нацистскому урагану 1940–1944: мемуары. – Одесса: «Негоциан», 2003. – С. 14.

РЯТІВНИКИ ЄВРЕЇВ ЧЕРНІВЦІВ
ПІД ЧАС ГОЛОКОСТУ

Роботу виконала:

Ткачук Юлія,
учениця 10 класу
СШ ОРТ № 41
м. Чернівці

Науковий керівник:

Герасим Н. П.,
вчитель історії

ЗМІСТ

Вступ

I. Історичний контекст міжетнічних відносин у Чернівцях до і в роки Другої світової війни

II. Рятівники євреїв Чернівців – «Праведники народів світу»

III. Приклади допомоги та порятунку євреїв Чернівців у часи Голокосту, які не отримали офіційного визнання

Висновки

Список використаних джерел і літератури

Додаток. Таблиця «Праведники народів світу», які рятували євреїв у Чернівцях

Вступ

У роки Другої світової війни атмосферу мирного співжиття та культурного взаємовпливу різноманітних етнічних і релігійних спільнот, що протягом віків формувалася у столиці Буковини, було безповоротно зруйновано. Одну з найвизначніших громад Чернівців, працею та талантами представників якої, значною мірою, вибудовувалось життя та образ міста, було фактично знищено. Єврейський світ Чернівців перетворився на попіл і дим у вогні Голокосту. Напередодні Другої світової війни у поліетнічних Чернівцях проживали близько 50 тис. євреїв, по її завершенню – близько 16 тисяч [37]. Частина з цих 16 тисяч чернівчан вдалося вижити завдяки допомозі тих, хто проживав поруч.

Проблема морального вибору людини в екстремальних умовах є особливо актуальною сьогодні, коли у світі ще стільки несправедливості та насильства, коли Україну роздирає війна, коли гинуть люди.

Історії порятунку євреїв Чернівців у роки Голокосту є прикладом того, як у нелюдських умовах німецько-румунської окупації люди залишались людьми, ризикуючи своїм життям, приходили на допомогу тим, кого було приречено до смерті. Тому, обираючи тему свого дослідження, ми прагнули охарактеризувати дії людей, що діяли наперекір обставинам, своїми вчинками протистояли злу в умовах війни, коли людські цінності руйнувалися кожного дня й щомиті.

Завданнями дослідження є:

- характеристика розвитку міжетнічних відносин у Чернівцях до і в роки Другої світової війни;
- аналіз прикладів порятунку євреїв Чернівців у часи Голокосту, мотивів діяльності рятівників.

Працюючи над дослідженням, ми використали різноманітні історичні джерела: архівні та опубліковані документи, фонди та матеріали експозиції музею історії та культури євреїв Буковини, спогади очевидців, інтернет-ресурси. Проблематику дослідження певною мірою висвітлено в монографіях і статтях українських та зарубіжних науковців – А. Ангріка, Ф. Винокурової, М. Гона, О. Суровцева.

Під час виконання роботи ми застосували пошуковий та аналітичний методи дослідження. Також ми прагнули до використання результатів своєї дослідницької діяльності в проєктах просвітницького та соціального характеру. Позиція рятівників євреїв вчить нас протистояти байдужості, не забувати про такі цінності, як правда і мужність, ставити перед собою етичні проблеми та робити моральний вибір, усвідомлювати власну відповідальність за майбутнє.

I. Історичний контекст міжетнічних відносин у Чернівцях до і в роки Другої світової війни

Упродовж століть Чернівці були поліетнічним містом та осередком існування різних конфесій. У столиці Буковини довгий час формувалась особлива атмосфера толерантності, мирного співжиття та культурного взаємовпливу різноманітних етнічних та релігійних спільнот. У міжвоєнний період ця атмосфера зазнала негативних змін, а з початком Другої світової війни була повністю зруйнована.

Перебування під владою різних держав відбилося, насамперед, на складі населення. За переписом 1930 р., серед мешканців Чернівців були євреї (37,9 %), румуни (27 %), німці (14,6 %), українці (9,9 %), поляки (8 %) [30]. В австрійський період історії міста ці національності співпрацювали в муніципальних органах влади, сприяючи економічному розвитку міста.

Єврейська громада напередодні Другої світової війни була однією з найбільших громад Буковини. Завдяки зусиллям її представників на Буковині та у Чернівцях зростала економіка та прогресувала індустріалізація. Особливого розвитку набули металообробна, гумова та харчова промисловість. Збільшилися обсяги експорту, виникла чимала кількість банків. Трикожажна та текстильна галузі промисловості майже повністю розвивалися підприємцями-євреями. Фабрики «Тіпасо» (Ф. Тріхтер і Нафталізон), «lesătorie NaŃională» (Д. Зайдманн та брати Клінгер), «Record» (С. Віжніцер) були провідними не лише у краї, а й у всьому королівстві. Євреї були також дуже добре представлені в торговій палаті та на біржі. Вони становили 70 % міської адвокатури, їм належала велика частина друкарень [25]. Завдяки своєму сильному економічному становищу євреї були вкрай необхідні для Румунії.

Й. Бурсук про Чернівці до Другої світової війни [12]

Політика румунізації, яку Румунія почала здійснювати на території краю, який був відданий їй за рішеннями Паризької мирної конференції, зачепила, передусім, єврейську інтелігенцію та учнівську молодь. З 1924 р. румунська мова стала єдиною державною мовою. Румунська влада підігрівала антиєврейські настрої. Хоча конституція Румунії 1923 р. надавала громадянство жителям приєднаних земель, щодо євреїв здійснювали політику дискримінації: їх фактично не допускали на державну службу, євреї не могли викладати в університеті Чернівців, для студентів-євреїв існувала процентна норма.

М. Гевіріц про становище євреїв у Чернівцях у 1937 р. [7]

У другій половині 1930-х рр. антисемітські тенденції в Румунії наростають і поступово переходять у ранг державної політики. У 1936 р. було заборонено єврейські студентські об'єднання. Наприкінці 1937 р. уряд видав низку антиєврейських законів. Зокрема, заборонялась єврейська преса та окремі професії для євреїв, особливо в державному секторі.

У 1937 р. було ухвалено закон про перевірку прав євреїв на їх румунське громадянство. Кожна єврейська сім'я мала довести, що вона проживала в межах провінції, яка входила до складу Румунії станом на певну дату, тобто 29–25 років тому [28].

Важким тягарем для єврейської господарської діяльності, особливо для приватного підприємництва, було розпорядження уряду про те, що на всіх підприємствах 80 % працівників мали становити румуни [25].

Посилення антисемітизму призвело до еміграції частини єврейського населення. Єврейська громада Чернівців, яка налічувала у 1919 р. 43,7 тисячі осіб (47,4 % населення міста), зменшилась до 42,5 тисячі (37,8 %) у 1930 р. [31].

Сформований 1 січня 1938 р. уряд Румунії О. Гога одним із своїх завдань оголосив заходи проти євреїв. Упроваджуючи ці заклики в життя, префект Чернівецького повіту Н. Робу видав наказ про закриття 14 газет у Чернівцях. Євреям заборонили займатися лікарською, адвокатською практикою, перебувати на державних посадах [30].

У серпні 1939 р. євреї були позбавлені румунського громадянства.

Перехід Північної Буковини до складу СРСР, що став можливим унаслідок пакту Молотова–Ріббентропа, кардинально змінив стано-

вище у краї. Основним своїм завданням на нових територіях радянська влада вважала організацію радянської суспільної системи — тобто економічної, політичної та соціальної структури, які становили основу державного ладу СРСР. Все, що не вкладалося у радянську модель суспільства, оголошувалося поза законом та безжалюбно знищувалося.

У цей період радянська влада сприймала чернівчан різних національностей не як етнічні групи, а, передусім, як представників певних соціальних або політичних груп. Оскільки серед євреїв Чернівців була значна частка заможних і політично активних людей, саме вони зазнали переслідувань з боку влади. З іншого боку, серед євреїв було найбільше прихильників комуністичних ідеалів, тому влада активно залучала їх до соціалістичних перетворень у краї.

Наказом НКВС СРСР від 25 листопада 1940 р. для кращої організації контролю за населенням у Чернівецькій області було проведено паспортизацію. У паспортах проставляли певний код: позначка «39» означала неблагонадійність та заборону проживання на потенційно стратегічно важливих територіях; позначка «40» — «корисність для держави». Власники майна, банкіри, купці, члени сіоністських організацій, Бунду отримали паспорти з кодом «39» [24]. З літа 1940 р. за вказівкою НКВС у Чернівцях створювалися позасудові органи — «опертрійки». За їхніми постановами проводили масові арешти та виселення на спецпоселення так званих соціально-небезпечних елементів. Спочатку «чистка» буковинського суспільства була частковою. Навесні 1941 р. перед каральними органами у Чернівцях було поставлене завдання вивезти за межі краю всіх неблагонадійних. Масові депортації почалися 13 квітня 1941 р. У травні були депортовані ті, хто був визнаний «зрадником Батьківщини». Пік репресій припав на середину червня 1941 р. В цей час із Чернівців було депортовано близько 3800 осіб. 80 % з-поміж них були євреї [24].

Репресивна політика породила атмосферу страху та недовіри в місті. Гаслом «дружби народів» радянська влада прикривала політику русифікації та антисемітизм.

Початок німецько-радянської війни знову призвів до зміни влади в Північній Буковині. Її територія була серед тих земель, які нацист-

М. Гевірц про встановлення та перші кроки радянської влади у Чернівцях [7]

ська Німеччина віддала під безпосереднє управління Румунії, як плату за участь у війні на боці фашистського блоку. З липня 1941 р. тут поширювалася диктатура І. Антонеску.

[...] Румунія була єдиною із союзників нацистської Німеччини, яка мала власний план знищення єврейського населення. Буковина та Бессарабія, на думку І. Антонеску, мали стати зразком для «розв'язання єврейської проблеми» у Старому королівстві. 18 червня 1941 р. кондукетор наказав генералу Константину Васіліу провести по всій Буковині «очищення території» [20], прагнучи відродити «Велику Румунію», та знищити євреїв як етнічну, економічну та ідеологічну «загрозу».

[...]

Реалізація політики «очищення територій» на Буковині здійснювалась у два етапи. Протягом липня – вересня 1941 р. руками солдатів, жандармів та частини місцевого населення окупаційна влада намагалася якнайшвидше розправитись із буковинськими євреями. В багатьох селах, містах і містечках були організовані акції винищення єврейського населення.

Переважну частину буковинського єврейства було ліквідовано під час депортацій до Трансністрії, що проводились у 1941–1942 рр. і розглядалися режимом Антонеску як проміжний етап. Відповідно до секретного протоколу до німецько-румунського договору від 30 серпня 1941 р. планувалося «через деякий час, коли рейх буде готовий», передати німцям євреїв, що перебували в Трансністрії, для депортації в генерал-губернаторство, де їх знищили б у таборах смерті.

З губернаторства Буковина румунська влада протягом 1941–1942 рр. до Трансністрії депортувала більше ніж 90 тисяч євреїв. Повернулися на батьківщину із «пекла Трансністрії» лише 9 тисяч [37].

Політика румунської та радянської влади на території Буковини сприяла поширенню антисемітських настроїв серед представників інших етнічних груп, стереотипів щодо євреїв, нарощуванню суперечностей, іноді навіть ворожості. Відбувався моральний занепад тогочасного суспільства, яке у своєму прагненні до добробуту зробило ставку на міжнаціональну ненависть і ксенофобію й породило людиноненависницький державний режим. Історичні умови та обставини були тим тлом, на якому розгорталася трагедія євреїв.

II. Рятівники євреїв Чернівців – «Праведники народів світу»

У період війн і соціальних конфліктів відносини між сусідами можуть будуватися по-різному.

Аналізуючи ставлення оточення до євреїв у часи Голокосту, український дослідник Максим Гон виділив кілька варіантів поведінки:

- 1) вилучення, «мовчання», ізоляція жертви, сприйняття її такою, що перестала бути «одним із нас»;
- 2) участь у звірствах за різних мотивів;
- 3) надання допомоги постраждалим, порятунок [23].

Тих, що обрали шлях допомоги та порятунку, було небагато. Політика «очищення територій», яку проводив режим Антонеску, акти насильства та вбивств єврейського населення, породжували прагнення вижити за будь-яку ціну в усіх, хто був їх свідком. Мало хто у конкретних ситуаціях знайшов у собі відвагу чинити опір злу. Не всі встояли перед спокусою вирішити свої проблеми за рахунок іншого. Тим величнішими постають вчинки тих небагатьох, котрі у час лихоліття, ризикуючи власним життям, стали на захист скривджених.

Таких героїв називають «Праведники народів світу». Це почесне звання, що надається від імені Ізраїлю відповідно до Закону про увічнення пам'яті мучеників і героїв (1953 р.) представникам різних національностей та віросповідань. Справу про присудження звання Праведника розглядає спеціальна громадська Комісія, яку очолює суддя Верховного суду Ізраїлю. Комісія розглядає кожен окремий випадок рятування, приймає відповідне рішення та несе повну відповідальність щодо присвоєння цього звання. Визнані Праведники народів світу отримують медаль та Почесну грамоту, а їхні імена увічнюються у Яд Вашем на Горі Пам'яті в Єрусалимі.

Критерії присудження звання «Праведник народів світу» тим, хто рятував життя євреям під час Голокосту, було визначено в 1963 р., коли розпочала роботу громадська Комісія. Основні умови для присудження високого звання є такими:

1. Активна участь у рятуванні одного або кількох євреїв від нагальної небезпеки знищення або депортації до таборів смерті.
2. Існувала реальна небезпека для рятівника та його близьких.
3. Рятівник усвідомлював та мав на увазі саме рятування єврея.

4. Дії рятівника не були вмотивовані отриманням грошової винагороди або іншої компенсації, як, наприклад, перехід того, кого рятують, до іншої віри, усиновлення дитини та ін.
5. Усе вищезазначене підтверджується свідченнями тих, хто вижив; тих, кому була надана допомога; або наявністю відповідних документів, що підтверджують факт рятування та його обставини [34].
На 1 січня 2018 р. Інститут Яд Вашем (Yad Vashem) присудив звання «Праведник народів світу» 26 973 людям [35].

Серед «Праведників народів світу» – 22 особи, які врятували євреїв на Буковині. 14 із них надавали допомогу євреям у Чернівцях [36] (додаток).

Справи з архіву відділу Праведників народів світу Яд Вашем свідчать, що це були дуже різні люди.

За статтю – десять чоловіків і чотири жінки. Всі жінки рятували євреїв разом із своїми подружжями.

За національністю – шість представників румунської громади, чотири – української, по два – польської та німецької.

Вік Праведників коливався від 30 до 62 років.

Лише щодо чотирьох відомо про релігійну належність (католики).

Серед рятівників були примар Чернівців, адвокати, лейтенант румунської армії, таксист, іконописець, лаборанти-фармацевти, власник молочарні та домогосподарки.

Можливості у кожного/кожної були різні. Хтось надавав притулок та речі й продукти харчування. Інші – забезпечували документи, необхідні для спасіння.

Різною є також кількість урятованих кожним/кожною з праведників. Чотири подружні пари врятували по п'ять людей кожна. Ще

Примарія м. Чернівців. Поштівка 1930-х рр. [16]

29 осіб були врятовані п'ятьма рятівниками. В архівній справі Траяна Поповича кількість врятованих вказана приблизно без зазначення прізвищ.

Одним із найвідоміших рятівників євреїв Чернівців був Траян Попович. Протягом серпня 1941 р. –

червня 1942 р. він був примарем (мером) столиці Буковини. Завдяки його діяльності уникли депортації, і, відповідно, отримали додатковий шанс на життя понад 16 тисяч євреїв-чернівчан. Для порівняння: в сусідніх містах Південної Буковини – Сучаві, Кимполунгу та Радауцах – таких виявилось лише 179 [22].

Траяну Поповичу вдалося переконати І. Антонеску в необхідності відкласти депортації євреїв із Чернівців. Протягом часу перебування на посаді примаря Чернівців він неодноразово висловлював свою позицію та, найголовніше, здійснював конкретні кроки для того, щоб обмежити депортації. У своїх спогадах про 1941–1944 рр., які названі дуже символічно «Сповідь» і були написані незадовго до смерті у 1946 р., він розповідає про те, що йому вдавалося зробити та про свої почуття, емоції, переживання того часу.

[...]

Євреї Чернівців, які вижили у вогні Голокосту, неодноразово називали Т. Поповича «батьком народу». В спогадах очевидців містяться слова великої шани та вдячності. Зокрема, ініціаторка встановлення меморіальної дошки на честь Т. Поповича Міріам Тейлор, що мешкає нині у США, згадує: «У 1941 році я була ще дитиною, проте добре знала, хто такий Траян Попович, адже саме завдяки йому наша родина отримала дозвіл й надалі жити у нашому місті» [13].

Але в житті мера Чернівців періоду Другої світової війни були й епізоди особистої допомоги єврейським родинам. Про одну з таких історій свідчить колишня чернівчанка, американська фотограф Сільвія де Сваан: «Мені на той час було трохи більше ніж десять. Т. Попович був другом нашої родини. Протягом двох тижнів 1942 року (на той час Т. Попович був уже звільнений з посади. – Авт.) ми ховалися у нього від чергової хвилі депортації. Він знайшов для нашої сім'ї порожній офіс, поруч зі своїм. Там ми пережили облави. В один з вечорів він подарував мені фото на пам'ять з підписом на зворотньому боці: “Сільвії, дочці друга, з почуттям до втомленої дитини нещасної нації і ще більш нещасних батьків, від тієї душі, яка розуміє цю трагедію. 2 липня 1942 року”» [4].

Траян Попович
Фото 1941 р. [16]

Авторизація Т. Поповича врятувала також життя сім'ї Шлакманів (Давида, Иди та двох їхніх дітей). Цей документ єврейській родині, ув'язненій у Чернівецькому гетто, допоміг отримати помічник православною митрополита Тита Симедри, іконописець Георг Руссу. В той час, як Шлакмани переховувалися у гетто, прагнувши уникнути депортації, Георг добився для них авторизації та таємно проніс документ до сховку єврейської родини. Щоб відшукати її, румунові знадобилося на деякий час видати себе за єврея та начепити зірку Давида на одяг. Згодом родина Шлакманів разом зі своїм рятівником змогли вийти з гетто та повернутись до власної домівки.

У червні 1942 р., коли Т. Поповича звільнили з посади примаря, а депортації євреїв відновили, Шлакмани знову звернулися за допомогою до Георга Руссу. Він влаштував їм схованку в підвалі кам'яниці єпископського палацу та протягом кількох місяців забезпечував їх їжею [1, спр. 10818].

Із процесом підготовки списків для надання євреям дозволів залишитись у Чернівцях пов'язана також діяльність Праведника Теодора Кривіану, який у базі даних Яд Вашем віднесений до Румунії. Цей адвокат із Брашова був направлений до Чернівців як офіцер резерву для перевірки правильності складання списків.

Т. Кривіану допомагав отримати дозволи євреям, які не мали б потрапити до списків. Серед них була родина Хефтерів (Осія, Берта та їхні дочки Хільда і Мальвіна). З Мальвіною Теодор одружився. У 1945 р. у них народився син Віллі (Зеєв) [1, спр. 10658].

Теодор Кривіану. Фото 1940-х рр. [38]

Серед Праведників, які рятували євреїв у Чернівцях, були родини державних службовців Румунії, які, попри свої посади, відгукнулися на прохання про допомогу. Зокрема, такою була румунська сім'я Сімеона та Меції Хіж.

Сімеон Хіж до війни працював державним прокурором у Вижниці. Там він приятелював із родинами Рейслерів та Ріберів. Улітку 1941 р. Сімеон був призваний до війська. У жовтні 1941 р., користуючись військовою формою капітана румунської армії, він неодноразово відвідував сім'ї Рейслерів і Ріберів у гетто, приносив їм їжу та необхідні речі. Згодом він зміг вивести з

гетто Фріду Ребер з її 9-річним сином Меїром, Авраама, Мелані та Джозефа Рейслерів. Для Реберів вдалося отримати авторизації, а родину Рейслерів Сімеон і Меція Хіж протягом місяця переховували на своєму горіщі [1, спр. 725].

В електронній базі Праведників народів світу Інституту Яд Вашем ми знайшли також ім'я старшого лейтенанта Єугена Поповича, румуна за національністю. На сайті, з посиланням на архівну справу М.31.2/13610, подано інформацію про те, що він врятував 11 осіб: Міну і Моше Фрідманів, Дору, Регіну, Бертгольда, Адольфа і Рахель Глаубахів, Неймана (це ім'я у списку вказане двічі, можливо, йдеться про двох осіб з однаковими іменами), Ріхарда і БERTУ Гертлерів. Опису історії врятування, на жаль, не опубліковано. У графі «вид допомоги» вказано: «інше». Звання Праведника Єугену Поповичу було надано 2 лютого 2018 р. [39].

Серед Праведників народів світу з Чернівців були чоловіки, одружені з євреями, які рятували не лише власних дружин, а й їхніх родичів і друзів. До прикладу, католик, поляк Генріх Похмарські до війни одружився з єврейкою Лені Мерлінг. Після окупації Польщі у 1939 р. сім'я переселилася до Чернівців. Коли розпочалася депортація буковинських євреїв до Трансністрії, Генріх, крім дружини, кілька місяців переховував і забезпечував усім необхідним її родичів Луїзу Мерлінг і Шалому Рубінгера, а також Отілію та Герхарда Мозерів [1, спр. 4249].

Молочар Вільгельм Шпіски був одружений з Ельзою зі змішаної родини Кахане. Її батько був євреєм, а мати німкенею. Ельза вважала себе німкенею. У листопаді 1942 р. Вільгельм отримав звістку, що в сигуранці Чернівців перебувають його родичі. Він одразу пішов туди, щоб зробити все можливе для порятунку, як він думав, брата своєї дружини Маркуса Кахане. Проте з'ясувалося, що його адресу Маркус, з надією на порятунок, повідомив своїм друзям – родині Коганів із Польщі. Саме вони й опинилися у в'язниці Чернівців, тікаючи з території генерал-губернаторства – зони німецької окупації.

Вільгельм перейнявся важким становищем Анни Коган, її чоловіка Володимира, його брата Іллі, дядька чоловіка Моні Когана і його дружини Адіни. Щоб звільнити Коганів із в'язниці, Вільгельм зв'язався з румуном Еміліаном Меркулеску, який підкупив поліцейського, нібито для того, щоб супроводжувати Коганів до кордону німецької зони окупації і передати німцям, румунський офіцер забрав їх з в'язниці та привів до Вільгельма та Ельзи. Родина Шпіски протягом шести тижнів ховала Коганів у своїй квартирі.

Цей випадок порятунку євреїв став підставою для надання звання «Праведник народів світу» Вільгельму та Ельзі Шпіски та Еміліану Меркулеску [1, спр. 4779].

У полікультурних Чернівцях, незалежно від політичної ситуації, містяни працювали, спілкувалися, дружили, незважаючи на етнічні та релігійні відмінності. Переслідування євреїв – друзів, сусідів, співробітників – обурювало багатьох. На щастя, декому з чернівчан вдалося врятувати тих, хто протягом довгого часу жив і працював поруч, був другом або просто знайомим.

Велика родина Айзінгерів – батько Зігмунд, мати Шпрінце, їхні діти Фаня, Марчел і Герберт, бабуся Фаня, дідусь Берл, тітка Жені з чоловіком Емілем Фуксом та дочкою – жила в районі Чернівців Монастирище. Їхніми сусідами були українські, румунські та польські сім'ї. Герман Айзінгер, якому у 1941 р. було вісім років, згадував: *«Нашими сусідами були: справа – румуни, сім'я Сіміонеску. Він був диспетчером у трамвайному парку. Зліва жила сім'я українців – Василь, Катерина та їхній син Орест. Ззаду наш двір межував із подвір'ям польки пані Пишеницької... В нашому районі крім нас ще жила одна єврейська сім'я... Батько мав гарні стосунки з сусідами. Він допомагав їм грошима, порадами»* [5]. Сини Айзінгерів дружили з Орестом Ковцуном.

Коли Айзінгери потрапили в гетто, деякі сусіди прагнули підтримати їх. *«Коли ми йшли... сусідка Катерина Ковцун винесла мені та сестрі по хлібині. Я пам'ятаю, що розбив губу і кров крапала на цей хліб»* [5], *«...до нас у гетто прийшли сусіди. Вони принесли мішок картоплі, мішок борошна. Потім вони приходили, брали в нас речі, прикраси, виходили з гетто, продавали їх та обмінювали на продукти»* [5].

У жовтні 1941 р. гетто було розпущено. Родина повернулася додому. *«Будинок був розграбований. Ми ховалися в підвалі. Нам пощастило. В нашому районі примарем був чоловік нашої колишньої домогосподарки. Він попереджав нас про облави. Ми жили в підвалі. Вогонь розкладали лише вночі. Мама вночі варила їжу. Ми виходили вночі подихати повітрям. Виносили помий, набирали воду. Коли через місяць-півтора стало небезпечно ховатися вдома, ми перейшли в підвал, а потім у сарай Василя Ковцуна. Але про це дізнався сусід Сімеонович. Примар попередив нас про те, що він ходить, і дізнається, чому нас не вивезуть. Тому ми перейшли ховатися до вчительки Равлюк, яка жила через три будинки від нас. Потім ховалися*

ще у когось, але всіх я не пам'ятаю. Пам'ятаю пані Левицьку, яка носила нам їсти... Деякі сусіди румуни, знаючи, де ми ховаємось, передавали нам продукти» [5].

Упродовж 1942–1944 рр. сім'я Ковцунів переховувала Айзінгерів на своєму обійсті. Навіть важка хвороба Катерини та її смерть на початку 1944 р. не завадили цій допомозі. Василь опікувався сусідами-євреями до визволення Чернівців від румунського режиму [1, спр. 7489].

Г. Айзінгер про допомогу сусідів [5]

Свого друга дитинства Ефраїма Унгара, його дружину Юдію та дочку Лею протягом 1941–1944 рр. переховував поляк Тадеуш Макомацки. Він працював таксистом. Жив у власному будинку. На той час не мав власної сім'ї. Хоч будинок Тадеуша був поруч із військовою базою, він без сумнівів влаштував схованку під підлогою кімнати для своїх друзів. Він забезпечував їм усе необхідне, охороняв їх, час від часу виводив на подвір'я, щоб вони могли подихати свіжим повітрям [1, спр. 8442].

Українська родина Йозефа та Василини Васильковських до війни працювали у фармацевтичній лабораторії Гутмана. У 1941–1942 рр. на горищі свого будинку вони переховували свою співробітницю Ему Гельбер, її батьків Шмуеля та Амалію й сестру Едіт. Після того, як загроза депортацій минула і Гельбери повернулися додому, Васильковські матеріально підтримували їх, а також колишнього власника лабораторії, в якій вони працювали. Ця допомога тривала до березня 1944 р. [1, спр. 505].

Наведені історії порятунку свідчать, що серед жителів Чернівців були такі, хто зробив свій моральний вибір на користь протистояння злу. Визнання цих людей Праведниками народів світу відбулося великою мірою завдяки тому, що ті, кого вони рятували під час Голокосту вижили, дожили до того часу, коли їх свідчення стали підставою для вшанування подвигу їх рятівників.

Після Другої світової війни доля чернівчан-Праведників склалася по-різному.

Траян Попович помер невдовзі після завершення війни – 4 червня 1946 р. у віці 53 роки у селі Фундул Молдовеї (Румунія). Незадовго до смерті він написав спогади під промовистою назвою «Сповідь», присвятивши їх людям і їхнім шляхетним учинкам у подіях 1941–1942 рр. у Чернівцях.

Переїхали до Румунії також Георг Руссу, Еміліан Маркулеску, родина Хіжів (Меція і Сімеон), Єуген Попович.

Німці Вільгельм та Ельза Шпіски виїхали до Німеччини, а згодом до США. На початку 1970-х рр. громадянами Німеччини також стали українці Йозеф та Василина Васильковські.

Генріх Похмарські повернувся до Варшави.

У Чернівцях до кінця свого життя проживали лише Василь Ковцун і Тадеуш Макомацки.

III. Приклади допомоги та порятунку євреїв Чернівців у часи Голокосту, які не отримали офіційного визнання

Далеко не всі з тих, хто рятував євреїв у часи Голокосту, відзначені званням «Праведник народів світу». Ми повністю погоджуємось із тезою української дослідниці Фаїни Винокурової про те, «що кількість офіційних «Праведників народів світу – це дуже умовне число, адже... людей, які за різних обставин, за різних причин та у різних формах надавали євреям допомогу, було значно більше» [21].

Частина євреїв Чернівців змогла врятуватися завдяки допомозі службовців різного рангу, які надавали фальшиві документи. Одним із тих, чиє ім'я відоме у зв'язку з такою діяльністю, є адвокат Г. Шимонович. Його контора була у самому центрі міста (на сучасній вулиці ім. О. Кобилянської в будинку № 23). Чилійське посольство у Румунії напередодні Другої світової війни довірило йому очолити відкрите у Чернівцях консульське відділення. Користуючись своїм службовим становищем, Г. Шимонович протягом року видавав євреям чилійські паспорти і допомагав виїхати за кордон. Румунська сигуранца розслідувала діяльність консульського відділення і встановила близько 500 випадків видавання чилійських паспортів євреям, що переселилися до Чернівців із Польщі. Саме на вимогу румунської влади консульське відділення було закрито, а Г. Шимоновичу довелося виїхати до Канади [27].

Ще однією із можливостей порятунку для євреїв було прийняття християнства. На Буковині хрещення євреїв здійснювали як католицькі, так і православні священники. Про те, що це явище набуло масового характеру, свідчать спеціальний циркуляр про заборону переходу євреїв у християнство, листування між міністерством внутрішніх справ та префектурами, примаріями, трибуналами, церковними приходами, складання списків євреїв, які перейшли у

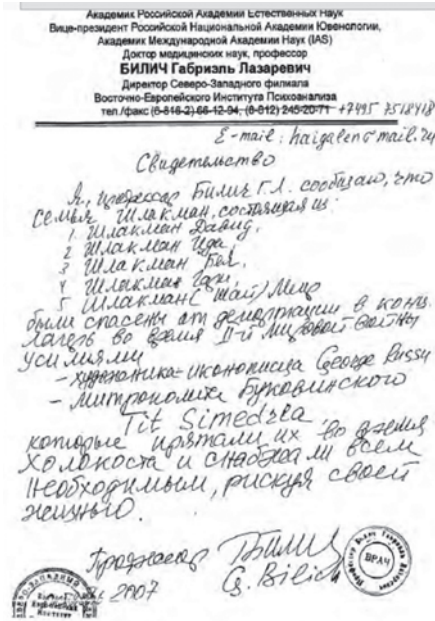
християнство, спеціальні перевірки, які проводили протягом 1942–1943 рр. [10].

Керівництво католицького приходу Буковини, намагаючись полегшити долю хрещених, неодноразово зверталось до влади із проханням «про поліпшення ставлення до євреїв, які прийняли католицтво». Римо-католицький вікаріат Чернівців на чолі з Гуморовичем у 1942 р. попросив міністра закордонних справ Румунії «розібратись у ситуації та зробити все можливе, щоб чернівецьких євреїв, які перейшли в католицтво залишили у спокої». Також він добився особистої аудієнції з губернатором Буковини К. Калотеску, яка відбулась 22 червня 1942 р. Гуморович просив, щоб хрещені євреї, як виняток, були звільнені від депортацій до Трансністрії та розташовані в окремому кварталі міста. Також він вимагав, щоб ця категорія євреїв не носила «зірку Давида», оскільки «цей знак не сумісний зі “Святим Хрестом” та зі святим таїнством, і, таким чином, ці люди не можуть виконувати свої зобов’язання перед католицькою церквою». Гуморович наголошував, що під час отримання нових паспортів багатьом євреям було відмовлено в записі про належність до католицької конфесії, незважаючи на те, що вони надали сертифікати про хрещення, і в результаті люди отримували паспорти з позначкою про іудейську релігію.

У письмових зверненнях до губернатора Буковини К. Калотеску вікарій Гуморович клопотав і про окремих людей: С. Феурверк (36 років), яка довела румунській владі, що була хрещена за католицьким обрядом, але зазнала депортації; К. Клейн (26 років), яку 28 червня 1942 р. депортували, і навіть втручання чернівецького вікаріату не дало жодного результату.

Наприкінці червня 1942 р. після ретельної перевірки та наполегливих клопотань із боку чернівецького вікаріату губернатор Буковини генерал К. Калотеску видав розпорядження про припинення переслідування та депортацій буковинських євреїв, що перейшли в католицтво, та дозволив їм залишитися у Чернівцях [10, спр. 658].

Не залишився осторонь проблем буковинців-євреїв також митрополит Румунської православної церкви на Буковині Тит Сімедрія. Головний рабин Румунії Александру Сафран і лідер єврейської громади Румунії доктор Вільгельм Філдерман згадували про те, як митрополит добивався аудієнції І. Антонеску та інших керівників держави задля припинення знущань з євреїв та депортацій до Трансністрії [33].

Свідчення М. Шлакмана [33]

М. Шлакмана були потрактовані як інформація від третьої сторони. Тому не визнано зв'язок між фактом переховування сім'ї Шлакманів у підвалі єпископського палацу та волею Т. Сімедрія.

Про допомогу сусідів, друзів, знайомих і незнайомих людей, яка давала шанс на порятунок, у своїх спогадах розповідали також ті, хто пережив Голокост у Чернівцях. Описані епізоди були різними, але всі вони свідчили про важливість людяності, моральних якостей у непрості часи.

Фото 1941 р. [15]

Про участь Т. Сімедрія у порятунку євреїв Чернівців свідчили Кац Трюде, Рознер Ізраїль, Оскар Кац, Білічі Габріель, Барба Кіокулеску [33]. Марчел Шлакман (нині громадянин Ізраїлю Маєр-Шай) – наймолодший із дітей родини Шлакманів, врятованої у 1941 р. за допомоги Георга Руссу та Тита Сімедрія, був ініціатором визнання митрополита Праведником народів світу. Проте результат розгляду цього питання в Яд Вашем був негативним.

Головними аргументами проти було визначено позицію митрополита у 1937 р. та його підтримку режиму І. Антонеску. Крім того, свідчення

Крім того, свідчення проти було визначено позицію митрополита у 1937 р. та його підтримку режиму І. Антонеску. Крім того, свідчення

У деяких випадках це був «шматок хліба» для тих, хто голодував:

«Приблизно через тиждень у гетто настав голод. Нам довелося б, очевидно, голодувати, якби добрі люди не кидали нам час від часу за огорожу кусень хліба чи картоплину» [14, с. 65–66].

«Коли було влаштоване гетто, то зв'язки з неєврейськими друзями пере-

рвалися, оскільки нас не випускали з гетто. Мої друзі приходили до мене і приносили мені поїсти – молока і хліба» [14, с. 48].

«Коли маму забрали до в'язниці, ми залишилися вдвох: я – 6-річна дівчинка – і лежача бабуся... Без копійки грошей... Бабуся сказала мені піти до рабина Шозер-ребе... До війни він часто приїздив до нас в село відпочивати... Він допомагав нам до того, як маму ув'язнили. Допоміг звільнити маму. І потім теж допомагав. Продуктами та матеріально» [9].

В інших – дах над головою:

«У гетто було дуже тісно. Ми перейшли жити до родичів. У них була три- чи чотирикімнатна квартира. Туди зійшлися всі родичі. Щоб розміститися, винесли всі меблі і спали на підлозі. Я ще питав у тітки, чому в них підлога така тверда, в мене болять всі кістки. Дорослі плакали та сміялися водночас. Але ми ще були щасливими, бо у нас був дах над головою. Багато хто спав просто неба» [5].

«Люди жили на вулиці, в коридорах. Нас рабин взяв до своєї кімнати, ми спали вдвох в одному ліжку, і це вважалося розкішшю. Ми мали дах над головою, і порівняно в кімнаті було тепло» [8].

Іноді порятунком було надання можливості працювати і, таким чином, забезпечувати існування собі та своїм близьким:

«Румуни не чіпали лікарів. Я вже тепер, працюючи в архіві, знайшов документи – прохання румунських чиновників до генерал-губернатора про дозвіл звертатися за медичною допомогою до євреїв-лікарів. Мама працювала в лікарні і це нас рятувало» [8].

«Одна з сусідок була хорошою модисткою. Вона доручала мені, 6–7-річній дитині, відносити клієнтам готове вбрання. За це мені давали їжу або трохи грошей» [9].

«У Василя Ковцуна був родич-селянин, який служив у румунській армії зі своїм конем. Кінь захворів, ветеринар не міг його вилікувати. Селянин дуже переживав. Він прийшов до Василя за порадою та грошима. Василь привів його до батька, і той, за описом симптомів, порадив, як лікувати коня. В подяку селянин приніс курку та яйця. Для нас в той час це було дуже цінним» [5].

В окремих випадках євреям давали можливість сховатися від облав чи депортацій:

«Ми переховувалися на горищі у наших знайомих. Оскільки вони були румунами, то поліція не шукала нас там...» [14, с. 18].

«...Це була субота, час обіду. Ми сиділи обідали всі вдома. Прийшли якісь двос, покликали батька... про щось там “пошушукались”

Й. Бурсук про
допомогу румунів [6]

і пішли... Батько нічого не сказав... пішов кудись і повернувся. ...Ми пішли нібито до знайомих... А виявилось, що ці двоє... були співробітниками сигуранці, знайомі батька ще до війни... Вони сказали йому, що вночі буде акція, і ви у списку... Батько домовився з одним румуном, знайомим також... прізвище його – Закіу. І хоча він сам був членом фашистської партії... він нас – батька, матір, і нас трьох хлопчиків – впустив до себе в контору-мансарду, зачинив ззовні і сховав нас... Ми там були сім тижнів, і сім тижнів нас там годували, приносили їжу...» [6].

Усі ці дії були досить небезпечними, адже відповідно до постанови військового губернатора Буковини № 38 від 11 жовтня 1941 р. передбачалося покарання у вигляді смертної кари для всіх, хто ховає у своїх будинках сторонніх людей або полегшує втечу для тих, кому не заборонено покидати місто. Проте людські стосунки та почуття, співчуття до переслідуваних і несприйняття несправедливості щодо євреїв виявилися важливішими, ніж страх покарання.

І хоч офіційно таку допомогу не вшановано, людська пам'ять із вдячністю зберігає ці сторінки історії.

Висновки

У Чернівцях дуже люблять згадувати одну з міських легенд про часи, коли в нашому місті, кажучи словами Георга Гайнцена, «візники фіакрів сперечалися про Карла Крауса», а «тротуари підмітали букетами троянд», і «книжкових магазинів було більше, ніж кав'ярень». Зараз уже не знайдеш тих, хто міг би пригадати щось подібне зі свого життя. Але досі багато містян пишануться тим, що саме в нашому місті сформувався «феномен буковинської толерантності».

Коли слухаєш легенди та оповіді про минулі часи, мимоволі постає запитання: як у краї, де за багато століть не було міжетнічних конфліктів, могло статися те, що відбувалося в часи Голокосту? Як чернівчани змогли допустити, щоб єврейську громаду, зусиллями якої, значною мірою, розвивалися та розквітали Чернівці, було майже повністю знищено?

Розмірковуючи над цим запитанням, ми дійшли висновку: не допустити поширення зла, його перемоги можливо, лише роблячи вибір на користь добра. Особливо складно його зробити у часи, коли

знецінюється людське життя, коли кожної хвилини на тебе чагує небезпека, коли панує страх і ненависть.

Трагедія єврейської громади Чернівців визрівала уже в міжвоєнний період. Румунська та радянська влади, поширюючи несправедливе, дискримінаційне ставлення до окремих категорій населення, антисемітизм і зневагу до загальнолюдських цінностей, зруйнували атмосферу мирного співжиття, штовхали на шлях пошуку ворогів. Моральна деградація суспільства не могла не призвести до трагічної розв'язки. Але навіть у страшних умовах війни були люди, які робили свій вибір на користь добра. Ризикуючи власним життям, життям і добробутом рідних, вони надавали допомогу приреченим на загибель.

Тих, хто допомагав євреям вижити у часи Голокосту, називають Праведниками народів світу, Справедливими світу цього, рятівниками. Їхні імена дійшли до нас, здебільшого, завдяки пам'яті та вдячності врятованих. У своїх спогадах, часто записаних через багато років після тих трагічних подій, вони розповіли про «воїнів добра», для яких почуття справедливості та співпереживання виявились сильнішими, ніж страх і байдужість.

Досліджуючи історії порятунку євреїв у Чернівцях у часи Голокосту, ми зробили такі висновки:

- У Чернівцях змогли врятуватися порівняно більша частина єврейського населення, ніж на інших територіях України. Політика румунської влади щодо євреїв була м'якшою, ніж політика нацистської Німеччини. Вона спрямовувалась на «очищення територій Великої Румунії», концентрацію єврейського населення за їх межами (у Трансністрії), економічну експлуатацію.
- У Чернівцях політика влади щодо євреїв мала свої особливості. Після першої хвилі терору (у липні 1941 р.) єврейська громада міста перебувала у відносній безпеці. Тут, на відміну від інших територій, не проводили акції масового винищення євреїв. Близько 16 тисяч «економічно корисних» євреїв Чернівців залишились у рідному місті й не були депортовані.
- На 1 січня 2018 р. Праведниками народів світу визнано 14 осіб, що рятували євреїв у Чернівцях. Серед них – представники різних етнічних (румуні, українці, німці, поляки) та соціальних груп (мер Чернівців, юристи, військові, робітники, службовці, приватні власники та домогосподарки). Вони розрізнялися також за віком (від 32 до 60 років), статтю (10 чоловіків, 4 жінки), віросповіданням.

- Кількість урятованих євреїв Праведниками у Чернівцях можна визначити лише приблизно. В більшості архівних справ відділу Праведників Яд Вашем вказано імена врятованих. У справі Траяна Поповича точної цифри врятованих немає. Йдеться про те, що 16 тисяч тих, хто був визначений «економічно доцільним» і уник депортації, отримали шанс на спасіння саме завдяки діяльності Т. Поповича.
- Не всі рятівники євреїв Чернівців офіційно визнані Праведниками народів світу. В багатьох випадках свідчення очевидців описують допомогу незнайомих людей. Про деяких рятівників вже немає кому свідчити.
- Мотиви порятунку євреїв у Чернівцях були різними: попередні знайомства, спільна робота або навчання до війни, дружба, родинні зв'язки, кохання, гуманітарні причини, політичні переконання, релігія. Зазвичай підштовхували до рятівних дій декілька причин, які поєднувалися між собою, але не заперечували одна одну.
- Різнилися також види допомоги, яку надавали євреям. Здебільшого це було переховування, надання притулку, допомога необхідними речами та продуктами харчування. Також поширеною формою порятунку було надання фальшивих документів, прийняття християнства.
- Більшу частину інформації про порятунок євреїв у Чернівцях надають джерела особового походження: спогади, свідчення, листи. Завдяки їм ми можемо не лише реконструювати події того часу, а й «побачити» їх зсередини, очима рятівників і врятованих. Ми можемо також відчуті ті почуття, емоції, переживання, які свідки подій пронесли крізь усе своє життя та відобразили у своїх споминах.
- Переважної більшості тих, чиї спогади та листи ми опрацьовували, вже немає в живих. Завдяки їхнім свідченням і листуванню ми маємо можливість відкрити для себе світ цих людей. Робота із цими джерелами дала нам можливість відчуті цінність для кожного та в кожную історичну епоху людської гідності, життя, любові, співчуття, милосердя.

Позиція Праведників народів світу, Справедливих світу цього вчить нас не забувати про такі цінності, як правда і мужність, протистояти байдужості, ставити перед собою етичні проблеми та робити моральний вибір.

Список використаних джерел і літератури

Джерела

1. Архів відділу Праведники народів світу Яд Вашем. – Фонд М.31.2. Історії порятунку. – Спр. 505, 725, 4249, 4779, 7489, 8442, 10658, 10818.
2. Архів Міріам Тейлор (США).
3. Архів Музею-Меморіалу Катастрофи США. Документ № 42012.
4. Аудіозапис зустрічі з С. де Сваан у Чернівецькому музеї історії та культури євреїв Буковини, липень 2018 р. 35 хв.
5. Відеосвідчення Германа Айзінгера, записане 29.07.1996 р. в США Інститутом Фонду Шоа.
6. Відеосвідчення Йосипа Бурсука, записане 11.04.1997 р. в Чернівцях Інститутом Фонду Шоа.
7. Відеосвідчення Макса Гевірца, записане 12.02.1998 р. у Нижньому Тагілі Інститутом Фонду Шоа.
8. Відеосвідчення Магіаса Цвілінга, записане 30.01.1997 р. в Чернівцях Інститутом Фонду Шоа.
9. Відеосвідчення Фріди Чечик, записане 27.11.1998 р. в Івано-Франківську Інститутом Фонду Шоа.
10. Державний архів Чернівецької області (ДАЧО). – Ф-Р-307. Губернаторство провінції Буковина. – Оп. 1. – Спр. 654, 658, 664.
11. Державний архів Чернівецької області (ДАЧО). – Ф-Р-307. Губернаторство провінції Буковина. – Оп. 3. – Спр. 10.
12. Доля людини / Ілашук М., Пужняк Д., СШ ОРТ № 41, 2014 р., 15 хв.
13. Інтерв'ю з М. Тейлор, записане учнями СШ ОРТ № 41 м. Чернівців 25.09.2018 р.
14. Колись Чернівці були гебрайським містом. Свідчення очевидців. – Чернівці: Молодий буковинець, 1998. – С. 232.
15. Матеріали виставки «Голокост на Буковині» Чернівецького музею історії та культури євреїв Буковини.
16. Фонди Чернівецького музею історії та культури євреїв Буковини.
17. Черновцы в период немецко-румынской оккупации // Черная книга (о злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и в лагерях уничтожения Польши во время войны 1941–1945 гг.). – Иерусалим, 1980. – С. 547.

18. Bucovina. – 1941. – 27 серпня.
 19. Popovici T. Spovedania/Testimony. – Bucuresti, 2000. – С. 74.

Література

20. Ангрік А. До питання про німецький вплив на національну політику в Чернівцях до початку та під час реалізації плану «Барбаросса» // Голокост і сучасність. – 2007. – № 1 (7). – С. 9–61.
21. Винокурова Ф. Феномен праведників народів світу: до питання людського виміру та людського вибору в екстремальних подіях нацистської окупації: до питання мотивації дій та вчинків // Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті: Зб. наук. статей. – Дніпропетровськ: «Ткума», 2015. – С. 45–81.
22. Воронцов С. Буковинський Шиндлер // Дзеркало тижня. – 2009. – № 3.
23. Гон М. Варіативність ролей спостерігачів у час реалізації геноцидального процесу // Історичні уроки Голокосту та міжнародні відносини (до 70-річчя початку Другої світової війни) / Н. Рудницька, І. Щупак, О. Колпакова (ред.). – Дніпропетровськ: «Ткума», 2010. – С. 4–16.
24. Марусик Т. В. Єврейська інтелігенція Буковини і радянська влада (40-ві роки ХХ ст.) // Проблеми історії Голокосту. Вип. 2. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума»; Запоріжжя: Прем'єр, 2005. – С. 101–109.
25. Піддубний І. Становище євреїв у Румунії міжвоєнного періоду // Історична панорама: Збірник наукових статей ЧНУ. – Вип. 6. – Чернівці: Видавництво ЧНУ «Рута», 2008. – С. 130–142.
26. Суровцев О. Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни: Дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2006. – С. 234.
27. Суровцев О. Порятунком та спротив єврейського населення Буковини в роки Голокосту: нові імена, невідомі факти та роздуми // Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті: Зб. наук. статей. – Дніпропетровськ: «Ткума», 2015. – С. 174–196.
28. Суровцев О. Становище єврейського населення Північної Буковини та Хотинщини у 1918–1941 рр. // Питання історії України: Зб. наук. статей. – Чернівці, 2005. – Т. 8. – С. 244–249.
29. Суровцев О. Утворення та функціонування чернівецького гетто // Голокост і сучасність. – 2010. – № 2. – С. 181–188.

30. Чернівці: історія і сучасність / За заг. ред. В. Ботушанського. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – С. 586.
31. Штейн І. Через заслання, кров і страх. Доля буковинських євреїв (1751–1944 рр.) // Час. – 1997. – 07.11.
32. Levi Richard. Anti-semitism in the modern world. – Lexington, the state is Massachusetts: DC Heath, 1991. – P. 270.
33. Szekely C.-I. The holocaust of memories. – Miercurea-Ciuc: Alutus, 2011. – P. 283.

Довідкові видання, енциклопедії, словники

34. Праведники народів світу: Довідник / За ред. І. Я. Щупака. – Дніпро: «Ткума», 2016. – С. 224.

Електронні ресурси

35. Праведники народів мира – по странам и национальной принадлежности спасителей. Статистика на 1 января 2018. <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/statistics.html>.
36. Праведники народів мира – место спасения – Черновцы. http://db.yadvashem.org/righteous/nameList.html?placeTemp=%D1%87%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%86%D1%8B&results_by=individual&place=%D1%87%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%86%D1%8B&language=ru.
37. Суровцев О. Геноцид буковинського єврейства в роки Другої світової війни (за статистичними даними) // Матеріали Першої всеукраїнської науково-практичної конференції «Інноваційний потенціал української науки – XXI сторіччя». 2008. <http://nauka.zinet.info/1/surovtsev.php>.
38. Фото Теодора Кривіану. <http://db.yadvashem.org/righteous/righteousName.html?language=ru&itemId=5417981>.
39. <http://db.yadvashem.org/righteous/righteousName.html?language=ru&itemId=6095422>.

Додаток

Праведники народів світу, які рятували євреїв у Чернівцях

№ пор.	Прізвище, ім'я Праведника	Роки життя	Націо- нальність	Віроспо- відання	Соціальний статус	Врятовані	Рік надання звання
1	Васильковська Василина	-	Українка		Лаборант- фармацевт	Гельбер Ема Гельбер Шмуель	1969
2	Васильковський Йозеф		Українець		Лаборант- фармацевт	Гельбер Едіт Гутман (ім'я невідомо) Гельбер Амалия	1969
3	Ковцун Василь		Українець			Айзінгер Фаія	1997
4	Ковцун Катери- на	-1944	Українка			Айзінгер Марчел Айзінгер Зігмунд Айзінгер Герман Айзінгер Шпрінце	1997
5	Макомацки Талеуш	1880– 1964	Поляк	Католик	Таксист	Унгар Юдія Унгар Ефраїм Кравецки, Унгар Леа	1999
6	Маркулеску Емліан		Румун			Коган Анна Коган Володимир Коган Ілля Коган Моія Коган Адіна	1990
7	Попович Траян	1892– 1946	Румун		Адвокат, примар		1996
8	Попович Єуген	-1984	Румун		Офіцер розвідки	Фрідман Міна Фрідман Моше Глаубах Дора Глаубах Регіна Глаубах	2018

№ пор.	Прізвище, ім'я Праведника	Роки життя	Націо- нальність	Віроспо- відання	Соціальний статус	Врятовані	Рік надання звання
						Бертгольд, Глаубах Адольф Глаубах Рахель Гертлер Нейман Гертлер Ріхард Гертлер Бертп	
9	Похмарські Генріх	1912–	Поляк	Католик		Мозер Оттілія Мозер Герхардт Похмарська/Мерлінг Лена Мерлінг Луїза Рубінгер Шалом	1990
10	Руссу Георгіе	1880– 1977	Румун		Іконописець	Шлахман Давид Шлахман Іда Шлахман Беатріс Шлахман Меїр	2006
11	Хіж Меція		Румунка			Фрідман Міна	1972
12	Хіж Сімеон	1895– 1988	Румун		Адвокат, державний прокурор	Фрідман Моше Глаубах Дора Глаубах Регіна Бертгольд Глаубах Адольф Глаубах Рахель Гертлер Нейман Гертлер Ріхард Гертлер Берта	1972
13	Шпіски Віль- гельм	1911– 1990	Німець	Католик	Молочар	Коган Анна Коган Володимир	1990
14	Шпіски Ельза		Німкеня			Коган Ілля Коган Моїя Коган Адіна	1990

ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНОЦИДУ РОМІВ

ДОЛЯ РОМІВ (ЦИГАН) НА ПОДІЛЛІ В РОКИ ОКУПАЦІЇ КРАЮ (1941–1944)

(2012/2013 навчальний рік)

Роботу виконала:

Павлова Тетяна,
учениця 10Б класу
Гвардійський НВК
«ЗОШ І–ІІІ ступенів, гімназія»
Хмельницька область,
Хмельницький район,
с. Гвардійське

Науковий керівник:

Письменний О. В.,
вчитель історії

ЗМІСТ

Вступ

1. Геноцид як явище у світовій історії ХХ століття
2. Роми (цигани) на Поділлі між світовими війнами (1918–1939 рр.)
3. Розв'язання «циганського питання» в Європі та Україні в роки Другої світової війни
4. Трагедія циган у роки окупації на території Поділля

Висновки

Список використаних джерел та літератури

ВСТУП

У багатомілітній історії було чимало трагічних сторінок: кожне століття приносило нашій землі страждання і випробовування. Проте були недовгі періоди, коли спільно, як одна сім'я, проживали люди різних національностей, зокрема, українці, євреї, цигани та інші. Вони мали можливість вільно розвиватися без страху за своє життя та майбутнє своїх дітей. Однак були й інші часи, як-от у ХХ ст., коли надії та сподівання ромів розбилися через бездумну політику нацистської влади, яка будь-якою ціною намагалася показати перевагу одних націй над іншими.

Перша половина ХХ ст. асоціюється зі смертю, голодом, стражданням, гоніннями російської влади щодо інших національностей, які проживали на теренах імперії. В Європі встановилися три тоталітарні режими – нацизм, фашизм і комунізм. Усі вони переслідували через національні ідеї своє населення: українців, поляків, євреїв, циган та ін. Однаковою мірою постраждали українці колишнього СРСР від штучного голоду 1932–1933 рр. і єврейське населення Німеччини у листопаді 1939 р. під час так званої «Кришталевої ночі».

Що ж до ромів (циган), то й у ХХІ ст. у людей виникають стереотипи та упередження: їх вважають злочинцями, шахраями, які обдурюють, виманюють кошти.

«Циганське питання» у українській історичній науці недостатньо висвітлено, мало збереглося писемних джерел і свідчень. Заглиблюючись у пошуки, під час написання роботи ми дізналися багато нового, досі невідомого і недослідженого.

Актуальність теми полягає в тому, що наше дослідження допоможе краще зрозуміти ідеологію нацизму у розв'язанні «єврейського» та «циганського» питань у Європі, на території України та на Поділлі. Цю тему раніше не вивчали достатньою мірою, є лише згадки у підручниках і посібниках.

На шляху формування демократичного українського суспільства ми маємо усвідомити причини дій нацистської влади щодо окремих націй. Чому їх систематично знищували?

Об'єкт дослідження – діяльність нацистів на Поділлі, зокрема, на Хмельниччині, щодо ромів (циган) у роки Другої світової війни.

Предмет дослідження – вивчення масштабів геноциду циган на території Подільського краю.

Мета нашої роботи полягає у дослідженні розмаху репресій окупаційної влади проти ромів у 1941–1944 рр. на Поділлі.

Завдання дослідження:

- охарактеризувати особливості геноциду нацистського режиму в Україні та на Поділлі;
- визначити наслідки політики нацистів щодо ромів (циган).

Наукова значущість полягає в тому, що повного дослідження з цієї теми немає. Є лише поодинокі статті та згадки про репресивну політику німецької окупаційної влади щодо окремих національностей, однак немає дослідження, які базуються на місцевому подільському матеріалі.

Наукова робота побудована здебільшого на аналізі статей в історичній літературі та місцевих газетних публікаціях, архівних документах Хмельницького обласного архіву. Визначення причин, суті, руйнівної глибини тоталітарних режимів дасть нам змогу об'єктивніше оцінювати історичні явища, аналізувати та порівнювати їх. А краснорядчий напрям роботи допоможе зрозуміти, що історія України починається з малого – історії родини, села, краю.

Роботу можна використовувати в навчально-виховному процесі, під час уроків історії України у 10 і 11 класах, позакласних і позашкільних заходів. І головне, ця робота стане першим кроком для дослідження жертв геноциду циган на території нашого краю. Адже найкращим меморіалом незаконно знищеним за національною ознакою може бути пам'ять про них.

На власному досвіді ми перевірили, що така пошуково-дослідницька робота дуже захоплює. Надзвичайно цікаво відкривати щось нове і доносити його до людей. Сьогоднішня ґрунтується на розумінні та об'єктивній оцінці минулого, що допомагає зрозуміти теперішні проблеми, зробити правильні висновки в майбутньому.

1. Геноцид як явище у світовій історії XX століття

Друга світова війна призвела до появи нового слова – геноцид. Багато десятиліть потому Міжнародний трибунал, що давав оцінку діям уряду африканської Руанди, назвав геноцид «злочином злочинів». Наукова асоціація дослідників геноциду проголосила все XX ст. «століттям геноциду» одних народів проти інших.

За словником історичних термінів і понять, геноцид (від грецьк. *γενος* – рід, плем'я і лат. *caedo* – вбиваю) – це повне або часткове знищення окремих груп населення за расовими, національними чи релігійними ознаками; один із найтяжчих злочинів проти людства [10, с. 252].

Першим у загальний вжиток це слово ввів письменник Р. Лемкін. У 1945 р. цей термін було застосовано в юридичній практиці на Нюрнберзькому процесі над нацистськими злочинцями. У 1946 р. зафіксовано перший випадок застосування цього терміна в Польщі під час суду над колишнім офіцером Вермахту, винним у масовому вбивстві мирних громадян.

Під геноцидом розуміють дії з метою знищити повністю або частково будь-яку етнічну або релігійну групу через убивство, завдання тяжких тілесних ушкоджень, зумисне створення негативних умов життя. Конвенція з прав людини та громадянина вказує, що карається не лише геноцид, а й співучасть у ньому, а також прямі й публічні заклики до здійснення геноциду. Цю Конвенцію було прийнято у січні 1951 р., першими її підтримали Франція та СРСР у 1954 р. Однак міжнародне співтовариство почало здійснювати реальні дії лише трохи більше ніж десятиліття тому. У міжнародній практиці цей термін застосовують, коли розповідають про події, які відбувалися в окупованій нацистами Європі (геноцид євреїв і циган), колишній Югославії (геноцид хорватів і мусульман) і Руанді (геноцид народу тутсі) [8, с. 418].

Історія знає ще декілька випадків, що визнані геноцидом. Одним із перших, достовірно зафіксованих, є знищення Османською імперією майже мільйона вірмен у 1915–1916 рр. Наймасштабнішим прикладом геноциду є винищення єврейського населення. Багато дослідників вважають геноцидом і нацистську політику щодо ромів. Сьогодні 10 європейських держав щорічно відзначають 2 серпня День пам'яті жертв геноциду ромів. З 2004 р. до них приєдналася Україна.

У січні 2005 р. Європейський парламент у своїй резолюції, що стосувалася Голокосту як світового явища, відмовився поширити цей термін на геноцид нацистів проти ромів. Президенти Ізраїлю та Польщі продемонстрували виняткове ставлення до подій Голокосту щодо циган під час церемонії вшанування пам'яті знищених в Освенцімі [8, с. 476].

Відмова частини учених визнати антиромську політику геноцидом зумовлюється тим, що певні дії нацистів мали лише деякі риси геноциду, радше за своїми наслідками, ніж за намірами. А отже, не було свідомої правомірної політики, основаної на нацистській расовій теорії, знищення цілого ромського етносу в Європі. Зокрема,

не існувало расового підґрунтя загального плану «остаточного розв'язання циганського питання». Нацисти розділили всю націю ромів на дві частини. Переслідували та знищували осілих і кочових циган на сході, до циган Німеччини ставлення було кращим, і ця група вціліла.

Отже, геноцид – злочин, що визначається не лише кількістю невинних жертв, а й зухвалістю його виконавців, цинізмом катів і приреченістю жертв, бо гине мирне населення, яке неспроможне захистити себе від злочинців. На нашу думку, є потреба відслідковування фахівцями проблематики геноциду в роки Другої світової війни під час підготовки навчальної літератури, оскільки окреслена тема – проблема не лише наукової істини, а й історичної справедливості, суспільної моралі, що стосується таких фундаментальних загальнолюдських понять, як «добро» і «зло».

2. Роми (цигани) на Поділлі між світовими війнами (1918–1939 рр.)

Цигани з'явилися на Поділлі, зокрема, на Хмельниччині, в середині XVII ст. У міжвоєнний період XX ст. більша частина їх, як зазначає дослідник подільських циган Л. Трофимов, займалися кустарними промислами. Автор виділяє компактні проживання ромів у таких селах: Стасів-Майдан Літинського району Вінниччини, Приворотський або Циганський Яр біля Вінниці, Малий Жванчик Ушицького району Хмельниччини, Лука Мовчанська Ямпільського району Хмельниччини, Слобідка Цанівська Брацлавського району на Вінниччині, Правдівка Ярмолинецького району Хмельниччини. Найчисельнішим було поселення циган у с. Немиринці Фельштинського (сьогодні Городоцького) району Хмельницької області, поблизу нашого селища Фельштин (Гвардійське). У цьому селі більшість населення становили цигани. Нині там немає ромського населення, через різні причини: одні виїхали, інших, можливо, було знищено в роки Другої світової війни. Зазначимо, що у нашому селі у міжвоєнний період компактних поселень ромів не було, лише кочові циганські сім'ї прибували на щорічні ярмарки і залишались на теплу пору року.

Проживання та заняття осілих ромів дослідник показав на прикладі села Майдан-Стасів. Історія цього села, майже все населення якого становили цигани-селяни, була досить цікавою. У середині XIX ст. біля села Майдан був маєток графа Кошелева-Безбородька. Біля нього поселилась сім'я цигана Стася. За спогадами старожилів,

сім'я переїхала з Бессарабської губернії через погроми. Граф Кошелєв-Безбородько поспівчував цій сім'ї і виділив їм у вічне користування три десятини землі, а також дозволив використовувати дрова для опалення будинку з власного лісу [14, с. 3].

Із часом збільшилась кількість мешканців завдяки новоприбулим сім'ям циган, мабуть, дякуючи так званій циганській пошті, що розповіла про доброго місцевого графа. Таким чином утворилося село Майдан-Стасів.

Також автор досліджує заняття ромів (циган) на Поділлі. Поодинокі відомості є про те, що лише деякі цигани займалися сільським господарством, а більшість – кустарним промислом, випасанням і продажем коней.

Л. Трофимов описує їхні помешкання: «Живуть у тісних, брудних та вологих землянках, напівголі та босі. Усе населення (за винятком дітей та старих людей) займається кустарним промислом, в основному виготовляють вироби із дерева, більш багатші займаються ковальством». Зазначає, що найбільш прибутковою справою для бідних було виготовлення ложок і різноманітних виробів із дерева. Мали лише невеликі наділи землі, на якій працювали чоловіки, жінки та діти від 8 років. Для заняття промислом необхідні знання та вміння діти з 8–10 років одержували від батьків або родичів. Достатньо було одного-двох років, щоб учень самостійно виготовляв до 50 ложок за день [14, с. 4].

Через важкі економічні та побутові умови більшість ромів були неписьменними. Для виготовлення продукції використовували прості знаряддя праці, які виготовляли самі, й деревину явора, осики і клена. Середня циганська сім'я могла виготовити за рік товарів на суму до 75 карбованців, однак не всі вони мали збут. Для опалення будинків використовували обрізки та стружку. Для початку кустареві потрібен був стартовий капітал. Кредиторами та посередниками зі збуту були євреї, які брали 30–40 % річних. За таких умов цигани ледве зводили кінці з кінцями [11, с. 20].

3. Розв'язання «циганського питання» в Європі та Україні в роки Другої світової війни

Цигани як етнічна група залишили Індію ще наприкінці I тисячоліття нашої ери і відтоді розселилися по всьому світові. Перші роми (цигани) прибули в Україну в XV ст. з Угорщини. Наступний «при-

плив» циган стався у XVIII ст. з Польщі. В часи Гетьманщини циганські поселення були в дванадцятьох козацьких полках. За переписом населення, в 1926 р. в радянській Україні налічувалося 13 578 циган [7, с. 203–204]. Після окупації України нацистами їхня репресивна політика щодо ромів мала численні регіональні відмінності, інколи базовані на місцевих ініціативах, а тому не можна стверджувати про спрямовану й однакову за реалізацією антиромську кампанію.

Як відомо, окуповану Україну було розчленовано. На більшій частині українських земель було створено Райхскомісаріат «Україна». Землі Західної України увійшли в Дистрикт «Галичина». Регіони Південно-Східної України приєднані до «Трансністрії». Найінтенсивніше «циганське питання» розв'язували на територіях, які перебували під владою військової адміністрації. До таких територій належала Київщина.

Лояльнішими до циган, порівняно з німецьким, були угорський і румунський окупаційні режими. Ці режими продовжували політику асиміляції національних меншостей. Хоча арешти тривали мало не щодня, мова не йшла про масове винищення євреїв і циган. Їх виселяли з Буковини та Бессарабії у Трансністрію. Концентрування циган у трудових таборах із жахливими умовами, призвело до загибелі багатьох від голоду та хвороб [13, с. 14]. Дещо про ці події повідомляють у своїх дослідженнях сучасні румунські та молдовські науковці. Численні документи цього періоду зберігаються в обласних архівах Миколаївської та Одеської областей. Однак у своїй роботі ми більше зупинимося на становищі ромів на Поділлі.

Недостатньо висвітленим залишається питання щодо долі циган, які поселилися в Україні з Польщі після початку Другої світової війни (1939 р.) і осіли на Волині та частково на Поділлі. На окупованій території України не було спеціальних гетто для ромів. Затриманих циган розміщували разом із євреями, українцями в одних таборах перед знищенням.

16 грудня 2012 р. виповнилося 70 років від часу підписання Гітлером наказу про відправлення циган до концентраційного табору Аушвіц. Нацисти знали про ромів майже все. У спеціальних наукових нацистських центрах вивчали відмінність між осілими і кочовими циганами, різновиди діалектів їхньої мови. Ще в 1922 р. роми отримали в Німеччині «посвідчення кочівників», а в 1927 р. дві тисячі циган примусово виселили з Пруссії та Баварії. Після приходу до влади нацистів було прийнято закон, який забороняв циганам володіти будь-якою

зброєю. Закон 1935 р. «Про захист німецької крові» класифікував циган як «расову групу другої категорії». Представники цієї групи не мали права брати шлюб із особами арійського походження та не могли найматися на роботу. Починаючи з 1938 р., ромів направляли у трудові табори, відтоді вони сплачували 15 % податку на прибуток.

У 1942 р. за наказом Гімmlера циган почали групувати за певними критеріями (зокрема, «чистокровністю»):

- чисельно невелика група (близько 300 осіб) – «чистокровні роми». Їх зараховували до «спадщини арійських предків» і залишали живими для наукових досліджень;
- «соціально адаптовані», їх стерилізували починаючи з 11-річного віку;
- ті, кого відправляли в концтабори [6, с. 15–16].

Деякі роми намагалися продемонструвати свою лояльність до уряду, показуючи, наприклад, свастику в одній зі своїх газет, посиляючись на свою християнську віру й антикомуністичні переконання [9, с. 12–14].

Другого серпня 1944 р. в Європі за одну ніч було знищено 4 тисячі ромів, і тому цю дату вважають Днем пам'яті жертв геноциду ромів. Геноцид проти цього не дуже чисельного народу називають по-різному: Пораймос, Сомударіпе, Калітраш [2, с. 71–82].

Відповідно до досліджень Бренді Д. Лутц і Джеймса М. Лутца, показники смертності серед циган України та Білорусії під час Другої світової війни склали 71,1 %, або 30 тисяч померлих, а чисельність циган на цій території до війни – 42 тисячі осіб.

Є свідчення, що нацистські злочини в Бабиному Яру розпочалися саме з розстрілу чотирьох ромських таборів, однак цю тему не вивчали, тому що бракувало документів і свідчень. Під час підрахунку кількості знищених неможливо вирахувати кількість представників циганського народу. У західноукраїнських селах цигани, які втекли з Польщі, були одружені з українками, охрещені та ходили в церкву. Зазначимо, що найбільше знищень ромського населення відбулося у Центральній та Східній Україні.

В архіві візуальної історії в Лос-Анджелесі з-понад 300 відео свідчень ромів про геноцид 50 записано в Україні. Втім, роми рідко погоджуються давати інтерв'ю, вони не хочуть згадувати про цю трагедію, хоча потребують гідного пам'ятника в Україні.

Є численні усні свідчення, які вказують, що цигани не були покірною жертвою нацистів. Опір був пасивним і активним, хоча мав

неорганізовані форми. Невиконання розпоряджень окупантів і втечі були характерною реакцією циган. Вони не мали політичної основи, лише спрямовувалися на порятунок, збереження людської гідності. Навіть були випадки, коли цигани їхали на розстріл у золотих прикрасах і співали. Місцеве населення допомагало циганам, переховувало їх. Частина циган брала участь у радянському русі Опору та регулярних військах [5, с. 15–16].

Ускладнює дослідження нашої теми і те, що в архівних документах немає точної статистики, оскільки німці стосовно ромів її не вели. Практикували в Україні розстріли окремих сімей ромів у лісах, ярах, за місцями поселення. Сьогодні в Україні офіційно 3,5 тисячі ромів вважаються жертвами геноциду. У Бабиному Яру планували встановити пам'ятник розстріляним циганам у вигляді циганської кибитки, але його встановили у Кам'янці-Подільському, де нині вже навіть немає циганської громади.

На мою думку, в Україні неможливо встановити пам'ятні знаки біля кожного місця, де відбувалися розстріли. Найкращий шлях для відновлення пам'яті жертв нацистів – це створити документальну книгу спогадів, вивчати трагедію, вшановувати жертв геноциду, досліджувати ксенофобію та причини її виникнення. А задля увічнення пам'яті про знищених ромів на території України потрібно інтегрувати знання про них в історію України.

4. Трагедія циган у роки окупації на території Поділля

Тема геноциду циган в Україні, зокрема, на Поділлі, в роки Другої світової війни є актуальною і мало дослідженою. Ця проблематика нерозривно пов'язана із загальними науковими дослідженнями наслідків німецько-фашистської окупації України.

В історіографії радянського народу цю тему висвітлено недостатньо, немає фундаментальних наукових праць. Тому на сучасному етапі є важливою робота зі встановлення повної та об'єктивної картини історичних подій, висвітлення злочинів нацизму проти циганського населення на окупованій Подільській землі. У 2003 р. розпочато видання «Книга скорботи України. Хмельницька область», де поіменно згадуються всі жертви фашизму періоду окупації краю, хоча у ній вказано невелику кількість осіб ромської національності, які постраждали від рук нацистів.

Цивільна окупаційна адміністрація на Поділлі (Хмельниччина входить у цей етнографічний край) діяла у двох окупаційних зонах: Райхскомісаріаті «Україна» та зоні «Трансністрія» між річками Південним Бугом і Дністром. На цих територіях усі роми повинні були зареєструватися. Після реєстрації їм заборонялося виїжджати за межі своєї місцевості, користуватися громадським транспортом. Нова влада, разом із відділами поліції, сконцентрувала усіх ромів з однієї місцевості у спеціальних таборах [4, с. 86–91].

Однією із ланок нацистської окупаційної політики було економічне пограбування. Найефективнішою формою визиску населення було обкладання його різними видами податків – натуральними і грошовими. Серед грошових податків, які сплачували осілі цигани, був подушний і податок із домашніх тварин. На роботу нова влада ромів не приймала, вважаючи їх ненадійними працівниками або робітниками «другого сорту». Вже у вересні 1941 р. відповідно до постанови Е. Коха почали діяти деякі обмеження для циган, що переважно стосувалися тих груп населення, які проживали в містах. Це носіння спеціального знаку, комендантські години, заборона виходити із певної відведеної території, а з жовтня – змінювати місце проживання. Німецькій адміністрації було складно контролювати переміщення циганського табору, тому до них почали жорсткіше застосовувати каральні санкції. Закривали та конфіскували їхні ремісничі майстерні. Знаючи, що основним заняттям ромів була ковальська справа, їм наказали здати кольорові метали (зокрема, вироби із міді й цинку). Масове пограбування українців і циган зафіксовано в населених пунктах Оринського, Чемеровецького, Миньковецького, Дунаєвського та Новоушицького районів Хмельниччини. На циган накладали контрибуції, їх працю масово використовували на примусових роботах. В окремих місцевостях циганам забороняли торгувати своєю продукцією, хоча на той важкий час це був їхній єдиний засіб для існування.

У березні 1942 р. вийшов ще один указ про заборону та відміну вже укладених змішаних шлюбів між циганами та представниками інших націй (росіянами, українцями, поляками). Восени 1941 – влітку 1942 р. територія генерального округу «Волинь-Поділля» вкрилася щільною мережею гетто. Найчисельніші були в Шепетівці, Летицеві, Проскуріві, Кам'янці-Подільському, Дунаєвцях. Гетто існувало біля нашого селища у селі Павликівці, хоча не зафіксовано перебування у ньому циган. Повну ізоляцію в гетто забезпечували поліція

та німецькі солдати. Працю затриманих використовували на важких роботах, обмежувалося проживання за межами гетто.

Досліджуючи архівні джерела, ми виявили місця, де відбувалися масові вбивства ромів, однак точну кількість розстріляних неможливо встановити.

Напередодні війни у Полонському районі Хмельниччини проживали за різними даними до 2 тисяч циган. Майже всі вони були знищені. Зафіксовано розстріли біля залізничного вокзалу, а восени 1941 р. біля містечка Понінки того ж району розстріляно 12 циган. Місцеве населення села Новолабунь поховало у двох могилах розстріляних поселенців гетто, серед них були цигани.

Жахливі розстріли відбулися і в Дунаєвецькому районі, тут поряд із євреями ішли на розстріл роми. Протягом серпня – вересня 1941 р. розстріли відбулися біля сіл Маниківці, Смотрич, Балин, Маків. На залізничній станції Дунаївці зафіксовано розстріл 10 циган. Під Чаньківським лісом більш як 600 чоловік заживо засипано землею в льосі, серед них 17 сімей змішаної крові. Найбільше розстрілів ромів зафіксовано в Кам'янці-Подільському, зокрема, дітей до 10 років, усі вони поховані у спільній могилі розстріляних українців, євреїв і циган. Така сама спільна могила є у Староконстянтинові. Загалом, за підрахунками дослідників, під час окупаційного періоду знищено понад 20 тисяч жителів міста та навколишніх сіл. Убивства ромів були і на Вінниччині, румуни розстріляли велику кількість ромів у П'ятничанському лісі.

Із наближенням фронту у 1944 р. гостро постала продовольча проблема, особливо в містах. Робітники та службовці отримували картки на купівлю продуктів харчування, а цигани, яких було заборонено приймати на роботу, змушені виживати, як могли: втікали у села, в містах на власний страх і ризик просили милостиню [1].

Гортаючи окупаційну пресу за 1942–1943 рр. (зокрема, газету «Український голос» – орган окружної управи та управи міста Проскурова) в Хмельницькому обласному архіві, ми натрапили на два оголошення, які стосувалися нашої дослідницької теми. Перше оголошення, датоване 26 лютого 1942 р., містило попередження для всіх жителів округи, щоб не надавали жодної підтримки комуністам, військовополоненим, юдеям та особливо циганам. Генеральний комісар попереджав, щоб місцеві жителі не ставилися легковажно до цих осіб. Щодо мандрівних циган, то від них може «занестися в село хвороба і може наробити великого лиха... Кожен, хто дасть невідомо-

мим стороннім особам притулок або якусь підтримку, буде суворо покараний...». З цього можна зробити висновок, що навіть у селах, де роми намагалися врятуватися від голодної смерті, не було для них захисту. Ця постанова не була винятком, схожі видавалися у більшості округів України під час окупації [12, с. 4].

Друге оголошення надруковане 4 лютого 1943 р., це відозва прокурівського гебітскомісара до старост у селах. Усі старости Прокурівського округу мали здавати кожного місяця звіт і довідки про кожного жителя села, особливо це стосувалося «неблагонадійних» елементів, до яких відносили циган, тому що більшість євреїв на цій території у 1943 р. вже було знищено. Усі прибулі в село особи мали з'явитися до старост, записати дані про свою сім'ю та вид заняття, а також доповідати про зміну місця роботи та бажання змінити місце проживання. Тобто вівся контроль за перебуванням та пересуванням населення у селах, де можливо було прихиститися і вижити [1, с. 3–4].

Висновки

Україна, а особливо її Правобережна частина, серед усіх республік колишнього СРСР зазнала найбільше втрат у Другій світовій війні. Небаченими були людські жертви та матеріальні збитки. Як досі не оцінено належно трагедію українства – Голодомор, так само не оцінено і катастрофу українських ромів, яких за вироком німецького нацизму мали повністю й негайно знищити, а після цього мали б «остаточно» розв'язати і слов'янське питання. Знищення цілого народу, генетичне коріння якого сягає джерел людської цивілізації, не можна виправдати рішенням однієї чи декількох диктаторських систем. Винищення окремих націй стало основою політики гітлерівської Німеччини, яка поставила його в центр усього державно-політичного механізму. Це була найстрашніша катастрофа за весь час існування циганської нації. У своїй людиноненависницькій політиці щодо окремих народів Гітлер не знав меж жорстокості. Поряд з єврейськими могилами, а часто в одній могилі, були циганські поховання. Ми визначили найбільші місця розстрілів і поховань ромів на Хмельниччині. Це – Ізяслав, Меджибіж, Сатанів, Деражня, Кам'янець-Подільський, Хмельницький, а також околиці багатьох сіл Хмельницької області.

Форми й методи «остаточного розв'язання єврейського та циганського питань» в окупованій Україні залежали від часу та особливо-

стей входження регіонів до окупаційних адміністративних утворень, територіальної близькості до лінії фронту. Наголошуємо на потребі дослідження питання схожості та відмінності антиромської та антиєврейської політики нацистського режиму. Маємо надію, що до цієї тематики звернуться фахові історики Другої світової війни, що дасть змогу глибше дослідити цю тему в контексті усієї історії ромів на Україні в часи війн і повоєнних років.

Під час написання роботи ми зіткнулися з багатьма труднощами. Вже майже не залишилося живих свідків геноциду – як циган, так і місцевих жителів, які могли б глибше розкрити нам це питання. Цигани рідко фігурують у документах періоду окупації та в післявоєнні роки. Їхню етнічну належність дуже складно визначити за прізвищами. Тема винищення ромів в Україні лише останніми роки набуває актуальності, натомість на Заході осмислення цих подій активно триває вже впродовж 30 років. Єврейські історики висували тезу про єдину жертву за «національною ознакою», а цигани через традиційну замкненість самі переносили біль втрат і ніколи не ділились ним із світом. Потребують конкретизації і загальні тенденції щодо відкритості нацистських заходів, позиції різних підрозділів окупаційної адміністрації з цього питання, ступеня переростання масових акцій знищення у тотальні.

Разом з тим маємо усвідомити, що тогочасні події вже стали певною історико-політологічною категорією непростого процесу сучасного етнічного відродження ромів в Україні, їх самоствердження на базових принципах ціннісної культури європейського та світового співтовариства.

Список використаних джерел

1. Акти про розслідування злочинів фашистів в період Великої Вітчизняної війни // Архівна справа Хмельницького обласного архіву. – Ф. 863. – Оп. 2. – Спр. 38–44. – Арк. 1–99.
2. Бессонов Н. Об использовании терминов «Пораймос» и «Холокост» в значении «геноцид цыган» // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2007. – № 1 (2). – С. 71–82.
3. Відозва // Український голос». – 1943. – 4 лютого. – С. 3–4.
4. Гончаренко О. Голокост в Україні: регіональний аспект // Часопис української історії: Зб. наук. статей. – Київ, 2004. – Вип. 1. – С. 86–91.

5. Деметер Н. Г., Кутенков В. К. Судьба цыган в период нацистского террора // ТумБа. – 2000. – № 15–16.
6. Джурич Р. Уничтожение цыган в Центральной и Восточной Европе // ТумБа. – 2000. – № 15–16.
7. Етнічна палітра сучасного українського соціуму / Національний інститут стратегічних досліджень. – Київ, 2001. – С. 203–204.
8. Зінкевич Н. Проблеми дослідження геноциду ромів (циган) на українських землях в роки Другої світової війни. – Київ, 2008.
9. Кенрик Д. Цыгане под свастикой // Дружба народов. – 2001. – С. 12–14.
10. Мартинова І. С. Словник історичних термінів і понять. – Харків: Прапор, 2011. – С. 251–252.
11. Місінкевич Л. Л. Національні меншини Поділля в 20–30-х рр. ХХ ст.: Автореферат / Інститут історії України. – Київ, 2000. – С. 20.
12. Пересторога // Український голос. – 1942. – 26 лютого. – С. 4.
13. Справжнє гетто на українській території // Україна молода. – 2008. – 9 серпня. – С. 14.
14. Трофимов Л. Подільські цигани кустарі // Подільські вісті. – 2004. – 11 травня. – С. 3.

ДОЛЯ РОМІВ (ЦИГАН) ОЧАКІВСЬКОГО ПОВІТУ (ГУБЕРНАТОРСТВО «ТРАНСНІСТРІЯ») У РОКИ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 рр.)

(2015/2016 навчальний рік)

Роботу виконала:

Маркелова Марія,
учениця 11 класу
Миколаївської ЗОШ I–III ступенів № 29

Науковий керівник:

Мороз Євген Олександрович,
вчитель історії і правознавства

ЗМІСТ

Вступ

I. Геноцид як явище світової історії XX століття

II. Роми на Миколаївщині напередодні війни

III. «Циганське питання» в нацистсько-румунській доктрині і його вирішення

IV. Доля ромів Очаківського повіту в роки окупації

Висновки

Перелік використаних джерел та літератури

ВСТУП

Проблеми Другої світової війни до сьогодні привертають увагу дослідників, які всебічно вивчають її передумови, перебіг і зміни, до яких вона призвела. Останнім часом дуже активно почали досліджувати проблему мирного населення, яке постраждало під час подій 1939–1945 рр., а саме різних національних груп, стосовно яких нацистська Німеччина і її сателіт Румунія мали «особливі плани». Відомо, що після приходу до влади А. Гітлера насамперед гостро стало розв'язання «єврейського питання», яке, безперечно займало перше місце у дискримінаційній політиці. Поряд з цим, особливе місце відводилося циганському народу, який також зазнав страждань у 1930–1940-х рр.

Наявність великої циганської громади в Україні на початок війни, яка стала жертвою окупантів у політиці фактичного знищення, зумовлює необхідність включення української складової у загальну картину панування нацистів в окупованих регіонах із метою виявлення регіональних особливостей антициганської політики. Певна унікальність становища окупованої України – в адміністративному поділі і реалізації різних програм окупантів стосовно місцевого мирного населення, в якому цигани вже мали стійкий негативний стереотип.

Актуальність дослідження доводить і пропонована історіографія проблеми.

Складовою нацистсько-румунського «нового порядку» в Україні стало знищення ромського населення. Комплекс проблем, пов'язаних з антиромською політикою на окупованих українських землях, залишається недостатньо вивченим. Потребують уточнення етапи й терміни проведення геноциду, регіональна специфіка цих акцій. Поки що в більшості наукових праць переважають описові методи подання матеріалу, що не дає змоги заглибитись у сутність проблеми. Невирішеність деяких теоретичних питань перешкоджає неупередженому висвітленню конкретно-історичних подій та їх кваліфікованій інтерпретації [7, с. 148].

Першим привернув увагу до проблеми знищення циган у 1950-х рр. Ф. Фрідман, єврейський історик, у 1951 р. вийшла його

стаття з парадоксальною назвою «Знищення нацистами циган – нацистський геноцид “арійського народу”». Він розглядав суперечність між расовою теорією нацистів та антициганською політикою, яка полягала у догматах расової теорії про індійське походження арійської нації. Зрозуміло, що це ніяк не збігається з мотивами знищення циган, оскільки вони також мають індійське походження і не менші арійці, ніж німці. Саме таку думку він висловив у своїй статті.

У подальшому події геноциду циган вивчали західні дослідники та історики. Англійські історики Д. Кенрик і Г. Паксон були серед перших, хто заговорив про масове винищення циган. Їхня публікація «Доля циган Європи» містить статистичні дані та опис подій. Проте в цій роботі було чимало неточностей і неузгодженостей. Надалі вчені систематизували свої дослідження і у праці «Цигани під свастикою», яка була опублікована в 1995 р., подають точніші статистичні дані й занижують цифру загиблих циган (у попередні роки йшлося про 500 тисяч осіб).

Незважаючи на те, що на сьогодні вже видано сотні мемуарів, статей і кілька монографій, тема залишається дослідженою недостатньо; показово, що є суперечності навіть із концептуального питання про те, чи було знищення циган тотальним, здійснювалося на основі расистської ідеології і виконувалося повсюдно відповідно до наявного наміру й оформленого потім плану, з використанням мобілізованих для цього технічних ресурсів та адміністративних ланок різних рівнів, які працювали для досягнення однієї мети. Позитивну відповідь на це питання дають вчені Сібіл Мілтон, Ян Хенкок. На протилежному полюсі стоїть думка, висловлена у працях істориків Іегуди Бауера, Майкла Ціммерманна, Гюнтера Леві: антициганська політика нацистів не мала яскраво вираженої расово-ідеологічної основи, не була виконанням прийнятого щодо всіх циган єдиного плану, не мала рис універсальності, не мала на меті повсюдне знищення циган.

Серед вітчизняних дослідників слід зазначити М. Тяглого, який досить детально вивчив становище циган у Криму під час німецької окупації. Він же у своїх статтях намагається актуалізувати та поширити проблему циганського геноциду. О. Круглов наводить у своїх публікаціях статистичні дані вже по Україні в цілому. Він залучив до дослідження матеріали Державного архіву Російської Федерації), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, а також використовує спогади циган.

Слід зазначити, що за останні роки активізувалася робота всеукраїнських і міжнародних конференцій, семінарів, де також презентують нові дослідження, нові статистичні дані та спогади. Останнім часом в Україні також захищають дисертації з циганської тематики. Серед них відзначимо Н. Зіневич, яка захистила у 2005 р. дисертацію з теми «Циганський етнос в Україні (історіографія та джерела)», а також є авторкою статей, присвячених геноциду циган на українських землях. Вона подає відмінності політики у регіональному аспекті та порівнює німецький і румунський режими. Російський історик та публіцист М. Бессонов, який спеціалізується на історії циганського народу, опублікував чимало статей з означеної проблеми. Крім того, він порівнює терміни катастрофи двох народів, циганського та єврейського – «Пораймос» та «Голокост» відповідно. М. Бессонов також вивчив статистичні дані та матеріали архівів ЦДАВО та ДАРФ. На жаль, серед українських колег таких спроб поки що немає.

У рамках дослідження історії Голокосту молдавський дослідник С. Назарія згадує про знищення циган на території Трансністрії.

Певні аспекти циганської проблеми фігурують в узагальнених працях з історії Другої світової війни в Україні, зокрема, присвячених окупаційній політиці. Але таких праць одиниці. Зокрема, потрібно згадати роботи відомого українського фахівця з питань Другої світової війни М. Коваля, І. Патриляка і М. Боровика, які мають узагальнювальний характер і показують відмінності у ставленні до конкретних національних верств населення України. Також важливе місце посідають роботи, присвячені опису законодавчої бази нацистської Німеччини та ролі керівників райху. Зокрема, слід зазначити роботу Й. Феста «Адольф Гітлер» та О. Галкіна «Германський фашизм».

Отже, зважаючи на те, що проблему знищення циган зарубіжні історики почали вивчати ще у 1950-х рр., сьогодні її досліджено недостатньо, зокрема в Україні. Для цього існують об'єктивні причини. Цю проблему не порушують циганські громади, проте коли мова йде про події 1941–1945 рр., багато циган згадують (і досить детально) про вороже ставлення до них окупантів. Таким чином наочно постає факт замовчування. Вони це пояснюють однаковими історичними умовами, хронологічними та географічними межами, адже знищення циган проходило на тих самих територіях і у той самий час, що і євреїв. Недостатньо великою є джерельна база. В основному дослідники використовують дані Надзвичайної державної комісії

зі встановлення злочинів німецько-фашистських загарбників, спогади людей, що пережили ці страшні події, та свідків, які бачили вбивства циган. Також залучають злочинні накази айнзацгрупам, поліції. Однак тут постає велика проблема, тому що документально знищення циган підтверджується далеко не в кожному регіоні. Річ у тім, що у злочинних наказах цигани не завжди фігурували окремо. Якщо євреї, військовополонені, комуністи проходили окремими статтями, то цигани, зазвичай, були просто включені в одну з цих категорій.

Об'єктом дослідження у роботі є національна політика нацистської Німеччини і фашистської Румунії в окупованих державах і територіях України.

Предмет дослідження – політика окупантів стосовно циган в окупованій Україні, Очаківському повіті («Трансністрія»).

Мета дослідження – з'ясувати особливості румунської політики щодо циган в окупованих регіонах Миколаївської області (Очаківському повіті (Трансністрії)).

Завдання полягають у такому:

- реконструювати загальний корпус опублікованих історико-етнографічних циганознавчих досліджень;
- охарактеризувати національну політику нацистської Німеччини і фашистської Румунії, зокрема, стосовно циган, та її реалізацію в період Другої світової війни в окупованих державах;
- проаналізувати стан циганської громади України у переддень війни та її існування протягом окупації;
- дослідити етапи та методи знищення циганського населення України під час окупації;
- розглянути заходи, які впроваджувала румунська окупаційна влада стосовно ромів на території Очаківського повіту.

Хронологічні межі роботи: з 1926 р. (початок запровадження дискримінаційних законів стосовно ромів) до 1944 р. (звільнення території Миколаївщини).

Географічні межі роботи охоплюють територію Очаківського повіту, румунської зони окупації на час Другої світової війни.

Важливу інформацію надають архівні матеріали, мова йде про справи Надзвичайної державної комісії із Державного архіву Російської Федерації, де вказано кількість та етнічну належність жертв. Окремі дані про циган під час окупації містять справи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України та Державного архіву Республіки Крим, де поряд із євреями згадуються

цигани. Важливу групу джерел становлять дані переписів, статистичні дані щодо національного складу СРСР, України, європейських країн, які дають змогу з'ясувати стан циганської громади. Окрему групу становлять описові пам'ятки:

- спогади учасників подій, записані автором роботи;
- спогади, опубліковані у збірках та працях.

Велике значення має група фотоджерел, які розкривають окремі сторінки життя циган часів війни.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання її результатів у подальшому дослідженні проблеми геноциду циган у роки Другої світової війни, при написанні навчальних курсів з історії Другої світової і Великої вітчизняної війни, питань окупації, підготовці матеріалів практичних занять

Структура роботи складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку джерел і літератури, додатків.

I. Геноцид як явище світової історії XX століття

Історія першої половини XX ст. пов'язана не лише зі світовими війнами, які забрали мільйони людей. Були й інші, не менш жахливі події. Це репресії, етнічні чистки, примусові переселення народів та інші злочини, що можна кваліфікувати як геноциди, тобто найтяжчі злочини проти людства. Частина з них пов'язана з особами Сталіна та Гітлера. Геноцид є найтяжчим міжнародним злочином, що тягне за собою міжнародно-правову відповідальність як держав, так і винних у скоєнні цього злочину осіб. Це положення визнано всіма державами світу і є нормою загального міжнародного права.

Проблема поняття геноцид, а також його інтерпретації у конкретних ситуаціях залишається актуальною і досі. Адже немає єдиної думки щодо визначення цього терміна та кваліфікації того чи того злочину як геноцид. Тому важливо глибше дослідити та проаналізувати явище геноциду та його конкретні прояви, що дасть можливість визначити причини та наслідки таких дій і запобігти їх прояву у майбутньому. До того ж, попри масштабність жахливих подій, які відбувалися в українському суспільстві у XX ст., у нашій державі й сьогодні відчувається брак колективної пам'яті про ці трагічні сторінки історії.

Друга світова війна призвела до появи в лексиці нового слова «геноцид». Багато десятиліть потому Наукова асоціація дослідників геноциду назвала XX ст. «століттям геноциду».

Серед злочинів, що мали стати об'єктом розгляду в процесі роботи Нюрнберзького трибуналу, були дії, які згодом почали кваліфікувати саме як геноцид, хоча самого цього поняття ще не вживали. На першій Генеральній асамблеї ООН 1946 р. було порушено питання про цей міжнародний злочин. 11 грудня резолюцією № 96 Генеральна асамблея оголосила геноцид злочином, «що порушує норми міжнародного права і суперечить духові і цілям ООН». Два роки потому, 9 грудня 1948 р., було підписано Конвенцію про запобігання злочину геноциду і покарання за нього, в якій було закріплено визначення геноциду. Згідно зі ст. 2 Конвенції, «під геноцидом слід розуміти такі дії, що чинять з наміром знищити, цілком або частково, певну національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку».

Геноцид трактується міжнародним правом як найтяжчий злочин проти людства. Його поняття надалі залишається глибоко дискусійним, зануреним у суспільні, юридичні, геополітичні дебати.

Як методи геноциду конвенція визначає вбивство членів групи, заподіяння їм тілесних ушкоджень, навмисне створення життєвих умов, розрахованих на цілковите або часткове її винищення, заходи, розраховані на запобігання дітонародженню в середовищі певної групи, насильне передання дітей з однієї групи людей до іншої. При цьому відповідальність настає незалежно від того, хто скоїв злочин (глава держави, службова чи приватна особа), і від того, скоєно його в мирний чи воєнний час. На злочини проти людяності, до яких належить геноцид, строк давності не поширюється [7, с. 149].

Цигани – одна з етнічних груп, яку в роки Другої світової війни нацисти систематично переслідували і планомірно винищували.

Проблематика геноциду має досить широку історіографію, як в Україні, так і за її межами, але особливо активно цю тему почали досліджувати після Другої світової війни, а в Україні – з проголошенням її незалежності. Та, незважаючи на це, багато аспектів є суперечливими і потребують подальшого вивчення. На сьогодні можна нарахувати десятки наукових визначень геноциду, які трактують геноцид у ширшому і вужчому розумінні, деякі історики взагалі геноцидом називають лише Голокост. Тому питання геноциду як явища й досі потребує наукового вивчення і переосмислення. До того ж, навіть відштовхуючись від правового визначення геноциду, багато фахівців не можуть дійти згоди щодо означення тих чи тих подій як злочину геноциду, адже їх можна трактувати по-різному.

Є теми, які довгий час замовчувались, навіть старанно приховувались. Такою є тема Голодомору.

Сьогодні не визнавати Голодомор 1932–1933 рр. неможливо. Станом на 2011 рік він офіційно визнаний геноцидом українського народу в 23 країнах. Є багато доказів того, що голод був штучно організований. Коли українські села вимирали від голоду, сталінський режим організовував постійне вивезення зерна з голодуючих районів, вилучення продуктів харчування і навіть жорен і м'ясорубок із метою недопущення помелу в селянських господарствах, селянам заборонялося виїжджати із сіл. Селяни не мали крихти хліба, а у країні на повну функціонували спиртові заводи на зерновій сировині. До того ж, відбувався постійний терор щодо селянства в 1929–1933 рр.: розстріли, масові ув'язнення, депортації, фізичне насилля. А влада натомість ретельно приховувала події Голодомору. Разом з тим, треба зауважити, що в Україні, як і за її межами, не досягнуто згоди стосовно подій, означених як «голодомор».

Отже, геноциди першої половини ХХ ст. наклали важкий відбиток на подальшу долю народів, щодо яких проводили геноцидні дії. Було втрачено генофонд багатьох націй, змінено географію їх проживання, знищено культурні надбання. Зокрема, останні події в Україні показали наслідки загибелі мільйонів українських селян під час Голодомору, замість яких на територію України було переселено велику кількість росіян і білорусів, що змінило етнічний склад українських земель. Те саме стосується Кримського півострова. Тобто геноциди призводять не лише до великих втрат населення певної групи, а й несуть за собою її величезні культурні втрати й згубно впливають на подальшу долю, що яскраво можна прослідкувати на прикладі українського і вірменського народів.

II. Роми України напередодні війни

Цигани (роми) – нащадки вихідців з Індії, які з'явилися в Європі на початку XIV ст., в Україні – на початку XV ст. Приватна власність на землю змусила циган кочувати в Європі. Кочове життя призвело до виникнення у світогляді та сучасному соціальному устрої циганських таборів ідеологічних установ, що заважали переходу до осілості. Європейські цигани зберегли свою мову, антропологічну й культурну самобутність. Циганська мова існує на території Європи у формі діалектів. В Україні це, зокрема, такі етнографічні групи:

«серви», «влахи», «келдерари», «ловари», «урсари». Крім різних діалектів своєї мови цигани відрізняються способом життя, традиційними професіями, культурними характеристиками, релігією. Усім циганам (як вважають вчені) притаманні такі риси, як комунікабельність, розподіл праці в таборі, сім'ї, консервативність сімейного й громадського побуту. Перші письмові згадки про циган в Україні ми знаходимо у грамотах польських королів, Львівських актових книгах, Литовському статуті XV ст. Практика переслідування циган у Західній Європі поширилася згодом на Польщу та Україну.

За радянських часів влада намагалася змусити всіх циган до осілого життя, їх активно залучали до колгоспів. ВУЦВК УРСР 23 лютого 1927 р. видав постанову про допомогу кочовим циганам, які виявили бажання перейти до осілості. Для виконання цієї постанови було розроблено спеціальну «Інструкцію про проведення заходів економічного та організаційно-адміністративного порядку для допомоги переходу кочовим циганам для осілого життя та втягування їх у трудові процеси», яка передбачала їх залучення до трудового процесу, до кустарних артілей, у сільське господарство, пропонувалось давати переселенцям кредити, наділяти їх землею з державних фондів. Така політика спочатку давала результат, і у 1920-х рр. 81,3 % циган України були вже осілими. На вільних землях у 1927 р. оселилося 500 кочових родин. Проте насильна колективізація початку 1930-х рр., під яку підпадали й цигани, припинила процес осідання.

Наприкінці 1920-х рр. друкували циганомовні журнали «Романи зоря» («Циганська зоря») і «Небо дром» («Новий шлях»), які на початку 1930-х рр. були закриті.

5 жовтня 1956 р. вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР «Про залучення до праці циган, які займаються бродяжництвом», що забороняв кочовий спосіб життя та прирівнював його до дармоїдства. За законами СРСР, за «кочування й паразитичний спосіб життя» циган позбавляли волі до 5 років.

Згідно з переписом населення 1926 р. в Українській РСР проживали 13 578 циган (0,05 % усього населення), в тому числі в Молдавській АРСР, яка входила до складу УРСР, – 918 циган. Перепис населення 1939 р. зафіксував в Українській РСР 10 443 цигани (0,03 % усього населення). Оскільки щодо надійності даних перепису 1939 р. є сумніви, цю цифру можна вважати тільки орієнтовною.

У середині 1941 р., з урахуванням можливого природного приросту чисельності циган у Криму (2064 особи згідно з переписом

1939 р.), а також циган, які проживали в Західній Україні, Південній Бессарабії та Північній Буковині, що увійшли в 1939–1940 рр. до складу УРСР, загальна кількість циган в Україні (без Закарпаття, яке входило у 1939–1944 рр. до складу Угорщини) навряд чи перевищувало 20 тисяч осіб [9, с. 86].

III. «Циганське питання» в нацистській-румунській доктрині і його вирішення

Протягом довгого часу в науковій літературі дискутується питання про те, якими були засади політики німецької окупаційної влади до ромів (циган) на теренах окупованого СРСР, зокрема, на українських землях. Останнім часом дослідники цього питання схиляються до висновку про те, що до ромів нацисти застосовували ту саму політику тотального знищення, що й до євреїв. О. Круглов вважає, що «доля ромів практично нічим не відрізнялася від долі євреїв. Як і євреї, роми підлягали поголовному винищенню лише за їхню етнічну належність». Російський дослідник Н. Бессонов виокремлює три етапи: 1) літо 1941 – початок 1942 р. – знищення ромських кочових таборів айнцагруппами поліції безпеки та СД; 2) 1942 р. – геноцид за етнічною ознакою, зокрема винищення осілих ромів; 3) з 1943 р. до кінця окупації – роми поряд зі слов'янським населенням стають жертвами каральних акцій, спрямованих проти партизанів [12, с. 102].

Першою фазою антиромської політики в нацистській Німеччині були: створення псевдонаукового інструментарію, селекція і концентрація в таборах, а також створення централізованого налагодженого апарату задля координації подальших антиромських проєктів у масштабах усієї держави на всіх адміністративних рівнях. Нацисти діяли у трьох напрямках: стерилізації молодого покоління ромів на теренах Райху (починаючи з другої половини 1930-х рр.); страти на окупованих територіях (з 1941 р.); винищення в концтаборах (починаючи з весни 1943 р.). Причому стерилізацію (як більш гуманний захід, аніж фізичне знищення) здійснювали не лише у шпиталях, а й у концтаборах [7, с. 152].

Юридична база, на яку спиралась політика геноциду щодо ромів, формувалась поступово. В 1922 р. вони отримали «посвідчення кочовиків», 1927 р. провели їх примусове дактилоскопіювання у Пруссії. У Баварії тоді ж було ухвалено закон, який забороняв ромам

володіти будь-якою вогнепальною зброєю. Закон 1935 р. «Про захист німецької крові» кваліфікував їх як «расову групу другої категорії». Представники цієї групи не мали права брати шлюб із німцями, не могли винаймати на роботу німецьку прислугу віком молодше 60 років. Законом 1937 р. «Про боротьбу зі злочинністю» було запроваджено поняття «асоціального елемента». Тепер «асоціальність» стала підставою для репресій. У нацистській трактовці це були «ті, хто своєю антисуспільною поведінкою, нехай і не вчиняють злочин, демонструють небажання бути членом суспільства. Малися на увазі жебраки, бродяги (цигани), повії, інфекційні хворі, які відмовлялись лікуватись, та інші». 1938 р. був виданий указ райхсфюрера СС Г. Гімлера «Про боротьбу з циганською загрозою», в якому було деталізовано форми обліку та класифікації ромського населення, відповідно до расових принципів. З 1942 р. за наказом Гімлера ромів почали сортувати за декількома категоріями. Перша, невелика група – «чистокровні цигани». Їх зараховували до «спадщини арійських предків» і залишали живими для наукових досліджень. Другу групу становили «соціально адаптовані». Їх стерилизували починаючи з 11-річного віку. Третю групу відправляли до таборів. У Європі найбільше ромів загинуло в таборах: Аушвіці, Треблінці, Белжеці, Бухенвальді, Дахау, Маутхаузені, Равенсбрюці, Ясеноваці тощо. Деякі роми намагалися продемонструвати свою лояльність до уряду, показуючи, наприклад, свастику на одній зі своїх газет, посилаючись на свою християнську віру й антикомуністичні переконання [7, с. 153–154].

На східному фронті ромів ідентифікували як «шпигунів», «злодіїв», «чужорідних елементів» або «партизанів». Але зберіглося менше документальних доказів щодо систематичного полювання на них (на відміну від євреїв). Німецькі загони безпеки знищували ромів, «тільки» коли з ними стикалися, оскільки їх здебільшого розглядали як шпигунів і ненадійних. Вчені зазначають, що потребує додаткової аргументації теза про те, чи було знищення формою впровадження нацистської расової ідеї. За багатьма свідченнями, ромів на окупованих радянських територіях почали масово розстрілювати задовго до ухвалення рішення щодо депортації ромів у нацистські табори. Кочові табори розстрілювали навіть рядові солдати за власною ініціативою. Їхня мотивація підживлювалась відчуттям власної безкарності [7, с. 153–154].

На відміну від євреїв, які в міжвоєнний період постійно зазнавали агресивних нападок румунської антисемітської преси і правих націоналістів, циганська меншість не перебувала у центрі політичних дискусій і не була об'єктом систематичної ксенофобської пропаганди. Тому коли в травні 1942 р. румунський диктатор Іон Антонеску віддав наказ негайно розпочати депортацію частини циган, це рішення було несподіваним як для його підлеглих, так і для всього румунського суспільства. Депортація, проте, не мала підтримки у румунському суспільстві: проти неї протестували громадські діячі і королева-мати, окремі румунські громадяни в петиціях, поданих до різних інстанцій, заступалися за своїх сусідів, друзів, яким загрожувало виселення. Армія протестувала проти депортації сімей циган, які служили у війську [11, с. 66].

Найінтенсивніше «циганське питання» розв'язувалось на територіях, які перебували під юрисдикцією військової адміністрації. Айнзацгрупи мали право здійснювати репресивні заходи стосовно цивільного населення. Тобто в окремих регіонах, залежно від конкретної ситуації, керівники айнзацгруп могли на свій розсуд визначати тих, хто становив «загрозу» Вермахту [11, с. 156].

Антонеску був крайнім націоналістом і ксенофобом, глибоко переконаним у тому, що всі національні меншини були ворогами румунської нації і що Румунія не отримає можливості успішно розвиватися доти, поки всі вони не будуть видалені, тим або іншим способом, з румунської території. Його програмною метою з моменту приходу до влади і до його зміщення в результаті палацового перевороту 23 серпня 1944 р. було повне «очищення» держави від усіх «чужинців» (*străini*), як він називав етнічних нерумунів [11, с. 75].

Цигани були другою меншістю, проти якої румунська держава за Антонеску проводила особливо жорстку політику, хоча вони і не знали, як євреї, масових страт. Оскільки жодна країна не захищала циган у 1941 р., вони були для Антонеску, по суті, такою самою потенційно вразливою меншістю, як євреї, щодо якої можна було діяти безкарно. Диктатор поділяв усі традиційні румунські упередження проти циган і, зокрема, був дуже чутливий до того, що в очах іноземців, як він вважав, румуни часом сприймалися як «майже цигани». Під час свого допиту 6 травня 1946 р. він з обуренням згадав про антирумунську пропаганду, яку, на його думку, угорці вели в Європі, в результаті якої європейці нібито дійшли висновку, що «Румунія – це країна циган, не здатна керувати собою» [11, с. 78].

Наказ Антонеску від 1 травня 1942 р. передбачав депортацію тільки кочових циган, 17 травня того ж року державний секретар міністерства внутрішніх справ (його функції приблизно відповідали функціям заступника міністра) дивізійний генерал Костянтин (Піккі) Васіліу видав наказ поліцейським і жандармським управлінням (поліція діяла в містах, жандармерія – в сільській місцевості) скласти в термін до 10 червня списки двох категорій циган: «1. Кочові цигани. 2. Осілі цигани (а саме ті, які хоча і не є кочовими, [були] засуджені, є рецидивістами або не мають засобів для існування або певного заняття, від трудових доходів з якого вони могли б чесно жити, і таким чином становлять загрозу громадському порядку)». 22 травня вийшов наказ Антонеску провести протягом червня депортацію цих категорій циган «із метою забезпечення порядку всередині країни і видалення чужорідних і паразитичних елементів». Таким чином, до цього моменту контури і механізм кампанії були загалом визначено: в подальшому саме цигани двох категорій, встановлених наказом Васіліу, були піддані депортації, а сам Васіліу керував операцією від початку до кінця [11, с. 81].

Питання про те, кого з циган зараховувати до злочинців і піддавати депортації, а кого ні, вирішувалося по-різному в різних повітах і населених пунктах Румунії залежно від моральних якостей і сили антициганських упереджень різних жандармських і поліцейських чинів [1, с. 83].

Расова сегрегація як одна із форм геноциду ромів України дістала вияв у виникненні та функціонуванні таборів праці, створених у південних регіонах України, які входили до складу Трансністрії. Плани вирішення «циганського питання» передбачали заходи від насильницької асиміляції до виселення на землі за Дністром, а також стерилізацію. Згідно з «Реєстром расових якостей людського матеріалу» було розроблено теорію малих кроків, що передбачала для різних груп ромів диференційоване застосування цих варіантів. 1941 р. І. Антонеску виголосив промову, в якій закликав «викорінити» національні меншини. Він наполягав на тому, щоб усунути ромів з усіх сфер громадського життя, виступив за заборону шлюбів із «цією нечистю» і загнання ромів у трудові табори [7, с. 157].

Концентрація ромів у трудових таборах з жахливими умовами призвела до того, що значна їх частина загинула від голоду та хвороб, що зазначається у працях сучасних румунських авторів [7, с. 157].

IV. Доля ромів Очаківського повіту в роки окупації

Як плату за участь у війні проти Радянського Союзу на боці Третього Райху румунські завойовники отримали чималі українські землі. 19 серпня 1941 р. кондукатор (керівник держави) Румунії маршал Іон Антонеску за попереднього узгодження з А. Гітлером оголосив декрет про введення румунської адміністрації на території між Дністром і Південним Бугом, офіційно названій у ньому губернаторством «Трансністрією» (Задністров'я). Своім повноваженим представником кондукетор призначив професора Григорія Алексяну [6, с. 142].

Кордони Трансністрії були встановлені по річках: західний – вгору по Дністру від гирла до впадіння річки Лядова у сучасному Барському районі Вінницької області, північний – по течії річки Лядова до витoku, потім по річці Рів у цьому ж районі до її впадіння у Південний Буг, східний – по Південному Бугу до гирла (Бузького лиману). Південний кордон – по березі від гирла Бугу до Дністровського лиману. Загальна площа – близько 40 тисяч кв. км. Територію було поділено було на 13 повітів (жудеців), а повіти – на райони (усього 65).

Органом управління повіту була префектура (повітова управа), очолювана префектом – румунським військовим у званні, як правило, полковника; органом управління в районі – претура (районна управа), очолювана претором – так само румунським військовим переважно у званні майора. Сільський орган управління – примарія (сільська управа) з примарем на чолі. Управлінську вертикаль завершував Департамент цивільного губернатора Трансністрії на чолі з Георге Алексяну (ДЦГТ, часто – уряд Трансністрії), і цивільному губернатору безпосередньо були підпорядковані префекти. ДЦГТ складала управління, зокрема, одним із найбільших було управління праці, якому підпорядковувалися відділи праці у повітових управах. Саме це управління було визначене відповідальним за виконання рішення № 3149, ухваленого Алексяну 18 грудня 1942 р. стосовно ромів, депортованих із Румунії [4, с. 65].

Громадський порядок, охорону об'єктів забезпечували органи жандармерії, яка була складником Румунської королівської армії. На жандармерію було покладено обов'язок реєстрації та контролювання циганського населення (ст. 2 рішення № 3149). Структурно жандармерія виглядала так: інспекторат жандармерії Трансністрії – Одеська поліцейська префектура (два батальйони) – чотири

батальйони жандармерії (штаби в Одесі, Балті, Тирасполі, Могилеві) – рота жандармерії у кожному повітовому місті – жандармські пости у селах.

Формального (юридичного) припинення існування Трансністрії не було, себто не було відповідного розпорядчого документа, оскільки з березня 1944 р. почалася фактична її ліквідація, коли Червона армія форсувала Буг на півночі, а завершилася 13 квітня 1944 р. звільненням від окупантів останнього населеного пункту Трансністрії – Овідіюполя [10, с. 1].

У румунській зоні окупації Миколаївщини було утворено два повіти – Голтянський і Очаківський на чолі з префектами. У серпні 1941 р. територія Миколаївщини була навпіл розділена на німецьку (Райхскомісаріат Україна) і румунську (Трансністрія) зони окупації [6, с. 142].

Очаківський повіт тоді поділявся на три райони – Очаківський, Красна, Варварівський. Райони, своєю чергою, на комуни, які склалися з одного великого або кількох сіл. На чолі комуни стояла сільська управа – примарія, якою керував примар. В Очаківському повіті примарії були створені у м Очакові, а також у селах Аджигол, Анчекрак, Бейкушем, Володимирівка, Іванівка, Іжецьке, Кателіно, Козирка, Куцуруб, Камбурліївка, Миколаївка, Поди, Парутине, Покровка, Турчанова.

Цей адміністративно-територіальний поділ зберігався весь період окупації області до кінця березня 1944 р. [6, с. 143].

1 травня 1942 р. В. Антонеску наказав депортувати до Трансністрії кочових і «асоціальних» циган із Румунії. У травні 1942 р. жандармерія і поліція провели відбір і реєстрацію таких циган; їх виявилося 40 909, у тому числі 9471 кочовий і 31 438 осілих, і вони становили приблизно 20 % усіх циган Румунії (в межах 1942 р. в Румунії, згідно з офіційною статистикою, проживали 208 700 циган, фактично їх було більше). Депортації підлягали в першу чергу кочові цигани. 25 червня 1942 р. Рада міністрів видала наказ про їх депортацію, яка завершилася 15 серпня 1942 р. Цією першою депортацією було охоплено 11 441 людина – 2352 чоловіки, 2375 жінок і 6714 дітей. 22 липня 1942 р. Антонеску віддав наказ про депортацію визнаних «небезпечними і небажаними» осілих циган. На підставі цього наказу 12–20 вересня 1942 р. до Трансністрії депортували ще 13 176 осіб. До початку жовтня 1942 р. у Трансністрії (в основному в повітах Голта та Очаків) вже перебували 24 686 румунських циган –

11 441 кочовий, 13 176 неkochових і 69 з-поміж колишніх ув'язнених. Пізніше до них приєдналися ще приблизно 600 осіб, тож загальна кількість депортованих становила 25 283 – 7856 чоловіків, 7266 жінок і 10 161 дитина [9, с. 107].

Згідно з письмовими показаннями 15 квітня 1945 р. колишнього префекта Очаківського повіту (Очаківський, Варварівський, Березанковський райони нинішньої Миколаївської області) підполковника Ст. Горського, наприкінці серпня 1942 р. на ст. Трихати протягом тижня було доставлено 15 тисяч циган (насправді – близько 11,5 тисячі); багато були майже голими, в лахмітті. Вони були розподілені по радгоспах у радіусі 40–50 км; у цих радгоспах вони перебували під відкритим небом протягом декількох тижнів, а потім були переведені до бараків у селах Олександродар і Велика Корениха. У цих спорудах без вікон і дверей цигани залишалися до початку листопада 1942 р., а потім за наказом з Одеси Горський евакуював із чотирьох сіл на Південному Бузі місцевих жителів і поселив циган там. Близько 4 тисяч циган, за даними Горського, померли взимку 1942–1943 рр. від голоду, тифу і холоду, деякі були розстріляні «жителями німецьких колоній» (наприклад, у с. Шенфельд; мова, мабуть, йде про загони самооборони, які створювали з колоністів-фольксдойче) і потім спалені. Агент сигуранци в донесенні від 5 грудня 1942 р. таким чином описував становище циган у цьому повіті: «...протягом часу, який вони провели в бараках у Олександродарі, цигани жили в невимовних злиднях. Вони не мали достатнього харчування» [9, с. 108].

«Кожен працездатний отримував 400 грамів хліба, а люди похилого віку і діти – 200 грамів кожен. Їм також давали трохи картоплі і, дуже рідко, солону рибу, і все це в дуже невеликих кількостях. Через недоїдання деякі з циган, а такі становили більшість, втратили так багато ваги, що перетворилися на живі скелети. Щодня, особливо в останній період, вмирили десять–п'ятнадцять циган. Вони були абсолютно завошивлені. Вони не отримували медичного обслуговування, і у них не було жодних ліків. Вони були голими, і у них не було ніякої нижньої білизни або одягу. Були жінки, чиї тіла... були голі у буквальному сенсі слова. З моменту прибуття їм не давали мила; ось чому вони не могли помитися чи випрати свою єдину сорочку. Взагалі становище циган жахливе і майже неймовірне. Через страждання вони перетворилися на тіні й стали майже дикими. Це спричинено поганими житлом і їжею, а також холодом. Через голод... вони налякали українців своїм злодійством. Якщо і були деякі цига-

ни в країні, які займалися крадіжками... просто звички, то тут навіть той циган, який намагався бути чесним, став би красти, бо голод змушував його зробити цей ганебний вчинок. Через погані умови до 25 листопада померли 309 циган. Тіла циган були знайдені на дорозі Очаків–Олександродар. Вони померли від голоду і холоду. Але, хоча цигани з бараків Олександродара були розміщені більш гуманним способом у вищезгаданих селах, це не означало, що циганську проблему в Очакові було вирішено. Їхнє становище дещо поліпшилося; вони стали менш схильні до холоду і були продезинфіковані. Але якщо вони не отримають лісу або іншого палива, цигани зроблять із будинків те, що вони зробили з бараків, перетворивши їх на місця, в яких неможливо жити. І холод змусить їх це робити, не замислюючись, що вони тільки роблять своє погане становище ще гірше, і що через це тільки зростає небезпека смерті від холоду. Крім того, якщо їм не дадуть нормальне харчування, медичну допомогу, ліки, а також одяг для деяких із них, смертність циган не зменшиться, а збільшиться одночасно зі збільшенням морозів. Крім того, збільшиться їхнє злодійство у росіян. Фактично, місцеве населення ображене, і його настрої дуже впав, тому що вони взимку були виселені з власних будинків, щоб ці будинки можна було віддати циганам...» [9, с. 109].

Основним місцем поселення циган у повіті Очаків було с. Ковалівка (Ткачовка) на р. Південний Буг (нині Варварівський район Миколаївської області). У цьому селі в березні 1943 р. перебувало 3423 цигани, розподілені по чотирьох робітничих відділеннях. За колючим дротом, без їжі, вони були змушені продавати свій одяг, щоб вижити. Їх косили тиф і голод. Найвитриваліші були переведені до села Суха Балка та Мостове (Мостівський район, повіт Березівка; нині Веселинівський район Миколаївської області), де їм видали одяг, бо вони були повністю голими.

Осілі цигани були депортовані в 1942 р. повіт Голта (Первомайський, Кривоозерський, Доманівський, Врадіївський райони нинішньої Миколаївської області та Любашівський район Одеської області). В цьому повіті в листопаді 1943 р. ще було 9567 циган. У них відібрали коней і вози, поселили в свинарниках, не давали ні їжі, ні дров, внаслідок чого тисячі з них померли.

У березні 1944 р., за даними румунської жандармерії, у Трансністрії ще перебували 12 083 цигани. Саме стільки змогли вижити. До них слід додати ще приблизно 2 тисячі циган, які в різний час та з

різних причин були репатрійовані або на свій страх і ризик у 1942–1943 рр. втекли зі Трансністрії і не були знову схоплені. Таким чином, у 1942–1944 рр. у Трансністрії загинули приблизно 11 тисяч депортованих сюди циган, вижило приблизно 14 тисяч [9, с. 110–111].

Понад половину всіх жертв становлять цигани, депортовані в Україну, а саме на Миколаївщину, з Румунії. Власне «українські» цигани в загальній кількості жертв складають приблизно 45 %, і приблизно такою самою є питома вага кількості жертв-циган у довоєнному циганському населенні України. Згідно з переписом населення 1959 р. (перший післявоєнний перепис у СРСР), в Україні (враховуючи Закарпатську область) проживали 22 515 циган, без циган Закарпаття – приблизно 10 тисяч, що є непрямим підтвердженням втрат чисельності циган України в 1941–1944 рр. (майже 9 тисяч осіб) та кількості тих селян, що вижили.

Висновки

Доля циган майже нічим не відрізнялася від долі євреїв. Як і євреї, цигани підлягали поголовному винищення, фактично, тільки за свою етнічну належність. Оскільки цигани ділилися на кочових і осілих, то теоретично передбачалося різне ставлення до цих груп. Однак на практиці жодної різниці у ставленні до осілих і кочових циган не було, і їхнє вбивство було тільки питанням часу. Мотивувалася поголовна ліквідація циган тим, що вони нібито є «асоціальними елементами» – переносниками заразних хвороб, злодіями та грабіжниками, волоцюгами, жебраками, саботажниками і закоренілими ледацюгами, порушниками громадського порядку і безпеки.

Циганська спільнота окупованих країн стала частиною нацистського плану з облаштування світу, в якому значна кількість народів мала зникнути. На противагу програмі розв'язання «єврейського питання», цигани не були предметом розлогих обґрунтувань в ідеології німецьких фашистів. Серед етнічних циганських груп дещо полегшеним було існування некочових циган, яких німці вважали більш цивілізованими.

За свідченням джерел, знищення циган тривали з серпня 1941 р. до весни 1943 р. Найбільшої інтенсивності вони досягли весною 1942 р., що можна пояснити труднощами реєстрації циган, яких складно іноді було виокремити з місцевого населення. З іншого боку, саме на цей час формуються чіткіші погляди окупаційної влади щодо

циган, засвідчені у відповідних постановках. Поза Україною геноцид тривав до завершення війни в Європі.

Регіональна особливість геноциду циган полягає у тому, що на українських територіях не було окремих концтаборів для циган, їх знищували разом з іншими народами. Можна припустити, що певну кількість могли депортувати до таборів Польщі чи Німеччини разом з євреями, наприклад, польського Белжеця, куди йшли ешелони із Західної України, яка входила до складу Генерал-губернаторства.

Отже, проведене дослідження дає змогу визначити наукові перспективи теми, які полягають у необхідності пошуку нових джерел з історії геноциду циган часів Другої світової війни та методів роботи з ними, зокрема, в Україні, реконструкції життя циганської спільноти України, території якої стала складовою окупованих регіонів Європи.

Перелік використаних джерел і літератури

1. Бессонов Н. Нарративные источники как один из информационных ресурсов цыгановедения // Роми України: із минулого в майбутнє / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Київ, 2008. – С. 96–120.
2. Бессонов Н. Об использовании терминов «Пораймос» и «Холокост» в значении «геноцид цыган» // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – Київ, 2007. – № 1 (2). – С. 71–82.
3. Бессонов Н. Цыгане СССР в оккупации. Стратегии выживания // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – Київ, 2009. – № 2 (6). – С. 17–52.
4. Беліков О. Державна політика стосовно циган України: історія і сучасність // Роми України: із минулого в майбутнє / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Київ, 2008. – С. 57–95.
5. Гриневиц О. Роми України і Миколаївщини // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. IV Миколаївська обласна краєзнавча конференція. – Миколаїв, 2002. – С. 241–244.
6. Захарченко О. О. Аграрна політика окупантів на території Миколаївщини (серпень 1941 – березень 1944 рр.) // Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941–1944 (До 60-річчя визволення області від німецько-румунських окупантів). – Миколаїв, 2004. – С. 248–257.

7. Зіневич Н. До питання про специфіку геноциду ромів на українських землях у роки Другої світової війни // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2009. – № 2 (6). – С. 148–163.
8. Зіневич Н. О. Циганський етнос в Україні (історіографія та джерела): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Київ, 2005.
9. Круглов А. Геноцид циган в Украине в 1941–1944 гг.: статистико-региональный аспект // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2009. – № 2 (6). – С. 83–113.
10. Роми у Трансністрії (1941–1944): архівні документи / Інститут ромознавства, Державний архів Одеської області, Інститут етнічних досліджень. – Одеса, 2011. – Вип. 1.
11. Солонари В. Этническая чистка или борьба с преступностью? Депортация румынских цыган в Транснистрию в 1942 г. // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2008. – № 1 (3). – С. 65–87.
12. Тяглий М. «Наказую... переслати... списки циганів»: Збір органами влади Райхскомісаріату Україна відомостей про ромів у липні 1942 р. // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2011. – № 1 (9). – С. 101–122.

Список додатків

Додаток А. Територія «Трансністрії» (карта).

Додаток Б. Георге Алексяну (фото).

Додаток В. Пам'ятник ромам у с. Красеньке Миколаївської області (фото).

Додаток Г. Йон Віктор Антонеску (фото).

Додаток Д. Депортація циган до Трансністрії (фото).

ДОСЛІДЖЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ, ПРИСВЯЧЕНОЇ ПОДІЯМ ГОЛОКОСТУ

РОМАН «ЧЕРНАЯ СЛЕЗА» ИЛАНЫ ВАЙСМАН – ЗАВЕЩАНИЕ АВТОРА ПЕРЕД УХОДОМ В ВЕЧНОСТЬ

(2014/2015 навчальний рік)

Работу выполнила:

Смиченко Анна,
ученица 9 класса частного
НВК «ЗОШ I–III степеней
детский сад “Мицва-613”»
г. Белая Церковь

Научный руководитель:

Бакун Людмила Михайловна,
руководитель школьного
Центра толерантности

СОДЕРЖАНИЕ

Вступление

Раздел 1. Необходимость коллективной памяти о Холокосте

Раздел 2. Роман «Черная слеза» – семейная хроника времен Холокоста

Выводы

Список использованных источников

ВСТУПЛЕНИЕ

Холокост – не только часть еврейской истории. Это феномен мировой истории. «Обратить вспять трагедию Холокоста невозможно, но о ней нужно помнить, пока жива человеческая память», – заявлял Кофи Аннан, Генеральный секретарь ООН (1997–2006), лауреат Нобелевской премии мира 2001 года [5].

По проблемам Холокоста в мире опубликованы тысячи научных, публицистических работ и мемуаров, созданы многочисленные веб-сайты, проводятся международные научные конференции, семинары, дискуссии и симпозиумы, вышли десятки документальных и художественных кинолент, построены мемориалы и музеи (свидетельствующие, кроме всего прочего, о достижении согласия среди историков и политиков в том, что эпоха Холокоста достойна увековечения), для большинства слово «Холокост» еще до недавнего времени было неизвестным, а явление – и сегодня остается во многом непознанным и трудно объяснимым, не укладывающимся в рамки человеческих представлений.

Кэрол В. Дэвис во «Введении в курс литературы о Холокосте» заостряет внимание на том, что «литература о Холокосте – это не только литература о том, что лично пережито автором, но это все, что связано с этой темой. Не менее уважительно следует относиться ко всему, что написано писателем на эту тему. Даже если он лично не был свидетелем событий Холокоста, еврейский писатель будет по необходимости включать эту тему в состав “своей” еврейской истории. Все это не снижает важности воспоминаний как свидетелей этих ужасных событий, так и, что не менее важно, детей этих свидетелей, а также людей, бывших детьми во время этих событий» [5].

Тема нашего исследования: «Роман Иланы Вайсман “Черная слеза” – завещание автора перед уходом в Вечность».

Объект изучения – роман Иланы Вайсман «Черная слеза».

Предмет – идейно-художественное своеобразие данного произведения, его проблематика.

Цель нашей работы – раскрыть основную проблему романа «Черная слеза» И. Вайсман, связанную с уроками Второй мировой войны, в частности, уроками Холокоста, объяснить необходимость

продолжать художественный диалог поколений, воспитывать историческую и культурную память.

Задания:

- изучить жизненный и творческий путь писательницы Иланы Вайсман, нашей землячки;
- обратить внимание на предпосылки создания документального романа времен Второй мировой войны;
- проанализировать проблематику, композицию и жанровые особенности романа-семейной хроники «Черная слеза»;
- доказать актуальность темы Холокоста в современной художественной литературе на примере произведения И. Вайсман.

На уроках еврейской литературы, знакомясь с темой «Холокост в художественной литературе», мы прочитали слова популярной писательницы Людмилы Улицкой, на наш взгляд, очень **актуальные**: «Если человек все про свою жизнь забыл – и родителей, и детей, и любовь, и все радости, и все потери – тогда зачем он жил?». Созвучны эти слова восприятию тех, которые не только ничего не забыли, но и поведали нынешнему поколению о прожитом и пережитом.

Особенно важно, когда дети тех, кто пережил Холокост, «дорщени», пытаются сегодня с помощью уходящих в иной мир родителей реконструировать картину еврейского мира, уничтоженного в огне Шоа, осмыслить, оценить события прошлого и, одновременно, ответить и на вопросы бытия, осознать свое место в этом мире. Это объясняет **актуальность** как самого романа И. Вайсман «Черная слеза», так и нашей попытки его проанализировать и донести до современных читателей важность поднятых в нем проблем.

Книга Иланы Вайсман – по сути, завещание автора, написанное перед уходом в Вечность. Роман опубликован уже после смерти писательницы, благодаря усилиям ее сестры Гилы Ятковски, проживающей в Израиле. Именно Гила, воспитанная, как и ее сестра, на незбываемых семейных ценностях, посчитала необходимым завершить работу над романом – семейной хроникой и поведать миру о трагической и героической истории своей семьи в дни страшных испытаний Второй мировой войны.

Учащиеся УВК «Мицва-613» поддерживают связь с Гилой, переписываются с ней, проводят скайп-мосты, обмениваются новостями по изучению творчества нашей землячки, белоцерковчанки Иланы Вайсман. Об этом Гила сказала в своем видеообращении, в котором упоминает и наши старания.

Мы бесконечно благодарны Гиле и ее семье за книги Иланы, присланные нам. Это дало нам возможность читать их в полном объеме, потому что, к сожалению, найти их в книжных магазинах почти невозможно.

Желание и необходимость раскрыть самобытность творчества И. Вайсман, сосредоточить внимание на последнем произведении – романе «Черная слеза» – продиктовано отсутствием литературоведческих работ по заявленной нами теме. В этом **новизна** данного исследования.

Методы исследования: литературно-исторический анализ, комплексный анализ художественного произведения, классификации и систематизации аналитических выводов.

Практическая ценность данного исследования: изучение творчества Иланы Вайсман включено в программу по еврейской литературе, утвержденную научно-методическим советом КОИПОПК. Учителя мировой литературы могут использовать материалы для уроков внеклассного чтения, на факультативах по современной литературе, а также по изучению литературы родного края.

Раздел 1. Необходимость коллективной памяти о Холокосте

1.1. Историческая память о Катастрофе – запрос нашего времени

С началом Второй мировой войны нацисты захватили страны и области с местами компактного проживания еврейского населения – Польшу, Прибалтику, Украину, Белоруссию.

В крупных городах (намного реже – в небольших) создавались гетто, куда сгонялось всё еврейское население города и окрестностей.

До принятия решения о полном физическом уничтожении евреев нацисты применяли следующую схему «решения еврейского вопроса»:

- концентрация еврейского населения в крупных городских районах – гетто;
- отделение их от нееврейского населения – сегрегация;
- полное вытеснение евреев из всех сфер общественной жизни;
- конфискация их имущества, вытеснение евреев из всех сфер экономической жизни и разорение;
- доведение евреев до состояния, когда рабский физический труд станет единственной возможностью для выживания.

В Декларации Стокгольмского международного Форума по Холокосту (2000 г.) отмечалось:

1. «Холокост (Шоа) основательно подорвал устои цивилизации. Беспрецедентный характер Холокоста всегда будет иметь вселенское значение. Спустя полвека он остается событием, когда оставшиеся в живых могут все еще свидетельствовать о тех ужасах, которые выпали на долю еврейского народа. Ужасные страдания многих миллионов других жертв нацизма также оставили неизгладимый след по всей Европе.
2. Чудовищный план Холокоста, разработанный и осуществленный нацистами, должен навсегда остаться в нашей коллективной памяти. Те, кто самоотверженно жертвовали собой, оказывая отпор нацистам, а подчас отдавали свою жизнь, чтобы защитить или спасти жертв Холокоста, тоже должны занять место в наших сердцах. Глубина этого ужаса и вершина их героизма могут служить критериями нашего понимания способности человека творить зло и делать добро.
3. Человечество все еще страдает от геноцида, этнических чисток, расизма, антисемитизма и ксенофобии. Международное сообщество торжественно заявляет, что берет на себя обязательство бороться с этим злом. Вместе мы должны отстаивать правду о Холокосте и разоблачать тех, кто ее отрицает. Мы должны усилить моральное обязательство наших народов и политическое обязательство наших правительств для того, чтобы будущие поколения смогли понимать причины Холокоста и размышлять о его последствиях.
4. Мы обязуемся крепить наши усилия для развития преподавания и исследований о Холокосте и сохранения памяти о Холокосте как в тех странах, которые уже много сделали в этом направлении, так и в тех, которые намерены присоединиться к этому проекту.
5. Мы принимаем обязательство поощрять изучение Холокоста во всех его аспектах. Мы будем развивать преподавание Холокоста в наших школах и университетах, в наших общинах и других организациях и учреждениях.
6. Мы берем на себя обязательство чтить память жертв Холокоста и почитать тех, кто боролся против Холокоста. Мы будем развивать разные формы увековечивания памяти его жертв, включая ежегодный День памяти жертв Холокоста в наших странах.

7. Мы берем на себя обязательство пролить свет на все еще темные страницы Холокоста. Мы приложим все усилия, чтобы добиться открытия архивов и сделать доступными для исследователей все документы, относящиеся к Холокосту.
8. Знаменательно, что эта первая крупная международная конференция нового тысячелетия объявила о своем обязательстве посетить семена лучшего будущего на почве горького прошлого. Мы сочувствуем страданиям жертв и черпаем вдохновение в их борьбе. Наше обязательство – помнить о погибших, уважать уцелевших, живущих среди нас, и вновь подтвердить стремление человечества к взаимопониманию и справедливости».

Как известно, на иврите «Йом ха-Шоа» означает День Катастрофы, сегодня эта дата является национальным днем траура в Государстве Израиль, а также в тех странах, где к данному вопросу относятся со всей серьезностью. Одним из уроков является трагедия Холокоста, которую цивилизованный мир отмечает ежегодно как дань незабываемой памяти миллионов невинных жертв. Этот день был установлен Кнессетом Государства Израиль в 1951 г. Это то время, когда люди, которые чувствуют свою ответственность за жизнь на земле, независимо от того, где они проживают, вспоминают евреев, ставших жертвами нацизма в годы Второй мировой войны.

Израиль и еврейские общины всего мира приурочили День Катастрофы к дате восстания в Варшавском гетто в 1943 г. В связи с этим, 27 нисана по еврейскому календарю каждый год люди вспоминают всех пострадавших от Катастрофы. В этот день по всему Израилю звучит траурная сирена. На две минуты прекращается всякая деятельность, останавливается транспорт. Люди замирают в почтительном и скорбном молчании. Во многих домах зажигают поминальные свечи. В мемориальном музее Яд Вашем в Иерусалиме проходит официальная церемония поминовения жертв Катастрофы. Миллионы евреев, живущих в Израиле и за его пределами, читают в этот день заупокойную молитву «Кадиш».

Вскоре после обретения Израилем независимости (1948 г.) развернулась дискуссия о том, какая дата является подходящей для увековечивания памяти о Катастрофе. Были высказаны разные мнения, и эта тема стала предметом жарких политических и религиозных дискуссий.

Бен Гурион (в то время – премьер-министр и руководитель правящей партии Мапай) считал необходимым приурочить день памяти к началу восстания в Варшавском гетто. Сама дата начала восстания,

14-й день місяця нисан – канун праздніка Песах, не підходить для національного траура. Бен Гурион видав в восстанні Варшавського гетто ответ будучим нападам воїнствующого антисемітизма. По этой же причине он назвал этот день Йом ха-Шоа ве-ха-Гвура (День Катастрофы и героизма).

«Если раньше в формулировке “День Катастрофы и героизма” под героизмом понималось участие евреев в воюющих армиях, в подполье и в партизанских отрядах, – отмечает Анна Азари, – то сейчас под понятием “героизм” понимается сопротивление евреев политике нацистов в гетто и на оккупированной врагом территории и само стремление выжить и остаться евреем».

12 апреля 1951 г. Кнессет принял резолюцию о провозглашении 27-го числа месяца нисан «Днём памяти Катастрофы и героизма». Это 6-й день после окончания праздніка Песах и неделя перед Йом Ха-Зикарон и Днем Независимости. Близость этих дат символизирует путь еврейского народа к возрождению государства.

В 2015 году этот день – 16 апреля.

1.2. От свидетельств и воспоминаний переживших Катастрофу – к художественному произведению

В центре литературы о Холокосте – человек и Катастрофа, пересечение жизни и смерти, добра и зла, греха и вины, предательства и героизма, ненависти и взаимопомощи, подлости и всепрощения, разочарования и веры, отчаяния и надежды, низости и самоотверженного служения долгу, преступления и наказания, палачей и жертв, равнодушных и Праведников народов мира, страдания и решимости выжить вопреки всему.

Выживший в Шаргородском гетто Винницкой области, председатель Всеукраинской Ассоциации евреев – бывших узников гетто и нацистских концлагерей, руководитель научно-просветительского Центра «Память Катастрофы», заслуженный деятель науки и техники Украины **Борис Забарко** издал серию книг «Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. Свидетельства и документы» [4] – воспоминания людей, переживших невиданную в истории Катастрофу (Шоа). Книги, вышедшие под этим названием, содержат уникальный документальный материал о трагической судьбе украинского еврейства во время нацистского геноцида, о жизни людей, обреченных на гибель, но сопротивлявшихся, боровшихся за свое существование, сохранивших человеческий облик и победивших смерть.

Воспоминания очеловечивают страшные статистические цифры потерь и дают возможность спасти от забвения еврейские души, загубленные в годы Холокоста, и увековечить имена, судьбы, истории жизни и смерти невинных жертв и Праведников мира, спасавших евреев, показать на примерах отдельных судеб чрезвычайно широкую панораму тотального уничтожения евреев, назвать те места кровавых расправ в Украине, в которых осуществлялся геноцид евреев, реконструировать историческую правду о Холокосте.

Самыми известными авторами-мемуаристами, писавшими о Холокосте, являются, считает Кэрл В. Дэвис, Элли Визель и Примо Леви (первый поднял тему Шоа в литературе). Многие из авторов мемуаров были детьми до периода Холокоста, сам период Холокоста пришелся на время их становления, оставил яркий отпечаток на их личности и судьбе. Возможно, именно это объясняет их выбор жанра – мемуары [7].

Свидетельства жертв нацизма – незаменимый источник создания произведений о Катастрофе. И никакие архивы, фильмы или книги по истории не могут передать их мучительного опыта столь эффективно, как их личные рассказы.

«Именно их душераздирающие воспоминания и истории, – подчеркивал девятый президент Израиля Шимон Перес (2007–2014), – являются залогом того, что никто не сможет исказить историю, не сможет отрицать правду о Катастрофе. Голоса выживших сохраняют живую память о жертвах Холокоста и не позволяют стереть из истории темные страницы прошлого. Голоса уцелевших в Холокосте объединяют наш коллективный разум. Именно благодаря им мы помним невинные жертвы. Их истории помогают нам помнить. И никогда не забывать. Ни сегодня, ни впрямь...» [7]. Об этом стихотворение немецко-еврейской поэтессы, лауреата Нобелевской премии Нелли Закс «Хор спасенных»:

*Мы, спасенные,
из чьих костей делала себе флейты смерть...
наши тела до сих пор полны
ее отвратительной музыкой.
...Мы, спасенные, –
просим вас:
постепенно приучайте нас к вашему солнцу,
медленно водите нас от звезды к звезде,
чтоб мы заучили эту жизнь не торопясь... [6]*

Тема Холокоста – нелегкое испытание для художника слова, которому предстоит описать человеческим языком одно из самых бесчеловечных событий мировой истории. Здесь, считает Наум Резниченко [7], потребуется и особое мужество, и особый язык, и особый художественный дар. При этом, литература о Холокосте – своеобразное море. И море это прибывает неустанно.

Эти произведения дают возможность нам и будущим поколениям читателей оознакомиться с обстановкой и событиями времен Катастрофы, понять настроения и ощущения людей, которых она коснулась, и вместе с пережившими ее евреями и их детьми и внуками взглянуть на Холокост в перспективе прошедших лет.

Именно такие рассказы-воспоминания стали и основой книги Иланы Вайсман «Черная слеза», заявленной автором как «документальный роман». На нем и остановимся детальнее.

Раздел 2. Роман «Черная слеза» – семейная хроника времен Холокоста

2.1. Неотвратимость судьбы и творческая натура Иланы Вайсман

Илана Вайсман родом из украинского города Белая Церковь.

«...Возвестив огромному миру о своем появлении, она вобрала в себя первый земной вздох, пропитанный благоуханием. Он вошел в ее кровь и определил навсегда то поднебесное состояние души, которое будет спасать ее в будущем и примирит с появлением на этой, в сущности, одинокой планете...» (из автобиографической повести «Четвертая стена») [2].

«...Ну что ж, раз надо написать о себе, значит, буду писать, но предупреждаю: буду только хвастаться! Ну, где мне еще представится такая возможность?! То, что я красавица – сами видите, то, что талантлива – тоже не вызывает никаких сомнений: другие не греются “У камина”. Чтобы еще такое про себя рассказать? А знаете что, я вам дам лучше почитать вырезку из газеты (видимо хвастаться понастоящему не умею) достоверность фактов которой подтверждаю. Да! Так будет лучше и намного объективней: “Илана Вайсман член Союза писателей Израиля с 1996 г. Приехала в страну из Украины в 1991 г. Здесь вышли в свет три ее поэтических сборника (“Мой Грустный Ангел”, “Звучание света”, “Три четверти небес”), а также книга

стихов для детей “Для чего у кошки хвост?” и одна книга прозы – автобиографическая повесть “Четвертая стена”. Илана является организатором и создателем литературно-музыкальной гостиной “Теплый Дом”, за что была награждена медалью еврейского агентства СОХНУТ, лауреат поэтического конкурса, посвященного 50-летию государства, проводимого радиостанцией РЕКА и газетой «Новости недели», а также лауреат конкурса, посвященного 200-летию А. С. Пушкина, проводимого теми же организациями. Молодая женщина с нелегкой судьбой: много лет прикована к инвалидному креслу. Несмотря на физическую слабость, Илана невероятно сильна духом. Ее жизнь всецело посвящена творчеству. И неважно, пишет ли она стихи, прозу или занимается организацией очередной встречи в своем “Теплом Доме”. На ее стихи написано много песен и романсов. Её лирика легко и восторженно принимается слушателями любого возраста. Илана Вайсман гастролирует по стране более восьми лет, со дня выхода ее первой книги» [2].

Уже после смерти Иланы было опубликовано ее последнее произведение «Черная слеза» – семейная хроника времен Великой Отечественной войны. Но тема памяти о войне, о ее неисчислимых жертвах звучала и в поэзии И. Вайсман. Показательным является стихотворение «Я умираю на войне»:

*Мне звезды ночью говорят –
В своем негаснущем огне –
Что взглядом взорванных солдат
Меня убили на войне.*

*Последний окрик тех парней –
Последний поминальный звон,
Убил меня на той войне,
Из тела выгнал душу вон.*

*Не троньте! – я кричу «богам», –
Их смелых жизней яркий бунт,
Свою до капельки отдам
Непокаянную судьбу.*

*И добровольно на алтарь
Снесу юдоли горький рок,
Не трогай жизни их! Оставь!
Прошу тебя, суетный бог.*

*Но с искореженным лицом
Тот «бог» убог, ничтожен, сер,
И уши залиты свинцом,
Отягощены золотом серъг.*

*Двух мирозданий детский плач
Вобрал могильный краснозем
И горький выдох, как палач:
«Нельзя огонь перебороть огнем».*

*Слезы скатившийся алмаз
Упал по нынешней цене...
В который век, в который раз
Я умираю на войне [2].*

Стихотворение еще раз доказывает, что тема, особенно громко зазвучавшая в романе, была выбрана неслучайно, она была выстрадана.

«Черная слеза» посвящена событиям Второй мировой войны и проблематике Холокоста. К изданию ее подготовила сестра автора – Гила Ятковски, она же написала предисловие к книге. Огромную помощь в издании книги оказали друзья. Дизайн обложки разработал Ян Ставчански. Книга «Черная слеза» вышла недавно, однако уже нашла достойное место в ряде просветительских и научных центров многих стран мира. Ее выход был приурочен к первой годовщине смерти Иланы Вайсман (1959–2009). Не имеющей специального литературного образования (как и образования историка), не прошедшей через ужасы гетто, концлагерей и эвакуации, И. Вайсман, тем не менее, удалось описать все, что пережили родители. Мать Иланы – бывшая малолетняя узница еврейского рабочего лагеря Печора («Мертвая петля») и Могилев-Подольского гетто; отец из тех, кого сегодня в Израиле называют «беженцами Холокоста». Будучи ребенком, он познал жестокие лишения во время бегства из Бессарабии, остался сиротой и вырос в жестоком антисемитском окружении в детском доме для детей, потерявших родителей в дни войны.

2.2. Роман «Черная слеза» – свидетельство «генетической памяти» народа, пережившего Катастрофу

Роман «Черная слеза» посвящен родителям Иланы и Гилы и написан на основе воспоминаний свидетелей.

Семейная хроника времен Второй мировой войны и Холокоста, написанная на основе устных бесед с матерью и записанных воспо-

минаний отца, не была издана при жизни автора, ее выход приурочен к первой годовщине смерти Иланы Вайсман (1959–2009). Не имеющей специального литературного образования (как и образования историка), не прошедшей через ужасы гетто, концлагерей и эвакуации, Илане, тем не менее, удалось описать все, что пережили родители.

Во время презентации книги в Израиле прозвучала фраза, что это «пример культуры памяти» второго поколения, детей тех, кто пережил Холокост. Это глубокое осознание дочери судьбы своих родителей и всего еврейского народа. Книга затрагивает вопросы антисемитизма и межнациональных взаимоотношений, с которыми сталкиваются дети, подростки, и при этом пытаются понять, почему же такие явления происходят в обществе.

Две сюжетные линии романа тянутся параллельно, и только в конце произведения мы видим, как соединяются судьбы героев романа. В нем есть многое, что пережили родные. Это эвакуация и бомбежки, депортация и гетто, голод и смерть близких людей. Все очень достоверно и правдиво, тонко подмечено в деталях.

...Печора, Печерский парк, Южный Буг внизу – пожалуй, одни из самых красивых мест в Подолии. Предположительно, название произошло от слова «пещера». Археологические раскопки, проведенные в 1948–1949 гг., подтвердили существование пещер и обнаружили тут поселения Трипольской культуры.

Потом началась война, и стало совсем грустно: в Печоре устроили концлагерь, прозванный самими узниками «Мертвая петля». Сюда были согнаны 40 тысяч евреев из местечек Винницкой области – Брацлава, Могилева-Подольского, Тростянца, Ладыжина, Тульчина и других. Кроме этого, сюда же попала часть евреев, депортированных из Бессарабии, Буковины, Румынии. Лагерь находился на границе румынской и немецкой зон оккупации. Контролировался лагерь румынскими полицейскими. Холод, голод, эпидемии тифа, туберкулеза, дизентерии сделали свое дело. В отличие от немцев, которые иногда входили в лагерь с целью расстрела людей, румыны действовали более «благородно» – морили людей голодом, холодом и болезнями. Зверствовали тут и украинские полицаи – охранники. К моменту прихода Красной армии в живых в лагере осталось не более 300–400 человек. Всего в концлагере «Мертвая петля» было убито около 50 тысяч узников [9].

Роман «Черная слеза» посвящен маме, «пережившей голод и разруху в годы Великой Отечественной войны, спавшей под раковиной

в концлагере, вытаскивавшей вшей из головы своей бабушки, ей, нашедшей гнилое яблоко, которое спасло ее близких от голодной смерти...» [3].

Роман посвящен и бабушке, Рахели Менделевне Беклер, «вырвавшей из рук фашистов своих детей – Хаюню, Нину и Эммануэля – и сына своего брата, Семена Ройзмана».

В книге использованы шесть рукописных тетрадей воспоминаний отца семейства, Бориса Вайсмана, пережившего ужас военных лет, оставшегося полным сиротой в восьмилетнем возрасте, очень рано повзрослевшего, прошедшего все круги ада, но не сдавшегося.

Созданию семейной хроники в художественном изложении, которую задумала Илана, предшествовало стихотворение «В предплачи душа замрет». Это название уже объясняет, почему не может молчать автор: это дань памяти, это нравственный долг перед близкими, прошедшими дорогами страданий, это плач по всем убиенным во время Холокоста. В трогательном рассказе об истории семьи мы чувствуем сопричастность боли, пережитой всем еврейским народом:

*Наполнит чашу горький мед
Нахлынувших эмоций.
В предплачи душа замрет
И по щекам прольется.*

*Густой черемуховый хмель
На утро оседает...
А бабушка моя – Рахель,
Такая молодая.*

*А дед, красив и мускулист,
Жене целует плечи.
И лоб его высок и чист,
И шрамом не отмечен.*

*И репродуктор миру рад
О том поет в окошко...
На бабушке еще горят,
Горят ее сережки.*

*Супруг так близок, дорог ей,
Целует губы, косы...
Ах, коммунист, парторг, еврей –
Неистовый Иосиф.*

*Еще спят дети в тишине,
И простыни крахмальные,
Пока вы счастливы вполне,
И все у вас нормально.*

*Но во вселенной ход минут
Проходит сам собою,
И боль взметнула ярый кнут
Над вашей судьбою.*

*Иосиф ранен, а Рахель
В предместье ада где-то,
Одну лишь видит в жизни цель –
Спассти детей из гетто,
Где смерть и голод – бытием,
Истлевшие одёжки...
И бабушка, рискуя всем,
Отдаст свои сережки.*

*Прикажет тихо: Не дыши.
Под шорох падающих листьев
Четыре маленьких души
Спасет, рискуя жизнью.*

*Ну, а пока целует муж
Ей нежное запястье,
И примус в приторном дыму
Поет, поет о счастье.*

*А на столе стоит еда,
Тарелки, вилки, ложки
И как хрустальная вода,
Блестят в ушах сережки [2].*

Автор невольно заставляет нас «пройти» дорогами войны вместе с членами ее семьи, услышать голоса мамы, маленькой плачущей от голода и ужаса Нехамы, ее старшей сестры, рано повзрослевшей Хаяни; увидеть «поседевшие» глаза прабабушки Слувы, до последнего вздоха глядящей головки своих обессиленных и испуганных внуков... Ужаснуться тем нечеловеческим условиям, в которых пришлось существовать (именно существовать, потому что жизнью это назвать невозможно), выживать и умирать изгнанным из своих домов и гонимым многодетным еврейским семьям... Сострадать уни-

женным, но непокоренным... Негодовать, видя моральную деградацию убивающих и предающих...

2.3. Отражение судьбы еврейского народа, ставшего жертвой Холокоста, в судьбе семьи Беклер

Мать Иланы – бывшая малолетняя узница еврейского рабочего лагеря Печора («Мертвая петля») и Могилев-Подольского гетто; отец из тех, кого сегодня в Израиле называют «беженцами Холокоста». Будучи ребенком, он познал жестокие лишения во время бегства из Бессарабии, остался сиротой и вырос в жестоком антисемитском окружении в детском доме для детей, потерявших родителей в дни войны.

В книге стихов И. Вайсман «Звуки света» читаем:

*Какое счастье когда мама рядом,
Когда тепло ее усталых рук
Согреет душу и на плечи лягут,
Перехватив обиду и недуг.
Ведь это счастье, когда мама рядом... [2]*

Материнская дорога... Особенно тяжело идти дорогами войны женщинам, матерям... Это очень остро ощущает автор произведения. На них огромное чувство ответственности за жизнь детей, невероятные переживания за судьбу воюющих мужей... А когда к этому добавляются страдания от геноцида твоего народа?

Судьбы героев романа, как, впрочем, и судьбы всего еврейского народа, живущего в описываемый период на планете Земля, сложатся весьма трагично.

Какой счастливой, безоблачной осталась в воспоминаниях доверенная жизнь. Любовь, царившая в семье Беклеров, греет душу и помогает выжить в концлагере Рахели. Может быть, именно любовь к этой женщине спасет и ее мужа Иосифа, «спасет от кровавого месава войны, в удушающем смраде госпитальных палат» [3, с. 52].

«Будь сильной!» – последние слова Иосифа перед уходом на фронт, и Рахель стала сильной.

Июль 1941 г., в маленький городок на Винничине вошли фашисты. Старый район Могилев-Подольского превратился в гетто. С забором и желтыми звездами, которые, как указано в энциклопедии «Холокост на территории СССР» (Москва, 2009, с. 607), «носили узники с 5-летнего возраста».

И – депортация в Печору Винницкой области, где на месте разрушенного санатория был создан рабочий лагерь, получивший у узников название «Мертвая петля».

День за днем (что характерно для жанра семейной хроники) с ужасающими детское воображение подробностями, «проживаем» с семьей Беклеров долгий путь из гетто в концлагерь. Это и впервые так близко увиденная смерть на разъезде Рахнэ, когда «народ серой массой выкатился из вагонов. Дети плакали. Ослабленных и больных полиция расстреливали на месте, без предупреждения, на глазах у всех» [3, с. 160].

Сцена гибели мальчика и деда, не сумевшего сберечь внука, потрясает достоверностью: «Дедушка и внук замешкались. Обессиленный мальчик упал, а дедушка пытался его поднять, обреченно приговаривая:

– Мотэлэ, штэй иф, ман кинд (Мотэлэ, мальчик мой, вставай)!

Но мальчик, изможденный голодом и долгой дорогой, даже не отвечал на увещевание деда. Он лежал в грязи, его библейски прекрасное лицо было перепачкано и по нему катились крупные *черные слезы*. Выстрел полиция оборвал земные страдания маленького ангела. Дед упал на колени возле бездыханного тельца... во всю оставшуюся мощь своего хилого голоса, отчаянно закричал, пронзая туман поблекшим взором:

– Ой, Готыню, таярэ, ви госту лос дерлози!.. (Господи милостивый, как же ты допустил!..)» [3, с. 161].

Автором найдены такие слова для описания этой трагедии, что она вырастает до масштабов вселенской; последний крик несчастного старика заставляет содрогнуться небо. Антитеза «библейски прекрасное лицо – *черные слезы*» подчеркивает противоестественность происходящего. *Черные слезы боли, черные слезы нечеловеческого страдания, черные слезы безысходности катятся в этот момент у всех гонимых в страшную неизвестность только потому, что они – евреи*. Такое толкование «черной слезы» еврейского народа одно из многих, которые прозвучат еще на страницах романа.

Одна картина сменяет другую, одна страшнее другой, но все вместе выстраиваются в хронику страшного лихолетья, именуемого Холокостом.

...Почти осязаемо яблоко, залежавшееся на земле, запеченное на солнце, но – яблоко! Нехама забывает усталость, голод и сразу же отдает яблоко маме. Рахель на ходу делит его детям по кусочку.

Малышам казалось, что этот грязный полусгнивший кусочек яблока был вкуснее всех сладостей, съеденных ранее. Благодарный взгляд матери, носовой платочек, в который завернули маленький кусочек для Эмочки.

...Лагерь, место под раковиной в бывшей столовой (раньше это был санаторий) на голом цементном полу досталось семье Беклеров. Этот «укромный» уголок был настолько страшен, что бабушка Слува в сердцах выкрикнет: «Та лучше б эти гады вам пулю в лоб дали, та лучше б вас собаки разорвали, лучше бы волки съели, чем хоть день тут» [3, с. 175]. Не может гордая, хоть и замученная женщина смириться с уготованной им судьбой, не хочет превращаться в «полутень-полутруп», в «бывшего человека». Бабушка Слува ослабла. Из красивой статной еврейской женщины она превратилась в старушку. Ее дочери советовали: «Оставь мать, беги, иначе погубишь и себя и детей!». Но Рахель не пошла на это. Она была воспитана в духе уважения и любви к родителям. Семейные узы – крепкие узы, если они «завязаны» на незабываемых традициях. Для семьи Беклеров это было той спасительной соломинкой, которая уберегла ее от разрушения и гибели.

...Сосед-парикмахер одолжил машинку, и Рахель подстригла всех наголо, включая бабушку. Вместе с густыми седыми прядями катились крупные слезы по ее впалым щекам. К реальности ее возвращает спасающая от жажды драгоценная влага, принесенная в чумазах, сложенных ковшиком ручках внучки Хаюни. Старческие дрожащие руки прижимают детские ручонки к своему лицу, а по «ее дряблой шее течет капля воды, постепенно чернея» [3, с. 175]. Еще одна *черная слеза, последняя прижизненная слеза, слеза прощания с мирными воспоминаниями, слеза тихого ухода от страдания.*

И всплывает в памяти картина первой бомбежки, под которую попали беженцы из Могилева-Подольского: «Старая Слува оцепенела. Ветер трепал седые волосы, и по окаменевшему лицу, смывая пыль и копоть, текла единственная *черная слеза*. Рахель проследила направление взгляда матери и... онемела: в том месте, где лежала Степанида, зияла глубокая воронка...» [3, с. 79]. *Слеза невосполнимых утрат, слеза безысходности...*

Заслуга автора как «мастера Слова» в том, что описания – почти осязаемы, зримы. Со страниц книги веет тревогой, кошмаров бомбежек. Тянет трупным смрадом расстрельных рвов гетто и концлагеря, из которого Рахели чудом удастся бежать с детьми.

Последнее украшение отдала мама Рахель полицая и проводнику, чтобы выбраться из концлагеря, где ее и детей ожидала неминуемая смерть. Это были сережки с черными бриллиантами, которые Иосиф подарил жене, когда родилась Хаюня: «Не просто черные алмазы, точнее, бриллианты – это же знаменитая огранка – “черная слеза” – сочетание тьмы и чистого света, ада и рая, высокой поэзии и площадной брани» [3, с. 152].

Лучик надежды, лучик света, – последние перед уходом на фронт слова мужа, Иосифа, мужчины, еврейского солдата, готового воевать «не за коммунистов и товарища Сталина», а за свой дом, семью – жену, детей: «...Вы вернетесь, а мы очистим город от фашистских гадов...».

Рахели и детям посчастливилось вернуться в родной дом, но он занят другими, чужими людьми, не пустившими страдальцев на порог, обманувшими чудом спасшихся узников концлагеря: «Обескураженное, потерянное, еще более несчастное, чем в начале пути, на ощупь двигаясь в пространстве, все семейство покидало свое родовое гнездо. Они шли неведомо куда, достойно дополняя собой пейзаж хмурого города» [3, с. 265].

Автор дает, на наш взгляд, довольно интересный собирательный, неоднозначный психологический портрет тех, кто прошел проверку войной, оккупацией, смертью близких – проверку на человечность. Рахели никак не удалось бы спастись самой и спасти детей (заметим, всех троих), если бы не встретила на их пути украинская молодка Катерина, которой «мама завещала любить евреев. Она всю жизнь работала у них и ничего, кроме добра, от них не получала...» [3, с. 94]. Женщина относилась к ним так, словно это были самые близкие ей люди... Она оставила у себя Эммануила, когда Рахель с детьми и Слувой пряталась в погребе, предупреждая, что «если он заплачет и немцы услышат? И его не спасешь, и всех погубишь...» [3, с. 104].

Рахель постигла и перерождение личности «бывшего куркуля и антисемита» Петра, с таким трудом дающееся ему, и понимала, что этот человек отныне и навечно связан с нею непостижимыми узами родства, которые «ткуются из адовых материй под общим названием – война» [3, с. 117].

«...Две огромные руки яростно разгребали сено. Беглецы проснулись и, онемев от ужаса, смотрели на исполина в косоворотке и шароварах, неотрывно взирающего на голодное семейство» [3, с. 255]. Через несколько мгновений... эти же огромные лапы протянули женщине увесистый узелок и коричневый глечик, полный молока.

2.4. Трагедия семьи Вайсман, «сгоревшей» в горниле войны

Вторая сюжетная линия «протянулась» от городка на Днестре Резины до Запорожья, оттуда до степей Сталинградской области. Можно даже составить «маршрут эвакуации», точнее, бегства от войны и Холокоста семьи Букэ (Бориса Вайсмана). Родители – Беньямин и Менихэ, дети – Букэ и Сюня. Волей судьбы выживет лишь старший из сыновей. Благодаря его воспоминаниям дочь, Илана Вайсман, «реконструировала» обстановку в советском прифронтовом тылу, где оказались десятки тысяч беженцев-евреев.

Букалэ, как нежно называла его мама, было суждено потерять отца на войне, стать свидетелем смерти от голода братишки Сюни: «Навсегда останется Сюня в его сердце. Боль вместе с памятью об этом маленьком родном человечке будет сопровождать старшего брата на протяжении всей его жизни» [3, с. 75].

Погибнет мать. А перед глазами их последняя встреча, когда Менихэ, похоронив младшего сына, уходила из больницы на поиски пропитания для старшего: «Там стояла мать в плюшевом пальто, выдавшем виды... Пальто пестрило многочисленными заплатами, но прорех на нем было еще больше. На ногах разноцветное тряпье, где-то подобранное матерью. Тряпье перевязано какими-то бечевками, как это делали калики перехожие, голь перекатная... На мгновенье обернулась на пороге, улыбнулась вымученной улыбкой, вышла на улицу и – навсегда...» [3, с. 157].

Внук так и не узнает, где и как закончили свои дни бабушка Ховэ и дед Мойше. Они прожили не самую веселую жизнь: «...им пришлось перенести жестокость бессарабских погромов в начале века, а затем не менее безжалостную петлюровщину и кровавый разгул иных антисемитов. Но даже эти старики не могли представить, что наступает еще более чудовищное лихолетье, какого евреи до сих пор не знали...» [3, с. 74].

На пути Букэ встретятся разные люди. Он запомнит, как раненый русский сержант делился с ним госпитальным пайком, в то время, как еврейская мать отказала в помощи. Еврейский мальчик познал в советском тылу «прелести» антисемитского окружения – как взрослых, так и сверстников, в детском доме, а по сути, тюрьме для сирот.

Его судьба – одна из тысяч. Война лишала родителей, близких, многих покалечила не только физически, но брала на излом.

Судьбы людей, описанные в романе, как, впрочем, и судьбы всего еврейского народа, живущего в описываемый период на планете

Земля, сложились весьма трагично. Большинство так и не вернулись: кто с поля боя, кто – из гетто, кто – из концлагерей. А сколько превратилось в пепел, разлетевшись по белу свету, стуча в сердца потомкам и всем равнодушным к чужой боли.

Именно из-под пера такой равнодушной, правильно понявшей главные уроки войны и Холокоста, сумевшей найти в себе силы так пронзительно рассказать о судьбе своей семьи, судьбе своего много-страдального народа, Иланы Вайсман, вышел роман, который без слез читать нельзя. *Только эти слезы уже не черные, они горькие, но праведные.*

Выводы

Роман «Черная слеза» – это яркое проявление культуры памяти второго поколения, детей тех, кто сумел пережить Холокост. Представители второго поколения с помощью уже уходящих в иной мир родителей сегодня реконструируют картину еврейского мира, уничтоженного в огне Шoa, стараются осмыслить, оценить события прошлого. Такую задачу поставила перед собой Илана Вайсман, женщина с удивительной, трагической судьбой, прикованная к инвалидному креслу, не получившая специального образования ни как литератор, ни как историк. Она выполнила свою миссию, оставив в наследство книгу, достойную прочтения и изучения нашим и последующими поколениями.

Лауреат Нобелевской премии Эли Визель на специальной сессии Государственной Ассамблеи ООН, посвященной 60-й годовщине освобождения нацистских концлагерей, сказал: «Жуткая Катастрофа, травмировавшая историю, навсегда изменила человеческое представление об ответственности по отношению к другим людям» [6].

Роман Иланы Вайсман затрагивает вопросы антисемитизма и межнациональных взаимоотношений, с которыми сталкиваются дети, подростки, и при этом пытаются понять, почему же такие явления происходят в обществе. Две сюжетные линии романа тянутся параллельно, и только в конце произведения мы видим, как соединяются судьбы героев романа. В книге есть многое, что пережили родные автора. Это эвакуация и бомбежки, депортация и гетто, голод и смерть родных. Все очень достоверно и правдиво, тонко подмечено в деталях.

При этом общий характер книги жизнеутверждающий. Легкий для восприятия стиль письма позволяет не только взрослому читате-

лю, но также и нам, подросткам, на примере одной семьи понять и осмыслить трагедию Холокоста.

«Ты дописала до конца свою, может быть, самую главную книгу. И если бы не жуткая судьба и мучительная смерть, то мир читателей никогда не узнал бы о Всемирной Катастрофе в масштабах одной маленькой еврейской семьи и о частной, личной Катастрофе под названием “судьба Иланы Вайсман”» [3], написала сестра Иланы – Гила, удивительно точно передав замысел автора и наше восприятие ее детища под названием «Черная слеза».

Книга Иланы Вайсман доказала, что мы обязаны не просто помнить о прошлом, но и четко осознавать, какие угрозы современному миру несут межнациональная рознь, расовая нетерпимость, антисемитизм и пренебрежение к человеческому достоинству. Холокост принес нам горький урок того, что антисемитизм и фашизм – это одно и то же явление, и ростки его надо уничтожать на корню. Это обязательство не только перед еврейским народом, но и перед всеми другими, кому угрожает или может угрожать такая же судьба. Потому что, как и это показал Холокост, хотя евреи могут быть первыми жертвами антисемитской ненависти, они редко оказываются последними жертвами. Не допустить это призвана и «Черная слеза».

Список использованных источников

1. Бронштейн М. Мертвая петля. Интервью с узниками Печорского концлагеря. – Walnut Creek, California, 2013. – С. 7–8.
2. Вайсман И. Три четверти небес: Книга стихов. – Тель-Авив, 2003.
3. Вайсман И. Черная слеза: Документальный роман. – Ришон ле-Цион: MEDIAL, 2010.
4. Забарко. <http://berkovich-zametki.com/2006/Zametki/.../Zabarko1.htm>.
5. Кэрл В. Дэвис. Введение в курс литературы о Холокосте. berkovich-zametki.com/2005/Zametki/Nomer6/Levertov1.htm†
6. Опечатанный вагон: Рассказы и стихи о Катастрофе. – Москва; Иерусалим: Мосты культуры – Гешарим, 2005.
7. Резниченко Н. Тема Холокоста в литературе. zadacha.uanet.biz/.../Резниченко-ТЕМА-ХОЛОКОСТА-В-ЛИТЕРАТУРЕ.doc†
8. Рейхман Г. «Черная слеза» – роман как завещание: «Помни!...». <http://jewishinfo.ru/site.php?id=8530&sid=725>.
9. Уцелевшие чудом. Воспоминания бывшей узницы гетто и концлагеря «Печора» («Мёртвая петля») в 1941–1944 гг. – Тель-Авив, 2013 г., 19 ноября. netzulim.org/R/Concurs/07/Simankova.htm.

ЇДИШИЗМИ ТА ГЕБРАЇЗМИ ЯК МАРКЕРИ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В НОВЕЛІ «АПОКАЛІПСИС» МАРІЇ МАТІОС

(2017/2018 навчальний рік)

Роботу виконала:

Котюк Вероніка,
учениця 10 класу
Хорошівської гімназії
Житомирської області

Науковий керівник:

Шевчук Валентина Михайлівна,
учителька української мови і літератури

ЗМІСТ

Вступ

Розділ 1. Основні засади дослідження запозичень з їдишу та івриту в сучасному мовознавстві

Розділ 2. Теоретико-методологічні засади дослідження екзотизмів у контексті міжкультурної комунікації

Розділ 3. Особливості вживання їдишизмів та гебраїзмів як маркерів міжкультурної комунікації в новелі «Апокаліпсис» Марії Матіос

Висновки

Список використаної літератури

ВСТУП

У час постійного оновлення й процесу демократизації українського суспільства, виходу України на міжнародну арену в різних галузях господарства, промисловості, культури, у період інтенсивного розвитку науки й техніки особливого звучання набуває проблема іншомовних слів, у тому числі запозичень з їдишу та івриту, як маркерів міжкультурної комунікації, багато уваги якій приділяли такі учені: Т. Батанова, А. Гаркаві, Т. Головач, В. Москович, І. Огієнко, Б. Подольський, В. Рибалкін, З. Рожченко, О. Скопненко, Л. Сокол, Є. Фалькович, М. Феллер, Т. Цимбалюк, Ф. Шапіро, М. Юшковський та ін.

Актуальність обраної теми зумовлено тим, що запозичення з їдишу та івриту ще не були об'єктом системного дослідження в сучасному мовознавстві стосовно новели «Апокаліпсис» Марії Матіос.

Об'єктом дослідження стала новела «Апокаліпсис» Марії Матіос з огляду на використання в ній їдишизмів та гебраїзмів.

Предметом наукової роботи є їдишизми та гебраїзми як маркери міжкультурної комунікації в новелі «Апокаліпсис» Марії Матіос.

Мета дослідження – виявити та проаналізувати запозичену лексику з їдишу та івриту на позначення єврейської культури та побуту як маркерів міжкультурної комунікації в новелі «Апокаліпсис» Марії Матіос.

Для реалізації поставленої мети потрібно було вирішити такі **завдання**:

- 1) опрацювати текст новели Марії Матіос;
- 2) виявити в ньому їдишизми та гебраїзми;
- 3) прокласифікувати вибраний матеріал;
- 4) визначити умови, за яких ці запозичення стають маркерами міжкультурної комунікації;
- 5) визначити функції, які виконують запозичення з їдишу та івриту в тексті художнього твору (на матеріалі новели «Апокаліпсис» Марії Матіос).

Під час написання наукової роботи використано **методи**: пошуковий, описовий та зіставний.

Джерелами дослідження були новела «Апокаліпсис» Марії Магі-ос; словники іншомовних слів.

Структура роботи: вступ; три розділи; висновки; список використаної літератури.

Розділ 1. Основні засади дослідження запозичень з їдишу та іврити в сучасному мовознавстві

1.1. Їдишизми в українській мові

Слово – основна одиниця лексичного складу мови. У лексиці групи слів різняться за значенням, за вживанням, за походженням. Крім корінних українських слів, у лексичному складі сучасної української літературної мови певне місце посідають запозичення з інших мов. Запозичена лексика в сучасній українській мові становить приблизно 10 % її словникового складу. У світі немає жодної мови, у лексиці якої не було б запозичень з інших мов, тому що жоден народ, носій і творець своєї мови, не живе ізольовано, відокремлено від інших народів. Процес засвоєння слів якоюсь мовою з інших мов є одним з істотних шляхів збагачення її словникового складу, робить її гнучкішою, виразнішою. Слова, запозичені з інших мов, завжди відповідним чином пристосовуються до законів фонетики, граматики, словотворчих моделей та семантичної системи тієї мови, до лексичного складу якої вони ввійшли [16, с. 121].

Запозичатися можуть як цілі слова та вислови, так і окремі їх елементи (морфеми, структура, семантика).

Серед лексичних елементів, запозичених з інших мов, слід розрізняти:

- а) ті, що з'явилися внаслідок прямого запозичення, якими є слова та вислови;
- б) ті, що увійшли за посередництва слів (таким шляхом засвоюються, зазвичай, іншомовні морфеми);
- в) ті, що потрапили в мову внаслідок калькування, причому розрізняють кальки структурні й семантичні [17, с. 122].

Іншомовні слова та вислови входили в систему української лексики протягом усієї її історії. Це пов'язано з економічними, політичними та культурними контактами між українським та іншими народами. До періоду Київської Русі належать давніші іншомовні запозичення, до часів формування й розвитку української мови – пізніші.

Ранні запозичення характеризуються тим, що проникали в мову усним шляхом, а пізніші засвоювалися як за допомогою усного спілкування, так і через літературні джерела.

Українсько-єврейські відносини мають тривалу і дуже непросту історію.

Багатовікова історія проживання євреїв – носіїв мови їдиш – на теренах України позначилася як на лексиці, так і на фразеології української мови. Сам їдиш також зазнав впливу української. Численні лексичні запозичення з їдишу представлені в говірках Західної України: іменники на позначення побутових предметів і реалій життя; дієслова, що були адаптовані до норм морфології їдишу, але зберегли слов'янські корені. Цікавим був той факт, що запозичень з російської мови в їдиші значно менше, оскільки євреї жили переважно в межах так званої межі осілості – території, яка була дозволена наказом 1791 р. цариці Катерини II для поселення євреїв і до якої входили переважно українські, білоруські та литовські землі [12, с. 256].

Українська мова зазнавала впливу як давньоєврейської (гебраїської) мови, так і мови їдиш.

Їдиш (також **їдиш**, ייִדיש, ייִדיש або ייִדיש) – побутова мова з групи германських мов єврейського населення Східної та Центральної Європи, а також США. Сформувалась під значним впливом німецької. Відома з X ст. У період з XII до XVIII ст. існувала переважно як розмовна. З XVIII ст. на її основі розвивається їдиш-література. Після Голокосту й еміграції єврейства їдиш втратив свої позиції. Сьогодні мовою їдиш володіє понад 2 мільйони людей, переважно в Європі, Ізраїлі та США. До масового знищення євреїв під час Другої світової війни нею розмовляли 1112 мільйонів осіб [14, с. 85].

Їдишизм – слово, рідше вислів, запозичені з їдишу [21, с. 215].

Цікавими є дослідження Зої Рожченко. Науковиця пише, що іноді важко встановити джерело запозичення, оскільки багато слів у цій мові своєю чергою також є гебраїзмами. Спеціальним вивченням впливу єврейської мови на українську займався митрополит Іларіон (у миру Іван Огієнко). У праці «Іноземні елементи в російській мові» він писав: «Рано оселившись у Південній Русі, євреї з плином часу збільшувалися кількісно, займаючись торгівлею, вони входили в близькі стосунки з народом, тому й не дивно, що їхня мова наклала свій слід, хоча й невеликий, на українську й білоруську мову». Справді, І. Огієнко знаходить досить багато слів єврейського походження в

українській мові, як-от: **балабос**, **кагал**, **капцан** тощо. Науковець називає також єврейські запозичення, пов'язані зі сферою комерції. Це слова, що походять від гебрійського **схойре** – «товар»: **шахир-махир**, **шахрай**, **шахраювати**, а також слово **гаман**. Сюди ж можна включити їдишизми **решта** (від нім. *Rest* – залишок), **коштувати** та **кошти** (від нім. *kosten* – коштувати), **вартий**, **вартість** (нім. *Wert* – вартість, ціна) [15, с. 170].

З. Рожченко досліджує їдишизми германського походження. Так, вона пояснює семантику вислову **шляк би трафив** – «*нехай тебе стріне хвороба*» і «**взяти на цугундер**» – «*притягати до відповідальності*» та «*ставити у скрутне становище*» [15, с. 170].

Деякі запозичення з мови їдиш пов'язані зі щоденним побутом: **праска** (від євр. *пресл*), **прасувати** (від євр. *пресн*), **ганок** (від євр. *ганек*, що своєю чергою походить від нім. *Gang* – вхід, прохід) **пасок** (від євр. *пас* – смуга, *пасікл* – смужка, риска, пасок). З. Рожченко до них додає ті слова, в яких є запозичена фонема **г**. Серед таких їдишизмів можемо назвати також **гвалт** (євр. *гвалд* – насильство), **гешефт** (євр. *гешефт* – підприємство, бізнес) [15, с. 170].

Зоя Рожченко робить висновок, що з їдишу українська мова запозичує слова, які умовно можна поділити на три групи: 1) експресивні вирази (*шляк би трафив*, *взяти на цугундер*); 2) назви понять, пов'язаних зі сферою купівлі-продажу (*гаман*, *кошти*, *решта*); 3) слова на позначення предметів, явищ і дій побуту (*ганок*, *пасок*, *праска*, *прасувати*). Це свідчить про те, що українсько-єврейські контакти взаємозбагачували народи [15, с. 170].

Професор кафедри славістики Єврейського університету в Єрусалимі, директор ініціативної групи «Українсько-єврейська зустріч» Вольф Москович вивчає взаємовплив української мови і їдишу (праці «Лексичні запозичення з їдишу у говірках міст Західної України», «Українські елементи у мові їдиш», «Прізвища українців та українських євреїв. Спільні та різні риси»).

Доктор Мордехей Юшковський, директор Міжнародного центру з вивчення мови й культури їдиш при Всесвітньому єврейському конгресі, досліджує літературу та фольклор мовою їдиш, їх взаємодії з українською народною творчістю: «Мапа України в літературі мовою їдиш», «Взаємопроникнення українського та єврейського фольклору», «Література єврейської еміграції».

Цікавими є праці Тетяни Батанової: «Їдиш як мова боротьби: соціалізм, територіалізм, фемінізм у контексті політичних рухів і літе-

ратури кінця XIX – початку XX століття» та «Культур-ліга – модерністський культурний рух мовою їдиш на території України» [27].

Отже, їдишизми в царині мовно-культурної взаємодії пройшли досить складні шляхи перетину доль українського та єврейського народів протягом більш як тисячолітньої історії спільного проживання. Контакти двох народів були тривалими й глибокими. Українська мова запозичила фразеологізми; поняття, пов'язані зі сферою купівлі-продажу; загальноживані слова на позначення предметів, явищ і дій повсякденного побуту. Українсько-єврейські контакти сприяли культурному взаємозбагаченню народів.

1.2. Особливості запозичення гебраїзмів

Лексика сучасного івриту тісно пов'язана з історією його становлення та розвитку. **Іврит** (івр. עברית) – староеврейська мова, гебраїська мова. Офіційна мова Ізраїлю. Належить до семітської групи афро-азійської сім'ї мов. Іврит – сучасний, оновлений варіант давньоєврейської (гебраїської) мови, збагачений новою термінологією, передусім науковою [21, с. 449]. **Гебраїзм** – слово чи мовний зворот, властиві івриту [21, с. 246].

Н. Бакуліна пише, що з етимологічного погляду склад сучасної мови іврит поділяється на такі категорії:

- 1) незапозичена лексика (**ем** «мати», **ав** «батько», **лашон** «язик», **шен** «зуб», **шалом** «три», **шата** «пити», **ерец** «країна»);
- 2) слова-інновації, утворені в івриті від наявних (бібл. **хашмаль** «сплав золота та срібла» – суч. іврит «електрика», **софер** «писар» – «письменник», **тапках загав** «золоте яблуко» – «апельсин»);
- 3) запозичена (**пошана** «лілія», назви місяців єврейського календаря **нісан**, **тамуз**; **сефер** «книга») [1, с. 17].

Відродження івриту як розмовної мови в Палестині з усією гостротою поставило проблему поповнення словникового фонду. Для її вирішення комітет виробив політику, спрямовану на адаптацію лексички усіх пластів мови – біблійного, мішнаїтського та середньовічного івриту. Прикладом є слова **мілон** «словник», яке ввів Е. Бен-Йегуда замість сполучення «сефер мілім» «книга слів». Серед лексичних інновацій трапляються також звуконаслідувальні слова, наприклад, **рішрум** «шарудіння», запропоноване Х.-Б. Бяліком, видатним єврейським поетом, який народився на Волині, здобув єврейську освіту в Житомирі, а писав вірші мовою іврит [1, с. 18].

Прикметним став взаємовплив іврити та їдишу. Цій проблемі присвячені роботи Б. Подольського, Е. Фальковича, Ф. Шапіро. Через їдиш у сучасний іврит проникали запозичення зі слов'янських мов (**нуднік** «зануда»). Прикладами запозичень із слов'янських мов до їдишу та іврити є чимало єврейських прізвищ із суфіксом *-ич* і *-ський*. Єврейські прізвища утворено від назв населених пунктів Галичини (**Бродський, Чортківер**), за родом занять (**Фурман, Крамар**). Слов'янське оформлення надавалося єврейським кореням: **Рабинович** (нащадок рабина), **Каганович** (син кагана – духовного служителя), **Беркович** (син Берка), **Іцкович, Мошкович**. У розмовному їдиші імена подавалися у формі, властивій розмовній українській мові: **Мошко, Іцко, Берко**, що згодом, після русифікації, почало сприйматися як образливе [1, с. 19].

Достатньо великий шар біблійної лексики іврити потрапив у європейські та слов'янські мови через переклади Тори (Біблії) давньогрецькою мовою. Наприклад, **месія** (**машіах** «помазанник»), **рабин** (**рабі** «мій учитель»), **суббота** (**шабат** «неробочий день»), **амін** (**амен** «правильно, істинно»), **алілуя** (**галлелу-я** «прославляйте Господа»), **пасха** (**песах** «минув, пройшов повз»), **херувим** (**керувім** «ангел»). Слова *євреї* та *ідей* (*юдей*) прийшли до української мови з івритських **іврі, огуді**. Завдяки перекладу Тори до європейських та слов'янських мов потрапили імена **Михайло** (івр. *Міхаель* «хто як Бог?»), **Яків** (від івритського дієслова «слідувати»), **Анна** (*хен* «милість, краса»). У багатьох мовах з єврейського імені **Йоханан** («Господь надав милість») утворилися грецьке **Іоаннес**, давньослов'янське **Іоанн**, українське **Іван**, німецьке **Йоганн**, англійське **Джон**, іспанське **Хуан**, італійське **Джованні**, польське **Ян** [1, с. 20].

Проблеми українсько-єврейських та єврейсько-українських мовних контактів висвітлено в роботах В. Рибалкіна, О. Ткаченка, М. Феллера та ін. А. Гаркаві писав, що євреї, які за нової ери селилися в Криму, у побуті користувалися кнаанською (ханаанською) мовою. Це жіночі імена **Чорна, Біла, Злата, Пава**. Походять з мови кнааніт також форми слів **пліт, гній, чверть**.

Про гебраїзми в українській мові писав професор кафедри Близького Сходу, арабіст-філолог В. Рибалкін. Він зазначив, що «прямих запозичень в українській мові практично не зафіксовано: першим проміжним ланцюгом виступає переважно грецька мова, з якої гебраїзми переходили до старослов'янської, а з неї – до давньоруської мови, звідки потрапили до української».

Сучасна мова іврит є спадкоємницею давньоєврейської біблійної мови (22 % займає лексика біблійного походження). Тому і в українській мові гебраїзми належать переважно до біблійної та релігійної лексики: *Адам, алілуя, манна, месія, осанна, Саваоф, Талмуд, Тора, херувим*; передають специфічні етнокультурні реалії: *єврей, іудей, кошерний, маца, меламед, пейси, рабин, хедер*. Частину гебраїзмів становлять арго (*махлювати, хохма, шабаши та ін.*) та окремі лексичні одиниці (*бегемот*). До гебраїзмів належать і нові лексичні запозичення із сучасної гебрайської мови (*кібуц, кнесет*).

Своєрідним різновидом запозичень є калька. Це слово або зворот мови, повністю або частинами перекладений з іншої мови [16, с. 305].

Й. Гурі виділяє лексичні кальки (**леванім** «білизна», **швійон несеш** «байдужість», **гібон** «герой», «надутий») [19, с. 71].

До категорії фразеологічних кальок належать прислів'я, які не лише схожі за змістом, а й базуються на одному й тому самому образі (пор. *іврит* – *українська*): «*Новий віник – добрий віник*» – «*Новий віник гарно замітає*»; «*У пустелі кожна колючка – квітка*» – «*У степу й хрущ – м'ясо*»; «*Не кожного дня Пурім*» – «*Не все котові масниця*» [19, с. 71].

Отже, лексика сучасного івриту складається зі слів, успадкованих від давньоєврейської мови попередніх періодів, прямих запозичень і калькованих форм з різних мов. В українську мову було запозичено гебраїзми на позначення релігійної й біблійної лексики, етнокультурних реалій. Важливим пластом є арго та прислів'я, які відображають культуру та національну багатоманітність світу.

Розділ 2. Теоретико-методологічні засади дослідження екзотизмів у контексті міжкультурної комунікації

2.1. Міжкультурна комунікація як суспільне явище

Реалії сьогодення, розширення та інтенсифікація міждержавних і міжетнічних контактів модифікують форми спілкування та привертають до них увагу політиків, науковців, представників засобів масової комунікації. У різних студіях активно вживають популярний термін «міжкультурна комунікація», що позначає як процес спілкування представників різних національно-етнічних та лінгвокультурних спільнот, так і міждисциплінарну галузь, предметом якої є вербальні й невербальні особливості цього процесу [5, с. 14].

У визначенні поняття культури П. І. Осипов розглядає універсально поширену й водночас специфічну для певного суспільства, нації, організації або групи орієнтаційну систему, яка зумовлює сприйняття, мислення, оцінювання та дії людей усередині відповідного суспільства [5, с. 17].

Жодна культура не існує ізольовано. У процесі своєї життєдіяльності вона вимушена постійно звертатися до досвіду інших культур. Саме таке звернення до інших культур називають «взаємодією культур».

Науковці, які досліджують процес міжкультурної комунікації, тлумачать це поняття по-різному. Ю. В. Малахова вважає, що міжкультурна комунікація здійснюється в умовах значних культурно-зумовлених відмінностей, а її учасники використовують спеціальні мовні варіанти, які відрізняються від тих, що використовують у спілкуванні в межах однієї культури [5, с. 18].

Заслуговує на увагу думка Ф. С. Бацевича, який вважає, що міжкультурна комунікація є процесом спілкування (вербального й невербального) людей (груп людей), які належать до різних національних лінгвокультурних спільнот і, як правило, послуговуються різними мовами, відчують лінгвокультурну «чужинність» партнера по спілкуванню, мають різну комунікативну компетенцію, яка може стати причиною комунікативних невдач або культурного шоку у спілкуванні [2, с. 13].

Отже, міжкультурна комунікація – це процес вербального й невербального спілкування груп людей, які належать до різних національних лінгвокультурних спільнот і послуговуються різними мовами. Характерною рисою розвитку цивілізації є міжкультурна комунікація, що супроводжується інтенсивними процесами мовних запозичень. В умовах історико-суспільних процесів використання іншомовної лексики стає чинником, що, з одного боку, сприяє встановленню міжмовних контактів і зближенню з реаліями й культурними світами інших етнічних спільнот, а з іншого – допомагає усвідомленню власної національної ідентичності.

2.2. Сучасний стан і проблематика досліджень екзотизмів

Розвиток словникового складу є показовою ознакою розвитку суспільства. Запозичення – це активний процес: мова-реципієнт не інертно сприймає запозичене слово, а, так чи так, трансформує його.

В умовах міжкультурного спілкування між народами відбувається обмін продуктами життєдіяльності, ідеями тощо. Загальною основою для всіх процесів запозичення є *взаємодія між культурами, економічними, політичними й побутовими контакти між народами*, які розмовляють різними мовами. Ці контакти можуть мати масовий і довготривалий характер в умовах спільного життя на суміжних і навіть на одній і тій самій території. Вони можуть здійснюватися лише через певні прошарки населення. Ці контакти можуть мати характер взаємовпливу або одностороннього впливу, мати мирний характер або протиборчий [8, с. 210].

У взаємодії з іншими культурами мова збагачується національними особливостями інших мов. У цьому процесі особливу роль відіграють різноманітні лексичні запозичення, серед яких помітні слова з яскравими національно-культурними компонентами, які в лексикології називають екзотизмами (від гр. *exoticos* – чужий, іноземний). Це слова, які позначають властиві іншим народам або країнам поняття [6, с. 215].

І. М. Мозова зазначає, що екзотизми – це національні назви предметів побуту, одягу, звичаїв, обрядів певного народу чи певної країни. Потрапляючи у мову-реципієнт, вони, зазвичай, освоюються граматично й фонетично та передаються на письмі засобами графіки запозиченої мови, проте зберігають національні мовні риси й функціонують як позначення унікальних явищ. Ознаками екзотичної лексики є віднесеність до національної реальності, її унікальність, відсутність синонімів у мові-реципієнті, високий ступінь зумовленості культурою нації, наявність нетипових для мови-реципієнта буквосполучень. Наприклад, для італійських екзотизмів характерне сполучення букв *cc* та *zz* – *capuccino* (капучино), *pizza* (піца); для німецьких і сучасних єврейських (з їдиш) *tz*, *sch* – *blitzkrieg* (блискавична війна), *glitz* (блиск), *kibbutz* (кібуц – сільськогосподарська комунa в Ізраїлі), *kirsche* (вишня), *waltz* (вальс); для грецьких – *eu* на початку слова – *eucalyptus* (евкаліпт), *eucharist* (євхаристія), *eunuch* (євнух) [5, с. 48].

У багатьох мовах світу існують українські екзотизми: *бандура*, *бориц*, *галушки*, *гопак*, *кобзар* та ін. Екзотизми найчастіше використовують у художній літературі, щоб надати твору певного колориту. У поемі «Кавказ» Т. Шевченка вжито екзотизми *чурек* (прісний хліб кавказьких горців) і *сакля* (житло кавказьких горців). Один із розділів книги «Світовий сонет» Д. Павличка має назву «*Салям алейкум*»

(узб. «мир вам»). Зближенню мови поета з культурою Сходу сприяють лексеми *гарем, мечеть, чандра, чинари*. У творах інтимної лірики Л. Костенко вживаються алгонкінське *вігвам*, полінезійське *табу*, вірменське *цавет танем*.

Отже, екзотичну лексику визначає сукупність таких ознак: віднесеність до національної реалії, відсутність синонімів у мові-реципієнті, високий ступінь зумовленості культурою нації, наявність нетипових для мови-реципієнта буквосполучень, номінативний характер смислів, тенденція до локалізації на мовній периферії, нездатність до мовного варіювання, неповна асимільованість мовою-реципієнтом. Екзотизми у художньому тексті використовують для надання мові особливого місцевого колориту, тобто такі лексеми відіграють декоративну роль. Вони є маркерами міжкультурної комунікації.

Розділ 3. Особливості вживання їдишизмів і гебраїзмів як маркерів міжкультурної комунікації у новелі «Апокаліпсис» Марії Матіос

3.1. Семантичні групи запозичень з їдишу та івриту

Марія Матіос – одна з найпопулярніших письменниць, харизматична постать у сучасній українській літературі. Про Марію Матіос як одну із сучасних прозаїкень і особистість, що мислить державно, пишуть тижневики «Друг читача», «Голос України», «Літературна Україна», «Дзеркало тижня». Всі епітети на адресу письменниці не перелічити – «чортик, що вискочив із табакерки», гранд-дама, прима, найбільш плідна письменниця в українській літературі [13, с. 94].

Марія Матіос – авторка збірок віршів: «З трави і листя» (1982), «Вогонь живиці» (1986), «Жіночий аркан у саду нетерпіння» (2007) та ін.

Найбільшу популярність здобули її прозові твори: «Нація» (2001), «Життя коротке» (2001), «Солодка Даруся» (2004), «Щоденник страченої» (2005), «Нація. Одкровення» (2006), «Москалиця. Мама Мариця – дружина Христофора Колумба» (2008), «Вирвані сторінки з автобіографії» (2010), «Армагедон уже відбувся» (2011), «Черевички Божої Матері» (2013), «Приватний щоденник. Майдан. Війна...» (2015).

Книжки Марії Матіос світові критики назвали «ударом і викликом» сучасності. Твори письменниці перекладено багатьма мовами.

Книжка «Нація» стала етапною у творчості Марії Матіос, оскільки до неї ввійшли різні за жанром і обсягом тексти, писані упродовж 1984–2006 рр. За структурою «Нація» складається з трьох частин: 1) «Апокаліпсис»; 2) чотирнадцять поезій; 3) «Одкровення», що складається з чотирьох прозових творів.

До першої частини книги входять шість творів – «Юр'яна і Довгопол» (1992), «Апокаліпсис» (2006), «Вставайте мамко. Одкровення 1947 року» (1996), «Прощай мене» (1996), «Дванадцять службів. Одкровення 1951 року» (1996) і «Просили тато-мама... Одкровення 1990 року» (2001). Дія в усіх оповіданнях відбувається на Буковині, при цьому тлом виступають національно-визвольні змагання першої половини 1940-х – середини 1950-х рр. в Україні.

Новела «Апокаліпсис» є логічним продовженням селянської теми на тлі українського опору ОУН у воєнні та повоєнні роки. Ключова ідея заявлена в заголовку, який вказує, що інтертекстом новели є Біблія.

Апокаліпсис (з грецьк. «одкровення») – 1) частина Біблії, остання книга Нового Заповіту, написана апостолом Іоанном Богословом. Містить пророцтва про кінець світу, боротьбу між Христом та антихристом, страшний суд, тисячолітнє царство Боже; 2) *перен.* кінець світу [21, с. 101].

У главі 8 вірші 7 «Об'явлення святого Іонна Богослова» описано «нищення землі при сурмленні шістьох ангелів»: «...вчинилися град та огонь, перемішані з кров'ю, і впали на землю. І спалилась третина землі, і згоріла третина дерев, і всіляка зелена трава погоріла...» [3, с. 1286].

Марія Матіос присвятила новелу визначному українському поету та перекладачу єврейського походження, лауреату премії імені Василя Стуса, члену Національної спілки письменників України Мойсеєві Фішбейну. Його перу належать глибоко філософські поезії, як-от:

*Всепалення, шкарлет і багрянця
Всепрощення, всепавітер, габа
Опиває горнього раба
Там, де ява все прохолоді сниться* [28].

У вірші «Я вбитий був шістнадцятого року» Мойсея Фішбейна наявні апокаліптичні мотиви. Вони символізують єврейські погроми й пророцтва про кінець світу:

*Я вбитий був шістнадцятого року.
...А я ніяк долоні не зогрію,
Бо хтось наслав чи тиф, чи малярію,
Бо впала зірка і приходив строк [28].*

Новела «Апокаліпсис» складається з одинадцяти частин. Вона починається з розв'язки. Далі авторка відтворює події, що сталися в Тисовій Рівні. Тут «ще від часів Франца-Йосифа» мирно уживалися австрійці, гуцули, німці, поляки, євреї. Марія Матіос розповідає незвичайну історію «відлюдькуватої родини» Сандуляків. Авторка обережно поєднує старозавітну і конкретно-історичну лінії, заглиблюється в історію єврейської родини Машталерів.

Новела «Апокаліпсис» Марії Матіос вирізняється посиленою увагою до внутрішнього світу людини. Цей твір глибоко філософічний, україноцентричний, наповнений трагічним світовідчуттям, звернений до історії та сьогодення народу, до дослідження внутрішнього світу людини в різних ситуаціях, пов'язаних як із суспільним, так і з особистим життям; твір, написаний вишуканою народною мовою, в яку майстерно вплітаються запозичення з їдишу та івritу.

Серед *їдишизмів* і *гебраїзмів*, уживаних у новелі «Апокаліпсис», можна виділити такі:

1. Назви істот (*єврей, Ребе, юдей*).

«...ОДНА ТИСЯЧА ДЕВ'ЯТСОТ сорок п'ятого року подобрілий москаль процідив крізь зуби *євреям* – колишнім румунським підданним – забиратися із совіцької тепер Буковини в свою Румунію. Але робити то скоро, поки він не передумав і поки він не переписав закони для чужих *євреїв*» [9].

Євреї (також ізраїльтяни, іврит *ідн егудим* עִבְרִיִּים; їдиш *ідн* יִדִּי) – давній народ семітського походження, висхідний до населення стародавнього Ізраїльського та Юдейського царств [21, с. 438].

«...А ще кажуть, що на трепеті повісився Іуда Іскаріот. *Ребе* казав: «Іш крайот». *Ребе* казав, це “чоловік околиць”» [9, с. 272].

Ребе (їдиш רב) – шанований, значний, а також учитель Тори. У хасидських колах, у кожному напрямі хасидизму, свого духовного керівника називають *Ребе* (їдиш) або *Рабі* (іврит) [26].

«Після того ані дев'ятини, ані сороковини за вмерлими *юдеї* не справляють» [9, с. 275].

Юдей, юдей (іврит *ісхуди* יְהוּדִי) – представник іудаїзму (юдаїзму) – офіційної релігії держави Ізраїль [21, с. 486].

2. Побут (*ганок, кагал, штетл*).

«Одразу за єврейськими городами [...] осів щойно одружений сільський мельник Тимофій Сандуляк, що якимсь дивом відкупив у Абрама Машталера (а не навпаки!) сім фальчів землі, де й звів собі будинок на дві кімнати з сіньми посередині й відкритим *ганком* до дороги» [9, с. 272].

Ганок (їдиш, також із нім. Gang) – прибудова з майданчиком і східцями, а подекуди з покрівлею біля входу в будинок [23, с. 193].

Запозичення з їдишу та іврити виконують у новелі важливу функцію: відкривають усій Україні світ Буковини в поєднанні з єврейським побутом. Це стосується й екзотизму *кагал*:

«А може, Шльома Бухбіндер, Абрам Машталер і Леон Райх, кожен зі своїм постійно поповнюваним *кагалом* старих і малих, самі не побажали плодити власні нестатки чи й мозолити очі менш успішним родичам та одновірцям» [9, с. 270].

Кагал (їдиш *кагал* קהילה) – 1) єврейська громада на принципі її самоврядування у країнах Східної Європи від XIII до XIX ст. До сфери діяльності кагалу належали фінансові, податкові, судові та релігійні справи. Кагал був посередником між єврейським населенням і урядом країни проживання; 2) *перен.* галаслива юрба; збіговисько [21, с. 490].

«Між робітних, а надто – кмітливих і винахідливих на всяку новизну австріяків та швабів випадково чи, може, й ні, на Піски затесалися три єврейські родини, що їм не знайшлося вигідного місця для осідку в сусідньому з Тисовою Рівнею містечку – *штетлі* Вижниця, в надмірно скупченій єврейській колонії вздовж повноводого Черемошу» [9, с. 270].

Штетл (їдиш שטעטל) – містечко, поселення [26].

Вижниця – буковинське містечко на переході від рівнин до гір, а також від Чернівецької до Івано-Франківської області, нині тут проживає 4 тисячі осіб. Це колишній штетл і осередок хасидизму на Буковині. Перша єврейська община в місті з'явилася в середині XVII ст. У 1900 р. у Вижниці, згідно з переписом, налічувалося 3795 євреїв – 90 % усього населення розвинутого на той час торгового містечка [25].

3. Свята та атрибути, пов'язані з ними, представлені екзотизмами: *Ханука, ханукальні свічі; Пурім, пурімишлі, гументаші* (вуха Амана).

«Серед забитих був і Абрам Машталер, що на біду собі й своїй родині нагодився в Хаїмову (Меламеда) корчму по *ханукальні* свічі саме на момент погрому» [9, с. 273].

Марія Матіос оповідає про геноцид євреїв на українських землях. Особливо трагічним є те, що чергові вбивства відбуваються під час Хануки – одного з найбільших юдейських свят.

Північна Буковина в період із липня 1941 до серпня 1944 р. перебувала під окупацією одного із сателітів нацистської Німеччини – Румунії [14, с. 56]. Щодо політики румунської окупаційної влади до євреїв, то від початку окупації – липень–грудень 1941 р. – румунська жандармерія і навіть армія брали участь спільно з айнзацгрупою Д у тотальному геноциді серед єврейського населення Північної Буковини, зокрема, у 23 населених пунктах: у с. Чудей, Садгорі, м. Сокіряни, Сторожинцях, Хотині, Вижниці, Заставно та ін. [14, с. 57].

Ханука (іврит «хану» חַנּוּכָּה досягли спокою, «ка» – число 25; «освячення») – свято, що починається 25 кислева і триває вісім днів до 2 або 3 тевета. Назва свята походить від виразів *ханукукат ха-байт* (освячення, оновлення Храма) або *ханукукат бет Хаашмонаім* (освячення дому Хасмонейів). Свято було встановлено в епоху Іегуди Маккавея на згадку про очищення Храму й відновлення храмового служіння, що відбулося після розгрому й вигнання з Храмової гори грецько-сирійського війська [26].

Міжкультурній комунікації сприяють лексеми – номінації свят і обрядів. Так, Марія Матіос порівнює єврейський *Пурім* з українською *Маланкою*:

«– Тітко Маріє! На *Пурім*, кажу ж вам, на *Пурім*! Беріть переберію, всі свої костюми й маски та й ходіть до нас. *Пурім* – це найвеселіше з найвеселіших свят. Кажу ж вам, це – як ваша Маланка. Шкода, що у вас так мало дітей. Жидівські діти найбільше люблять *Пурім і пурімштілі*» [9, с. 278].

Пурім (іврит «жереб» פּוּרִים) – єврейське свято з пригощанням і театралізованою ходою, установлене на згадку про порятунок перських євреїв від винищення їх Аманом, улюбленцем перського царя Ахашвероша (Ксеркса, в V ст. до н. е.) [25]. За допомогою жеребу Аман визначив день – 13 адара, коли потрібно було винищити євреїв Персії. Чому саме євреїв? Перед царедворцем Аманом усі ставали на коліна. Лише Мордахеї, родич дружини царя, цього не робив. Мовляв, на коліна євреї стають тільки перед Богом. Ображений Аман доповів царю, що в царстві є народ гордий, і попросив дозволу на винищення його. Указ про геноцид Ахашверош підписав, оскільки слово «євреї» йому нічого не говорило і він не знав, що його красуня дружина – єврейка. Тим часом Мордахеї підслухав розмову

двох охоронців, які задумали вбити царя. За це Мордахея було нагороджено. Аман був покараний. Дружина Естер, дізнавшись про задуми Амана знищити євреїв, посприяла єврейському повстанню, під час якого протягом однієї ночі було вбито близько 75 тисяч осіб неєврейського походження у всьому царстві.

У це свято прийнято читати сувій Естер (біблійна книга), в якому розповідається про ці події, усіляко веселитися, у тому числі за допомогою надмірного споживання алкогольних напоїв. До речі, це єдиний день, коли юдеї повинні пити багато, доки вони перестануть розрізняти слова «нехай буде проклятий Аман» від «нехай буде благословенний Мордахея». Під час читання сувою Естер при проголошенні імені Амана звучать спеціальні тріскачки. Пурім святкують 14 числа місяця адара за єврейським календарем. Ця дата припадає в різні роки на дні між 20 лютого й 25 березня [25].

Пурімшпіль (їдиш «пурімська вистава») – традиційна театральна вистава до свята Пурім, яку виконують один або декілька акторів під час трапези. Під впливом італійського карнавалу стало звичним переодягатися на Пурім, до того ж чоловікам дозволено навіть у жіночі сукні і навпаки. В Ізраїлі в Пурім проводять карнавальну ходу, найдавніша і найвідоміша має назву *адлояда* (буквально «поки не зможемо розрізнити») [26].

«– З маком. Пригощайтесь, прошу Вас. Ці пиріжки називаються *гументаши*. Вуха Амана» [9, с. 272].

Гументаші (їдиш *монташин/оменташин/ументашин* מןטאשן-מןטאשן/מןטאשן-מןטאשן, іврит *озней Аман* מןטאשן זניח), трикутнички з маком чи іншою начинкою – солодка випічка єврейської кухні до свята Пурім. Інша назва – *Вуха Амана*, хоча це – народна етимологія, яка пішла від співзвуччя «мон» (мак) і «Гомон» (Гаман) у їдиші [25].

У прозовому тексті лексеми на позначення свят та атрибутів, пов'язаних із ними, виконують декоративно-естетичну функцію.

4. Релігійна лексика репрезентована темою смерті та обряду похорон (поминальний *кадіш* (арамейська мова), *йорцайт*, *шіва*) та лексемами *міцва* й *Талмуд*. Ці екзотизми виконують функції досягнення семантичної точності:

«Марія радше була би подумала, що Естер запрошує чоловічу частину Сандулякової фамілії на поминальний *Кадіш*: “У жидів своїх Отченашів, своїх *Кадішів* є також багато. Як у православних – молитов для кожного малого і великого святця”» [9, с. 274].

У текст новели введено лексему **кадіш**. Хоча вона арамейського походження, але має безпосередній зв'язок з єврейською культурою.

Кадіш (арамейська שְׁמִינִי – «святий») – єврейська молитва, що прославляє святість імені Бога і Його могутності й виражає прагнення до повного викуплення й спасіння. Кадіш складений арамейською мовою (окремі слова і остання фраза – івритом). Прикметно, що в тексті цієї молитви немає прямого звертання до Бога, а Його ім'я замінено займенниками «Він» або епітетами. Цю молитву читають лише за наявності міньяна (десяти чоловіків), стоячи, повернувшись обличчям у бік Єрусалима [26].

Серед чотирьох видів кадішу є поминальний кадіш (кадіш ятом), який читають за близького родича протягом 11 місяців після його смерті і в йорцайт (річницю смерті). Він не містить слів про загробне життя або воскресіння мертвих, ніби слугує визнанням справедливості небесного суду згідно з талмудичною вказівкою: «Людина повинна дякувати за зло, яке її спіткало, як за послане для неї добро» [26].

Лексеми *шіва* та *йорцайт* вводяться у текст шляхом пояснення:

«Проте Марія також знала, що юдеї тужать за померлим строго сім днів, це в них *шіва* – родина сидить на підлозі, а чоловіки сім днів не голяться» [9, с. 275].

Шіва (їдиш «сім» שִׁבְעָה) – сім днів трауру, які проводять, тужачи за померлим. Шіва починається у той момент, коли люди йдуть із кладовища. Згідно з Усним Законом, під час шіва прямим родичам заборонено носити шкіряне взуття, працювати, стригтись, митися в теплій воді, прати й прасувати білизну. Скорботні не виходять з будинку й сидять не на стільцях, а на підлозі [26].

Після того ані дев'ятини, ані сороковини за вмерлими юдеї не справляють. Хіба що впродовж одинадцяти місяців та щороку в *йорцайт* – роковини смерті – читають поминальний кадіш [9, с. 275].

Йорцайт (їдиш *Yahrtzeit*, יָאָרְצִיט, дослівно «пора року») – назва річниці смерті в юдаїзмі [26].

Основне правило – це необхідність читати за померлого варіант молитви кадіш тричі на день. Дату йорцайта обчислюють лише за єврейським календарем, вона може не збігатися з датою смерті за григоріанським або іншим, прийнятним у країні проживання [25].

Запозичені лексеми на позначення теми похорон створюють експресію щемкого почуття християнського жалю й провини за долю тих, хто – як знаки свого часу, а часто і як його невинні жертви – постає на сторінках новели «Апокаліпсис» Марії Матіос. Їдишизми та гебраїзми надають прозовому тексту сповідального пафосу.

У прозовому мовленні релігійні терміни *Талмуд*, *міцва* використовуються у прямому значенні, що сприяє позначенню реалій та понять юдаїзму:

«Знаєш, Тимофій, – Естер закинула голову назад так, що забіліли її зуби й перелилося сріблом чорне волосся, – в *Талмуді* є припис: випити в Пурім стільки вина, щоб уже не відрізнити проклять Аманові від благословення Мордехаєві» [9, с. 281].

Талмуд (іврит, староевр. «вчення», «наука» תלמוד) – великий кодекс релігійно-юридичних правил життя євреїв [21, с. 856]. В основу Талмуду покладено П'ятикнижжя (Закон Мойсея, або Тора). Слово *талмуд* часто використовують як загальне – збірка догматичних положень; товста нудна книга [25].

Через коротке пояснення вводиться в текст новели й запозичення *міцва*:

«– Е-е-е, ні... *Міцва* по-нашому – це добра справа. Ви зробили добру справу, Марійо, відвідавши нашу родину в жалобі» [9, с. 276].

Міцва (іврит мн. міцвот; з івр. מצוה, – «повеління», «наказ») – заповідь у юдаїзмі. У побуті міцва – будь-яка добра справа, схвальний вчинок. У Торі згадується 613 міцвот: 248 зобов'язувальних (*міцвот асе* або *хійувім* – обов'язки) і 365 заборонних (*міцвот ло таасе* або *ісурім* – заборони). Виконання міцвот покладено на всіх повнолітніх євреїв: хлопчиків із 13 років (після *бар-міцви*) і дівчаток із 12 років (після *бат-міцви*) [26].

Екзотизми *кагал*, *штетл*, *Ребе*, *Ханука*, *Пурім*, *пурімпілі*, *гументаші*, *кадіш*, *йорцайт*, *шіва*, *тахріхім*, *Талмуд*, *міцва* надають україномовному прозовому тексту особливого колориту, зближуючи єврейський та український етноси.

б. Власні назви єврейського походження представлені досить широко. Це чоловічі імена *Фейтел Коган*, *Шльома Бухбіндер*, *Абрам Маіталер*, *Леон Райх*, *Єзуда*, *Хаїм (Меламед)*:

«А може, *Шльома Бухбіндер*, *Абрам Маіталер* і *Леон Райх*, кожен зі своїм постійно поповнюваним кагалом старих і малих, самі не побажали плодити власні нестатки чи й мозолити очі менш успішним родичам та одновірцям» [9, с. 270].

Імена біблійного походження репрезентовані так: *Аман*, *Іуда*, *Мордахей*.

Характерною ознакою стилю М. Матіос є гра слів. У тексті новели коротко пояснене ім'я *Іуди Іскаріота*:

«...А ще кажуть, що на трепеті повісився *Іуда Іскаріот*. Ребе казав: “*Ти крайот*”. Ребе казав, це “*чоловік околиць*”. Околиць... Вони, з околиць, не розуміють, що діють, коли діється воля Бога...» [9, с. 272].

Іуда Симонів Іскаріот (іврит יהודה איש קריות; «Юда, людина з Крайота» місто, передмістя Керіййот, Кір’ят) – один з апостолів Ісуса Христа, котрий зрадив свого вчителя. «Людина з Керіота» названий за місцем свого народження. У Юдеї у той час існувало поселення Іш Керіот. За іншою теорією, дослівний переклад – «житель передмістя», оскільки Єрусалим у ті часи був досить великим містом, і біля нього багато маленьких селищ, які й назвали «Крайот» [25].

У Книзі Естер описано, як у давні часи в Персії царський міністр Аман зажадав знищити всіх юдеїв. Але цариця Естер та *Мордахай* розгадали задум Амана. І юдеї були врятовані [9, с. 280].

Аман (також Гаман; іврит מְרַדְּכָי), син Амадафа Агагі – царедворець персидського царя Ахашвероша (Артаксеркса), який замислив через заздрість до свого суперника Мардахея винищити усіх євреїв Персії, але до втілення задуму був страчений після скарги цариці Єсфір. Історія інтриг Амана щорічно публічно читається на свято Пурім. Аман у єврейській традиції стає символом антисеміта, який ненавидить єврейський народ і прагне його знищення [26].

Мордахей (іврит מְרַדְּכָי єврей, який у часи царя Ахашвероша у V ст. до н. е. врятував від винищення перських євреїв [26].

Жіночі імена репрезентовані лексемами *Естер* (іврит עֶסְתֵּר), *Хана* (іврит חַנָּה), *Юдіта* (יהודית). Запозичення з івриту не лише збагачують мову новели, а й виконують стилістично-зображальні функції, надаючи прозовому тексту особливого звучання, зближуючи український і єврейський етноси:

«...А В СОРОК ВОСЬМОМУ *Анна-Хана* – наполовину Машталер, наполовину Сандуляк, замість нарешті вже віддатися за котрогось газдовитого парубка, з двома дівчатами з Пісків пішла до лісу» [9, с. 286].

«А далі *Естер* чомусь завжди ходила селом простоволоса, в неодмінному супроводі дітей – *Андреї*, *Йосипа* та *Юдіти*» [9, с. 273].

Якщо біблійна Естер ще зуміла протистояти ненависнику всіх юдеїв Аману, то її тезка Естер Машталер, коли почалося велике переселення народу за радянських часів, уже неспроможна була порятувати не те що увесь єврейський люд, так поріділий «в нетривкі часи миру і в сповільнені часи воєн», а навіть трійко своїх осироті-

лих дітей. У такий спосіб М. Матіос розвиває культурологічні мотиви, накладаючи біблійні сюжети на складні умови людського існування у ХХ ст. Розвиток визначального мотиву у творі перебуває у прямій залежності від біблійної історії. Під скупими фразами героїв проступають жахіття Голокосту:

«Естер говорила схлипуючи й знов тягнула руки до Маріїних колін, намагаючись їх обняти. – Ми мусимо їхати звідси... Ми мусимо виривати себе з корінням... Ви знаєте, що робили з жидами в цю войну в Польщі. А як не знаєте всього, то я й розказувати не розкажу... краще не знати... може, тепер у Румунії хочуть з нами зробити те саме...» [9, с. 285].

Бувши важливим функціональним першоелементом у системі авторських орієнтацій, лексеми біблійного походження сприяють створенню багаторівневих смислів, що надає новелі «Апокаліпсис» усіх ознак притчової розповіді. Мета – проникнути не лише у суспільні процеси, а й у певні аспекти людської психіки [13, с. 97].

Отже, Марія Матіос – блискучий знавець єврейської та української культури. Вона вміє ефективно поєднати віддалені один від одного культурні пласти. Новела Марії Матіос «Апокаліпсис» є зразком нового підходу до внутрішньої форми слова. Авторка майстерно використовує мовні ресурси, зокрема, їдишизми та гебраїзми для створення реальності, емоційно вербалізує суб'єктивне й об'єктивне бачення навколишньої дійсності.

Гебраїзми та їдишизми в україномовному прозовому тексті Марії Матіос є мовною рушійною силою посилення діалогу двох культур і лексично маркують усі важливі наслідки процесів міжкультурної єврейсько-української комунікації; вносять в українську культуру поняття, що збагачують мовну палітру нації.

3.2. Морфологічна й синтаксична сполучуваність їдишизмів і гебраїзмів

Літературна тканина новели «Апокаліпсис» Марії Матіос вирізняється об'ємністю думки, філософською заглибленістю, лексичним багатством.

Наявність запозичень з їдишу та івриту в мові твору авторки зумовлено дією взаємопов'язаних позамовних і внутрішньомовних чинників. Це, по-перше, історичний розвиток українського народу та постійні контакти його з єврейським народом у різних сферах

суспільно-політичного й культурного життя. По-друге, важливе значення для сприйняття їдишизмів і гебраїзмів має внутрішньомовна закономірність, що полягає у постійному кількісному й якісному оновленні лексико-фразеологічних засобів вираження думки.

Структурні особливості їдишизмів та гебраїзмів залежать від правил орфографії їдишу та івриту з перенесенням їх в україномовний текст.

Серед запозичень найпоширеніші однослівні іменники (*кагал, шетл, єврей, Ребе*). Використання саме іменників-екзотизмів не випадкове, адже вони найчастіше виконують номінативну функцію, іменують.

У досліджуваному корпусі виявлено, що їдишизми та гебраїзми сполучаються з такими частинами мови:

- іменниками: «проклять *Аманові* від благословення *Мордахеєві*» [18, с. 281], «*шетлі* Вижниця» [9, с. 270]; «*юдейський* звичай» [18, с. 275];
- прикметниками: «відкритим *ганком*» [9, с. 271];
- дієсловами: «приходити на *Пурім*» [9, с. 274], «дякую за *міцву*» [18, с. 276], «влаштовують *пурімшпілі*» [9, с. 280];
- дієприкметниками: «поповнюваним *кагалом*» [9, с. 270];
- займенниками: «своїх *Кадішів*» [9, с. 275];
- числівниками: «три *єврейські* родини» [9, с. 270];
- прийменниками: «в *Йорцайт*» [9, с. 275], «на *Пурім*» [9, с. 274], «по *ханукальні* свічі» [9, с. 273].

В україномовному тексті запозичення з їдишу та івриту в реченні можуть виконувати таку синтаксичну роль:

- підмета: «А може, *Шльома Бухбіндер, Абрам Мацталер і Леон Райх*, кожен зі своїм постійно поповнюваним кагалом старих і малих, самі не побажали плодити власні нестатки чи й мозолити очі менш успішним родичам та одновірцям» [9, с. 270], «...А ще кажуть, що на трепеті повісився *Іуда Іскаріот. Ребе* казав: “Іш крайот”. *Ребе* казав, це “чоловік околиць”» [9, с. 272];
- бути частиною складеного іменного присудка: «Пригощайтеся, прошу вас. Ці пиріжки *називаються гументаши*. Вуха *Амана*» [9, с. 279];
- означення: «[...] на Піски затесалися три *єврейські* родини» [9, с. 270], «в надмірно скупченій *єврейській* колонії вздовж повноводого Черемошу» [9, с. 270], «Тимофій Сандуляк [...] звів собі будинок *на дві кімнати з сіньми посередині й відкритим ган-*

- ком до дороги*» [9, с. 270], «Серед забитих був і Абрам Машталер, що на біду собі й своїй родині нагодився в *Хаймову (Меламеда)* корчму по *ханукальні* свічі саме на момент погрому» [9, с. 273];
- додатка: «Жидівські діти найбільше люблять *Пурім і пурімишні-лі*» [9, с. 277], «читають поминальний *Кадіш*» [9, с. 275];
 - обставини: «Мама Естер просила вас усіх приходити до нас *на Пурім*» [9, с. 274].

Варто також звернути увагу й на те, що екзотизми часто виконують пояснювальну функцію, уточнюють певну інформацію, виступаючи при цьому прикладкою: «[...] на Піски затесалися три єврейські родини, що їм не знайшлося вигідного місця для осідку в сусідньому з Тисовою Рівнею містечку – *итетлі* Вижниця» [9, с. 270].

Іноді екзотизми вводяться в текст новели шляхом пояснення: «А ще кажуть, що на трепеті повісився **Іуда Іскаріот**. Ребе казав: “*Тш крайот*”. Ребе казав, це “*чоловік околиць*”» [9, с. 272], «Проте Марія також знала, що юдеї тужать за померлим строго сім днів, це в них **шіва** – *родина сидить на підлозі, а чоловіки сім днів не голять-ся*» [9, с. 275].

Отже, аналіз синтаксичної сполучуваності їдишизмів і гебраїзмів засвідчує, що в літературній тканині новели «Апокаліпсис» вони виконують синтаксичну роль головних і другорядних членів речення, найчастіше – підмета та прикладки. Встановлено, що запозичення сполучаються з різними морфологічними ресурсами мови-реципієнта. Тобто лексеми з їдишу та івриту перебувають у процесі активної адаптації до української мови, зокрема, до її граматичної системи, що сприяє подальшому освоєнню їх у семантичному плані.

Висновки

1. Марія Матіос – блискучий знавець української та єврейської культури. Вона вміє ефективно поєднати віддалені один від одного культурні пласти. Новела Марії Матіос «Апокаліпсис» є зразком нового підходу до внутрішньої форми слова. Авторка майстерно використовує мовні ресурси, зокрема, їдишизми та гебраїзми для створення реальності, емоційно вербалізує суб’єктивне й об’єктивне бачення навколишньої дійсності. Запозичення з їдишу та івриту в україномовному прозовому тексті стають маркерами міжкультурної комунікації.

2. Серед їдишизмів і гебраїзмів, уживаних у новелі «Апокаліпсис», можна виділити такі: 1) назви істот (*єврей, Ребе, юдей*); 2) по-

бут (*танок, кагал, шетл*); 3) свята та атрибути, пов'язані з ними, представлені екзотизмами: *гументаші* (вуха *Амана*), *Пурім, пурім-шпілі*; *Ханука, ханукальні* свічі; 4) релігійна лексика репрезентована темою смерті та обряду похорон (*йорцайт, поминальний кадіш, тахріхім, шіва*) та лексемами *міцва, Талмуд*. Ці екзотизми виконують функції досягнення семантичної точності. У прозовому мовленні релігійні терміни використовуються в прямому значенні, що сприяє позначенню реалій та понять юдаїзму. Запозичення з їдишу та івриту надають україномовному прозовому тексту особливого колориту, зближуючи єврейський та український етноси. Такі лексеми відіграють декоративну роль.

3. Власні назви єврейського походження представлені досить широко. Це чоловічі імена *Фейгел Коган, Шльома Бухбіндер, Абрам Маїталер, Леон Райх, Єгуда, Хаїм (Меламед)*; жіночі імена *Естер, Хана, Юдіта*.

Імена біблійного походження репрезентовані так: *Аман, Іуда, Мордахей*.

4. Запозичення з їдишу та івриту не лише збагачують мову новели, а й виконують стилістично-зображальні функції, зближуючи український і єврейський народи. Їдишизми та гебраїзми в україномовному прозовому тексті Марії Матіос є мовним рушієм посилення діалогу двох культур та лексично маркують усі важливі наслідки процесів міжкультурної єврейсько-української комунікації; вносять в українську культуру поняття, що збагачують мовну палітру нації. Запозичення з їдишу та івриту виконують *такі текстові функції*: уведення нових понять, досягнення семантичної точності, достовірності розповіді, культурного перенесення, ціннісну, естетичну, емоційно-експресивну, пізнавальну, освітню.

5. Літературна тканина новели «Апокаліпсис» Марії Матіос вирізняється об'ємністю думки, філософською заглибленістю, лексичним багатством.

Наявність запозичень з їдишу та івриту в мові твору авторки зумовлено дією взаємопов'язаних позамовних і внутрішньомовних чинників. Це історичний розвиток українського народу та постійні контакти його з єврейським народом у різних сферах суспільно-політичного й культурного життя. Важливе значення для сприйняття їдишизмів та гебраїзмів має внутрішньомовна закономірність, що полягає в постійному кількісному і якісному оновленні лексико-фразеологічних засобів вираження думки.

6. Структурні особливості їдишизмів та гебраїзмів залежать від правил орфографії їдишу та івриту з перенесенням їх в україномовний текст.

Серед запозичень найпоширеніші однослівні іменники (*кагал, штетл; єврей, Ребе, Пурім*). Використання саме іменників-екзотизмів не випадкове, адже вони найчастіше виконують номінативну функцію, іменують.

7. Екзотизми сполучаються із такими частинами мови: іменниками: «проклять *Аманові* від благословення *Мордахеєві*»; прикметниками: «відкритим *танком*», дієсловами: «влаштовують *пурімпілі*»; дієприкметниками: «поповнюваним *кагалом*»; займенниками: «своїх *Кадішів*»; числівниками: «три *єврейські* родини»; прийменниками: «на *Пурім*».

8. В україномовному тексті запозичення з їдишу та івриту в реченні можуть виконувати синтаксичну роль підмета, бути частиною складеного іменного присудка, виступати означенням, додатком, обставиною. Екзотизми часто виконують пояснювальну функцію, уточнюють певну інформацію, виступаючи при цьому прикладкою. У корпусі зібраного матеріалу наявні *порівняльні* та *пояснювальні* конструкції з екзотизмами. Лексеми з їдишу та івриту перебувають у процесі постійної активної адаптації до норм і правил сучасної української мови, зокрема, до її граматичної системи, що сприяє подальшому освоєнню їх у семантичному плані.

9. Новела «Апокаліпсис» Марії Матіос є прикладом накладення двох національних матриць – єврейської та української. Саме дочка єврейки Естер та українця Тимофія йде до лісу задля боротьби за свободу. Їдишизми та гебраїзми посилюють схожість між націями.

Список використаної літератури

Художня література, монографії, збірки статей, брошури, тези конференцій, статті

1. Бакуліна Н. В. Лінгвістичні засади добору змісту навчання на лексичному рівні мови іврит у формуванні лінгвокультурологічної компетентності молодших школярів // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Вип. 23. – Харків: Кредо, 2012. – С. 17–21.
2. Бацевич Ф. С. Теорія міжкультурної комунікації: сутність, презентативна одиниця, специфіка термінології // Культура народів Причорномор'я. – Симферополь, 2008. – № 137. – Т. 1. – С. 11–14.

3. Библия: Книги Священного Писания, Нового и Ветхого Завета. – Москва: Российское библейское общество, 2012.
4. Голобородько Я. Художні клейноди Марії Матіос // Літературна Україна. – 2007. – 25 жовтня. – С. 6.
5. Головач Т. М. Екзотизми як маркери міжкультурної комунікації (на матеріалі сучасних англomовних медіатекстів): Дис. ... канд. філол. наук. – Львів: Львівський національний університет імені І. Франка, 2016.
6. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: Навч. посіб. для студ. філол. спец. ВНЗ. – Київ: ВЦ «Академія», 2001.
7. Лілік О. «Творчість – це суцільна мрія про безмежність людини»: екзистенціальна парадигма Марії Матіос // Українська література в загальноосвітній школі. – 2009. – № 2. – С. 11–17.
8. Маслов Ю. С. Введение в языкознание. – Москва, 1997.
9. Матіос М. Апокаліпсис // 20 письменників сучасної України / Упорядкування і передмова О. В. Красицького. – Харків: Фоліо, 2011. – С. 268–290.
10. Матіос М. «Не знаю жодного читача, який би оскаржував правду часу в моїй «Нації» // Дзеркало тижня. – 2008. – № 9. – С. 20.
11. Матіос М. «Я не хочу, щоб мене читали в метро» // День. – 2001. – 23 березня. – С. 18–19.
12. Матвеева Л. Л. Культурологія: Курс лекцій: Навч. посібник для студентів вузів. – Київ: Либідь, 2005.
13. Насмінчук І. А. Проза Марії Матіос: до характеристики індивідуального стилю // Зб. наук. праць студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського державного університету. Серія «Філологічні науки». – Чернівці, 2006. – Вип. 1. – С. 94–100.
14. Подольський А. Ю. Уроки минулого: Історія Голокосту в Україні: Навч. посібник. – Київ: ТОВ «Спринт-Сервіс», 2016.
15. Рожченко З. В. Їдишизми в українській мові // Культура народів Причорномор'я. – 2003. – № 37. – С. 170–171.
16. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За заг. ред. акад. І. К. Білодіда. – Київ: Наукова думка, 1973.
17. Сучасна українська літературна мова. Стилiстика / За заг. ред. акад. І. К. Білодіда. – Київ: Наукова думка, 1973.
18. Феномен Марії Матіос: інтелект-реліз / Укладач М. М. Максименко. – Полтава, 2013.

Довідкові видання, енциклопедії, словники

19. Гебраїзми. Мала філологічна енциклопедія / Уклали О. Скопненко, Т. Цимбалюк. – Київ: Довіра, 2007. – С. 71.
20. Короткий їдиш-український словник / Укладач Й. Торчинський. – Київ: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1996.
21. Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних сполучень / Уклад. Л. О. Пустовіт та ін. – Київ: Довіра, 2000.
22. Словник. Німецько-український. Українсько-німецький: Посібник для загальноосвітніх шк. та вищ. навч. закладів / Уклад.: З. О. Басанець та ін. – Ірпінь: ПЕРУН, 1994.
23. Тлумачний словник української мови: Понад 12500 статей / За ред. В. С. Калашникова. – Харків: Прапор, 2005.
24. Фразеологічний словник української мови / Уклад. В. М. Білоножко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець та ін. – Київ: Наукова думка, 1993.

Електронні ресурси

25. Вікіпедія. <https://uk.wikipedia.org/wiki>.
26. Електронна єврейська енциклопедія. <https://www.eleven.co.il>.
27. Шевчук Д. Семінар-лекторій «Перлини мови і культури їдиш». <https://www.google.com.ua/search?g=>.
28. Фішбейн Мойсей. Вірші. <http://maysterni.com/user.php?id=71&t=1&sf=1>.

СПИСОК ПРИЗЕРІВ КОНКУРСУ

2009/2010 НАВЧАЛЬНИЙ РІК

II місце

- *Бабин Павло* (м. Чернівці). Доля Темплю як відображення долі єврейської громади м. Чернівців (науковий керівник – Герасим Н. П.)
- *Сало Тарас* (сміт Козова, Тернопільська обл.). *Історія і уроки Голокосту в Козівському районі Тернопільської області* (наукові керівники – Маркусь Н. І., Маркусь В. І.)
- *Коваленко Тетяна* (м. Київ). Тетяна Маркус. Слово після страти (науковий керівник – Ситник Е. В.)
- *Черкаська Вікторія* (м. Полтава). Пам'ять про Голокост (науковий керівник – Кінаш А. В.)

III місце

- *Дрямін Артем* (м. Одеса). Трансністрія у 1941–1944 роках: історико-архівний погляд (науковий керівник – Джафарова С. Г.)
- *Гарбуз Галина* (м. Рогатин, Івано-Франківська обл.). Голокост на Рогатинщині в роки Другої світової війни (науковий керівник – Микитчин Р. Д.)
- *Александров Дмитро* (м. Сімферополь). Історія кримчакської общини Карасубазари (науковий керівник – Кедук В. О.)

Спеціальний приз журі

- *Шестакова Люба* (м. Миколаїв). Их оружие – совесть (науковий керівник – Данилова К. М.)

2010/2011 НАВЧАЛЬНИЙ РІК

I місце

- *Івчик Євген* (м. Вознесенськ, Миколаївська обл.). Фашистський чобіт юність розтоптав... (науковий керівник – Коваль Л. С.)

II місце

- *Альфаро-Отроценко Владислава* (м. Київ). Рафаель Лемкін – батько Конвенції про попередження і покарання злочину Геноциду (науковий керівник – Ситник Е. В.)

III місце

- *Александров Дмитро* (м. Сімферополь). По памятным местам (история крымчакской общины Симферополя) (науковий керівник – Кедук В. О.)
- *Абрамова Александра* (м. Чернівці). Відлуння Голокосту або дорога в нікуди (антисемітизм на Буковині у світлі політики радянської влади в 40–50-х роках ХХ ст.) (науковий керівник – Абрамова Н. В.)

2011/2012 НАВЧАЛЬНИЙ РІК

I місце

- *Луценко Марія* (м. Рівне). «Український хлібороб» та концепт «жидо-большевизму» на його сторінках у Рівненський період видання (січень – жовтень 1942 р.) (науковий керівник – Михальчук Р. Ю.)

II місце

- *Андрєєва Ганна* (м. Донецьк). Доля євреїв Донбасу у Другій світовій війні (науковий керівник – Дехтяренко Ю. В.)
- *Колошук Ірина* (с. Паплинці, Хмельницька обл.). Поділля у контексті подій Голокосту (науковий керівник – Жураківський В. П.)
- *Сало Тарас* (сміт Козова, Тернопільська обл.). Табір смерті Белжець і доля єврейського населення Тернопільщини (науковий керівник – Маркусь Н. І., Маркусь В. І.)

III місце

- *Денисик Кирилл* (г. Ивацевичи, Брестская обл., Беларусь). Помнить, чтобы жить. (Холокост в воспоминаниях земляков) (науковий керівник – Касперович Ж. В.)
- *Ішеєва Анастасія* (м. Сімферополь). История Цыганской слободы г. Симферополя (науковий керівник – Кедук В. О.)

- *Куліш Валентина* (сміт Новокосянтинівка, Миколаївська обл.). Осмислення і уроки Голокосту (науковий керівник – Більченко О. В.)

Глядацькі симпатії

- *Колесніков Іван* (м. Миколаїв). Страшні уроки Історії: Холокост на Николаевщині (науковий керівник – Данилова К. М.)

2012/2013 НАВЧАЛЬНИЙ РІК

II місце

- *Олійник Марія* (Лубни, Полтавська обл.). Імена, повернуті із забуття (науковий керівник – Антоненко Н. Г.)
- *Плотницька Яна* (с. Боярка, Черкаська обл.). Повернуті із забуття: діяльність єврейської громади містечка Боярка Звенигородського повіту Київської губернії (науковий керівник – Демчук М. П.)

«Ромська секція»

- *Троян Софія, Грибовська Діана* (с. Дубечне, Волинська обл.). Трагедія винищення ромів у с. Видерга на Волині у вересні 1943 р. (науковий керівник – Капушак Л. П.)

III місце

- *Цоуфал Євген* (м. Кривий Ріг, Дніпропетровська обл.). Історичні уроки Голокосту та сучасні проблеми толерантності (науковий керівник – Бабенко Ж. Г.)
- *Головчак Наталія* (м. Івано-Франківськ). Геноцид євреїв Станіслава в роки Другої світової війни (науковий керівник – Чміль Д. К.)
- *Скаба Світлана* (с. Стави, Київська обл.). Голокост в Європі. Рауль Валленберг – сила однієї людини (науковий керівник – Шепелявенко Т. Г.)

«Ромська секція»

- *Бондаренко Владислав, Бондаренко Станіслав* (сміт Сімейкине, Луганська обл.). Динаміка толерантності стосовно циган на території Луганської області (науковий керівник – Огієнко Я. В.)

2013/2014 НАВЧАЛЬНИЙ РІК

II місце

- *Гришко Юлія* (м. Дніпродзержинськ, Дніпропетровська обл.). Трагедія Голокосту у Дніпродзержинську в період нацистської окупації (1941–1943 рр.) (науковий керівник – Пономарьова Н. В.)
- *Форостян Ірина* (м. Золотоноша, Черкаська обл.). Голокост Золотоніщини очима очевидців (науковий керівник – Дика Н. М., Прохоренкова С. І.)
- *Пронькіна Антоніна* (м. Ладижин, Вінницька обл.). Ладижинський «Бабин Яр» (доля єврейської громади м. Ладижин) (науковий керівник – Косюк О. А.)

«Ромська секція»

- *Воцана Марія* (м. Дружковка, Донецька обл.). Борьба цыган против нацизма (на основе документальных материалов) (науковий керівник – Макарова Н. Г.)

III місце

- *Кость Анна* (сmt Голоби, Волинська обл.). Доля єврейського населення у період Другої світової війни на теренах Ковельщини (науковий керівник – Оришкевич О. М.)
- *Решетник Оксана* (м. Київ). Життя в'язнів «єврейської землянки» № 2 в Сирецькому концентраційному таборі (науковий керівник – Ситник Е. В.)

2014/2015 НАВЧАЛЬНИЙ РІК

II місце

- *Мавродій Ірина* (м. Харків). Праведники народів мира Харьковщины. Мотивы и способы спасения евреев в условиях нацистской оккупации (науковий керівник – Антоненко Л. Ю.)
- *Мазур Ольга* (м. Шаргород, Вінницька обл.). Праведники Шаргородського району Вінницької області (за матеріалами Яд Вашем) (науковий керівник – Бурдинський Ю. С.)

III місце

- *Лащук Микола, Паскар Віктор* (м. Чернівці). Єврейський збройний опір в гетто та таборах 1941–1944 (інтерактивна карта) (науковий керівник – Герасим Н. П.)
- *Паскар Віктор, Лащук Микола* (м. Чернівці). Дорога до пекла Трансністрії (науковий керівник – Герасим Н. П.)
- *Кушнірук Роксолана* (с. Кульчин, Волинська обл.). Пораймос на Волині. Стереотипи та історичні факти (науковий керівник – Майданець І. М.)

2015/2016 НАВЧАЛЬНИЙ РІК

II місце

- *Шейко Анджела* (м. Дружковка, Донецька обл.). Евакуація и бегство евреев во внутренние районы СССР во время Второй мировой войны (науковий керівник – Макарова Н. Г.)
- *Горбачова Вікторія* (м. Миколаїв). Єврейські землеробські колонії Миколаївщини: від заснування до подій Голокосту (науковий керівник – Грицюк Л. А.)

«Ромська секція»

- *Макарук Катерина* (сmt Ратне, Волинська обл.). Трагедія євреїв та ромів Ратнівщини в роки нацистської окупації (науковий керівник – Зінчук Н. П.)

III місце

- *Лащук Микола, Паскар Віктор* (м. Чернівці). Депортація євреїв Буковини до Трансністрії. Інтерактивна карта м. Чернівці (науковий керівник – Герасим Н. П.)
- *Мартишко Анастасія* (м. Переяслав-Хмельницький). Історизм та психологізм «Щоденника» Анни Франк (науковий керівник – Одинець В. В.)

«Ромська секція»

- *Лобко Ірина* (м. Полтава). Доля ромів у часи Другої світової війни (науковий керівник – Посмітна С. В.)

2016/2017 НАВЧАЛЬНИЙ РІК

II місце

- *Малінко Гліб* (м. Київ). Висвітлення трагедії Голокосту в провідних світових ЗМІ (40-ві роки ХХ ст. та сучасність) (науковий керівник – Лімонова О. Є.)
- *Кривко Катерина* (с. Деражне, Рівненська обл.). Історія Голокосту в контексті села Деражне (науковий керівник – Ланюш Л.)

III місце

- *Бусло Виолетта, Гончарова Юлія* (г. Минск, Беларусь). Благовщина – место массового уничтожения людей: история и современность (науковий керівник – Чупик Д.)
- *Грабова Анастасія, Легка Христина* (сmt Козова, Тернопільська обл.). Свої та чужі: збереження єврейської спадщини в Східній Галичині (на прикладі м. Тернополя, м. Бережан, м. Підгайці та сmt Козови) (науковий керівник – Маркусь В. І.)

2017/2018 НАВЧАЛЬНИЙ РІК

II місце

- *Клімов Володимир* (м. Полтава). Онлайн-довідник «Праведники народів світу (Полтавщина)» (науковий керівник – Москаленко О.)
- *Бондаренко Інна* (м. Мелітополь, Запорізька обл.). Історія Голокосту у долях євреїв Мелітопольщини (науковий керівник – Діденко Н.).

III місце

- *Халімон Богдана* (с. Черешеньки, Чернігівська обл.). Темесові мости (історія Черешеньського спецдитбудинку для дітей «ворогів народу») (науковий керівник – Савич Г.)
- *Куцова Марія* (м. Ковель, Волинська обл.). Культурно-мистецьке та духовне життя українців, поляків та євреїв міста Ковеля в 1919–1939 роках (науковий керівник – Діка М.)

2018/2019 НАВЧАЛЬНИЙ РІК

II місце

- *Зоураб Катерина* (м. Полтава). Авторська екскурсія «Полтава. Голокост. Місця пам'яті» (науковий керівник – Москаленко О. Л.)
- *Негода Ігор, Корівник Марія* (сmt Макарів, Київська обл.). Особлива мішень для нацистів (відеоробота) (науковий керівник – Гедз В., Мельник Т.)

III місце

- *Глухова Єва* (м. Київ). Діна Пронічева: доля країни через долю людини (науковий керівник – Фрідман І. Л.)
- *Нечепуренко Артем* (м. Кривий Ріг, Дніпропетровська обл.). Проблеми збереження історичної пам'яті про пораймос в Україні (науковий керівник – Капильцова В. І.)

ПАМ'ЯТАЙМО

ІСТОРІЯ І УРОКИ ГОЛОКОСТУ

Роботи молодих дослідників
2010–2019 рр.

Літературний редактор

Олена Пазюк

Коректор

Наталя Анікеєнко

Дизайн

Олександр Остапов

Комп'ютерна верстка

Марина Кулікова

Дизайнер обкладинки

Олеся Собкович

Український центр вивчення історії Голокосту
01011, Київ, вул. Генерала Алмазова, 8, оф. 109

Тел. (044) 2859030

Email: holocaust_studies@ukr.net

uhcenter@holocaust.kiev.ua